

**SEČANJA
JEVREJA
NA
LOGOR**

JASENOVAC

**SEĆANJA JEVREJA
NA LOGOR JASENOVAC**

BEOGRAD

1972.

OBJAVLJIVANJE OVIH SEĆANJA OMOGUĆILI
SU JEVREJI, KOJI SU PREŽIVELI STRAHOTE
LOGORA JASENOVAC DAVANJEM SVOJIH IZ-
JAVA, A MATERIJALNU POMOĆ SU PRUŽILI
SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE I
JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU, BEOGRADU
I ZAGREBU.

Izdavač:
SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE, BEOGRAD
7. jula 71-a.

Urednik:
DUŠAN SINDIK

Naslovna strana kartica:
SPOMENIK ZRTVAMA FASIZMA
U JASENOVCU
Rad vajara BOGDANA BOGDANOVIĆA

Na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za
kulturu SR Srbije br. 413-123/72-03, od 18. novembra
1972. godine, oslobođeno od plaćanja osnovnog poreza
na promet.

BEOGRAD, 1985

Š t a m p a:
"SRBOSTAMPA", BEOGRAD,
Dobračina 5-B.

S A D R Ź A J

	Strana
PREDGOVOR	5
UVODNA RIJEČ	9
D e o I	11
Sjećanja Mira Auferbera	13
Sjećanja Jakoba Danona	18
Sjećanja Salomona-Monike Musafije	21
Sjećanja Adolfa Fridriha	26
Sećanja ing. Miše Danona	55
Sjećanja Isidora Levija	64
Sjećanja Morica Romana	69
Sjećanja Jakova Atijasa	74
Sjećanja Jakova Kabilja	83
Sjećanja Leona Maestra	111
Sjećanja Alberta Maestra	117
Sjećanja Leona Koena	139
Sjećanja Jeruhama /Jerka/ Gaona	147
Sjećanja Ješue Abinuna	150
Sjećanja Salamona-Monija Altarca	153
Sjećanja Šabetaja-Buki Kambija	158
Sjećanja Sada Koena-Davka	160
Sjećanja Jakice Fincijsa	191
Sjećanja dra Josefa Konfortijsa	209
Sjećanja Ladislava Liona	240
Sjećanja Ladislava Grinbaumá	243
Sjećanja dra Arnolda Šena	246

D e o II	249
Sećanja Bože Švarca	251
Sjećanja Ada Kabilja	255
Sjećanja Šaloma-Šandora Musafije ...	259
Sjećanja Morica Montilja	265
Sećanja Josipa Erliha	269
D e o III	287
Sjećanja Josefa Grossepaisa-Gila ...	289
Sećanja Zlatka Vajlera	316
P r i l o g	327

P R E D G O V O R

U okviru brojnih manifestacija i komemoracija kojima je u toku 1971. godine obeležena trideseta godišnjica ulaska Jugoslavije u drugi svetski rat i narodnih ustanaka protiv fašističkih okupatora, javila se i želja bivših logoraša, Jevreja koji su preživeli užase jednog od najzloglasnijih logora, Jasenovačkog, da obelodane svoja sećanja na teške dane logorskog života. Teške dane svoje, a poslednje dane mnogih članova svojih porodica kao i brojnih žrtava drugih naroda: Srba, Hrvata i Cigana.

Da ne bi bilo zabune zbog godine, potrebno je reći da je veliki broj jugoslovenskih Jevreja odveden u logore do kraja 1941. godine, a da su mnogi od njih stradali u logorima tokom zime 1941-1942. koja je u celoj Evropi bila vrlo surova. Zato, kao i zbog toga što su u toku 1942. godine odvedene i poslednje grupe Jevreja iz Bosne i Hercegovine, i što je baš u toku 1942. stradao veliki, možda najveći, broj jevrejskih žena i dece u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Djakovu i drugim gubilištima, mcže se sa osnovom uzeti 1972. godina kao tridesetogodišnjica tragedije Jevreja iz Bosne i Hercegovine a i Hrvatske.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije u želji da udovolji nastojanjima preživelih logoraša iz Jasenovca, prihvatio se zadatka da publikuje sećanja logoraša, koji su svojom saradnjom a na inicijativu dra Josefa Konfortija, najviše doprineli da se ova knjiga pojavi u obimu i obliku u kakvom je zamišljena.

Mora se istaći ovom prilikom i velika požrtvovanost dra Konfortija, koji je ne samo dao inicijativu, nego je uložio i mnogo ličnog truda i samopregora dok je pronasao izjave nekih logoraša, date još 1945, a posebno što je pronasao žive svedoke tih tragičnih događaja i anketirao ih. Tako prikupljene izjave i sećanja on je sredió i uglavnom pripremio za objavljivanje.

Ovo nije prvi, a možda neće biti ni poslednji put da se priredjuje publikacija ove vrste. Koliko nam je poznato, prvi put je još u toku rata, 1942. godine, na slobodjenoj teritoriji štampana jedna mala brošura pod naslovom: "Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora", u kojoj su štampane izjave nekoliko

jasenovačkih logoraša koji su uspeli da pobegnu u partizanske jedinice. Da ne spominjemo brojne tomove "Saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", podsetićemo ovde na knjigu koju je priredio Savez Jevrejskih opština Jugoslavije pre dvadeset godina pod naslovom: "Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji", kao i na knjige Nikole Nikolića: "Jasenovački logor" i Egona Bergera: "44 mjeseca u Jasenovcu", koje takodje detaljno opisuju strahote Jasenovačkog logora. Ove godine pojavila se i knjižica Radovana Trivunčića: "Jasenovac i njegovi logori", koja pruža precizne podatke o geografskoj rasprostranjenosti i površini Jasenovačkih logora.

Sećanja koja se ovde objavljuju, štampaju se bez izmena. Nastojalo se da se što je više moguće sačuva izvorna reč autora sećanja. Uz izraze koji su izgledali manje poznati data su objašnjenja u primedbama pod tekstom. S obzirom na to da su u većini slučajeva sećanja pisana tek posle dvadeset pet godina, sasvim je moguće da će pažljivi istraživač uočiti poneku protivrečnost, naročito kada su u pitanju datumi ili redosled događaja. Redakcija to nije ispravljala, jer u ovoj vrsti izvorne gradje to nije najvažnije, budući da njenu najveću vrednost predstavljaju opisi ustaških nedela. Radi toga će se možda nekome učiniti da u ovim sećanjima ima mnogo ponavljanja. Međutim, baš u ponavljanju, u jednakom pa čak i jednoličnom opisivanju jasenovačkog mučilišta, leži i najveća vrednost optužbi protiv onog društvenog sistema, koji je Hitler želeo da nametne celom svetu pod imenom "novog poretka".

Zato neka i ova sećanja, iako su mnoga, pisana posle tri decenije izbledela, posluže kao opomena i pouka mladim generacijama protiv kakvih uticaja moraju da se bore, šta bi trebalo da sprečavaju u današnjem svetu, koji nažalost još nije oslobođen ni mržnje ni rata, a često ni huškanja na bratoubilačke borbe. Preživeli logoraši žele da ova knjiga, kako je to plemenito rečeno u Uvodnoj reči dra Josefa Konfortija, posluži cilju opšteg zbližavanja svih naroda i uspostavljanju humanijih odnosa među ljudima. Za tim su toliko žudeli oni kojih danas više nema a koji su ostavili svoje živote u koncentracionim logorima širom Evrope.

Ova knjiga sastoji se iz dva dela koji su različiti po načinu postanka. Prvi deo je postao na inicijativu dra Josefa Konfortija, o čemu je već bilo reči. Drugi deo je nastao u toku sastanka koji je 17. februara 1972. godine priredila Jevrejska opština u Beogradu. Na tom sastanku o životu u logorima govorilo je više preživelih logoraša, a njihove reči su snimljene na magnetofonskoj traci. Prilikom odlučivanja o štampanju ove knjige Savez je smatrao da će biti korisno ako se materijal

sa tih magnetofonskih traka štampa kao sastavni deo ovih sećanja. Od tih materijala donosimo ovde samo one koji se odnose na Jasenovački logor, smatrajući ih kao dopunu i potvrdu onoga što je rečeno u prvom delu knjige.

A za sve ono što je ovde rečeno i zapisano možemo reći samo jedno: "Pomenulo se ne povratilo se".

Beograd, septembra 1972. godine.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

U godini u kojoj se širom sveta obeležava 40. godišnjica kraja drugog svetskog rata objavljuje se drugo izdanje "Sećanja Jevreja na logor Jasenovac". Ovom zbirkom potresnih svedočenja se jevrejska zajednica u Jugoslaviji na svoj način priključuje ovoj godišnjici.

Prvo izdanje ove knjige je rasprodato pre više godina ali zanimanje za nju nije prestalo. Da bi se udovoljilo zahtevu čitalaca i onih koji se bave proučavanjem fenomena naci-fašizma pripremljeno je drugo izdanje dopunjeno s dva svedočanstva od kojih jedno sadrži i spisak zatočenika odeljenja Kožare sastavljenog po sećanju jednog od nekadašnjih zatočenika.

Trajna je obaveza svakog društva čija su osnovna opredeljenja prava čoveka i ljudske slobode da učini sve kako se ne bi zaboravile surovosti nacističke okupacije i ustaških zverstava. Objavljivanje drugog izdanja je izraz poštovanja ove obaveze.

Beograd, avgust, 1985. godine.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

U V O D N A R I J E Ć

Sistematsko ubijanje Jevreja za vrijeme drugog svjetskog rata vršeno je i na teritoriji Jugoslavije od strane njemačkih okupatora i njihovih pomagača. Niko u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji nije tako zdušno i "savjesno" izvršavao naredjenja o potpunom uništavanju Jevreja kao što su to činile vjerne sluge zlog gospodara Hitlera, ustaše, na čelu sa svojim poglavnikom Antom Pavelićem. Posljedica takvih postupaka širom okupirane i rasparčane zemlje jeste da je svega oko jedne petine članova jevrejske etničke zajednice preživjelo rat, a od toga se veliki dio iselio u Izrael i druge krajeve svijeta. Zbog svega toga neka ne izgleda neobično što se najstarijoj generaciji jugoslovenskih Jevreja čini da naša etnička zajednica nestaje. U logorima su nastradali naši roditelji, braća, sestre i tek rodjena djeca. Svi su oni dale postali žrtve genocida.

Sve ove žalosne činjenice podstakle su me u nastojanju da danas, trideset godina poslije tragedije koja je zadesila ne samo jevrejske zajednice širom okupirane Evrope, nego i mnoge druge evropske narode za vrijeme drugog svjetskog rata, podsjetim na ono što u budućnosti više ne bi smjelo da se dogodi.

Kao jedan od neznatnog broja preživjelih logoraša Jevreja iz Jasenovca, zapisao sam svoje doživljaje odmah poslije rata. Znatno kasnije, tek 1968. godine, počeo sam da uspostavljam veze sa nekoliko mojih drugova, takodje bivših logoraša. S njima sam počeo razmišljati o objelodanjivanju naših sjećanja. Nisu svi odmah prihvatili ideju da se tužne uspomene objave. Podršku mi je od početka pružao drug Davko, naročito kada je vidio napisane svoje uspomene, koje je još 1945. godine bio dao pok. dru Samuelu Pintu. Drug Davko mi je ne samo pružio podršku, nego me je i uputio na naše sapatnike koji danas žive u Jugoslaviji ili u Izraelu.

Prvobitno sam bio sakupio svega pet-šest izjava. Tada smo se moji preživjeli drugovi i ja bavili mišlju da objavimo samo te izjave. Medjutim, kada sam uvidio da postoji želja i namjera kod većeg broja bivših logoraša da napišu svoja sjećanja, dogovorio sam se sa drugovima, koji su prvi zapisali svoje uspomene, da ja prikupim i sredim materijal koji bi kasnije bio štampan. To je bi-

lo 1970. Tada smo se dogovorili da u toku 1972. godine održimo i jednu komemorativnu svečanost.

Prikupljajući gradju koristio sam i materijale iz zaostavštine pok. dra Samuela Pinta, a putovao sam i u Izrael zimi 1971-1972, gdje sam se sastao sa bivšim logorašima i anketirao ih pismeno ili usmeno. Svi autori Sjećanja pročitali su tekstove i dali su svoju saglasnost za štampanje.

Sa svoje strane, kao bivši logoraš, mogu, a i želim, da potvrdim da je sve što je zapisano u ovim Sjećanjima nažalost istinito, da ništa nije izmišljeno niti pretjerano crno prikazano, kao što nisu pretjerane ni riječi Ivana Frola: "Stotine hiljada mrtvih - jedan živi" napisane u predgovoru knjizi Egona Bergera: "44 mjeseca u Jasenovcu".

Mi, preživjeli logoraši ustaških logora smrti, želimo da ova Sjećanja ne budu korišćena u svrhu bilo kakve odmazde ili osvete, bilo kada i protiv bilo koga. Želimo da ova naša Sjećanja posluže cilju udovoljenja pravde, a još više želimo da služe opštem zbliženju svih naroda i podizanju čovječnosti, za kojom su vapili naši sapatnici u svojim najtežim i poslednjim trenucima života sa vječnim "Sema Jisrael".

Sarajevo, juna 1972. godine.

Preživjeli logoraš
Dr Josef Konforti

D E O I

PRIKUPIO DR JOSEF KONFORTI

SJEĆANJA MIRA AUFERBERA

Otac mi je bio industrijalac u Osijeku, a ja sam rođen i živio sam u Osijeku kao namještenik u fabrici četaka. Oženjen sam tek od decembra 1940. godine. Žena Ančica je ostala noseća kada su me ustaše odvele u junu 1941. u Gospić. Osim oca i majke imao sam 2 brata, koja su uspjela pobjeći u Italiju, dok su roditelji bili odvedeni u Aušvic u Poljsku, gdje su i stradali. Moju drugaricu Ančicu, rođenu Rajh, odvele su ustaše kasnije sa djetetom i likvidirale ih oboje u Jablancu. Uspjeo sam ih vidjeti prilikom dolaska u Jasenovac u proljeće 1942. Nakon deset dana su ih ubili.

Iz Osijeka su me po noći vozom prevezli u Zagreb nekako sredinom juna 1941. Predali su cijelu grupu na Sajmištu, gdje je bio veliki ustaški Sabirni logor i preko koga su prošle stotine hiljada uhapšenih. Neki su prema pričanju drugih dobili ispočetka i propusnice za odlazak u Italiju od grada Zagreba. Ostali, koji nisu imali dozvolu da izađu iz Sajmišta, bili su poslani "na rad". Hrvati na tri mjeseca, a nama Židovima nije bio određen rok. Tako su nas poslije 2-3 dana odvezli u Gospić.

U Gospiću sam bio kao zatočenik na prisilnom radu do augusta 1941, kada su Gospić preuzeli Italijani. Poslije sam sa ostalim zatočenicima bio premješten najprije u Krapje, gdje sam ostao do likvidacije tog logora krajem septembra iste godine. Iz Krapja su nas prebacili na rad u Ciglanu Jasenovac, gdje je bio formiran novi Sabirni logor. U Ciglanu sam bio ložičar kod parnog stroja i tome imam da zahvalim što sam preživio tu veoma jaku zimu.

U januaru 1942. godine je bila formirana Kožara u Jasenovcu. Grupnik te radne jedinice, koja je bila u selu van logora Ciglane, bio je odmah Sisi Alkalaj, stručnjak za izradu raznovrsne kože, a bio je inače dobar i sposoban rukovodilac, pa je taj posao išao kako su ustaše htjele i kako je njima najbolje odgovaralo. Htjeli su svi časnici da im se prave čizme od razne kože, a njihovim ženama je trebalo praviti moderne cipele i tašne. Sisi je tražio stručnjake među zatočenicima, ali je primao i one koji nisu bili pravi stručnjaci, ali su se radom lako mogli osposobiti za bolje poslove. U Kožari je tako bila formirana i proizvodnja četaka /kefa/, pa su i mene kao stručnjaka za izradu četaka uzeli. U toj radnoj jedinici je is-

početka bilo zaposleno oko 120 zatočenika, a pravih stručnih četkara bilo nas je samo četvorica, i to svi iz Zagreba i Osijeka. Ostali su bili tek priučeni, ali su radili i druge razne poslove u Kožari. Sisi je u principu željeo da pokaže ustašama očiglednu korist od rada, kakav su upravo ti zlikovci tražili za svoju ličnu korist. Tako sam eto i ja postao "važan četkar" u sastavu Kožare.

Ostao sam u sastavu Kožare sve do kraja mog zatočenja. U 1942. godini već rano u proljeće zavladao je pjegavi tifus i u našem logoru. Dr Arnold Sternberg je liječio sve nas u Kožari, koliko je mogao, u datim okolnostima. Dosta je zatočenika umrlo od te bolesti. Među njima je bio i bogati Danko Salom iz Sarajeva. Ostali su, još dok su bili jako slabi poslije tifusa, odvedeni na likvidaciju po naredjenju ustaških nadzornika kada su dolazili u Kožaru, da vide šta ko radi. Nije niko htjeo ni da ide u bolnicu, jer su iz bolnice kao i iz Ciglane Jasenovac odvajali slabije i odvodili ih na likvidaciju. Mjesto umrlih i odvedenih Sisi je tražio druge na njihova mjesta pod izgovorom, da ne bi mogao izvršiti postavljene zadatke u odredjenim radnim jedinicama. Bilo je intervencija sa raznih strana, da se pojedinci prime kao "stručnjaci", ali je teško bilo udovoljiti svakoj intervenciji, jer su ustaše budno motrile šta koji zatočenik radi i kako se inače ponaša među ostalim zatočenicima. Neke su ponekad i nagrađivali kojom cigaretom.

U 1943. godini bili su odvedeni svi Srbi, oko 20 kožara i 2 četkara. Koncem te godine donijeo je jedan novi radnik, Kovačević, nekakav propagandni materijal, koji je bio komunistički, pa je to nekom provalom bilo otkriveno i povedena je bila jedna strašna istraga sa mučenjem i batinanjem. Tukli su svakoga ko im je bio sumnjiv, ili ko nije htjeo da kaže kada i ko je dijelio taj materijal. Postrojili su nas onda, oko 120 ljudi, po spisku i prozivali nas po imenu. Do mene je stajao Milo Pesah iz Tuzle. Kad su njega prozvali, on se bio sasvim ukočio. Prihvatio me je za lijevu ruku nad ručnim zglobovima i tako čvrsto stegnuo, da sam kasnije više dana imao modricu. Sa još 20 prozvanih zatočenika odveli su i njega kao "komunistu" i likvidirali ga. Povremeno su i kasnije pojedinačno, ili po dvojicu - trojicu, odvodili i slali druge na njihova mjesta. Sjećam se braće Kabiljo, od kojih je mlađji bio inženjer, ali su svi radili jednake poslove u Kožari i jednako su patili, kao i svi drugi.

Sisi Alkalaj je bio vanredno talentovan i sposoban za upravljanje u Kožari. Znao je otvoreno razgovarati sa ustašama bez ikakvog straha i ustezanja, kao i sa zatočenicima, koje je bez razlike čuvao, savjetovao i štitiio koliko je bolje i više mogao da čuva. Stalno je govorio ustašama, da mu je svaki "neophodno potreban" za odredjeni mu posao. Bio je odličan stručnjak i organizator ra-

da. Zato su ustaše njega osobito čuvala i, koliko je meni poznato, on nikada nije bio u opasnosti da ga likvidiraju. Išao je pod stražom ustaša često i u druga mjesta, najviše u Zagreb, ili u Karlovac, za nabavku materijala, pa je možda imao i priliku da pobjegne, ali sigurno nije to htjeo da uradi, jer je bio ubijedjen, da bi svi zatočnici Kožare zbog toga stradali. Njemu se svakako može najviše zahvaliti, da je Kožara kao logor ostao na mjestu do kraja rata.

Bila je u Kožari i jedna mala radiona čizama i rukavica, jedna krznarska radiona za izradu drugih kožnih predmeta. Po želji ustaša izrađivane su tu tašne i druge ženske stvari. Najviše se u toj radionici moralo izrađivati za glavne ustaške rukovodioce, časnike i druge, pa je mnogo takvih stručnjaka bilo sačuvano do kraja upravo zbog toga. Profesor Demajo je bio kemičar i radio je kao jedan od glavnih rukovodilaca poslova na izradi kože. Prije našeg pripremanja za bjekstvo, on je spremio za svakoga po jednu malu flašicu cijankalija. Mnogi su taj otrov zaista i popili jer su se uvjerali da ne mogu pobjeći zato što su bili opkoljeni od ustaša sa svih strana.

Pobjegli smo na slijedeći način:

Mi smo u Kožari dosta kasno doznali za konačne masovne likvidacije u St. Gradiški i u Ciglani Jasenovac. Sava je opet bila poplavila i svi su znaci bili, da će skoro uslijediti i likvidacija našeg logora, pa su se najprije pojedinci dogovarali, zapravo došaptavali, kako bi se moglo bježati, kojim pravcem, do žičane ograde ili na kapiju, noću ili danju, pojedinačno ili grupno sa navalom na stražare i sl. Nismo ipak znali, niti smo mogli slutiti kada će nas sve pobiti. Ne sjećam se koji je dan bio, kada je već skoro mrak pao, bio je izvršen napad zatočenika Kožare na ustašku stražu. Ja sam sa pet-šest zatočenika Kožare za tili čas bio već u vodi Save koja je poplavila polja a Nasip se još vidio. Ustaše su pucale na sve strane kudgod su pojedine grupe i pojedinci bježali, osobito prema Nasipu, do koga smo stigli samo još dvojica - Gavro Koen iz Zemuna i ja. Ni sada ne mogu znati kako smo uspjeli iz vode da preskočimo Nasip i spustili smo se u nabujalu brzu Savu. Pucali su za nama kada su opazili da plivamo. Dok sam bježao prema Nasipu nisam se osvrtao za sobom da vidim šta se iza mene događa. Preplivao sam nekako rijeku i kada sam se na drugoj obali malo snašao, sa mokrom odjećom, nisam znao šta da počnem. Vikat i tražiti pomoć nisam smjeo. Slušao sam pucnjavu pušaka i strojnica na drugoj strani Save, ali potjere za mnom nije bilo. Nisam znao ni gdje sam, niti sam bilo koga poznavao na toj strani Save.

Tako sam cijelu tu noć prošao skrivajući se oko zapuštenih i porušenih zgrada i štala, samo da me niko ne opazi. Bilo mi je užasno hladno, a nisam smio da skinem sa sebe bilo šta bojeći se, da me ko ne opazi, pa ne bih

mogao bježati. Drhtao sam. O spavanju nije bilo ni govora. Kad je počelo da se razdanjuje, popeo sam se u jednom šumarku na jedno drvo da se orijentišem i da bar vidim gdje se nalazim. Vidio sam na drugoj strani rijeke logor Jase-novac, a na ovoj strani rijeke samo brda. Krenuo sam prema tim brdima krijući se oprezno, ali sam ubrzo primjetio da idem prema željezničkoj pruzi i cesti. Na pruzi su stražarili Nijemci, pa sam zato čekao skriven u šumarku sve do noći. Onda sam sišao do jednog mostića preko potoka i došao sam do ceste kojom su malo zatim najednom prošli kamioni sa nekim vojnicima. Bila je mjesečina i sakrio sam se u sjeni jednog drveta dok su ti kamioni prošli.

Dva dana sam se tako skrivao. Na glad nisam ni mislio, niti na bilo kakvu hranu kako bi do nje došao. Jedna patrola je odjednom zapucala za mnom i ja sam odmah pobjegao u šumarak trčeći čas uzbrdo, a čas opet nizbrdo. Kad sam stigao na jednu čistinu, ugledao sam rijeku i pomislio sam prema pravcu toka, da je to bila Una. Tu je u blizini bio Crkveni dol /ili bok/. Kod zadnje kuće tog seoca, koje sam u mraku zaobišao, bio sam prisiljen da preplivam i tu rijeku. Bilo mi je jasno, da nisam u Bosni, nego još u Hrvatskoj. Zato se nisam mnogo ni predomišljao, zagazio sam u tu rijeku, koja je takodje bila nabujala, pa sam dubinu preplivao i pregazio do suprotne obale, a da me niko nije opazio. Bio sam sada jako umoran i, prirodno, opet moker. Opet sam se skrivao da se odmorim i sjeo sam pored jednog drveta. Ubrzo sam zadrijemao razmišljajući i odmarajući se iako sam bio moker. Najednom sam osjetio, da me je neko kundakom gurnuo i probudio me. Nisam mogao ništa progovoriti ni kada su me upitali ko sam i odakle sam došao. Odveli su me do neke stražarnice, koja nije bila daleko i tu su me ispitivali. Priznao sam da sam pobjegao iz logora, pa su me gledajući jedan drugog primili i kada su čuli kada i kako sam pobjegao, dali su mi odmah hranu, koju sam požudno jeo, a nisam znao ni šta jedem. To je bila neka seoska stražarnica, pa su stražari razmišljali šta da rade sa mnom. Neki su predlagali da me predaju Nijemcima /na što sam protrnuo/, a drugi nisu bili za to. Pošto sam se jelom bio malo okrijepio, rekao sam im da bi morao ići da obavim nuždu i dozvoliše mi da idem sa stražarom do rijeke. Tu sam nekako smogao toliko snage da gurnem stražara i skočio sam u vodu. Pregazio sam je i preplivao između vrba i izašao na drugu stranu. Bježao sam opet uzbrdo. Tako sam lutajući kroz šumu ipak stigao na Kozaru. To je bilo južno od Bos. Dubice. Došao sam do nekog porušenog i posve izgorjelog sela. Ime mu ne znam, jer u njemu nije bilo žive duše. Tu sam u jednoj porušenoj štali skinuo mokro odijelo da ga osušim. Mislio sam da sam tu siguran i da ću se moći odmoriti. Odjednom je poslije sat dva prošla kroz to popaljeno selo jedna patrola sa kapama, na kojima sam odmah zapazio crvenu zvijezdu. Srce mi je nekako čudno, jako, zakucalo, izgleda da sam i sam bio pocrvenio kada sam se njima javio.

Oni su me odmah prihvatili čim sam im rekao ko sam i kako sam pobjegao iz Jasenovca. Odveli su me do Komande i onda sam doznao, da je to jedna jedinica 11. niške brigade 45. divizije. Pristupio sam odmah njima. Još iste noći je ova brigada zauzela Dubicu. Komandir čete, jedan Srbijanac, bio je ranjen u nogu, a partizanska bolnica je bila oko 10 km daleko na brdu. Natovarili su ga idućeg jutra na konja i ja sam ga sa još tri partizana otpratio do bolnice. Usput sam na jednom brdu pogledao prema Jasenovcu i vidio sam kako ustaše pale barake logora sa pobijenim zatočenicima.

Poslije osvajanja Bosanske Dubice /odmah i Hrvatske Dubice/ brigada je išla dalje i 8. maja smo bili već u Zagrebu.

x

x x

Podatke sam primio lično od druga Auferbera Mira u Kidronu /Izrael/ u stanu mošavnika* Salamona Altarca 25. decembra 1971. godine.

Da su prednji podaci tačno navedeni po mome pamćenju potvrdio je bivši logoraš svojim potpisom na originalu Sjećanja.

Dr Josef Konforti

x Mošavnik - zadrugar.

SJEĆANJA JAKOBA DANONA

Rodio sam se u Olovu. Još dok sam bio dijete moji roditelji su se sa djecom preselili u Zavidoviće, gdje nam je bilo stalno prebivalište do drugog svjetskog rata.

U Zavidovićima sam izučio brijačko-frizerski zanat i ondje sam radio kao brijački radnik.

U junu i u julu mjesecu 1941. godine morao sam ići na prisilan rad i bio sam pod prismotrom ustaške policije. Konceom jula iste godine bilo je zapaljeno skladište municije jedne domobranske jedinice u Zavidovićima i ja sam nakon toga bio uhapšen sa još tridesetak, među kojima su bila i dva moja brata. /Oba su ubijena u Jasenovcu/. Svi smo onda bili odvedeni u Zagreb, gdje su nas odvojili; nakon tri dana odveli su nas u Gospić, gdje smo bili zatočeni oko tri nedjelje. Iz Gospića smo transportovani u Jasenovac, gdje je bio formiran prvi logor na livadi kod sela Bročice. Tim transportom stiglo je oko 600 ljudi u Jasenovac, a jedan dio muškaraca, žena i djece bio je zadržan u Jastrebarskom. U Jasenovac su tada stigli samo odrasli muškarci.

Od Gospića do Jasenovca transportovani smo u marvenim vagonima bez vode i hrane. Nisu nam dali ni da vršimo fiziološke potrebe van voza. U vagone su često dolazile ustaše i tukle nas ni za šta. Put je od Gospića do Jasenovca trajao oko 48 sati. Na stanici u Jasenovcu smo čekali u vagonima još nekoliko sati. Za to vrijeme zalijetale su se u vagone ustaše, koje su nas tukle i pljačkale. Najprije su tražili prstenje, ručne satove, dobre cipele i, svakako, novac. Zaprijetili su nam, da ne smijemo nikome kazati, da su nam oduzimali stvari, što znači da su pljačkali samoinicijativno i za svoj račun. Šta ko ugrabi! Onda smo odvedeni u logor Jasenovac-Bročice. Većina nas je onda spavala na otvorenom, jer je tu postojala samo jedna baraka, u kojoj je bilo moguće smjestiti najviše oko 120 ljudi. U tom transportu je bilo pravoslavaca, Jevreja i drugih.

Sutradan po dolasku, 21.VIII 1941, ustaše su nas mladje odredile, da postavljamo ogradu od bodljikave žice u tri reda i time ogradimo budući logor. Tu sam ostao 8 dana, a zatim sam bio prebačen u blizinu Krapja, gdje je

bio osnovan novi logor. U tom transportu za Krapje bilo nas je oko 300 ljudi, uglavnom samo Jevreja. Priprema za odlazak u Krapje nije bilo, nego je bio izdat nalog da izadjemo na kapiju, gdje je straža već čekala, dok su nas druge ustaše tjerale na kapiju. Mnogi nisu stigli da uzmu ni lične stvari.

Sjećam se vrlo dobro, da je tom prilikom bio pretučen dr Perić, liječnik iz Sarajeva, jer je bio pošao da uzme svoju liječničku torbu. Do Krapja smo morali ići trčeći /14 km od Jasenovca/, da bi tamo stigli prije mraka. Putem su nas neprestano tukli. Te noći smo prespavali na otvorenom, jer su se barake tek postavljale.

Prvi posao nam je bio ogradjivanje logora bodljikavom žicom. U ovaj logor su pristizali stalno novi zatočnici, uglavnom Jevreji, iz raznih mjesta. Nakon nekoliko dana po dolasku u taj logor, išlo se na rad uz riječicu Strug. Ondje smo krčili hrastovu šumu i to sa korijenom. Ondje je trebalo izgraditi nasip za odbranu od poplave. To radilište je bilo udaljeno od logora oko 5 km. Na rad su nas tjerovali ujutru rano, a vraćali smo se pred večer. Hrana je bila svaki dan ista. Ujutru kašasta juha, na podne tri krompirića u ljusci, koje su dopremali na radilište. Uveče ista juha kao ujutro. To sve bez masti i bez soli.

Na radilište nas je pratila ustaška straža naoružana puškomitraljezima, puškama, noževima i drugim. Išlo nas je na rad oko 500 zatočenika, stalno trčeći tamo i nazad. Putem do radilišta su ustaše često pucale u kolonu iz čista mira, pa je svaki dan po neko ostajao na putu ubijen. I na samom radilištu su ubijali svakodnevno bez ikakvog razloga. Sjećam se dobro, da su tako ubijena dva brata Levija iz Bijeljine /otac im je bio u Bijeljini rabin/. Oba su brata bila ubijena jednim metkom. Jednom je metak prošao kroz prsa, a drugom kroz glavu. Po završetku rada formirala se uvijek kolona i tako smo se vraćali u logor. Najgore i najopasnije je bilo onima, koji su bili na kraju kolone /a neko je morao biti i na začelju/. Njih su ustaše najviše tukle i tjeroale. Obično bi zadnjih 5-6 iz kolone zadržavali i ubijali na putu. Nikada se nismo kompletno vraćali u logor.

Rad je bio veoma naporan, hrana nikakva, pa su ljudi bili strašno izglednjeli i padali su od slabosti. Obično smo vukli noge, jer nismo bili u stanju da ih dižemo. Ako bi neko pao i ustaša to primjetio /prije nego što bi ga drug digao/ ustaša bi ga ubio. Putem su nas stalno mlatili.

Nakon petnaest dana po dolasku u taj logor bilo je naredjeno jednog jutra, da izadjemo iz baraka sa svim svojim stvarima i da se postrojimo pred barakama. Stajali smo tako pod stražom do dva sata popodne. Onda je došao ustaški poručnik Ljubo Miloš i još neke njegove kole-

ge, pa su nam naredili, da pojedinačno sa svim svojim stvarima pristupimo odredjenom mjestu, gdje su bile prostrte deke. Na iste smo morali bacati stvari kao npr. prstenje, satove, novac, dokumenta, fotografije, cigarete, viljuške, noževe i sve drugo, što je imalo bilo kakvu vrijednost, kao što su bili odjeća, cipele, deke /ako su bile kvalitetnije/ i ostalo, što su smatrali da nam nije potrebno.

No, taj logor je ostao do novembra 1941, kada je potpuno ukinut. Iz tog logora su već polovinom oktobra bili odvedeni ljudi sa nekim zanatom u logor Jasenovac - Ciglana, koji je onda bio u formiranju, a kasnije je postao glavni logor. Tako sam i ja dospio u "Ciglanu". U tom sam logoru radio najprije na izradi cigle, a onda u Ekonomiji, na utovaru i istovaru vagona i sličnim poslovima.

Od mog hapšenja 1941. pa do aprila 1942. godine nisam se mogao javiti nikome izvan logora, kao ni svi ostali zatočnici, tako da vani nisu ni znali da li sam živ, ni gdje se nalazim. Razumije se, da kroz to vrijeme nismo dobijali nikakve pošiljke sa hranom ili odjećom kako bi bar malo poboljšali svoje stanje, osobito ishranu.

Logori Jasenovac I, II i III, bili su od svog osnutka sve do kraja prava gubilišta i mučilišta zatočnika. Opisivanje i nabranje načina kako i nad kojim paćenima je to vršeno, iziskivalo bi mnogo vremena i papira. Ja sam detaljnije opisao logor u Krapju, jer držim, da se o tom logoru vrlo malo zna. Iz opisa postupaka u logoru Krapje može se izvući zaključak, da se isto tako, ili slično, postupalo u svim logorima tzv. NDH, jer je Uprava za sve logore bila jedna, a na čelu svih logora bio je Makso Luburić.

U logoru sam proživjeo zatim kao brijač do njegove potpune likvidacije. Spasili su me pripadnici JNA. U NOV sam ostao po oslobodjenju još oko tri nedjelje. Zatim sam bio upućen u Zagreb, gdje sam se odmah zaposlio u jednoj ustanovi. I danas živim u Zagrebu.

Zagreb, 21. IV 1972.

Jakob Danon

SJEĆANJA SALOMONA-MONIKE MUSAFIJE

Rodjen sam 15. decembra 1900. godine u Žepču. U Zavidovićima sam 1941. godine imao vlastitu ugostiteljsku radnju, koja se nalazila uz ondašnju željezničku stanicu.

Po kapitulaciji Jugoslavije su nas Jevreje, kao i u drugim mjestima, označili žutim trakama, koje smo nosili na rukavima. Sem toga, ustaše su nas gonile na prisilan rad, na rijeke Krivaju i Bosnu, gdje smo pod teškim uslovima radili na utovaru šljunka. Tako je bilo sve do 31. jula 1941. godine, kada je izgorjela njemačka baraka sa municijom i oružjem. Za paljevinu barake ustaše su optužile nas 18 Jevreja i 17 Srba. Ja sam bio prvi uhapšen na ovaj način. Bio je petak, 1. augusta 1941. Nešto oko 13 sati, upravo kad sam ručao na vratima se pojavio sa uperenom puškom policajac-ustaša Ante Dragičević. "Ustaj, ruke u vis!" dreknuo je na mene sijevajući očima. Tog Dragičevića sam dugo poznavao i kao ugostitelj sam mu učinio dosta usluga. Svaki dan je jeo i pio besplatno. Dobijao je i cigarete, bio je siromah. Bio je siromah, kome sam davao cedaku.* Sada eto, kada nisam htio odmah da ustanem, repetirao je pušku na mene. Vidio sam, da će me ubiti, pa sam ustao od stola. Naredio mi je, da izvadim sve što imam u džepovima. Razočarao sam ga, jer sam u džepovima imao samo ključeve. Dreknuo je na mene, da idem naprijed. Moje sestre, koje su bile u sobi, počele su da vrište i plaču. Spasa nije bilo, bio sam uhapšen. Ubrzo je bio uhapšen i moj brat, kao i njegovi sinovi Hajri i Buki. Potom su dotjerali Samija Danona i njegovog brata, Dudu Musafiju sa sinom Mikom, ing. Rudija Šterna sa bratom Karlom, Elišu Altarca, Elišu Kabilja, Miću i Rudija Kabilja. Imena ostalih se ne sjećam. Od 17 Srba, sjećam se da su bili uhapšeni: Bogdan Arsenović, Lazo Smiljanić, otac i sin Savić, Kosta Marković, kao i neki Todor. Kako navedoh, bio sam prvi na spisku uhapšenih, jer sam imao gostionu i jer su se navodno kod mene okupljali komunisti. Kada su nas postrojile, ustaše su nam rekle, da je to odmazda za paljevinu barake i da se upućujemo u Zagreb na Prijeki sud. Prišao mi je, kao prvom, ustaša Slavko Đurić, mladić od 19 godina i rekao: "Vodimo vas na prijeki sud u Zagreb. Sinoć smo u Župskom uredu kod popa Buljana donijeli odluku o va-

* Cedaka -- milostinja.

šem hapšenju, jer ste zapalili njemačku baraku. Kod tebe je bio dogovor i ti si bio inicijator". Nisam mu smio ništa reći. Zaprijetio mi je, da će me glave stati ako mojim drugovima šta kažem. Za transport su bila određena G-kola, kojim se prevozi stoka. Bila su puna konjskog izmeta, pa sam zamolio šefa stanice, čijeg se imena više ne sjećam, da barem dâ očistiti kola, što je odbio, iako je do tada sa mnom bio dobar. Došao je iz Zagreba, bio je i on ustaša. Tako su nas 35 utjerali u taj stočni vagon i zaključali vrata. Vagon su prikačili za brzi voz i do Sl. Broda nije otvaran tako, da smo počeli da se gušimo od smrada i pomanjkanja vazduha. Kad smo stigli u Sl. Brod, morali smo ići pješice preko mosta i da se ponovo ukrcamo u voz širokih tračnica. Na mostu su nas dočekale ustaše i počele nas tući čekićima. Poznato mi je, da su prije i poslije nas veliki broj ljudi na takav način pobili i bacili u Savu. Međutim, imali smo sreću, da nas je sprovodio neki Bašić žandarski narednik, koji je sa sobom imao još 2-3 žandarma i rekao je ustašama da nas ne diraju, jer nas mora odvesti i predati Prijekom sudu u Zagrebu. Kako su ustaše bile nastavile da nas tuku, naredio je Bašić svojim žandarima, da repetiraju puške. Tek onda su se ustaše povukle i mi smo trkom prešli preko mosta.

Tako smo eto, u pratnji ustaša i žandara stigli u Zagreb. Strpali su nas u tadašnji Velesajam ili Zagrebački zbor. Za vrijeme transporta nismo dobili ništa za jesti, niti pići. Naša je sreća bila, da je tada u Zagrebu još postojala Židovska općina, pa su nam Jevreji iz Zagreba donijeli hranu, koju smo dijelili sa Srbima.

U Zagrebu smo ostali oko 10 dana, onda su nas transportovali u Gospić, gdje smo bili na prisilnom radu na najtežim poslovima pod vrlo teškim uslovima. U Gospiću nas nisu odvojili od nejevreja, pa nas je bilo sa ženama i djecom skupa 4-5.000. Jednog dana su došli u logor Francetić i Luburić. Tada sam ih prvi put vidio. Naredili su, da se postrojimo. Pitali su nas, da li medju nama ima građevinskih i pilanskih radnika. Odmah se javio građevinski inženjer Stern, pa sam se javio i ja. Rudiju Sternu je bilo naredjeno, da izabere još 80 do 100 radnika. Uspio je, da u taj broj uzme i nekoliko Zavidovićana. Sa tog mjesta smo u stroju krenuli iz Gospića. Nismo prešli ni 300 metara, kada su iza nas odjeknuli mitraljeski rafali i vrisak djece i žena. Naredili su nam, da se ne okrećemo. Ukoliko to neki učini, biće streljan. Saznao sam kasnije, da je sve što je živo ostalo iza nas u Gospiću, bilo pobijeno. Bio je to prvi masovni pokolj, koji sam tek bio izbjegao.

Tako sam ipak iz Gospića stigao u zloglasni Jasenovac do koga smo putovali 8 dana. Nije bilo ni hrane ni vode, pa ih je mnogo na putu umrlo. U našem vagonu je bilo pravo ludilo. Ono nešto malo hrane što smo imali u torbama, dijelili smo izmedju sebe. Bilo ih je, koji su zadnje mrvice sakrivali i jeli. Do mene je sjedio neki Ka-

biljo, koji je bio slab na nogama, pa je nosio i štap. Na tom štapu je imao i bodež kojim se branio od nasrtaja drugih, koji su tražili vodu ili hranu, koje nije bilo. U Jasenovcu smo bili smješteni u baraci i određeni su nam bili najteži radovi na Nasipu, na kome je svaki dan bilo ubijanja. Stradalo je dnevno i po loo ljudi, Jevreja i Srba, bez razlike. Ja sam uspio nekako, da se u logoru predstavim kao ložać nadajući se, da ću moći da pobjegnem. Tražio sam da se prebacim na rad u tzv. Šumsku grupu.

Strahote, koje sam vidio i proživjeo, ne mogu se ni opisati. Jasenovac je bio stjecište najvećih ustaških koljača i zlikovaca. Za vrijeme zloglasnih "nastupa" ubijali su i klali zločinci bez ikakvog obrazloženja. Koljač Rašid Užičanin je rekao nekom Bruni Dijamantu, da će mu se žive krvi napiti. Pred nas oko 3.000 logoraša ispunio je svoju groznu prijetnju. Prišao je Bruni, povalio ga na zemlju i zaklao ga. Dok se jadnik još koprcao u ropcu, zlikovac mu je pio krv. Klećao mu je na prsima i sa grkljana mu pio krv, a mi smo morali to da gledamo. Skoro svakog dana su bili slični nastupi, na kojima su ubijane stotine logoraša. Jedno vrijeme su ubijale puškom i pištoljima, a kasnije su ustaše počele da štede municiju, pa su ubijale kočevima, maljevima i noževima. Logoraši, koji su bili određeni za likvidaciju, morali su sami sebi da kopaju rake. Humke tih raka su zatim drugi logoraši morali da poravnaju sa okolnim zemljištem, kako bi bili izbrisani tragovi ustaškog divljanja. Najveći broj logoraša je redovno likvidiran pred dolazak novih transporta, da bi se mjesto napravilo za nove logoraše. Oni iz tzv. Barake C su tada slani na svoj poslednji put, na nastup smrti.

Jedno vrijeme je u Jasenovcu radio i krematorijum, koji je sagradio neki Pićili. Vidio sam jednog dana kako su spalili u njemu stotine djece. Medjutim, jednog dana je došao u Jasenovac krvnik Luburić i naredio je, da se prekine sa radom krematorija, jer su po okolnim selima kružile priče, da se spaljuju živa djeca, pa je to vjerovatno i kod hrvatskog življa stvaralo loš dojam o ustašama. Kad su određivali partije za nastup, nije bilo nikakve selekcije, nego se samo vršilo odbrojavanje. Bio sam i ja nekoliko puta određen za nastup smrti, ali sam imao ludu sreću, da se uvijek spasem. Dok sam radio kao ložać i šef ložione bio neki Metlaš, koji je svaki put kada sam bio određen za nastup, mene odvajao tvrdeći, da sam mu ja najbolji ložać. Jednom sam prilikom bio rasporedjen za nastup, a Metlaš me sakrio u pepelu, gdje sam proveo cijeli dan i skoro sam se bio ugušio. Metlaš je i inače bio dobar prema ložaćima. Kako smo stalno dobivali bijednu hranu, gladovali smo, a on je ponekad uspijevaao, da nam baci u ložionu po koji krompir, koji smo onda dijelili medju sobom. U Ložioni smo radili nas oko 16 logoraša. Ponekad nam je ubacio i koju šaku presovanog graha.

Prije nego što sam prešao na rad u Šumsku gru-

pu, radio sam i kao kuhar. Hrana koja se kuhala za logoraše, je bila vrlo bijedna. U kazan sa vodom za određeni broj ljudi ubacivalo se po nekoliko deka kukuruznog brašna i to je bila glavna hrana.

Jednog dana je stigao u logor novi transport žena i djece. Bilo ih je oko hiljadu. Iako je bila jaka zima, već 1942. godine, smjestili su ih u "žicu". Znali smo, da će ih brzo likvidirati čim ih nisu ni smjestili u barake. Djeca su bila gladna i prozebla; od njihovog plača i jaukanja odjekivale su nam uši. Otišao sam u kuhinju i rekao sam drugovima da napravimo čaj. Oni su to čutke primili pošto sam odgovornost primio na sebe. Bila je to samo vruća voda, u koju sam ubacio neko lišće. I to bi dobro došlo prozebloj djeci, ali ustaše su nekako to doznale i dok čaj još nije bio ni gotov, banuli su u kuhinju i upitali šta to radimo. Kad sam odgovorio, da kuhamo čaj za prozeblu djecu, upitali su me, da li mi je to neko naredio i ko to još radi sa mnom. Odgovorio sam, da niko to nije naredio i da drugi logoraši iz kuhinje nemaju pojmama da kuham čaj i da ga kuham samovoljno. Odmah su me izveli van i počeli noževima da me bođu. Imao sam već 12 uboda i kada su me skoro bili dokrajčili, naišao je neki viši zlikovac i upitao me je odakle sam. Kad sam mu rekao, da sam iz Zavidovića, naredio je ustašama, da me više ne bođu. Rekao im je, da sam mu ja punac. Ostao sam zaprepašćen, jer sam znao da laže. Kada me je zatim pitao da li se sjećam neke pjevačice, koja je nekad pjevala kod mene, rekao sam, da se sjećam i da se zvala Marija. "E, vidiš ta Marija je sada moja žena i pričala mi je o Moniki kod koga je radila, da je s njom dobro postupao. Vodite ga da ga previjete i ostavite ga na miru."

Tako sam opet pukim čudom izbjegao smrt.

Početakom 1943. godine bio sam dodjeljen na rad Šumskoj grupi. Međutim, ranije spomenuti Metlaš nije mi dao da idem, pa sam radio na pravljenju bunkera. Tako je ostalo sve do 13. aprila te godine, kada sam odlučio da ipak predjem u Šumsku grupu. Ta grupa je dovozila uz pratnju ustaša volovskim kolima drva, tj. balvane, iz šume ispod Kozare. Bilo je poznato, da zatočnici te šumske grupe većinom stradaju. Situacija je bila takva, da mi je od tolikih patnji bilo svejedno; bio sam skoro izludjeo. Posljednih dana sam tumarao često po logoru tako, da je moj brat već mislio, da sam zaista poludjeo. Da bi se riješio daljih muka stvarno, javio sam se za Šumsku grupu, koja je uvijek trebala nove. Na samom polasku u šumu, rekao sam nekom drugu Vajsu: "Ja se danas ne vraćam živ u logor"! On mi reče, da budem oprezan i tako smo se dogovorili, da zajedno pokušamo bježati. Bilo nas je 5 logoraša u grupi, ali se sa ostalima nismo smjeli dogovarati, plašili smo se izdaje.

Već je bio sumrak kada su ostala još samo jedna

kola drva da se prevezu u logor. Običaj je bio, da šumsku grupu prati 16 ustaša. No, za pratnju ovih posljednjih kola pristale su, da ostanu samo trojica. Ostali su se plašili partizana, čije su ih patrole često presretale i ubijale ustaše. Ova su se trojica usudila da nas prate. Osjetio sam da je to prilika, koju moramo iskoristiti. Dao sam Vajsu znak očima i čekali smo pravi trenutak. Kada su kola bila već natovarena i trebala da podju nazad, odlučio sam da izvršim što sam smislio. Jedan ustaša je bio sjeo na drvo na kolima, a drugi je bio od mene udaljen nekoliko koraka. Samo nekoliko trenutaka sam pomislio, da li da bježim, ili da nešto drugo pokušam. Bio sam posve blijed i skoro van sebe. Ustaša je pjevao na kolima. U tom momentu zamahnuo sam sjekirom, koja mi je bila u rukama i istog časa sam ubio ustašu na kolima. Vajs je istog momenta doklačio drugog ustašu i ranio ga, a ja sam pritrčao i dokrajičio ga. Treći naš drug Petar Miroslavljević, je tog časa držao volove za oglav, dok su ostala dvojica: Baruh iz Bijeljine i Zor iz Vinkovaca stala ne shvatajući šta se to dešava. Treći ustaša, koji je bio najudaljeniji od nas, tek kad je vidio da bježimo, otvorio je paljbu i ubio je Baruha i Zora. Ni mi nismo bili daleko, pa sam viknuo: "Pero, Vajs, držite ga ubiće nas" i navalismo sa tri strane na njega dok je pucao, a on se počeo povlačiti. Sreća je naša bila, da mu je noga zapela za neku žilu na zemlji i pao je. Tog časa smo mi priskočili i ranili ga sjekirom. Molio nas je da ga ne ubijemo. Tek onda smo bili svjesni šta se dogodilo i počeli smo bježat prema Kozari. Nijedan se od nas trojice nije sjetio, da ponese barem jednu pušku. U glavama nam je bila samo jedina misao: "Pobjeći". Ustaše u logoru i u bunkerima oko logora, su sigurno čule pucnjavu i mislili su, da se radi o prepadu partizana, pa su i oni otvorili vatru. Mi se nismo ni na šta osvrтали, nego smo grabili i dalje naprijed. To nas je skoro moglo stati glave, jer smo bježeći ipak naletili na partizansku patrolu, koja nije vjerovala, da bježimo i da smo logoraši. Pitali su nas gdje nam je oružje od pobijenih ustaša, a mi smo odgovorili, da nismo imali vremena ni da mislimo na oružje. Kada su nas bolje pogledali, vidjeli su tri kostura poprskana krvlju, toliko smo bili mršavi. Tada su nam vjerovali i sproveli su nas u štab njihove jedinice.

Desetak dana kasnije, kada smo se malo oporavili i kada sam smirio živce, stupio sam u istu jedinicu i ostao sam kao borac do kraja rata.

Glavni i najpoznatiji zlikovci i koljači bili su: Ljubo Miloš, Matković i Vjekoslav, zvani Maks, Luburić. Bilo ih je i mnogo više, ali sam tokom godina mnoga imena zaboravio.

U Zavidovićima, 10. maja 1972.

Monika Musafija

SJEĆANJA ADOLFA FRIDRIHA

Rodjen sam 29.XII 1919. godine u Velikoj Gorici kod Zagreba. Roditelji su mi umrli prije rata, 1938. godine. Bio sam urarski pomoćnik.

Uhapšen sam 28. avgusta 1941. godine u stanu, u Radišinoj ul. 6. Po mene je došao jedan detektiv i kazao da idem odmah s njim na neko saslušanje i da ću se za pola sata vratiti kući. Sluteći, da se neću možda vratiti kući, zamolio sam da mi dopusti da ponese nešto veša i hrane sobom, jer se možda neću vratiti odmah kući. Detektiv mi začudo dozvoli i pričekao je, da sve to spakiram. Krenuli smo u 6 popodne. Već onda po prvi put sam se uvjerio u njihove laži. Naime, kod kuće mi je stalno govorio da idem u Petrinjsku na policiju, samo glede nekog preslušavanja, a kad sam htio da idem u pravcu Petrinjske ulice, on mi zapovjedničkim tonom naredi, da idemo lijevo u pravcu Zvonimirove. Ja ga na to upitah kuda me vodi, a on se na mene izdra: "Kuš i ni riječi, već idi kud ja zapovijedam, jer sad sam ja tvoj bog! Ako mi samo još jednu izustiš, razbiću ti njušku!" Tako smo dospjeli na Zavrtnicu u prostorije Kristaluma. To je jedna jednokatna zgrada, koja je nekada služila kao magazin, a onda su je upotrijebljavali kao sabirnu stanicu za uhapšene, koje su poslije, kada se sakupio dovoljan broj, transportovali za Jasenovac. Tamo je bilo već mnogo uhapšenih Židova i politički sumnjivih radnika, a i nešto intelektualaca.

Na Zavrtnici smo bili zatvoreni 14 dana, a ustaše koje su nas čuvale, čitavo vrijeme su nam govorile, da smo mi pritvoreni samo za vrijeme trajanja Zagrebačkog zbora, a da ćemo poslije završetka biti pušteni svojim kućama. Moram spomenuti da je baš na dan mog hapšenja bilo otvorenje ZZ. Već prvu noć smo iskusili grozote ustaško-fašističkih ugnjetavanja. Sparina u prostorijama je bila neizdrživa, a ustaše su zatvorile sve prozore i teška željezna vrata, te prije nego što su izašli van, narediše da ne smije niko ići /na blizu 4 metra/ do prozora ili vrata. Za vrijeme spavanja ima da bude najveća tišina; ako primijete bilo šta sumnjivo, prijetili su, da će nas postrijeljati sve do zadnjega. Onda su izašli van iz **magacina**, a pred vrata su postavili dvije strojnice i pokazali su nam ih zaprijetivši da znamo šta nas čeka, ako i najmanji šum čuju. Spustila se i noć. Noć užasa i stra-

ve. Prenatran magacin sa ljudima, a niska prostorija tako, da malo viši čovjek dosegne glavom strop. Užasna spavina, a zraka ni od kud. "Dajte nam bar malo zraka!" - Culo se stenjanje u tami. Ne vidi se ni prst pred nosom. Nije bilo ni kible za obavljanje nužde, tako da smo istu vršili na mjestu gdje smo i spavali. Užasan zadah je bio sve nepodnošljiviji, a zrak sve teži i već su se sa svih strana čuli povici: "Zraka. Zraka nam dajte, ugušićemo se!" Izvana smo čuli podrugljiv smijeh i jedan ustaša zaviče: "Crknite pseta, za drugo i niste. Šta mislite, da ste ovamo dovedeni da uživate?" Atmosfera je postala sve nepodnošljivija, jauk je bio sve veći i veći. Najednom neko zapali svjetlo. Prvi put sam vidio sliku užasa. Neki su bili već u besvijesnom stanju, ležali su neki napola pri svijesti i dalje stenjali: "Zraka, zraka!". Kad su ustaše primjetile da je u magacinu svjetlo i da se zatvorenici miču, otvoriše vrata i sa strojnicama i puškama provališe unutra sa povicima: "Kakva je to galama, dogovori o sabotaži i bjekstvu?" Predvodio ih je neki vodnik, ime mu ne znam i povikao je: "Ko je upalio svjetlo?" Niko nije odgovorio i nastade grobna tišina. On je bio još više bijesan i viknu ustašama: "Momci, puške na gotovs, pokazaćemo im, toj gamadi, tko su ustaše!" Ali nisu pucali, nego se baciše kao bijesne zvjeri na prve, koje su dohvatili i počeli su ih nemilosrdno udarati i gaziti čizama. Ja sam na svu sreću ležao na kraju u kutu, pa sam ovaj put sretno prošao. Kada su sa batinanjem bili gotovi, izabrali su lo najjačih i svezaše ih pred nama žicom skupa, a nama su zaprijetili da će nas sve pobiti ako još čuju najmanji šum, pa da vidimo da li se ustaša šali. Kako su lo svezanih drugova odveli ne znam, ali smo svi slutili, da su otišli u "nepovrat"!

Zatim su zatvorili ponovo vrata za sobom i u takvom užasu dočekali smo jutro. Onda otvoriše vrata i dozvoliše nam, da se krećemo u redu po dvorištu. Neki mladiji su počistili prostorije od svega što se po noći zagadilo i od krvi iz razbijenih usta i noseva, onih koje su ustaše po noći tukle. Kasnije su se ustaše hvalisale kako su odvedene drugove pobili "kao zečeve". Hranu od njih nismo uopće dobili, nego ako je ko imao koga od kuće da mu je donese ili pošalje. Popodne je stigao neki poručnik, koji je dozvolio, da preko noći mogu ostati neki prozori otvoreni, samo se niko nije smio približiti otvorenim prozorima, inače je stražar imao pravo da ga ubije. Slijedećih noći je bilo mnogo lakše iako je još uvijek bio težak zadah i malo zraka. Svi smo jedva dočekali 10. septembar, odnosno završetak 22. Ustaše su se zaklinjale svojim ženama i djecom, pa i svojom "časnom" ustaškom riječi, da ćemo po završetku zbora ići svojim kućama.

Uvjericili smo se međjutim i sada, kao i mnogo puta kasnije, šta za ustašu znači "časna riječ" ustaška!

Umjesto kući, 10. septembra je došlo oko 200 do zuba naoružanih ustaša koji su opkolili dvorište sa uperenim puškama i postrojše nas sa svim našim stvarima, dva po dva. Na pruži koja je bila samo nekoliko metara od magacina Kristaluma, čekao je voz sa teretnim vagonima. Utrpaše nas u iste po 60 u svaki vagon. Oko podne počele su dolaziti majke, djeca, žene, sestre, koje su na svoje zaprepaštenje našle prazno dvorište i magacin Kristaluma, a nas već u vagonima. Mogli smo samo da im šaljemo zadnje pozdrave mahanjem ruku, dok su one plakale i jecale hvatajući se za glave i kosu, a nama su se srca stezala. Ostali su nam nezaboravni ti momenti očaja, plača i vriska naših najmilijih. Voz je krenuo oko 1 sat popodne. Malo je ko i od nas odraslih muškaraca mogao izdržati da ne zaplače još gledajući iz voza kako su ustaše već kundacima tjerale žene i djecu sa pruge. Neke su žene i trčale za vozom. Tako smo mi, eto, pošli u jedan od najstrašnijih logora smrti, u Jasenovac.

U noći smo tek stigli u taj logor. Prespavali smo još tu noć u vagonima, a rano ujutro svrstali su nas na stanici po 4 u red. Krenuli smo u dugoj povorci, praćeni ustašama, nas oko 740 prema logoru, koji je udaljen od te stanice prema Novskoj oko 6 km. Putem su nam već oduzimali satove, nalivpera i prstenje uz istovremeno batinanje bez ikakvog razloga. Naročito su tukli deblje ljude, ili one koji su nosili očale, pa i one koji su bili bolje obučeni. Na političke zatočenike su se posebno okomili psujući im "komunističke" majke. Vikali su, da će im pokazati Staljina u Moskvi. Taj put od 6 km nam je izgledao beskonačan. Nismo nijednom stali, jer nam ustaše nisu dale nikako da se odmorimo. Konačno smo stigli do poljane od kojih 10 km². Na samome kraju te poljane opazili smo najprije jedan kilometar naokolo na svakih 100 m po jedan drveni toranj, koji su izgledali kao kule. To su bile stražarnice. Onda smo vidjeli tri dosta dugačke barake od drveta, ali tako niske, da se strop mogao rukama dohvatiti. Jedan km oko logora je bila isprepletana bodljikava žica u četiri reda, oko dva metra visoka. Sa jedne strane logora je bila mlada šumica oko 100 m duga, a sa treće strane je bila močvarna livada. Ušli smo u logor. Preuzeo nas je vodnik Prpić. Moram naglasiti, da je taj isti Prpić pod kraj 1944. godine postigao već satnički /kapetanski/ čin za svoje zasluge u mučenju i ubijanju zatočenika. Onda je Prpić bio zapovjednik logora i zloglasne 17. ličke satnije* koja je vršila ubijanja i klanja, a držala je i stražu oko logora, na samom Nasipu i u šumi. Barake su preko dana bile zatvorene, niko nije smio ući unutra do navečer. U logoru je tada bilo vrlo malo ljudi, svega oko 30 i to većinom kuhara, nekoliko pisara i zloglasni logornik Dijamant-

* Satnija - četa.

štajn. Prpić nas je predao logorniku, koji je pozvao nekoliko pisara i oni su nas sve popisali i odmah su nas raspodijelili: Židove posebno, pravoslavne posebno i Hrvate zasebno. Zatim nam je logornik održao kratak govor, da se ničega ne bojimo, da je ovdje dobro ljudima koji rade mirno i predano bilo na Nasipu, ili drugom poslu. Da je hrana dobra i da ih neće dirati, a da ćemo biti ovdje samo 3 mjeseca.

Kada su nam odredili baraku, posebnu za nas Židove, doznali smo od onih koji su već bili u istoj, da ih je bilo mnogo više, ali da je rad na tzv. Nasipu sve zatočenike toliko izmoždio, da su masovno umirali, ili su ih kada posve oslabe i ne mogu više da rade, jednostavno ubijali. Hrana je vrlo slaba i nedovoljna, te da stalno gladuju jer dobijaju vrlo malo kukuruznog kruha, koji obično pojedju čim ga prime. Već slijedećeg jutra smo se lično uvjerali šta znači rad na Nasipu. Trebalo je po grupama kopati oko rijeke /obale/ zemlju i nositi je na Nasip. Ta zemlja je obično bila samo blato od kiše, ili od plavljenja Save, zbog čega se i morao praviti Nasip. Svakoj grupi je bilo naredjeno koliko metara Nasipa ima za određeno vrijeme da izrade. Ona grupa koja nije mogla izvršiti zadatak, osim stalnog batinanja na samome radu, bila je i kažnjavana i tzv. "radom na sicu"* i bez hrane. Taj posao se morao obavljati u samoj vodi klečeći ili čučajući. U takvom stavu su morali raditi po kazni ti zatočenici zato što su predhodnog dana malo uradili. Preko noći su ih zatvarali, a po danu su ih tjerali na rad bez ikakve hrane. Neke su ostavljali tako po nekoliko dana bez hrane i prozeble, mnoge i mrtve u baraci, da ih onda grobari odnesu i zakopaju. Neke su tako mrtve izvlačili iz sica i mi smo pitali logornika šta je to. On se ironično nasmijao i odgovorio: "Imate vremena, a imaćete i priliku da se uvjerite kakva je ovo vrsta lječilišta". Poslije nas je jedan kuhar upozorio da se čuvamo logornika, jer da je već mnogo zatočenika platilo glavom zbog njegovih prijava ustaškim vlastima. Taj rad "u sicu", rekoše nam, je njegov izum samo da bi se dodvorio ustaškim vlastima kao dobar rukovodilac poslova. Taj kuhar nam je rastumačio šta zapravo znači taj "sic". Za par dana smo se uvjerali vlastitim očima i mnogi su osjetili njegovo strašno djelovanje.

Prvog dana nismo dobili ništa za jesti i nismo ni radili. Rekli su da nismo bili još u logorskom "brojnom stanju", pa da nisu dobili još za nas fasung. ~~***~~

* Opis kazne "rad na sicu", v. u Dodatku sjećanja A. Fridriha, str. 53.

~~***~~ Fasung - sljedovanje.

Oko pola jedan primjetili smo u daljini povorku, koja je lagano išla, kao zmija, sve bliže nama prema logoru. Bila je to kolona od kojih looo ljudi, bijednih sapatnika Jasenovačkog logora smrti. Ulazili su tromo i lagano u redu po dva, mi smo ih gledali u čudu, ne vjerujući da se ljudi mogu tako izmrcvariti radom i gladju. Oni su već bijedno izgledali, a i nas je očigledno čekala ista sudbina. Bili su crni od sunca i upalih očiju i obraza, žive lješine. Kosturi, koji su se jedva vukli, iznemogli najviše od gladi. Odmah su nas neki zamolili, ako imamo nešto hrane, da im damo. Sretali smo među ovim ljudima koga svog rodjaka, ili znanca. Ja sam također sreo svoja dva starija brata, koja su onda na najzvjerski način bila ubijena od tih ustaških zlikovaca. Jednog sam jedva prepoznao. Bio je očajno zamazan, podebran i neobrijan. Propatio je toliko, da se sasna izmjenio. Ono malo hrane što smo još imali u našim naprtnjacima, razdijelili smo ovim starim logorašima. Kuhari su iznijeli kazane sa hranom, a zatočenici se svrstaše u red po dva. Bio je to beskonačan red i ja sam bio znatiželjan da vidim šta ima za ručak. Pogledao sam u kazan i vidio sam, da je to kao neki čaj, u kome je plivao po gdjekoji list od kupusa po površini. Kušao sam kod jednoga da osjetim kakav ukus to ima i vidio sam da nije ni slano ni masno. Samo kuhana voda. Odmah sam se uvjerio koliko su lažne bile riječi logornika o "dobroj" hrani i o postupanju prema zatočenicima. Svi su taj čaj pili požudno stojeći oko kazana i žvakali su onaj list-dva kupusa, koji su se nalazili u porciji. Kad je ručak bio svima podijeljen, ostalo je još malo na dnu jednog kazana. Zatočenici su se onako iznemogli gurali prema tom kazanu, da bar koju kašiku dobiju dodatka. Onda sam vidio šta glad može da učini od čovjeka.

Odmah poslije tog ručka čula se zviždaljka i prodoran glas logornika: "Nastup za rad". Kada se kolona svrstala, došao je Prpić i upitao je koliko nas ima, pa nas je sam dva puta prebrojio i kolona je isto onako lagano krenula na Nasip, koji je bio 3 km udaljen od logora. Išli su tupo i nijemo. Trebalo je da mi ostanemo u jednoj baraci, ali sa ovim starim logorašima bilo nas je 1700 i nije bilo dovoljno mjesta za sve u tri barake. Ipak su nas na večer, kada je mrak nastao, utrpali sve zajedno po narodnostima i zaključali vrata. U tim barakama je bilo užasno blato, po lo cm na podu, a bilo ga je i po ležajima. Krova nad pojedinim djelovima baraka kao da nije ni bilo. Kako je te noći kiša padala, bili smo skoro svi mokri, a o spavanju nije bilo ni govora, jer smo skoro svi samo sjedili jedan na drugome. Ujutro, onako mokri, umorni i neispavani, izašli smo pred barake da nas svrstaju u dvored. Upitao sam jednog starijeg logoraša da li to idemo na doručak, a on mi tužno odgovori, da ovdje nema doručka i da je to nastup za rad. Odmah su nas

logornik i neke ustaše prebrojali i zapisali koliko nas je bilo. Neki su se javili da su bolesni, ali milosti nije bilo. Svi su morali ići osim kuhara. Staro, mlado, bolesno, šepavo, sve je krenulo na rad, na Nasip. Bilo je i nekoliko dječaka ispod trinaest godina, kao i staraca preko 60. Kada sam ovu tužnu kolonu pogledao, vidio sam da je to tužna povorka od 1800 robova XX vijeka, sve jadnih, iscrpljenih od batina, gladi i teškog, napornog rada bez predaha.

Pred logorom smo bili podijeljeni na desetine. Svaka desetina, tj. 10 zatočenika, uzela je po 4 lopate, 4 pijuka i dvije tačke.* Čim smo pošli, ustaše su nas stale tući tražeći da pjevamo: "Rado ide Srbin u vojnice". Ovu smo pjesmu morali pjevati, a koga su vidjeli da ne pjeva, toga su cijelim putem nemilosrdno mlatili. Tako smo stigli na Nasip. Odmah su nas raspodijelili po desetinama. Svaka desetina je morala što više da izbaci i doveze zemlje na Nasip. Nad nama su stajale ustaše s puškama o ramenu i neprekidno su nas tjerale: "Brže, brže", i udarale su nas batinama i kundacima. Oni koji su vozili tačke, morali su trčećim korakom da voze, i njih su ustaše dočekivale i potpuno bez razloga ih tukle. Tako je taj rad na Nasipu trajao od 6 sati ujutro bez prestanka i odmora do 12 sati, pa natrag na ručak tri km trčećim korakom do logora. Zadnje su stalno tukli; pa i one koji su zbog povrede noge hramali. Ko nije mogao da ide, iznemogao i padao, toga bi kundacima dotukli. Obično ga je zadnji ustaša iza kolone jednim metkom u glavu likvidirao, da ne bi "pobjegao" onako premlaćen.

Tako je to išlo. Svaki dan u podne i navečer je bar 5-6 ljudi nestalo. Svake večeri po prestanku rada ustaše su referisale koliko je koja desetina uradila. Ona grupa /desetina/, koja je najmanje izvršila, ostala je te noći bez večere, ili je slijedećeg dana išla u sic. Na dan 28. septembra, iako je bio vedar dan, nije bilo nastupa za rad. Inače je i svake nedelje bio rad, kao i ostalih dana. Mi smo se obradovali, da tog dana nećemo raditi. Mislili smo da nije bilo dovoljno ustaša čuvara, ali naše veselje nije dugo potrajalo. Oko 9^h došla su tri velika kamiona puna ustaša naoružanih do zuba, a na čelu im je bio lično najgrozniji ubica Luburić. S njima je bio i koljač Ljubo Miloš. Svi su poskakali iz kamiona i potrčali u logor, čiju su kapiju na ulazu zatvorili. Odmah se čuo prodoran glas Ljube Miloša: "Nastup! Za dvije minute ko ne nastupi sa svim svojim stvarima, biće na licu mjesta strijeljan!" Bio je to pretres stvari pa su iz stroja izvlačili po 4 i predali jednom ustaši, da im iza barake pregleda sve šta imaju. Oduzimali su nam sve što im se svidjelo i što su mogli trebati. Za nadjen novac je

* Tačke - ručna kolica sa jednim točkom.

bila smrtna kazna na licu mjesta. Uzimali su dijelove odjeće, kaiše-opasače, bolje kapute, a osobito cipele - gojzerice, koje su skidali s nogu. Ako nisu imali druge, dali bi mu druge stare i zamazane od pobijenih zatočenika, ili bi ga ostavili bosog, da nadje druge. Uzimali su i ruksake i bolje pokrivače, sva dokumenta, termos flaše, pa i sve fotografije. Ja sam zamolio, da mi barem fotografiju žene ostave, a on je tu sliku jednostavno pode-
rao na 4 komada i dao mi sa riječima: "Što će ti kad je i onako živu nećeš više vidjeti. Taj pretres je trajao do kasno uvečer, a po završetku pretresa održao je Ljubo Miloš govor, kojim nas je opomenuo da od današnjeg dana ne smije nijedan zatočenik imati nikakvog novca. Kod koga se nadje i 25 banica /para/ biće odmah strije-
ljan.

Jednog oktobarskog jutra za vrijeme rada na Nasipu došao je tada vodnik Matijević Jozo, također jedan od poznatih koljača, koji je za svoje "zasluge" dostigao i čin satnika kroz 4 godine koljačkog rada. Sakupio je svu stražu, koja nas je čuvala i održao joj govor. Bilo je to neko naredjenje, koje smo mi brzo osjetili. Za par časaka poslije toga bacili su se svi stražari na nas kao aždaje i počehše nas nemilosrdno udarati batinama, lopatama i puškama tako jako, da nije niko skoro od preko 1.500 zatočenika tog dana ostao nepovrijedjen. Rezultat je bio: 19 ubijenih i preko 50 teže povredjenih, koji nisu mogli ići do logora pa smo ih morali voziti u tačkama.

U logorskoj ambulanti nije bilo kreveta ni za bolesne, a o lijekovima nije bilo ni govora. I ono malo lijekova i koji zavoj, koji smo od kuće bili ponijeli, oduzeli su nam kod spomenutog pretresa. Tako su bolesni i ranjeni bili prepušteni sebi samima i svojoj sudbini. Morali su ležati na goloj zemlji, pa je većina od njih umirala u najtežim mukama. Pojaviše se i uši, a o pranju i presvlačenju nije bilo nikakvog govora do aprila-maja 1942. godine. U cijelom logoru je bio samo jedan bunar, pa nije bilo dosta vode ni za kuhanje. Cijeli dan je stajao po jedan ustaša kod bunara i pazio, da koji zatočenik ne uzme vodu za bilo kakvu potrebu, najmanje za pranje veša i bilo čega. Kroz 6 nedelja se zbog toga nismo uopće prali ni presvlačili.

Na Nasipu se radilo kod same vode, a nismo se smjeli spustiti niz Nasip, da barem operemo košulju sa sebe i tijelo. Zato su se uši bile u tolikoj mjeri namnožile, da ih se nikako nismo mogli da riješimo. Trijebili smo ih noću u mraku, ali uzalud. Mnogi su se grebli, od čega su dobijali rane, koje su se onda širile po svem tijelu. Od takvih rana, koje su se širile zbog nečistoće, mnogi su gladni i jadni umirali bez ikakvog liječenja.

Još jedno veliko zlo je počelo harati u logoru

zbog slabe i nedovoljne ishrane. To su bili proljevi, dizenterija, od koje su mnogi болоvali, a neki su i umirali iznureni i mršavi do kosti. Mnogi su zatočnici patili i od toga, što nisu nikako mogli doći ni do jedne cigare duhana. Neko je davao i svoj obrok hrane za 1 cigaru. Poneko je u zadnjim časovima stenjući od gladi i slabosti molio samo da barem malo puši. "Dajte mi bar jedan dim, pa da umrem". Ako je neko bilo odakle ipak došao do cigarete, onda smo znali po ču iz iste cigare da povučemo barem jedan dim. Inače smo pušili hrastov list, kukuruzove lasi i razne druge trave, samo da se puši i da bilo čime odagnamo crne misli i ublažimo strast pušača.

Prvih dana novembra 1941. godine počele su jesenje kiše i padale su sve jače. Blato je postajalo sve veće, a rad na Nasipu sve teži. Tjerali su nas još uvijek na Nasip premda se uopće nije više ni moglo raditi. Jednog dana potok Strug je probio stari, a voda je sasvim raznijela novi Nasip. Tako se više nije ni moglo raditi na onom mjestu, gdje su zatočnici toliko truda i života ostavili uzalud, a bili smo već nasuli oko 800 m tog Nasipa. Prerano smo se bili obradovali da, zbog poplave i jakih kiša, nećemo više morati ići na Nasip, ali je došlo do još goreg i težeg stanja. Zloglasni ing. Begegin, također ustaški zlikovac, koji se od drugih razlikovao samo po tome, što nije bio u ustaškoj odori, izradio je novi plan za izgradnju Nasipa na lijevoj obali Save kod samog logora Ciglane do pruge u dužini od 1.200 metara. Svrha mu je bila da očuva Ciglanu od poplave i da okolo iste napravi logor C3. To je kasnije, i sve do kraja rata, bio najgrozniji od svih logora, u kome je zaglavilo više stotina hiljada ljudi, koje su ustaško-fašističke zvijeri pobile do posljednjih dana njihove strahovlade.

Po Begeginovom planu trebalo je da ovaj novi Nasip bude gotov za samo 15 dana. Svaki dan smo išli na novi Nasip, na rad pod najtežim vremenskim prilikama, po kiši, blatu i pod batinama, ko ne poznaje jasenovačko blato, ilovaču, taj sebi ne može to ni predstaviti. Ja mislim da u svom životu nisam nikada prije ni kasnije vidio veće blato. Kod svakog koraka je stopalo propadalo najmanje 10 cm, a nije se moglo nikud izabrati na što da staneš, jer nije bilo ni kamena ni daske, a ustaše su nas tjerale onako iscrpljene i iznemogle batinama, kada ni psovke ni prijetnje ništa nisu pomagale. Svakog dana je bilo više ubijenih na putu do Nasipa i nazad, kao i na samom radilištu, raskvašenoj obali Save. Ubijene smo morali odmah zakopavati u neposrednoj blizini tog Nasipa, ili u samom Nasipu. Mislim, da nema ni jednog metra tog Nasipa, na kome nije bar jedan zatočenički život ugasnuo. Svakog dana su dolazili novi transporti iz svih krajeva

NDH, a nas je bilo stalno sve manje. Svakog dana se prije svršetka rada pisalo koliko je kvadratnih metara Nasipa bilo izradjeno, a posebno koliko je koja desetina od toga izradila. Jednog dana kod takvog popisivanja došao je Ljubo Miloš na konju. Bilo je već tako veliko blato, da se zemlja nije više mogla navoziti na Nasip, nego smo je samo lopatama, u lancu, jedni drugima dobacivali, što je išlo vrlo sporo. Bilo je jasno, da nećemo moći izraditi kao prijašnjih dana. Ljubo pogleda našeg desetera i upita Begedina koliko je danas izradjeno. Jasno, bio je nezadovoljan što je opet manje bilo izradjeno nego prošlog dana i naredi da se privede desetina koja je tog dana najmanje izradila. Bili su to zaista vrlo izmoreniji najstariji zatočenički, koji su se jedva kretali. Miloš je sjašio s konja i naredio, da sami zatočenički skinu privedenoj desetini haljine do gola i stao je lično pletenom žicom da tuče svakog, koga je po jedan ustaša držao, da su već kod prvih udaraca padali. Udarao je po leđima i stražnjici tako nemilosrdno, da su iza svakog udarca ostajale masnice. Svih deset je popadalo, pa su ih onda čizmama onesvješćene udarali i gazili dok nisu prestali davati bilo kakav znak života. Dvojicu, koji su još malo stenjali, sam je Miloš preklao, a i nad ostalim su ustaše morale da ispale po dva metka u glavu, za svaku sigurnost. Mora se tome još primjetiti, da smo za vrijeme toga rada primali samo jedanput dnevno hranu, samo za ručak, po dva-tri napola trula kuvana krompira i staroga kruha. Zatim je Miloš gnjevan rekao: "Ovako ustaše sude saboterskoj bandi", dokazujući, da je današnji rad bio samo jedna sabotaža i ništa drugo i da će se i ubuduće ovako suditi svakome ko bude "sabotirao!" Onda su zatočenički morali da zakopaju pobijene drugove u sam Nasip. Za Ljubu Miloša je dakle iznemoglost i iscrpljenost značila "sabotažu". Tog dana, kada smo se vraćali u logor, ustaše su nas sve od reda naročito bijesno tukle i kundačile. U logor smo morali ići i prugom jedno pola kilometra. Slučajno je naišao jedan zagrebački brzi voz za Sl. Brod. Neopaženo od ustaša i drugih logoraša dva zatočenički se baciše pod točkove jurećeg vlaka i time završiše mučenički život. Iste večeri je u logoru i liječnik dr Levi iz Sarajeva ispio spremljen otrov i ubrzo umro.

Slijedećeg jutra kod nastupa za rad logornik je tražio 30 jačih mladjih zatočenički, koji nisu iz Bosne, da idu u Krušćicu kod Travnika rušiti neki logor, koji je navodno bio postavljen još za vrijeme stare Jugoslavije za političke krivce, a za vrijeme NDH su ondje bile zatočene židovske i pravoslavne žene i djeca iz raznih krajeva Bosne. Javilo se nas oko 70 i bili smo odvojeni u poseban red. Logornik je lično svakoga pitao odakle je i birao je mladje i još neiscrpljene do kraja. Među 30 izabranih bio sam i ja, pa smo odmah krenuli sa svojim

stvarima u samo mjesto Jasenovac u Tabor. U Taboru smo primili alat i hrane za 14 dana rada za nas i za ustaše. Do stanice su nas prevezli kolima i ondje je bio već pripremljen poseban vagon, koji je bio prikopčan uz jedan teretni voz. Navečer smo se ukrcali nas 30 zatočenika i 40 ustaša sa poručnikom Mandušićem, koji je nas vodio. Bio je srednje visok i šutljiv, uvijek namrštenih obrva. Pravi tip ubice. Za sam put nismo dobili nikakvu hranu, a put je teretnim vozom trajao 4 dana i 4 noći. No, odmah čim je voz stao u Sl. Brodu rekao nam je da ako neko ima rodbine ili poznate u mjestu ili negdje blizu, da može ići, svakako uz pratnju ustaša, da traži za zatočeničke koji idu u Bosnu nešto hrane i mi smo se tome bili obradovali. Bila su dvojica koja su imala porodicu u Brodu i otišla su sa po dvojicom ustaša. Veselili smo se, da ćemo se nakon duljeg vremena ipak jednom najesti, ali nam ni to nije bilo priušteno. Naš drug se vratio, ali sobom lično nije smio ništa donijeti, nego je samo mogao kazati rodbini da nas ima 30 na stanici, da oni donesu za sve zajedno. Za jedno pola sata počeli su Brodjani dolaziti i donositi u košarama svakakvu hranu u paketima i u vrećicama. Svaki je od njih mislio, da će među nama naći još koga rodjaka, ili znanca-komšiju. Ali, mi nismo nikoga od ovih ni vidjeli, jer nismo smjeli izaći iz vagona. Svu hranu koju su Brodjani donijeli, uzele su ustaše, odnosno Mandušić, kazivao im je da će on sam razdijeliti hranu podjednako svima. Ista stvar se desila i u Bos. Brodu, gdje smo prešli u vagon uzanog kolosjeka. Od svega toga mi nismo ništa dobili. Svega jednom su nam dali po komadić sira i kruha, koji su se već počeli kvariti. Ustaše su žderale pred nama po cijeli dan, a bilo je donešto mnogo i svega: naranči, čokolada, bombona, kolača, keksa, salame, šunke i raznih sireva. Može si svaki zamisliti koliko su toga Brodjani donijeli, a nama se stomak prevrtao gledajući kako oni žderu ono, što je nama doneseno. Htjeli su u Derventi isto da ponove, ali smo mi rekli, da ne poznajemo nikoga u Derventi. Nakon četiri dana stigli smo do stanice Han-kompanija, odakle je naš dio voza bio otkaćen pa smo prevezeni šumskom prugom do pila-ne Kruščica, koja je od Travnika udaljena oko 17 km. Iz Travnika su Jevreji poslali puna kola hrane za sarajevske zatočeničke, među kojima je bilo najviše žena i djece, ali sve su onda bili odvukli nekamo. Poslali su i nekoliko hiljada cigareta, od kojih zatočenički nisu dobili ni jednu. Mandušić ih je onda prodavao za novac seljacima.

Rad na rušenju baraka i logora trajao je 10 dana. Za to vrijeme hrana je bila dobra. Dobijali smo i po pola kruha na dan. Samo je na našu nesreću čitavo vrijeme padala kiša od jutra do mraka, a nas su tjerali na posao od mraka do mraka. Morali smo na brzinu i ručati. Kroz ovih 10 dana je nekoliko nas obolilo od nahlada, a jednome je pala greda na nogu i prebila mu je. Jednoga su ubili,

jer je navodno razgovarao sa nekim seljakom. Kažnjavali su i mlatili su nas na sve moguće načine, pa je do kraja ovoga rada ostalo još samo 16 nas da se vratimo u Jasenovac. Imali smo priliku da vidimo u kakvim su vlažnim podrumima bile zatvorene žene i djeca toga logora, bilo ih je i u kokošinjcima i u svinjcima. Kad je sav posao bio gotov, utovarili smo gradju u 14 vagona i krenuli sa ranjenima i bolesnima nazad za Jasenovac. U samom vagonu je Mandušić još dva bolesna zatočenika ustrijelio, koje su ustaše onda izbacile iz jurećeg voza. Kiše su tek onda bile prestale, bilo je vedro i hladno, a po svim brdima je padao već i snijeg.

Mi smo mislili, da je Nasip sigurno već gotov, ali kada smo došli vidjeli smo, da jadnici još rade, iako je zemlja već bila smrznuta. Gradju smo istovarili iz vagona, koju su drugi zatočenici odvucli do mjesta Jasenovca, a nas su otpratili u logor Jasenovac 2. Kad smo stigli pred logor, vidjeli smo da je cijeli logor pod vodom i morali smo cijeli kilometar gaziti najmanje 10 cm duboku vodu, iako je bio decembar.

Slijedećeg dana na nastupu za rad objavio je logornik, da svi bolesni, slabi i oni koji misle da ne mogu raditi teže fizičke poslove, neka se postave na stranu, da će oni ići u drugi logor gdje će im biti bolje, jer neće morati raditi. Ovdje će ostati samo zdravi i jaki zatočenici, pošto će to biti "radni logor". Javilo se skoro polovina, oko 700, i odmah im je naredjeno da spremne svoje stvari. Krenuli su za par minuta na cestu, gdje ih je čekalo oko 200 ustaša sa strojnicama, krampovima i lopatama. Odveli su ih prema najbližoj šumi, a za najviše pola sata čuli smo strašnu pucnjavu iz strojnice, koja nije trajala više od deset minuta. Drugog dana su ustaše kamionom prevozile ruksake i deke, odijela, cipele i druge dronjke, pa je nama svima bilo jasno šta se dogodilo, tj. da oni zaista neće više morati ništa da rade. Pobijene su zakopali u istoj šumi, a nas "mladje i jače" su preselili u logor Jasenovac 3, na Ciglanu, gdje su samo neki ostali do zadnjeg dana logora NDH.

Na Ciglanu smo spavali ispočetka pod krovovima gdje se cigla sušila. Sa strane je svuda otvoreno, ni zida ni drvene ograde, uopće ništa. Zima je bila sve jača, padao je već i snijeg. U drugoj polovini decembra su još neki radili na izgradnji Nasipa, a drugi, među kojima sam bio i ja, morali su graditi ogradu od žice oko logora. Treća grupa je gradila prve barake za zatočeničke logora Jasenovac 3 na Ciglanu. Jedne noći je upao među nas jedan nadzornik radova, koji je navodno bio rođak Luburića, zv. Brko, pa je počeo psovati, da je neko od nas razbio dvadeset crijepova, a za njega da više vrijedi jedan crijep od stotinu zatočenika. Slijedilo je sve gore i strašnije u ciči zimi. Kako smo ležali zbog

zime stisnuti jedan uz drugog, tako su nas i po noći udarali puškama i svim mogućim što su nosili u rukama. Prijetili su, ako se ko samo makne sa ležaja, da će biti zaklan kao pile. Tada sam prvi put imao priliku da vidim na koji način kolju ustaške zvijeri nevine zatočenike. Te noći su zaklali 19, a četiri su umrla od batina. Ujutru smo ih morali odvući do Save i baciti u rijeku. 19. decembra je došao jedan zastavnik i tražio je jednog zatočenika, koji zna svirati harmoniku. Imao je harmoniku, ali niko nije znao svirati. Ja sam se javio, uzeo sam sve svoje stvari i otišao s njim u selo Jasenovac. Na spavanje sam bio premješten u logor IV. To je bio jedan ogromni magacin, gdje su bili smješteni postolari i krojači. Njima je bilo mnogo bolje, nego u drugim logorima. Bilo ih je svega 170, a imali su bolju hranu i pola kruha na dan. Niko ih nije dirao ni tukao, jer su im ovi od prvog dana bili najpotrebniji. U logoru IV sam spavao, a po danu sam svirao, tj. učio zastavnika da svira harmoniku. Zvao se Maks Očić taj zastavnik, koji je također tukao i ubijao zatočenike. Ja sam svaki dan gledao kako ih tuče u Ustaškom taboru, ali mene nije nikada tukao, jer sam ga učio svirati.

Na dan 4. januara 1942. godine dobio sam najjače batine što sam ih do tada uopće dobio i kroz sve četiri godine logorovanja. Naime, Maks je tog dana bio otišao u Novsku, a ja sam bio sam u njegovoj sobi. Najednom upade u sobu jedan od najvećih ustaških ubojica, specijalista za premlaćivanje zatočenika, ustaški vođnik Alaga. Neki su zatočenici govorili da su ga poznavali još iz Zagreba, gdje je bio špediterski radnik. On mi opali dva šamara kad me je vidio, svezao mi je ruke žicom i poveo me u Tabor. Usput je vidio u ustaškoj kuhinji jednog zatočenika, koji je iz bureta za napoj svinjske hrane izvlačio korice kruha, pa je i njega svezao zajedno sa mnom žicom i doveo nas u Tabor. Ondje nas je zaključao u nekoj komori i za 10 minuta je došao sa nekom letvom sa plotu, zaključao vrata i stao nas tako nemilosrdno udarati, da je letva baš na mojoj glavi pukla na dva komada i razbila mi glavu. Pošto nas nije više mogao udarati prebijenom letvom, a obojica smo još na nogama stajali, razbijesni se još više. Zaključa vrata za sobom i za čas je došao sa nekom toljagom i nastavio da nas ponovo toliko bjesomučno udara, da smo oba pala u nesvijest. Kako sam dugo bio u besvijesnom stanju, ne znam. Kad sam se osvjestio imao sam strašne bolove u glavi, na leđjima i u desnoj ruci. Ta je zvijer sigurno i kad smo pali u nesvijest po nama gazila. Kad je mislio, da nas je obojicu već dotukao i da smo već mrtvi, ostavio nas je onako ležati u sobi i vrata je ostavio otvorena. Najprije sam pogledao ranjenog druga da li je došao k svijesti, ali nažalost, on više nije dišao, bio je mrtav. Ustao sam onako jadan ispremlaćen i otišao sam najprije do sobe zastavnika Maksa, koji je up-

ravo bio stigao iz Novske. Kažem mu šta se sa mnom desilo, a on samo kimne glavom i reče: "Šta ti ja mogu. Ne mogu ja njega ići tući kad si ti zatočenik, a za zatočenika nema zakona. Idi se operi /glava mi je bila krvava/ i ne pričaj o tome nikome ništa, da te Alaga još ne ubije". Na večer me Maks odvede u logor da spavam.

Upravo te večeri je počelo pakovanje alata i materijala, jer su se krojači i postolari imali seliti u novi logor, u Kaznionu St. Gradiške. Idućeg dana sam zamolio logornika, da i mene odredi da idem u Gradišku gdje bi radio u svom zanatu kao urar. U Gradiški nije bio nijedan urar, dok su u Jasenovcu bila dva, pa više i ne treba. Logornik mi je dozvolio, i ja sam otišao sa krojačima i postolarima vozom u Gradišku. Ja ne bih tražio da idem u Gradišku, jer mi je bilo žao ostaviti braću, ali sam se bojao, da me Alaga opet ne uhvati i prepozna, a onda bi me sigurno ubio. Sa stanice Okučani smo išli pješke do logora u Gradiški, a stvari su bile dovezene kolima. Bilo nas je onda oko llo i to je bila prva grupa zatočenika, koja je stigla u logor St. Gradiška. Do tada su bili ondje robijaši. Kad smo mi došli, bilo ih je još oko llo i njih su onda preselili u Mitrovicu i u Lepoglavu.

Stara kazniona sa ogromnim zgradama i sa visokim zidom oko logora bila je kao neka tvrđjava. Nas smjestiše u jednu zgradu po sobama, gdje smo te noći spavali na podu, ali je ipak bilo mnogo bolje, nego u Jasenovcu, jer smo bili u zidanim prostorijama. Dva dana kasnije su stigli i krojači. Imali smo posebne radione, u kojima smo onda i spavali. Sredinom januara su počeli dolaziti prvi veći transporti židovskih i pravoslavnih žena i djece. Bilo je tu žena iz svih krajeva i mjesta. I njima su najprije oduzeli svu hranu, koju su od kuće ponijeli i svu odjeću i obuću, pa su ostale samo u onome šta su na sebi imale. Smjestili su ih u poseban dio logora, u tzv. Kulu. Ova Kula je bila u samome logoru ogradjena posebnim zidom. Žene nisu ništa radile, jer rada uopće nije ni bilo za njih, nego su po čitav dan bile zatvorene u onoj strašnoj januarskoj zimi onako slabo obučene, pa su se odmah razbolijevale, a kasnije ih je svaki dan umiralo po 20-30 od gladi, bolesti ili iznemoglosti. Jelo su dobijale samo svaki drugi dan jedanput po lo deka upaljenog* kukuruznog brašna, koje je bilo neprosijano i neslano, a to je bilo gore nego za svinje, kao neka rijetka žuta juha. Dolazile su i druge grupe zatočenika, a zima i glad su tražile svoje žrtve. Zatočenicama su se počele smrzavati ruke i noge. Na nogama su počele da se stvaraju žive rane i da otpadaju komadi kože, pa i nožni prsti.

* Užegnutog.

Kašlo se nešto urarskog alata i ja sam počeo raditi kao urar. Konceom februara je već bilo oko 1200 muških i oko 800 žena i djece u ovom logoru. Prilike su bile očajne; zima, glad, uši. Uslijed takvih prilika je došao i tifus takvom brzinom i širio se sve više, da je bilo ostalo na nogama još samo oko 150 muških, sve je ostalo bilo oboljelo. Mi smo morali po takvoj zimi još ići svaki dan u šumu na sječu drva. Bez drva nije mogla da radi ni elektrana, ni kuhinja, dok o loženju radiona i spavaona zatočenika nije bilo ni govora. Bilo je soba, u kojima je od 100 zatočenika ležalo po 90 od tifusa, a i ostalih lo je teško stajalo na nogama i nekako radilo. Smrt od tifusa je bila tim strašnija što uslijed visoke temperature, oboljeli nisu mogli ni onu jadnu kašu od kukuruznog brašna, zvanu puru, da jedu, pa se nije znalo umiru li od bolesti ili od gladi. Kod žena je stanje bilo još očajnije. Njih je konceom februara bilo oko 1000. Jednog jutra je išao vodnik Bevanda po ženskom, a vodnik Gagro po muškom logoru i popisivali su koliko ima svega zatočenika. Bilo je 1200 zatočenika, muških i ženskih sa djecom.

Nekoliko dana poslije toga, početkom marta 1942, odvele su ustaše sve prema Jablancu, koji je bio 18 km daleko od Gradiške. Ondje je kasnije bila i logorska Ekonomija. Većinu su ondje poubijali, jer su jedan dan kasnije dovezli njihove stvari u logorsko skladište. Logor se ipak naglo punio novim transportima, kojima kraja nije bilo. Jednog dana sam doznao, da mi je i žena došla u logor. Onda sam, bar samo da je vidim živu, nosio teške kazane hrane u ženski logor. Razgovarati i onako nismo mogli. Ako bi primjetili da je koji muškarac bilo koju riječ govorio sa ženskom, bio je strijeljan. Nakon par dana, cijeli ženski logor je preseljen u Djakovo, gdje se tifus takodjer jako bio proširio. Mnoge su zatočenice umrle od tifusa, a medju njima kako sam kasnije doznao, bila je i moja žena. Ne dugo zatim, ljeti su dopremljene sve žene i sva djeca iz Djakova u Jasenovac i odmah su sve poubijali preko Save.

Jednog dana je došao u posjetu logora neki pop u sveštencičkoj munduri, debeo, crven, sa dvije brade kao utovljena svinja, baš kod kazana kada smo trebali primiti ručak. Bio je sa upraviteljem natporučnikom Skočibušićem, pa je uzeo kutljaču od kuvara, promiješao malo kašu i reče: "Vidi gospode, pa vi se odlično hranite. Mi u Hercegovini nemamo tako odličnu hranu".

U samom logoru je bila logorska Ekonomija, u kojoj je bilo oko 40 zatočenika, većinom kod krava, konja i svinja, dok je nekoliko radilo na početnim radovima u bašti. Na Ekonomiji je bila mnogo bolja hrana, zatočenici su imali posebnu kuhinju, a bilo je i otpadaka iz mesnice. Dobivali su i oni dnevno po pola kruha. Ja sam bio već osam mjeseci u logoru, a svega sam par dana u Jasenov-

cu dobio kruha. Ovako gladan išao sam svaki dan tražiti otpatke, koje su ustaše bacale, pa i ljuske od krompira sam prao i prijesne jeo.

Koncem marta došao je u logor tadašnji grupnik Ekonomije, zatočenik Kerpner, nazvan Čaruga, i zatražio od logorske pisarne da mu daju dva mladja jača zatočenika za Ekonomiju. Javismo se ja i još jedan kolega, isto urar iz Zagreba i to nam odobre. Mene je Čaruga dodijelio kod krava, a kolegu kod volova. Onda je bilo već mnogo lakše, jer sam i mlijeka onda mogao ukrasti svaki dan barem 1 litar. Malo po malo, postao sam pravi kravar i naučio sam krave musti, čistiti, hraniti i sve što je bilo potrebno. Tako sam ostao kao kravar sve do augusta 1943. godine.

U medjuvremenu, od maja 1942. počeli su dolaziti ogromni transporti žena, djece, staraca i drugih muškaraca sa Kozare. Na desetine hiljada ljudi su bili dočterali, svaki dan po 2-3.000, a dovozili su s njima i plijen od nedužnih seljaka: svu marvu, svinje, kukuruz, brašno, žito, kola i sve što se dalo dovući. Bio je već svaki kutić u logoru ispunjen ljudima i marvom. Sve je to spavalo pod vedrim nebom. Najprije su im oduzeli svu hranu i živežne namirnice, a onda su ih u nepreglednoj koloni odvezli, najprije sa hranom u ustaški magacin. Onda su im oduzeli marvu, svinje, živad i perad. Bilo je samo rogatog blaga oko 10.000 komada. Blago se raznijelo brzo raznim ustaškim bojnama* i logorskim ekonomijama. Onda su na red došla djeca, od novorodjenčeta do 15 godina, koja su oduzeta majkama i premještena u poseban dio logora. Scene i nastale tragedije kada su djecu oduzimali majkama sa grudi su neopisive i ostaju nezaboravne za cijeli život /ali je u životu takodjer vrlo malo ostalo da to mogu pamtit/. Majkama su govorili, da vode djecu samo na liječničke preglede, da vide da li su zdrava da mogu ići s njima u Njemačku na rad. Zatim su ih posebno zatvorili i ostavili ih 4 dana bez vode i hrane. Jedne noći su svu stariju djecu odveli i pobili maljevima i željeznim šipkama. Grobari su cijelu noć kolima morali odvoziti mrtvu djecu van logora, gdje su ih pokopavali. O tome mi je pričao jedan grobar očevidac tih strašnih događaja. Poslije deset dana su pobili i grobare. To se sve dogodilo pod komandom tadašnjeg upravitelja logora, ustaškog nadporučnika Mila Oreškovića i njegovog zamjenika zastavnika Vrbana. Kada su svršili sa starijom djecom, došao je red i na mladju do 6 godina starosti. Ovih, oko 600, su pobacali u veću prostoriju pošto su dobro zatvorili sve prozore i vrata i pustili su u prostoriju plin-ciklon. Tako su ih sve pogušili. Zatim su na red došli i starci. Preko 1.500 starica i staraca su odvojili od

* Bojna - bataljon.

mladjih i jednog dana ih odvedoše prema Jablancu, da se idućeg dana ti koljači vrate onako krvavi, zasukanih rukava i pijani. Po cijeli dan su se vucarali po logoru i smijali se pred zatočenicima, pjevali i hvalili se kako su jučer imali mnogo posla. Cko 200 djece nisu pobili i to od 6 - 12 godina starosti, nego su ih posebno odvojili i obukli im neka ustaška odijela, davali im nešto bolju hranu i podučavali su ih u baratanju oružjem, vojnim vježbama i učili ih pjevati razne ustaške pjesme. Održavali su im i predavanja o ustaškom pokretu, i o poglavniku. Sjećam se da je jednom Luburić došao u logor i posjetio tu djecu da vidi kako vježbaju i pjevaju. Onda je drugim ustašama rekao, da će to biti njegovi "janičari". Poslije dva mjeseca je došlo nekoliko autobusa, kojim su ih odvezli nekamo iz logora. Jedan dan poslije onoga kada su uгуšili ono 600 djece plinom, došla je jedna njemačka komisija i izabrala je sve ljepše i mlađe djevojke i jače muškarce, pa ih u nekoliko transporta odvezoše, navodno u Njemačku, na rad. Tako se logor nekako rasterećio i brzo riješio masovnog ljudstva sa Kozare i obližnjih sela ispod Kozare. Jednog dana je zapovjednik logora Mile Orešković sam doveo 50 pravoslavaca pred zid, gdje se obično strijeljalo, sve vezanih ruku žicom za leđjima, ili jedan uz drugog, i sam ih je strojnicom pobio. Uzrok te egzekucije nismo nikada mogli doznati. Govorilo se, da su se međusobno dogovarali o bježanju, a on je to čuo i bojao se, da bi mogli napasti stražu i pobjeći. Oreškovićev zamjenik, zastavnik Vrban, je onda pred nama svima ustrijelio jednog mladog, rekoše sveučilišnog profesora /čijeg se imena više ne sjećam/, zato što je kod njega našao dva klipa kukuruza.

U maju 1942. smo dobili prve karte za pisanje kući i pravo na primanje paketa. Možete si zamisliti naše veselje kada su počeli stizati prvi paketi i odgovori od porodice. To nam je dalo novu snagu i polet da izdržimo sve tegobe logorskog života. Istina, od paketa su sve, što je bilo bolje, oduzimali, ali i svaka malenkost hrane, koju su ostavili je za nas mnogo značila.

Došlo je opet nekih 200 žena i djece, koje su zatvorili u dvije ćelije u Kuli i ostavili ih ondje da umru od gladi. Ustaše su svake noći izvlačile iz tih ćelija mrtve. Zadnja je izdržala u životu 25 dana bez hrane. Koncem ljeta 1942. došao je transport Židovki iz Vinokovaca. Kod njihovog pretresa je sudjelovala i ustaška dužnosnica Maja, koja je odmah poslije odlobodjenja Zagreba bila uhvaćena i osuđena na smrt vješanjem i obješenom. Kod jedne ženske je kod pretresa našla u kosi sakriveno nekoliko tisuća kuna. Izvukla je revolver iz futrole i na mjestu je ustrijelila. Druge su ustaše na to pri-trčale i počele je ljubiti i čestitati joj kao da je neko herojsko djelo izvršila. Ta ista Maja je jednom, kada je u logor bilo dovedeno oko dvadeset partizanki iz Sara-

jevskog zatvora, svaki dan tukla te partizanke bikovačom-
žilom, a onda ih je ošišala do kože i onako istučene, sa
modricama, i gologlave, pokazivala ih pred drugim tjera-
jući ih da viču kako su one iz narodnooslobodilačke voj-
ske, a ustaše su se smijale i vikale da tako izgleda NOV.

Posebno kriminalan i patološki tip je bio i
vodnik Grubešić. On je bio najprije kriminalac i kao ta-
kav oslobođen iz zatvora i primljen u ustašku vojsku.
Primio je odmah čin vodnika. Nije prošlo nijedno mučenje,
ubijanje i klanje zatočenika u logoru i u samicama, gdje
Grubešić nije sudjelovao. Najviše je volio ubadati nožem,
kad bi primjetio krv, onda bi postao pravi ludjak. Kao
takav još više je bjesnio nožem ubadajući gdje bi koga
stigao, tako da su zatočenici bježali od njega čim bi ga
primjetili da im se približava. Išao je uvijek gledati
sve ubijene ili mrtve u usta i gdje bi vidio, da ima zlat-
nih zuba, izvlačio bi ih iznakazujući još više lješinu.
To mu se jednom i osvetilo. Neko ga je prijavio zapovjed-
niku logora, pa je kod njega u stanu izvršen pretres,
gdje je navodno nadjeno preko 200 komada zuba sa zlatnim
krunama, ili u protezama- mostovima. Zbog toga su i nje-
ga zatvorili u jednu samicu skupa sa ženom, koja je čuva-
la to zlato, a nije prijavila ustašama. Jednog jutra, ka-
da su grobari iznosili mrtve, iznijeli su i njih dvoje i
pokopali su ih negdje van logora.

U septembru 1942. godine obolio sam i ja od
tifusa, a zatim i od upale porebrice. Zbog toga sam odle-
žao 7 nedelja skrivajući se po radionama sa 40-41 stupnje-
va temperature. Mnogi nisu ni vjerovali, da ću ostati živ
pod onim prilikama, jer u bolnicu nisam htio nikako da i-
dem. Nisam mogao ništa ni da jedem osim bilo kakve kiseli-
ne. Žedjao sam, a nisu mi davali vodu, da ne bi dobio i
proliv. Nakon sedam nedelja počeo sam se nekako vući sa
batinom lagano po štali. Ondje sam se poslije nekoliko da-
na i vagao, imao sam svega 42 kilograma, a moja je normal-
na težina prije bolesti bila 75 kilograma. Jedne večeri
dok sam bio još ovako slab, sjedio sam na klupi pred šta-
lom, kad je pobjegao jedan pastuh i zatočenici počеше bje-
žati za njim da ga uhvate. Ja nisam mogao onako slab ni
da hodam, a u tom naidje jedan vodnik, takodjer Hercego-
vac, zvali su ga u logoru Mića, pa kad opazi da ja sjedim
i ne hvatam konja, poleti prema meni i počne me bez ikak-
vog pitanja tući i udarati kud stigne, pa mi je izbio i
dva zuba i razbio nos. Pored svega toga, ja sam se dalje
oporavljao i ozdravio sam. Onda sam čuo, da zapovjednik
logora Orešković odlazi i da će doći novi zapovjednik,
koji je pop, a postao je ustaški nadporučnik. Brzo smo se
uvjerali, da je i on bio ustaški zlotvor i ubica. Zvao
se Majstorović-Filipović, a završio je bio svećeničku ško-
lu u Visokom. Odmah na početku NDH zamijenio je franjevač-
ku mantiju ustaškim nožem i revolverom. Mnogi zatočenici
su ga poznavali iz Jasenovca i strahovali su šta će im o-

vaj donijeti. Znali smo da neće ništa dobro biti; nismo se ni prevarili. Jar dana po njegovom dolasku bio je popis svih starih, slabih i bolesnih zatočenika i zatočenica. Na Dušni dan je padala jaka kiša i rano ujutro je odvedeno 740 logoraša prema Jablancu pod jakom ustaškom stražom, gdje su ih sve pobili. I poslije toga je često bilo strijeljanja pojedinih zatočenika na nastupu pred svima nama. Začudo, poslije nekoliko takvih nastupa, postali su svi skoro tako omadijani i bez ikakvog osjećaja prema likvidiranim, da su mnogi jednostavno samo mislili kada će i na njih doći red. Na dan 20. decembra 1942. su tri zatočenika ubila za vrijeme rada u Gradiški stražara i pobjegla. Bijes popa Majstorovića je onda bio dostigao vrhunac. Bio je u Ekonomiji na Jablancu, kada je za taj slučaj saznao. U Ekonomiji su bila 34 zatočenika i sve ih je bez razlike lično iz strojnice pobio. Zatim se napio i onako pijan je došao u logor Gradišku. Slijedećeg dana je bio nastup u tom logoru, na kome je izabrao 26 najpoznatijih zatočenika, koji su bili na najvažnijim položajima, pred svima nama im je povezao žicom ruke na leđjima uz pomoć drugih ustaša. Onda ih je postavio poredjane pred zid i sve ih je redom iz revolvera pobio. Kada je šaržer jednog revolvera ispucao, drugomu je ustaša dodavao drugi pištolj, da ne bi morao čekati. Jedan je zatočenik onda povikao glasno pred strijeljanje: "Zdravo drugovi!" Kada je Majstorović sve nepomične vidio na zemlji, rekao je: "Pravdi je udovoljeno!" Ubio je dakle 60 za jednog ustašu. Na sam Badnjak došao je opet pijan u Ekonomiju i pozvao nas je na nastup. Dok smo nastupali, opazio je dvojicu kako su razgovarali i pozove ih da stupe pred njega. Bilo nas je 70 na nastupu, pa je održao govor o tome kako su zapaženi znakovi pobune u logoru, da ima i sabotaze, pa i ubijanja ustaša i druge stvari da su se dogodile u sabotaži na Jablancu, pa da ih je za to sve pobio. Sada kada je prošao kroz Ekonomiju opazio je ovu dvojicu, pokazujući na naša dva druga koja su pred njim stajala. Izabrao je još šestoricu od nas postrojenih, te ih najprije postrijelja, a onda ostalu dvojicu. Kada je u jednog opalio metak, on se pridigao i viknuo: "Nisam ja kriv. Zamolio sam ga samo za cigaretu, ni o čem drugom nismo govorili". Opalio mu je i drugi metak u glavu. Pao je krvav na zemlju i prevrtao se na zemlji. Kad je Majstorović vidio da je još živ, izvukao je nož iz čizme i zaklao ga pred svima nama kao pile, a onda je naredio razlaz. Dok smo se mi još razilazili, navalile su druge ustaše na pobijene i počele su im kamama, onako mrtvim, da kopaju oči, režu grkljane i vrat, ili paraju trbuh, da su im se crijeva prosipala naokolo. Zatim smo ih mi morali natovariti na kola i zakopati izvan logora, dok su drugi morali očistiti dvorište od krvi.

Godina 1943. je bila najmirnija u logoru Gradiške. Dolazilo je mnogo manje zatočenika i to samo u manjim grupama po lo do 20 i nije bilo masovnog ubijanja.

Jedne majske večeri primjetili smo kako Majstorović i još neke ustaše donose do jednog zida Ekonomije neke spise i knjige, da iste polijevaju naftom i pale. Toga je moralo biti mnogo, jer su cijelu noć palili taj materijal. Saznali smo kasnije, da će Majstorović uskoro otići i da će ga drugi zamijeniti, pa da će biti bolje stanje i postupak s nama, pa je valjda zbog toga htio da popali sve spise i dokumenta o dosadašnjem porastu i smanjivanju brojnog stanja za vrijeme njegovog zapovjedništva. Ali, od svih tih promjena bilo je samo to, da se zapovjednik logora nije više zvao "zapovjednik", nego "upravitelj", a zapovjedništvo se je od tada zvalo "upraviteljstvo". Poslije nekoliko dana zaista je otišao Majstorović i na njegovo mjesto je došao drugi upravitelj, poručnik Gađić. Od njega smo dobili nalog, da svaki piše porodici neka svakome pošalju po dvije poručene knjige, jer da se u logoru otvara zatočenička biblioteka. Kada su knjige stizale, ustaše su ih vadile iz paketa i nosile, navodno, na cenzuru u Upravu. Nisu nam te knjige davali ni da čitamo, nego su od istih napravili ustašku knjižnicu.

Sredinom juna 1943. došlo je oko 40 privilegovanih zatočenika-Židova u naš logor. Među njima su bili Dojč i Maceljski iz Zagreba, braća Senvald iz Stubice i drugi. Njima su dali posebnu sobu i bolju hranu, a nisu morali ići ni na kakav rad, jer su imali neke zasluge za Hrvatsku. Jednog dana su ipak i njih natovarili na dva kamiona, odvezli ih do Save i ondje ih sve poklali i bacili u rijeku.

U augustu 1943. su svi Židovi i pravoslavni morali ići u Jasenovac u zamjenu za isto toliki broj Hrvata, koji će doći u Gradišku. Tako sam i ja otišao sa loo drugova u Jasenovac, gdje smo stigli na 18.VIII. Prvo što sam već iz vlaka vidio, bio je ogroman zid oko logora 4 m visok koji je opasao logor sa tri strane naokolo oko 5 km dug. Straža nas je dopratila do kapije logora, a tu nas je preuzeo logorski satnik. Vidio sam u logoru nešto, čega prije nije bilo. Skoro svaki zatočenik je bio okovan u lance. Mnogi su imali i otvorene rane od karika na nogama. To je na mene djelovalo zastrašujuće. Sažaljevao sam te drugove, koji su se sa teškim lancima na poslu jedva kretali. Jedan je zatočenik primjetio da ga gledam i upitao me: "Što me tako čudno gledaš? Ovo je Jasenovac, gdje nema nikakve milosti. Možda ćeš i ti sutra biti u lancima". Tog dana nismo bili još nigdje rasporedjeni, pa sam idući kroz logor primjetio da se industrija znatno razvila. Glavne su industrijske grupe bile: pogon, elektrana-centrala, pilana, vojna pekara, lančara, puškarnica, ciglana, tehničari, brzi sklop, automehaničarska radiona i razne druge grupe. Sve su to zatočenici stvorili ni od čega i golim rukama, dok za same zatočenike nije bilo izgrađeno baš ništa. One iste nezdrave barake, slične više daščarama, koje smo podigli još 1941. godine služile

su za nastambe logoraša. Istina, na jednom kraju logora su upravo zgotovljavali dvije divne dvokatne zgrade, koje su navodno trebale biti zatočeničke nastambe. U svakoj je moglo biti otprilike po 1000 ljudi, ali kada su bile dovršene, u te zgrade je ušla ustaška vojska.

Iste večeri su nas strpali u barake, a ujutro je trebalo da budemo raspodijeljeni po grupama. U baraci smo saznali zašto je toliko zatočenika moralo nositi lance. Dva dana prije našeg dolaska, pobjeglo je odjednom 16 zatočenika, koji su radili kod žetve. Ustaše čuvari su na suncu zadremale, a logoraši su iskoristili priliku i pobjegli. Po kazni, a da se to ne bi ponovilo, dao je tadašnji upravitelj logora, ustaški satnik Ivica Brkljačić da se okuju svi u lance, najviše oni koji su morali ići na vanjske radove. Rekoše nam, da se oni koji imaju neki zanat, jave za odgovarajuće radione, jer se na vanjskom radu svaki dan tuče i ubija za malenkost. Odmah su nas popisali iz upravne pisarne i ja sam rekao da sam fini mehaničar, pa me odrediše za Lančaru. Ondje sam najprije radio u odjeljenju za izradu lanaca, što je prilično lagan i šablonski posao, koji može i nestručni radnik da obavlja. Jedan zatočenik, koji je znao da sam urar, donese mi sat nekog ustaše na popravak. Kada sam ga popravio, dao mi je 20 cigareta. Ne znam ko je to vidio, ali me grupnik radione sutradan prijavi nadzorniku Lančare Metlašu, koji me odvede u zapovjedništvo upravitelju Stojčiću i ovaj me za kaznu daje okovati u lance i baci me na rad u bajer. Na bajeru su svi zatočenici bili u lancima i kao takvi kopali zemlju i tovarili je u vagonete i prevozili za Ciglanu. Taj posao na bajeru je bio vrlo naporan, jer se moralo raditi bez prekida i tovariti budući da je mašina stalno gutala zemlju. U noći, posle prvog dana mog rada na bajeru, padala je kiša, pa su dva zatočenika pobjegla. Brkljačić je zato kaznio cijelu grupu jednomjesečnim oduzimanjem paketa i smanjenjem fasnoga hrane na pola. Paketi su cijelo vrijeme dolazili u logor, a ustaše su žderale i nosile kući hranu otetu od usta zatočenika. Onu hranu, koju je rodbina sebi uskraćivala od usta, da bi nam slala, znajući da mi gladujemo. Sve dok nije prošao rok kazne, dio hrane iz paketa, koju nisu htjele ustaše da oduzmu, bacale su i u Savu, samo da je mi ne dobijemo. Za vrijeme trajanja ove kazne uhvatio je upravitelj zatočenika Kajmakovića da ima u ruci jedan paketić i da ide u ženski logor. Zaustavio ga je i pogledao šta to nosi i upitao ga kamo ide. U papiru je imao malo putera i kruha i reče upravitelju da to nosi jednoj drugarici, koja ga je zamolila, jer je bila gladna. Brkljačić ga na mjestu počne šamarati i tući ne pitajući otkle mu to, jer je zabrana primanja paketa još trajala. Naredi ustaši, da ga zatvore u samicu, a slijedeći dan je cijeli logor morao ići na nastup, gdje su doveli i Kajmakovića, okovanog u lancima. Pošto je upravitelj pred svi-

ma rekao šta je skrivio, naredio je da ga do gola skinu /hlače i gaće/ i odredi, da mu ustaški vodnik Nikola Hiršberger udari 25 sa bikovom žilom po stražnjici. Vodnik je zadatak savjesno vršio, iza svakog udarca je krv brizgala, a kod 16-tog udarca je bio onesvješćen. Takvog su ga na nosilima odnijeli u zatvor. Kada se malo oporavio, bacili su ga po kazni još na bajer u lancima, gdje je i ostao do zimske likvidacije. 27. decembra su poslali izabranu grupu od 120 zatočenika na rad u šumu, a s njima i Kajmakovića i u šumi su ih sve pobili.

Pred tu zimu trebalo je da se pripremi za logor i za ustaše više drva, a tzv. šumska grupa je imala premalo ljudi, pa je morala svaka radna grupa i to svakog dana da da po nekoliko ljudi za pojačanje šumskoj grupi na radu. Lančara je davala svaki dan 5 zatočenika. U tom odjeljenju nije bilo mnogo posla, rasporedili bi se tako da se po redu smjenjujemo. Jednog dana me je postavio jedan ustaša na panj i htjede me iz čista mira da strijelja iz puške, jer da sam premalo drva oborio. Dotrči drugi i uhvati ga za ruku kojom je nišanio i htio je da opali. Srećom, opalio je, ali me metak nije pogodio. Onda su se počeli svadjati i natezati dok nije odustao taj ustaša da me ubije i potjera me dalje na rad. Jedan dan ranije je isti ustaša ubio jednog zatočenika iz istog razloga. Navečer, kad sam došao u Lančaru, ispričao sam grupniku šta je tog dana bilo sa mnom u šumi i zamolim ga, da me premjesti u odjeljenje bravarije, jer sam poznavao i taj zanat, a kao bravar nije trebalo da idem u šumu na rad. To je on zaista i odobrio, pa sam tako od 17. decembra 1943, do zadnjeg dana logorovanja radio u Lančari kao bravar i tako sam izučio bravarski zanat. Na dan 22.XII, likvidirana je cijela šumska grupa. Bilo ih je 80 u grupi kada su otišli u šumu i nijedan se nije vratio. Sve su do jednog pobili. 27. decembra je traženo 120 zatočenika, tobože za rad u šumi. Odredili su većinom za taj posao komuniste, starije logoraše, koji su već previše znali šta se sve u logoru događalo kroz više od dvije godine. Pobili su i njih na isti način, tj. morali su ostaviti pile i sjekire na skeli prije nego što su iz nje izašli na bosansku obalu. Otjerali su ih i sve su iz pušaka i strojnica pobili. Onda je proradio i Granik. To je bila jedna poviša dizalica iznad same Save za dizanje balvana. Ponekad su tom dizalicom tovarili šumske balvane na vagone, a sada su je koristili i za ubijanje zatočenika. Skoro svake večeri bi dotjerali po 50 i pobili na ovaj način. Iz Zvonare, koja je važila kao logorski zatvor, a znalo se da iz nje niko živ ne izlazi, skinuli bi žrtve do gola i prevozili ih vezane po lo na taj Granik. Teškim maljem ili željeznom štangom bi udarili svakog redom po glavi i onako polužive ih sa Granika bacali u Savu. Nekima bi svezali i po koji komad starog željeza, da bi žrtva potonula, udavila se. Takva su ubijanja vršili te zime do kraja januara 1944. godine.

Na dan 4. januara 1944. godine nestali su logornik Viner sa ženom i dvoje djece i pisar Ivica Begović, zagrebački nogometaš sa ženom. Oni su bili kao neki "slobodnjaci", primali su navodno i neku platu i stanovali u Jasenovcu van logora u privatnim kućama, a nestali su zbog toga, što su već mnogo vidjeli i znali o zločinima ustaških koljača. Bilo je svima jasno, da su i oni bili likvidirani upravo za to, što su nestale čitave porodice, a osiguranje logora sa bunkerima okolo i cijelog Jasenovca je bilo tako obezbijedjeno, da niko iz Jasenovca nije mogao ni da se udalji bez znanja i ustaške propusnice.

Tri dana kasnije, 7.I, pokvarila se sajla na Graniku, pa su tražili jednog bravara iz Lančare da to popravi. Grupnik je mene poslao. Uzeo sam nešto alata i otišao tamo. Granik je bio na više mjesta poprskan krvlju, nad kojom je zasipan pijesak, ali se tragovi tih zločina nisu mogli sakriti, ili baciti u Savu. Primjetio sam u Savi lješinu mlade žene okrenute licem prema gore. Kada sam je bolje pogledao, prepoznao sam je. To je bila žena Begovića, koja je nestala prije tri dana. Imala je razrezan grkljan. Od toga mi je pozlilo i ležao sam tri dana, nisam ništa jeo. Nju sam poznavao još iz Zagreba. Bila je to nekada divna mlada crnka, puna života, a sada je njen lješ plivao po Savi, a razrezan grkljan je vapió za osvjetom nad zvjerima, koje su na isti način poklale mnoge hiljade nevinih žena i djece. Ko jednom ovako nešto svojim očima vidi, taj ne može to nikako da zaboravi.

Poslije nestanka logornika Viner bio je postavljen za logornika Romeo Vlah, koji je bio stari kriminalni tip. Iakc je i on bio zatočenik, bio je stalno sklon i vjeran sluga ustaša i zato je sigurno bio postavljen za logornika. Kod preuzimanja te dužnosti, pozvao nas je sve u nastup i održao nam govor. Pozvao nas je, da budemo poslušni i da marljivo radimo svoj posao, da više neće biti ubijanja, pa neka pazimo šta radimo uvjeravajući nas, da su u šumi bili likvidirani oni, koji su kušali da bježe. Mi, stari zatočenici, znali smo, nasuprot, da su sve njegove riječi gola laž i da je on obični ustaški doušnik. Zašto su ustaše već na skeli oduzele svima alat za sječu i vezale zatočenike? Jasno je, da nisu tako mogli ni bježati ni raditi. Poslije nekoliko dana je došao i novi upravitelj logora ustaški nadporučnik Dinko Šakić, balavac od jedva 20 godina. On je bio šogor Maks Luburića, oženjen mladjom njegovom sestrom, pa se nismo čudili, što je on došao za upravitelja najvećeg i najstrašnijeg logora u državi NDH.

Od februara do maja je bilo neko smirenje. Ni je bilo masovnih ubijanja i javnih nastupa. Jednog dana početkom maja u pola 4 izjutra probudiše nas ustaše i povedoše 50 mladih, medju kojima sam bio i ja. Mislili smo, da je i nama došao kraj, ali su nas odveli u alatnicu po

krapove i lopate, pa smo mislili da treba neku raku iskopati za neke, koje su te noći pobili. Odveli su nas iza Lančare i na jednom praznom mjestu naredili su nam da iskopamo jamu površine 8 kvadratnih metara i u istu da zakopamo oko lo zvona iz pravoslavnih crkava i jedan dio spomenika kralja Petra, a sve je moralo biti izvršeno do 7 sati izjutra, jer je imala doći neka njemačka komisija, pa da Nijemci ne bi odnijeli metal u Njemačku. Ta zvona vjerojatno i sada leže u zemlji, a ja znam tačno na metar gdje su zakopana. Tako su se, eto fašistički saveznici međusobno pomagali. Jednog dana su dovezli u logor u vagonima sa stanice Jasenovac osam njemačkih tenkova "Tigar", koje su odmah prefarbali i stavili na njih umjesto njemačkog ratnog križa /koji je do tada bio na njima/ ustaške znakove. Ali poslije jednog sata, opet su ih ofarbali u njemačke boje i ponovo su stavili hakenkrojc. Natovarili su ih onda u vagone i odvezli na stanicu Jasenovac. Kasnije smo doznali, da su ustaše po noći iz jednog transportnog vlaka otkopčale zadnjih osam vagona sa tenkovima i dovezle ih u logor. Zapravo su ustaše to ukrale iz njemačkog transportnog voza, koji je dolazio iz Grčke. Nijemci su to saznali, zatražili i odvezli ih u Njemačku.

Dana 10. maja 1944. godine nestao je na tajanstven način zatočenik Ivan Volner, a dan zatim dovukli su njegovu lješinu i pozvali cijeli logor u nastup. Zapovjednik logora Sakić je onda pokazao sasvim izbodenu lješinu Volnera i rekao, da je taj "zlikovac" na neobjašnjiv način bio nestao iz logora i da je uhvaćen u Bos. Dubici, a da je sigurno neko u logoru imao sa njime vezu. Koji je to, tražio je, da se javi, da mu se neće ništa dogoditi. A ako se ne pronadje saučesnik, zaprijetio je, svakog desetog zatočenika će izdvojiti i ubiti. Dao je 5 minuta vremena, da se dotični javi. Nastala je grobna tišina. Kada je prošlo 5 minuta i niko se nije javio, postao je bijesan i proštrijelio je prvu dvojicu iz nastupa. Onda izabere između nas 20 zatočenika, koji su bili u logorskoj glazbi. U logoru je postojala i logorska glazba od 34 zatočenika, a pošto je i Volner svirao u toj glazbi, to je Sakić njih najviše optužio. Pred nama je svima povezao ruke za leđjima i odveo ih svih 34 u zatvor, u Zvonaru, gdje ih je na grozan način mučio 4 dana. Onda su ih noću odveli preko Save na Gradinu i poklali. Poslije nekoliko dana smo doznali, da Volner uopće nije bježao, nego su ustaše imale u Bos. Dubici neku zabavu, pa su Volnera bez znanja upravitelja Sakića odvele da im svira na toj zabavi, a poslije zabave ga ubili i rekli da je htio pobjeći iz logora. Sakić je bio bijesan što je Volner išao u Dubicu bez njegovog odobrenja, pa je za osvetu dao pobiti 20 zatočenika, a na samome nastupu je ubio još dvojicu. Zbog toga je dakle pobijeno svega 56 logoraša. Kncem maja je Sakić otišao u Zagreb, a novi upravitelj je onda postao poznati ustaški zlikovac ing. Pićili,

po čijem je planu i nacrtu 1942. bila sagrađena u Ciglanu poznata Pićilijeva peć za spaljivanje pobijenih i živih ljudi. Pod njegovom upravom je ipak do septembra te godine bilo malo zatišje. U tom mjesecu su onda masovno počeli dolaziti domobranci-dezertteri i civili iz svih krajeva zemlje NDH. Tada je bio zapovjednik Novske ustaški bojnik Krešo Majić. Novska je bila centrala za slanje ljudi u logore. Svakog, koji je bio njemu poslan u Novsku, Majić je hapsio i slao u Jasenovac. Ljudi su bili hvatani bez ikakvog razloga i slani u logor tako, da se brojno stanje za jedan mjesec bilo popelo od 2.500 na 8.000. Znali smo da to neće biti ništa dobro. Zima se bližila i prestajao je svaki vanjski rad, pa im je sve manje trebalo radne snage. Nismo se prevarili. Krajem septembra su doveli oko 160 četnika iz sela Živaje. Sve su okovali u lance i ostavili tako 8 dana bez hrane. Tako izgladnjele i nemoćne su jedne noći zatim po lo u grupama vezali i odveli na isti način preko Save i pobili. To je bio početak zimske likvidacije. Od onda pa do Nove 1945. godine odvodili su svake noći po 200 i više zatočenika na Granik ili u Gradinu, gdje su ih ubijali i bacali u Savu. Svaki dan su dolazili novi zatočenici, a brojno stanje se ipak smanjivalo. Do decembra su bile pobijene većinom Hrvaticе-komunistkinje i sve židovske i pravoslavne žene i djeca, koliko ih se još nalazilo u logoru. Isto tako i svi zatočenici, koji su na vanjskom radu i na ekonomijama bili u Mlaku i na Jablancu, bili su likvidirani. Najmanje su odvodili i ubijali zatočenike iz raznih industrijskih radiona jer su im ovi bili još potrebni.

U logor je onda bilo dopremljeno oko 300 domobranaca-vojnika, od kojih su odvojili pravoslavne, bilo ih je začudo još oko 60, i iste noći ih pobili na Graniku. Katoličke i muslimanske domobrane su preobukli u ustaške odore. Ustaške zvijeri se nisu zadovoljile samo ubijanjem i klanjem, nego su priredjivale svakih nekoliko dana odredili oko 30 zatočenika i odveli ih u Zvonaru, okovali ih u lance i 14 dana ih mučili najstrašnijim mukama. Palili ih benzinskim lampama i zabadali im čavle pod nokte, rezali im debelo meso i solili otvorene rane. Među tim zatočenicima su se nalazili stolar Nikola Pejnović iz Siska, braća dr i ing. Bošković, Crnogorci iz Beograda, gdje je dr Bošković bio šef jedne bolnice. Zatim Ladislav Matej, veterinar iz Zagreba, Milan Grbić, student šumarstva, Ivica Živković, trg. pomoćnik iz Zagreba, Musafija iz Sarajeva i drugi. Poslije 14-dnevnog mučenja u Zvonaru, objesili su ih na nastupu pred svim logorašima. Zatim je upravitelj pročitao neku osudu, po kojoj se osuđuju, da su imali veze sa partizanima, što je nepobitno istragom utvrđeno, pa su zbog toga bili osudjeni na smrt vješanjem. Osuda je izvršena na slijedeći način. Pred barakama su bila postavljena duga vješala, na koja su objesi-

li 12, a ostale su objesili o klinove, koje su zabili na obližnje telefonske stupove. Sve su obješene ostavili tako da vise 24 sata, da ih zatočenici gledaju.

Istovremeno je u mjestu Jasenovcu pred crkvom obješen šef Ustaške bolnice dr Marin sa ženom, njegov zamjenik ustaški poručnik dr Belužić, jer su podržavali vezu između logoraša i partizana. Osam dana kasnije obješeno je 8 pravoslavaca, za koje su rekli da su četnici i da su u logoru organizovali četničko udruženje. Pet dana zatim objesili su 6 električara-telefonista, jer su navodno spremali neku tajnu radio-stanicu u logoru. U međuvremenu su svaki dan po logoru hvatali stare, slabe i bolesne zatočenike, koje su svake večeri ubijali na Graniku. Po logoru su onda sumnjiva lica popisivala i prijavljivala zatočenike, koje su onda hvatali kao pse. To su većinom bili kriminalci, kojima su ustaše povjerile tu dužnost. Bili su to također zatočenici, ali izrodi i kriminalni tipovi. Bili su ponekad desna ruka ustašama kod likvidiranja patriota, a evo i nekih njihovih imena: Dangubić Pindžo, logornik Vlah Romeo i kurir Djuro Ogrizović. Iako su bili vjerne sluge i pomagači ustaša, ove su na kraju i njih pobile. To im je bila zaslužena plata za izdajničku službu.

Koncem februara sam vidio jedan strašan slučaj. Od nekuda su doveli u logor oko 20 žena i djece /rekoše da su uhvatili partizane!/. Zatvorili su ih u jednu sobu i ostavili 5 dana bez hrane i vode, a zatim su ih odveli jedne večeri prema Savi. Ja sam stajao iza jedne hrpe cigala i vidio sam slijedeće: jedna žena posve iznemogla od gladi, nosila je u jednoj ruci dijete od 3 godine, a u drugoj ruci manje dijete od svega par mjeseci. Pošto je zbog slabosti bila zaostala iza drugih, jedan bijesan ustaša, koji ih je pratio, otrže joj iz ruke starije dijete, baci ga na zemlju, klekne na njega pa izvučuče nož i zakolje ga na očigled jadne majke. Kad je izvukao od preklanog vrata djeteta krvav nož, obliže ga jezikom, dok je majka ostala skamenjena par sekundi, iz sveg grla vrisnula i onda tek pala u nesvijest. Posle su je onako u besvjesnom stanju odvukli na Granik, gdje su je sa ostalima ubili.

Koncem 1944. godine je bilo prestalo masovno ubijanje. U logoru je od 8.000 bilo ostalo još 1.800 zatočenika, ne računajući one, koje su po danu dovlačili, a navečer ubijali, jer se njihov broj ne može ni približno znati. U zimskoj likvidaciji 1944. godine po mišljenju logoraša bilo je ubijeno oko 14 hiljada ljudi, žena i djece.

Poslije Božića počelo se u logoru pričati da će većina logoraša /osim najpotrebnijih/ ići u Njemačku na rad. Zbilja, od 1.800 zatočenika bilo je popisano 1.400 i slikano za legitimacije. Rečeno nam je, da će za

dva dana poći i da su vagoni za nas već pripremljeni na Jasenovačkoj stanici. Kad smo zaista bili u vagonima, nastalo je neopisivo veselje uvjereni da ćemo se na taj način sigurno spasiti. Mislili smo, da nijedan koji dočeka u logoru kraj, neće živ iz logora izaći. Čekalo se sa velikim nestrpljenjem na polazak voza. Od toga nije bilo ništa. Čekali smo tako do 17. februara, kada je došlo naredjenje, da će te noći 800 zatočenika Hrvata, koji su fotografisani, spremiti svoje stvari i prvim transportom te noći krenuti za Njemačku. Zaista su oni i pošli 18. II ujutro. Mnoge od ovih zatočenika sam još u Zagrebu poznavao. Oni su stigli samo do Austrije, gdje su od sovjetskih trupa bili oslobođeni i vraćeni svojim kućama. Drugi transport nije ni krenuo. Došao je Luburić i naredio je da više nijedan zatočenik ne smije ići za Njemačku, jer smo mu svi ovdje potrebni. Od odlaska one grupe zatočenika u Njemačku do Velikog petka, nije se u logoru ništa osobito desilo. Na Veliki petak, 30. marta 1945. bio je logor prvi put bombardiran. Tog dana su avioni doletjeli u dva navrata i bombardovali su glavno skladište, Lančaru i Ciglanu. 5. aprila je bilo drugo bombardovanje. Tog dana su avioni nadlijetali tri puta i bombardovali su opet Lančaru, pogon Pilane, Pekarar, Ciglanu, puškarnicu i zgradu ustaškog zapovjedništva. Treće i zadnje bombardovanje logora je bilo u subotu 7. aprila kada su bombardovali samo industrijske zgrade tako, da je za tri dana skoro sve važnije u logoru bilo porušeno i uništeno. Pogodci bombi su bili tako precizni, da nijedna nije promašila.

Industrija jasenovačkog logora je bila do temelja uništena, a kod sva tri bombardovanja su poginula samo 34 zatočenika od svega 3.500, koliko nas je onda bilo u Jasenovcu. Avioni su svaki put prije bombardovanja jednom nadlijetali logor, pa smo svi bježali iz radiona u polje između zgrada i zida. Tek onda su slijedila bombardovanja navedenih postrojenja. Nekoliko dana kasnije smo doznali, da su ustaške novine pisale o strašnom bombardovanju logora Jasenovac, kada je izginulo kod dijeljenja hrane više hiljada zatočenika. Ta laž je bila računom lansirana, jer je odmah zatim došao Luburić i počela je opća likvidacija logora. Znali smo, da će nas sve do zadnjega pobiti, a krivnju prebaciti na savezničke bombardere, da su oni tobože zatočenike pobili.

Sredinom aprila su nastali najcrnji dani. Hrvatski da nije bilo više nikakvog. Šetali smo samo po logoru, i svakog dana je i dalje dolazila po koja grupa novih zatočenika iz svih krajeva države. Kako su ustaše protivnici povlačili pred napredovanjem NOV, dovozili su zatvore-nike iz svakog napuštenog mjesta u ovu opštinu klanicu na likvidaciju najkraćim postupkom. Iz samog Sarajeva je Luburić onda dovezao preko 1500 ljudi, žene i djeca. U to vrijeme je dotjerano 800, iz Broda, Vinkovaca, Vukovara,

Banja Luke, Banove Jaruge, Novske, Siska, Petrinje, Dubice, Nove Gradiške, samoga Zagreba i drugih mjesta, do-
tjerano je mnogo ljudi, od kojih nismo mogli ništa ni da
doznamo, jer nam nisu dozvolili da se miješamo.

Jednog dana smo onda primjetili preko Save u
Gradini veliki stub dima, slijedeći dan dva i tri do četiri
takva stuba dima. U logoru je počelo zaudarati na
izgorjelo meso i kosti. Sve nove, kao i stare zatočenike
odvodili su svaki dan, po 5-600 i više, svezane zardja-
lom žicom preko, u Gradinu, gdje su ih danju i noću kla-
li, ili ubijali maljem, a onda još i polužive bacali na
hrpe, polijevali naftom i palili skupa sa kamenim ugljem
u jamama po više metara u dubinu iskopanim i neprestano
su dolijevali naftu. To su bile one vatre, koje smo iz
logora vidjeli i svaki dan osjećali vonj ljudskog izgo-
rjelog mesa, dok nas to nije počelo gušiti u grlu i nosu.
Znali smo da nas to sve čeka, ako što prije ne dodje spas
otkud bilo. Jednog dana došao je zastavnik Lisac, izabra-
o 300 jačih zatočenika i dao ih okovati u lance. Odveo
ih je u Gradinu, gdje su morali otkopavati kosti pobije-
nih zatočenika za vrijeme prošlih likvidacija. I te su
kosti ustaše polijevale naftom i bacali ih u goruće jame
i hrpe, da sasvim izgore i tako zatru tragove njihovih
zločina. Trag se ipak nije mogao izbrisati. Poslije ne-
koliko dana su pobili i spalili i ove, skoro posljednje,
"prisilne radnike" pod ustaškom silom.

16. aprila stigao je još jedan voz iz Lepog-
lave sa 28 vagona, oko 1600 zatvorenika iz tog logora.
Sve su ih još iste noći vezane otjerali preko Save u Gra-
dinu i na isti način ih ubili i spalili. Likvidacija je
nastavljena punom parom. Svaki dan nas je bilo sve manje.
Tih dana se vozilo preko Save i pečeno svinjsko meso, bu-
rad vina i rakija, da se koljači "okrijepe" u tom poslu.

Od preko 14.000 ljudi ostalo nas je u subotu
21. aprila još oko 900 muških i skoro isto toliko žena i
djece. Te noći između 21. i 22. aprila bio je izvršen
prvi proboj zatočenika, jer se očito vidjelo, da će nas
sve u samim barakama i drugim nastambama pobiti iz puša-
ka i strojica. Kako je prva grupa uspjela da se bar dje-
lomično probije, ne znam. Oni su istog jutra na drugu
stranu navallili. Ja sam bio u onoj zadnjoj grupi, koja
je iz glavnog logora izvršila proboj i napad na stražare
same kapije na izlazu prema Novskoj. Tog istog dana, 22.
aprila 1945. provalili su i zatočenici iz Kožare, koji su
bili u samom Jasenovcu i među njima je bio i Egon Berger,
ali mi nismo znali da su i oni provalili. Naša provala
je izvršena u zadnjem trenutku iz očajja. Da to nismo učini-
li pod datim okolnostima, bili bi sigurno svi izginuli
kao što su i ostali. Nismo, dakle, imali nikakav drugi
izlaz iz situacije, nego da pokušamo i radije izginemo
od metaka, nego od maljara i kame. Ako sreća posluži, mož-
da smo i živeli, ali to je već nepoznato.

da će ostati bar neko živ. Odlučili smo se na takav korak bez ikakvog spremanja, jer je taj korak u svakom slučaju bio zadnji mogući izlaz iz kritične situacije.

Detaljnijih dogovora, dakle, nije ni bilo te noći. Odlučili smo samo da na dani znak i povik: "Drugovi naprijed, juriš!", svi složno jurnemo iz svih objekata odjednom, i tako smo i učinili. Poskakali smo kroz prozore i vrata dvokatne zgrade, gdje smo bili zatvoreni i jurnuli smo na izlazna vrata logora prema Novskoj. Bio je to posve brisan prostor oko 150 metara dug, bez ikakvih zaklona od metaka. Ustaše su odmah zapucale iz pušaka i strojnice, neki su bacali i bombe u masu. Padali su zatočenički kao snoplje, tako da nas je od oko 1000-2000 te grupe vrlo malo ostalo, koji smo bili nepovrijeđeni do same kapije. Ja sam uspio da stignem do izlaznih vrata samo sa oko 100 drugova i goloruki smo savladali ustaše i oteli im dvije puške i strojnicu. Tako smo se probili kroz izlaz i odmah smo počeli bježati. Pošto je mitraljez koji smo oteli bio težak, bacio ga je drug prvom zgodom u Savu, koja je bila blizu. U tom su se i ustaše u samom logoru snašle. Potrčale su i one za nama i zapucale iz svih mogućih oružja. Nije bilo nikakve mogućnosti, da se upustimo u bilo kakvu borbu s njima. Bježao je svako pojedinačno kako i kamo je mogao u raznim pravcima. Ja sam letio uz obalu Save prema šumi uz cestu koja vodi za Novsku. Uz tu cestu kojom se ide i za Gradišku, bilo je nekoliko prizemnih i jednokatnih kuća i nekoliko bunkera, iz kojih su ustaše tukle iz mitraljeza, pa je i na toj cesti, kada smo mislili da je sloboda blizu, dosta drugova palo i poginulo. Kad sam osjetio, da ustaše pucaju na nas, skočio sam sa ceste uz Savu u jarak uzvodno i tako sam sagnut trčeći pobjegao iz dohvata mitraljeza i onda prešao na drugu stranu ceste i dočepao se šume prema Novskoj, koja je bila naš spas.

Poslije se uspostavilo, da nas je iz ovih proboja ostalo oko 50-60 živih zatočenika, među kojima je bilo i ranjenih, koji su i takvi mogli još trčati. U toj šumi sam lutao prema Gradiški 3 dana i 2 noći. Trećeg dana sam nabasao na tri civila, koji su bili pravoslavci, a držali su vezu između sela Gredjani i partizana. Oni su me odveli u selo i nahranili me, pošto cijelo vrijeme nisam ništa jeo.

Tako sam konačno bio spasen. Još iste noći sam išao sa drugima najviše ženama i djecom toga sela, u šumu da se sakrijemo od neprijateljske vojske, koja se povlačila prema Zagrebu. Slijedećeg dana su u Gredjane već stigli partizani i ja sam im se odmah javio.

DODATAK
OPIS KAZNE "RAD NA SICU"

Za primjenu kazne "u sicu" nisu mnogo razmišlja-

li koga treba takvom kaznom osuditi. Izmišljali su neprestano razne kazne, ali su sve bile nečovječne i sa istim ciljem: likvidacija! Ako postavljena norma na Nasipu nije bila izvršena kako su ustaše bile odredile, eto, slijedila je zatočeniku kazna sica bez obzira na opšte stanje njegovo i na to, da li je mogao izraditi normu, koju su davali po desetinama. Ta kazna, stavljanje u "sic", sastojala se u tome, što su unutar same ograde logora Jasenovac 2 na nižem podvodnom terenu iza logorskih baraka iskopali jamu oko 30 cm duboku, površine dva kvadratna metra. U toj jami je uvijek bilo vode. Ogradili su je bodljikavom žicom tako, što su zabili kolce do 50 cm visine iznad zemlje jame i omotali bodljikavom žicom gusto u dva reda okolo i pola metra iznad vode. Bila su i vrata, kroz koja su žrtvu uvlačili puzeći i ostavljali je preko noći bez ikakve hrane i bilo kakve opreme. Zatočenik nije imao ni gdje da sjedne ili stane na suhome. Nije se mogao nikako ni pokrenuti, ni ispraviti, u takvom stavu, savijen, za nekoliko sati čovjek bi klonuo i pao u vodu. Ujutro su obično grobari takvog osudjenika izvlačili iz tog žičanog kazamata. Malo je koji u strašnim mukama izdržao živ. Ne sjećam se, da je ijedan od takvih mučenika ostao živ više od 24 sata. Svaki je u neopisivim patnjama završio svoj jadni život.

U logoru su bili povremeno posebni zatočenici, grobari. Kažem povremeno, jer su se vrlo često mijenjali. Birali su stalno jače i mladje, čiji je zadatak bio da umrle, pobijene, a nekada i polužive izmrcvarene nose i zakopavaju, odnosno nose u Pićilijev krematorij. Ni najvredniji grobari nisu mogli ostati živi više od nekoliko mjeseci. Pošto su mnogo strahota vidjeli, o kojima nisu smjeli nikome ništa da kažu, morali su biti likvidirani i drugi su određeni. Smjenjivanje grobara je tako išlo kroz sve četiri godine. Svaki je grobar znao da ne može nikako biti ničim pošteđen od likvidacije.

Žrtve iz sica su grobari pokopavali van logora, obično u većoj jami tako, da su mrtvaca u istu ubacivali i ljeti samo malo zemljom prekrivali, da se muhe nadlješom ne roje. Takva je dakle bila jedna od mnogih paklenih kazni "kazna na sicu", kojom su mučili zatočenika prije njegove likvidacije.

U Zagrebu, 26. marta 1972.

Adolf Fridrih

SEĆANJA ING. MIŠE DANONA

Napad na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine zatekao me je na odsluženju dječakog roka u Skoli za rezervne inženjerijske oficire u Šapcu. Opšte rasulo bivše jugoslovenske vojske osetilo se i u školi. Čekao se dolazak Nemaca u Klenak, selo preko Save, da bi se sa školom, usiljenim maršem krenulo na Cer i odatle preko Zavlake i Krupnja do Bajine Bašte. U Bajinoj Bašti nam je komandant škole major Aleksandar Jovanović održao "patriotski govor" i rekao da nas lišava "obaveze prema kralju i otadžbini", da bacimo puške u Drinu i odemo svojim kućama. On je to prvi i učinio, skinuo oficirske epolete i otišao. Nemci su tada zarobljavali samo oficire. Nas šestorica iz Bosne, srećući već ranije naše vojnike bez šinjela i cokula, odlučismo da se s puškama probijemo do kuća. Većini je to i uspjelo. Mene na prilazima Sarajeva uhvate Nemci i odvedu u zarobljenički logor u Sarajevo, odakle sam ubrzo prebačen u logor u Beograd. Iz logora sam češće izlazio na rad po Beogradu. Tada sam prvi put počeo da razmišljam o bektstvu. Bila je već praksa da se po povratku sa rada i porad budnih nemačkih stražara jedan ili dvojica zarobljenika ne vrate. U sporazumu sa nemačkim stražarima, prevodioci su /a i ja sam bio prevodilac/ već kod vrata, gde se zbog prebrojavanja muvalo dosta zarobljenika, lažno prijavljivali puno brojno stanje. Tako nije bilo ni odgovornosti ni poštovanja režima zbog begunaca. Ova se praksa bežanja stalno upražnjavala. Na radnom mestu bila bi negde skrivena civilna odela. Zarobljenici bi iskoristili pogodan trenutak da se presvuku, a onda bi nestali. Odela su postavljali partijska organizacija i pojedini građani. I meni je jednom dok smo radili na Cukarici prišla jedna devojčica i rekla gde se nalazi skriveno odelo. Preneo sam to drugom zarobljeniku. Ja sam tada već imao drugi plan. Na ovaj način je pobeo Beogradjanin Marsel Ruben /mislim da se tako zvao/.

Upravo se pripremao neki spisak zarobljenika. Kao prevodilac i tumač, saznao sam da se popis zarobljenika i njihovih zavičajnih mesta radi zato da bi se zarobljenici sa područja koja je okupirala Italija, predali Italijanima. Prijavio sam se kao Miša Danić iz Splita. Svoje pravo ime Moric Danon prilagodio sam prilikama. Bilo

je opasno zvati se Moric.

Transport je ubrzo bio oformljen i mi smo krenuli na jug preko Kragujevca i Kraljeva. Bio sam dodeljen kao tumač nemačkim sprovodnicima voza. Putem smo sretali više nemačkih vojnih ešelona koji su išli na sever. Na vagonima je kredom pisalo: "Mutti, backe Kuchen, wir kommen dich besuchen" /"Majko peci kolače, dolazimo ti u posetu"/. Nemač, sprovodnik našeg ešelona objasnio mi je da ovi idu na odmor. Na putu nas je zatekao 22. jun. Čuo sam kasno uveče za objavu rata Sovjetskom Savezu. Bilo mi je jasno kuda su išli.

Nekoliko dana kasnije, dugačka kompozicija sa zarobljenicima, uglavnom iz Crne Gore i Dalmacije, zaustavila se u Kosovskoj Mitrovici. U italijanskom zarobljeničkom logoru u Kosovskoj Mitrovici, vladao je sasvim drugi režim. Obezbedjenja i stražara je bilo vrlo malo. Ocenio sam da će biti lako pobeći. Međutim, saznao sam od drugih zarobljenika da se tu vrlo malo ko zadržava duže. Potrebno je dati generalije i za dan-dva dobija se propusnica. Tako je i bilo i ja sam sa italijanskom propusnicom krenuo preko Čačka i Užica za Sarajevo. Na putu sam vojničku uniformu promenio za civilno odelo i posle nekoliko dana stigao u Sarajevo.

U Sarajevu je počeo ustaški teror. Svakodnevnog maltretiranja i pojedinačna ubistva Jevreja i naprednijih gradjana, bila su redovna pojava.

Kod kuće u Sarajevu, ustaše su već popisale moju majku i četiri sestre. Stavili su im žute trake.

Ja sam se krio i vreme provodio u traženju puteva i veza za napuštanje Sarajeva. Tako je došla i noć 3. septembra 1941. godine. Bila je to prva velika racija i masovno hapšenje Jevreja iz Sarajeva. Zahvatilo je to baš i moju ulicu, pa sam sa celom porodicom uhapšen i posle deportovan u logor Kruščicu kod Travnika. Sprovodnici su komandovali: "Muškarci levo, žene desno". Bile su dve velike barake. Između njih velika ograda. Komanda je došla iznenada i ljudi nisu mogli čak ni da podele stvari koje su poneli. Neko od mojih mahnuo je maramom. Nisam poverovao da se zauvek opraštamo. Sledećih noći iz ženskih baraka čula su se zapomaganja i jauci. Bili smo razdvojeni žicom.

U logoru Kruščica počelo je sistematsko maltretiranje i izgladnjivanje. Jevrejska opština iz Sarajeva je doduše dva ili tri puta donosila pakete, ali smo od njih dobijali samo budjav hleb.

Posle mesec dana, žene su iz tog logora odvedene u Loborgrad, među njima i moja majka i četiri sestre s decom. Bilo je to i poslednje vidjenje, jer su sve stradale: moja majka Mirjam rođj. Levi, rodom iz Zvornika, stara 53 godine, i sestre: Paula stara 28 godina, Anica stara

23 godine, Rikica stara 20 godina i Lenka koja je imala samo 16 godina.

Mi muškarci smo odmah posle toga prebačeni u logor Krapje i posle kraćeg vremena u logor Jasenovac.

Uvrstili su me u grupu koja je izlazila na rad izvan žice. Pravili smo nekakav Nasip, koji po svemu sudeći, nije bio ničemu namenjen.

Jednoga dana, bio sam već skoro izgubio orijentaciju o vremenu, ustaše su po običaju došle na Nasip, da "vrše nadzor". Njihovo "nadgledanje" sastojalo se u tome, što su gvozdanim šipkama udarali logoraše iz sve snage gde god su stigli.

Kad su otišli, moj zet Mihael Papo, trgovac iz Sarajeva, ostao je da leži, licem okrenut prema ilovači. Video sam samo jednu crvenu mrlju u njegovoj gustoj crnoj kosi. Pokrili smo je nečijom prljavom maramicom. Umro mi je nekoliko trenutaka kasnije na rukama dok smo ga prenosili u logor.

To je bio samo detalj strahota Jasenovca u 1941. i 1942. godini. Prvi zatočeniци iz sabirnih logora, iz Krapja, Lepoglave, Zagreba, Sarajeva, svih krajeva bivše NDH, dopremljeni su na svoje poslednje prebivalište vozovima u teretnim vagonima sabijeni kao stoka, kolima ili peške. Zatočenik je morao odmah da shvati da je samo broj bez vrednosti, nešto bez značaja. Cilj ustaša je bio da se zatočeniци na sve moguće načine uništavaju: psihički, moralno, fizički. Svi postupci su bili usmereni na to da se u čoveku ubije svako dostojanstvo. Sve metode, počevši od hapšenja, pa do odvođenja u logor, svodile su se na to da se u zatočeniku skrši svaki otpor, da se on obezvređi u tolikoj meri da se i sam oseća kao niže biće. Zatočenik - logoraš nije za ustaše predstavljao čoveka. U Jasenovcu, koji će u analima naše istorije ostati svedočanstvo najsramnijeg i najstrašnijeg uništavanja čoveka, bio je razradjen specijalan sistem, režim i tretman zatočenika. Ustašama je bilo skoro jednostavnije ubiti čoveka, nego napraviti bilo šta drugo. Zatočeniци su bili izloženi nasiljima tih brutalnih, primitivnih i okrutnih ljudi. Oni nisu posedovali nikakve humane osećaje, a fašistička ideologija im je usadila i razvila surovost, niskost i nečovečnost. Pred ustašama su zatočeniци danima i nedeljama živjeli u stalnom strahu, očekujući smrt i gledajući bespomoćno kako oko njih nestaju svakodnevno njihovi najbliži, kako nestaju njihovi drugovi i prijatelji s kojima su doterani u logor, njihovi sapatnici. Gledali su kako smrt nemilice odnosi živote zatočenika, pitajući se samo kad će i na njih doći red.

Nikad neću zaboraviti kako su ustaše u Jasenovcu proslavljale Božić decembra 1941. godine. Izveli su sve zatočeniке u stroj. Bio je to "nastup". Trenutak koji je značio smrt. I niko nije bio siguran da će ga baš tog na-

stupa smrt mimoići. A ako ga je i mimoišla, sutra će ga već sigurno sačekati. Sa puškama i mašinkama uperenim u zatočenike ustaše su proslavljale praznik. Jednog po jednog zatočenika su klali pred "nastupom". Kame su im bile krvave; krv je potocima tekla. Tekla je ona posle svako-dnevno da se ne zaustavi do kraja rata.

Nov nastup. Ljubo Miloš, najsiroviji među surovima, proba novu ustašku mašinku. Naredjuje prebrojavaj-nje postrojenih zatočenika i svaki dvadeseti izlazi pred stroj. U ovom jezivom razbrajanju prozvanih na smrt, bio sam sedamnaesti. Trideset ljudi stajalo je tog nastupa pred Ljubom Milošem. A on je redom, hladnokrvno svakog od njih prikivao za zemlju mecima svoje nove mašinke. Tride-set ljudi ležalo je tog nastupa u lokvi krvi jedan pored drugog, jedan preko drugog. Miloš je bio zadovoljan, mašinka funkcioniše besprekorno.

Dobro je funkcionisao i "malj", vrhunsko ustaško tehničko dostignuće za ubijanje ljudi. To je jedin-stveni izum Jasenovca. Na jednom malo uzvišenijem mestu iznad Save, nesrećna žrtva je dobijala udarac maljem po glavi. Zdrobljene lobanje žrtva je padala u Savu i reka je dalje nosila samo leševe.

U takozvanoj "Kuli", ženskom delu logora, jase-novačke filijale, Stara Gradiška, u toku leta 1942. god. bilo je zatvoreno preko 400 žena, mladih i starih, bez hrane i vode, bez upotrebe ma kakvih sanitarnih uređaja, zatvorenih u prostorije koje su mogle da prime jedva polovinu zatočenica. Sedam dana trajala je agonija. A onda osmog dana vrata su se otvorila i ženama su dali kuvanu kukuruznu kašu. Kuhinja je bila u muškom delu logora. Znali smo da se priprema hrana za zatvorene zatočenice i iz svojih bednih zaliha, dodavali smo u kazan u kome se kuvala kaša, po komadić slanine dugo i brižljivo čuvane i skrivane, po komadić hleba. A pre nego što će kazan odneti u ženski deo logora, gledali smo sa užasom: u kazan ustaše sipaju dva džaka soli, dva džaka na upola manje hrane. Izgladnele žene jele su kašu. Sve do poslednje poumirale su u toku dana i noći u najstrašnijim mukama.

Koristeći iskustva Aušvica, ustaše su danima pripremale jednu prostoriju u krugu logora, kako su tvrdili, prostoriju za dezinfekciju.

Ova je prostorija bila brižljivo oblepljena da ni najmanji dašak vazduha ili svetlosti ne prođe u nju. To je u stvari bila gasna komora. U njoj su završavala deca od tri, pet, sedam, osam godina, deca Srba i Jevreja, deca koja su ostala bez roditelja. A sva deca koja su dospela u logor, bila su već samim tim bez roditelja. To su bila deca na čijim je roditeljima Ljubo Miloš možda probao mašinku ili čiji su roditelji prošli kroz mesto gde su ih čekali malj i Sava.

Na kapiji Jasenovačkog logora, na ulazu u ovo

mesto strave i užasa, stajao je natpis: "Radni logor - Jasenovac".

Kako je izgledala radna akcija, kako je izgledao odlazak na rad iz jasenovačkog logora i njegov povratak?

U rane jutarnje časove, odlazila je kolona zatočenika u pratnji ustaša. Odlazilo ih je u kolonama po 400-500 zatočenika. Izvodili su se besmisleno teški, iscrpljujući radovi: krčenje šuma, podizanje nasipa, prevlačenje tereta bez ikakvog smisla. U logor se posle višerasovnog rada od jutra do večeri, bez ikakve hrane ponekad vraćao jedva deseti deo zatočenika, pa često ni toliko, već samo pratioci - ustaše. Radne jedinice su ostajale tamo u baruštinama, bivale uzidane u nasipe koje su gradile, gde je ko pao tu je i ostao, ili su se valjale u mutnim talasima Save.

Prodrle su u javnost vesti o strahovitim zločinima i o masovnom ubijanju u Jasenovcu. Jedna Međunarodna komisija Crvenog krsta došla je 1942. godine da se na licu mesta upozna sa "pravim" stanjem stvari. Vršene su pripreme za njihov dolazak. Svi bolesni i iznemogli zatočenici bili su pobijeni, barake očišćene. Ostali su samo oni koji svojim izgledom nisu ulivali sumnju da se sa njima rdjavo postupa. A takvih nije bilo mnogo. Rečima nisu mogli ništa da izraze, jer nisu ni imali prilike da nešto kažu. Komisija Crvenog krsta je prošla i otišla. Kakav je izveštaj podnela i kome, nikad nisam saznao. Ali ono što Komisija nije saznala, jeste da je njen dolazak prouzrokovao hiljade pobijenih, masovnu smrt u logoru. Akcija Crvenog krsta, koja je trebalo da bude plemenita, donela je gorke plodove, pretvorila se u svoju suprotnost.

Izneo sam samo nekoliko svojih stravičnih uspomena.

Jedno vreme sam bio na radu u jasenovačkoj crtaoni. Sa mnom je bio i slikar Danko Ozmo. Ispisivali smo natpise na drvenim tablicama i hartiji. Januara ili februara 1942. godine, bio sam odveden u Staru Gradišku. Bio im je potreban inženjer za održavanje vodovodnih instalacija i mašina u logoru.

U logoru u Staroj Gradiški sam vrlo rano počeo da razmišljam o bekstvu.

Jednom sam u pratnji ustaše - stražara, išao u Banja Luku, da vidim koje bi mašine trebalo prebaciti iz jedne radionice cipela u logor u obučarsku radionicu.

Medjutim, ovom prilikom nisam imao nikakvih mogućnosti za bekstvo. Kad sam se vratio u logor, sreo me je lekar dr Leon Perić, takodje zatočenik iz Sarajeva, i upitao zašto nisam pobjegao? Odgovorio sam mu, da nisam imao nikakve prilike, jer su me stalno čuvali, a i da sam pobjegao, loo zatočenika bi po ustaškoj normi bilo ubijeno

za odmazdu. Na to je dr Perić spremno odgovorio: "Makar ja bio jedan od te stotine, drugi put beži, vidiš da odavde niko živ neće izaći".

Više nisam video dra Perića. Stradao je u nekom od mnogobrojnih gubilišta.

Misao o bekstvu me više nije napuštala.

Prvo sam mislio da bežim kroz kanalizaciju. Sa nekoliko drugova, već sam bio u dogovoru o bekstvu.

Zbog velikog broja zatočenika u logoru, koji nije kao bivši zatvor bio predviđen za toliki broj zatočenika, kanalizacija se stalno začepљivala. Ustaškom nadporučniku Nemetu, koji je rukovodio stručnim poslovima u logoru, predložili smo da gradimo veći presek odvodnog kanala do Save, kako bi se rešilo pitanje začepљavanja. Tako je izgrađen kanal toliko visokog profila da se kroz njega komotno moglo ići. Verujem da taj kanal i danas postoji. Bekstvo kroz kanal zahtevalo je preplivavanje Save kako bi se begunci dokopali Bosne, gde je po pričanju bilo partizana. Preplivavanje Save je za nas, fizički jako iscrpljene, bilo vrlo teško, pa smo došli na drugu ideju.

Ozarila me je jedna vest. Moj školski drug iz gimnazije Miloš Katić, pobeгаo je iz Jasenovca. Ubio je ustašu koji ga je sprovodio na rad izvan logora. Trebalo je samo izmisliti dobar razlog za izlazak iz logora.

Tih dana je moj poznanik iz logora, Moric Romano doznao da mu je pobeгла žena iz logora u Djakovu. Bio je to povod za razgovor o našem bekstvu. Rastali smo se u najmanju ruku kao da smo već na slobodi. Pouzdan je bio i Solomon Katan, vodoinstalater, sa kojim sam zajedno radio i spavao. Znatno veći i snažniji od nas dvojice, predstavljao bi udarnu snagu trojke.

Više od trojice nije smelo da nas bude. Po nekim svojim pravilima, ustaše su davale samo jednog pratioca na trojicu logoraša. Ukoliko su izvan logora išla četvorica zatočenika, onda su ih pratila dvojica ustaša.

Iskoristili smo dan kad je nadporučnik Nemet bio odsutan, jer je on jedini imao uvid u stanje na radovima, da dobijemo propusnicu za nas trojicu i ustašu-pratioca do Bosanske Gradiške. Kao razlog smo naveli da idemo da demontiramo neki motor iz mlina. Nikakav konkretan mlin nismo znali a nikad pre u Bosanskoj Gradiški nisam ni bio. Poneli smo alat: čekić, klješta, ključeve navodno za rad, a u stvari da nam to posluži kao orudje za ubijanje ustaše. Prešli smo preko pontonskog mosta u Bosansku Gradišku i izašli iz grada. Ustaša se odmah počeo nečkati da ne želi da ide daleko i pitao je gde je taj mlin. Ubedjivali smo ga da nije daleko. Kad više nije išlo, na ugovoreni znak smo ga napali. Katan ga je udario čekićem po glavi. Gladovanje i strah oduzeli su snagu Katanu. Ustaša je još uvek stajao. Skočili smo na njega. Katan ga je po dru-

gi put udario. Ustaša je promumlao... "Sve ću vam reći.." i tek je nakon trećeg udarca pao. Dotukli smo ga kundakom njegove puške, perorezom koji je imao Romano, i nogama. Sklonili smo ga s puta iza živice. Imali smo u planu da se jedan obuče u ustašu i da nas prati, no to nam nije uspelo, jer su se pojavili neki seljaci. Uzeli smo mu samo bombu i odšrafili je i bili spremni da letimo u vazduh sa prvim ko pokuša da nas legitimise. Bili smo zadovoljni da smo se bar na jednom od tih krvoloka osvetili za nedela koja su počinili. I ovo je bila prednost ovakvog načina bekstva.

Neposredno pre nas, pokušalo je bekstvo konopcima preko zida 8 zatočenika, ali su ih uhvatili i strahovito mučili pred svim zatočenicima, dok nisu izdahnuli. Pretili su da će tako svako da prođe, jer kako je onda govorio ustaški nadporučnik Majstorović: "Iz logora se ne može pobeći". Da bi se donekle obezbedio, ako nas uhvate, tražio sam od ing. Emerika Bluma, koji je kao zatočenik radio sa mnom, a imao je veze s ambulantom, da mi da neki otrov. On mi je zaista doneo neku tabletu. Ing. Blum je kasnije preplivao Savu i pobeo. Kad smo se posle rata, 1945. godine prvi put sreli, pričao sam mu da još čuvam onu otrovnu pilulu koju mi je dao pred bekstvo. Iako je već bilo prošlo nekoliko godina, oblio me je hladan znoj, kad mi je rekao da je to bila neka vrsta aspirina, a ne otrov.

Išli smo ceo dan krijući se i izbegavajući naselja. Hteli smo na Kozaru, jer smo čuli da tamo ima partizana. No, ne poznajući put, zalutali smo i tek uveče smo se orijentisali po jednom putokazu za selo Razboj. Oko ponoći stigli smo do neke veće reke. Predložio sam da pređemo reku, zametnemo trag i tako onemogućimo poteru psima. Sumnjali smo da to nije ponovo Sava, i da se ne vratimo na hrvatsku stranu; po brzini a i širini reke, ipak smo zaključili da je to sigurno Vrbas. Imali smo sreće da smo brzo našli čamac. Iako bez alata, tek tada smo ustanovili da smo ga u onom strahu ostavili, katan je uspeo da oslobodi katanac. Ostavili smo njega uz čamac, a nas dvojica smo otišli do prvih ograda da izvučemo neke letve umesto vesala. Uz lavež pasa koji nas je dobro uplašio, jedva smo uspeli da izvučemo dve daske. Katan je uz čamac našao jednu dužu motku pa smo se ukrcali i krenuli. Nevešti u veslanju uz slaba vesla dosta smo se mučili dok smo stigli do druge obale. Predložio sam da pustimo čamac da se ne bi znalo mesto gde smo prešli. Neko primeti da smo se vratili na istu obalu. Dugo smo se vrteli na reci, pa je i to bilo moguće. Setih se iz zemljopisa toka Vrbasa, pa sam znao da smo u koliko smo prešli, morali biti na desnoj obali. Klupčetom hartije koje smo bacili u reku, uverili smo se da smo zaista na desnoj obali. Obala je bila peskovita i ličila na sprud, pa smo u onom strahu posumnjali da nismo možda na nekom rečnom ostrvu. Posle izvršenog izvidjanja i uverenja

da smo sigurno na drugoj obali, pustili smo čamac i uputili se da nadjemo neku kuću i hrane jer nismo ništa jeli za sve vreme. Pred zoru ugledali smo jednu usamljenu kuću. Obrijali smo se, oprali i malo odmorili, pa smo se kad se razdaniilo, uputili do kuće. U kući smo srećom zatekli samo baku s decom. Od nje smo saznali da ustaša u selu nema, i da sad nema ni četnika, a da je pre neki dan vodjena borba. Uputila nas je kod nekog izbeglice iz Banja Luke, koji je trebalo da nam da bolja obaveštenja. Bilo je to selo Nožičko. Izbeglica iz Banja Luke, po zanimanju brijač, primio nas je vrlo lepo i nahranio. Reče da je bio zaposlen kod nekog Jevrejina. Savetovao nas je da se sklonimo sa tog sektora, jer pripada četniku Bundali i da se prebacimo na sektor Forkape koji, koliko on zna, ima sporazum s partizanima. Odnos četnika i partizana, bilo je to decembra 1942. godine, nije nam uopšte bio poznat zbog potpune odsečenosti od sveta dok smo bili u logoru. Poverovali smo mu i kako nam direktnu vezu s partizanima nije umeo da da, našao je kola i prebacio nas u Srbac u štab Forkapin. Preporučio nas je kapetanu Janjiću /koji je bio u uniformi kapetana bivše jugoslovenske vojske/, tadašnjem načelniku Forkapinog štaba. Janjić je telefonom pitao u Kobaš Forkapu šta će s nama, a ja sam kroz slušalicu čuo kad mu je Forkapa rekao da nas primi. Odredio nam je sobu u selu i rekao da se iz sela ne smemo udaljavati. U kancelariji kod Janjića nas je ispitivao i proveravao naše podatke o logoru neki Rudi, koji je potvrdio Janjiću naša izlaganja rekavši da govorimo istinu. Prisustvo Rudija i ograničeno kretanje učinili su da sam se odmah osetio nesigurno. Žena Forkapina i njena deca, pastorčad Forkapina, brat i sestra Vidović, su me pozivali da im pričam o logoru. Vidovićevi su bili naklonjeni partizanima i kod njih sam prvi put slušao radio stanicu "Slobodna Jugoslavija". Od njih sam saznao da oni pretpostavljaju da je Rudi, koga tih dana više nije bilo tamo, četnički špijun kod ustaša, dok sam se ja plašio da je upravo suprotno i zato sam tražio mogućnost da uhvatim što pre vezu s partizanima. Vidović me je povezo s četničkim kurirom Batom, /to ime je dobio jer je bio zastupnik "Bate" iz Borova u Srpcu/ koji je takodje bio naklonjen partizanima. Bata je upravo išao do partizanskog štaba, navodno zbog pregovora Forkape za zajedničke akcije. Zamolio sam ga da izvesti partizane da želimo preći k njima. Pri povratku rekao mi je da su odgovorili da znaju za nas i da ne brinemo. Drug "Bata" je docnije bio u partizanima. Sreo sam ga u 11. divizionu 1943. godine.

Jednog dana došao je kod mene kapetan Čerenjić iz četničkog štaba da igra šaha. U igri mi je rekao da uveče s jednom četom ide u akciju i da će se predati partizanima pa ako hoćemo da idemo s njima. Bojao sam se da je to provokacija i nisam prihvatio ponudu. On je medjutim stvarno otišao partizanima. I njega sam posle sreo u štabu I divizije.

Jedne večeri posle nekoliko dana došao je kod

nas u sobu četnik Morača i rekao da će kod nas spavati. Nismo znali šta to treba da znači. Oko 10 sati uveče, mi uopšte nismo spavali, došla su još dva četnika i htela da govore nasamo s Moračom. On im je rekao da slobodno govore pred nama. Četnici su mu tad rekli da su se njihovi povukli iz sela, jer dolaze partizani pa šta, da rade. Rekao im je da ostanu sa nama. Bilo mi je jasno da želi da se preda. Došla su tako posle još 3 četnika. Oko ponoći, čuli smo kucanje na prozoru i naredjenje: "Otvoraj". Otvorili smo. Posle naredjenja: "Ruke u vis" pitali su koga ima unutra. Rekao sam da smo nas trojica odbeglih logoraša i 6 četnika. Rekli su nam da uzmemo njihove puške i da izađemo.

Bili su to delovi Prve proleTERSke brigade.

Iste noći, partizani su napustili selo, i mi s njima a i brat i sestra Vidović. Seku Vidović sam sreo još jednom 1943. godine u centralnoj Bosni, a njen brat je poginuo u četvrtom bataljonu Prve proleTERSke.

Po dolasku u štab brigade, neko nas je saslušavao i proveravao naša kazivanja. Posle uobičajenih generalija, kad sam izjavio da sam studirao u Beogradu, upitao me koga poznajem od beogradskih studenata. Više nego slučajno, među prvima sam pomenuo Mijalka Todorovića. "Da li zaista poznaješ M. Todorovića, da li bi i on tebe poznao?" nekako me je začudjeno pitao islednik.

Mijalko Todorović je bio moj kolega s fakulteta, a tada komesar I proleTERSke brigade. Kad sam nedvosmisleno potvrdio odgovorio, saslušanje je prekinuto. Islednik je posle telefonskog razgovora rekao da me odvedu kod Plavog.

Razumljiva je bila moja velika radost, kad su me doveli kod "Plavog" i kad sam u njemu prepoznao Mijalka Todorovića.

Izneću još jedan interesantan detalj. Na ulicama Prnjavora, sreo sam sa znacima komesara čete onog Rudija iz četničkog štaba. Reče mi da je bio partizanski izvidjač kod četnika i da je on o nama izvestio partizane. Više ga nisam sreo, ne znam da li je živ i kako se preziva.

Beograd, 1972.

Dipl.ing. Mišo Danon

SJEĆANJA ISIDORA LEVIJA

Rodjen sam 4. jula 1901. u Sarajevu. Po zanimanju sam električar. Imao sam do rata svoju radnju u Ferhadiji 19. Otac Avram nije imao stalno zanimanje; bio je kućevlasnik i živjeo je od rente, a prije toga je imao kožarsku radnju. Bio sam oženjen i imao sam dvoje djece, curicu od 12 i sina od 10 godina. Otac i moja drugarica Bianka sa dvoje djece stradali su u logorima. Osim ove najbliže rodbine stradala su mi i dva brata i jedna sestra sa troje djece.

Na dan 3. septembra 1941. ustaše su odvele mene, moju ženu Bianku sa dvoje djece, brata Salomona sa ženom i dvoje djece i mladjeg brata Cadika neoženjenog, sve skupa najprije u Kruščicu kod Travnika, gdje smo bili tri nedjelje vrlo slabo hranjeni, iako su nam iz Sarajeva naši slali hranu, koju nam ustaše nisu davale. Krajem septembra su svi muškarci stariji od 13 godina bili strpani u vagone kao haringe, nas oko 300, i odvezeni u Jasenovac - šumu. Ondje smo bili također oko tri nedjelje, pa su nas zbog velike poplave onda otpremili iz tog logora tako, da su većinu slabih i iznemoglih nekamo odveli i pobili. Mene su sa još 20 zatočenika ostavili u tom logoru, da rušim barake. Kad je to bilo izvršeno, naredili su nam da iskopamo veliku jamu 2 x 2 m. Za to vrijeme su nam dali bolju hranu. Kada je i to bilo gotovo, postrojili su nas i svakog drugog su iz stroja izvukli van, prisilili ostale da sidju u iskopanu jamu i postreljali njih 10. Mi koji smo ostali, morali smo ubijene zatrpati iskopanom zemljom. Onda su nas pod jakom stražom otpremili pješke u Jasenovac Ciglanu. Bila je onda već velika zima, a išli smo pješke oko 2 i pol sata. Na ulazu u logor bilo je mnogo zatočenika, koji su bili dovezeni i iskrčani iz vozova, pa su također ulazili u taj logor. Sa obje strane su bile ustaše. Starije i slabe su odmah odstranjivali i maljevima nedaleko ubijali i bacali u hrpe. Bile su takve hrpe s obje strane ulaza u logor. U njima je bilo još poluživih zatočenika.

Kada sam stigao do tzv. tunela Ciglane vidjeo sam stvari odvedenih i sigurno likvidiranih logoraša iz šume Jasenovac. Medju istim sam opazio i ruksak vlastitog brata Salomona i brata Cadika. Bio sam očajan, ali se niko nije smjeo zadržavati, a kamo li razgledati te stva-

ri. U tunelu nas nisu zadržavali i zato, jer su nam stvari bile već pregledane, a najvažnije oduzeto. Tjerali su nas odmah do same Ciglane na rad. Bilo je veliko blato od zemlje ilovače, pa je teško išlo. Ondje su neki mladi kulturbundovci bili čuvari, od kojih je jedan rekao jednom poznatom trgovcu iz Zagreba: "Siehst du Jude was heisst Arbeit?"* Tjerali su nas odmah nemilosrdno batinama, a na povratku smo morali i pjevati. Na samom ulazu u logor stajale su ustaše i svakoga udarale šibom kao što se marva tjera. Taj posao sa kopanjem i prenošenjem zemlje za ciglu nije dugo trajao. Nastali su brzo kišni i hladni dani, pa se morao taj rad obustaviti.

Došlo je međjutim do nečega, što je bilo još gore. Kad se kišni period produžio gonili su nas da radimo na dizanju nasipa. Prozvali smo ih brzo "nasipi smrti", jer su mnogi na njima stradali; bili su pobijeni. Svakog dana je ostajalo na nasipima najmanje po desetak zatočenika. Grobari su ih kupili i odnosili kao nepotrebne stvari, kako im je bilo naredjeno. Srećom, ja nisam dugo ostao /odnosno posve ostao/ na tim nasipima. U proljeće sam bio premješten na dezinfekciju, koja je tek bila zavedena zbog tifusa. Bile su izgrađene kađe za kupanje, šišali su svima kosu do kože i dezinficirala se odjeća i pralo rublje, jer su skoro svi bili vašljivi. Zatočenici koji su dolazili na dezinfekciju, bili su već iznureni i mršavi, teško je bilo pojedine i prepoznati; masovno su umirali.

Zatim je osnovana D-grupa, koja je bacala lješve u tzv. "Krematorij" Ciglane, gdje se pekla cigla. Tog proljeća i ljeta je najviše ljudi stradalo. Osobito su Jevreji u tom vremenu masovno dolazili, najviše preostali starci, žene i djeca, od kojih nisu skoro nikoga dugo ostavljali životu. Žene i djeca, kao i starci preko 60 godina su redovno odmah po dolasku u Jasenovac bili likvidirani, obično masovno.

Zatim je osnovana i C-grupa, u koju su slali navodno po nekoj kazni, najviše deklarirane komuniste, sabotere i propagandiste protiv ustaškog poretka. Došla je u tom proljeću 1942. i jedna, navodno međunarodna, Komisija, pa su ustaše prije toga tjerali zatočenike, da sve barake čiste i rede. Dobijali smo nekoliko dana i malo bolju hranu, a tom prilikom smo svi dobili brojeve sa nalogom da na pitanje bilo kog člana Komisije za ime ili bilo koje drugo pitanje smijemo reći samo da je upitan zatočenik broj taj i taj. Komisija je došla nekoliko dana poslije priprema, a kada je ta Komisija otišla, sve je išlo kao i prije. Tjerali su i ubijale ustaše bez razlike i bez ikakvog milosrdja. Imali smo svi utisak, da su mlade ustaše

x "Vidiš li Jevrejine šta znači rad?"

bile naročito pripremane na to, da i ne osjete /a kamo li pokažu/ bilo koje znakove milosrdja, ili sažaljenja, npr. kod ubijanja male djece.

Odjednom su razglasili, da neće biti više ubijanja i da će moći pisati svojma karte i dobijati pakete oni zatočenici, koji budu dobro radili i slušali naredjenja. To je bilo nekako za neke i dozvoljeno, ali je ubijanja i zlostavljanja bilo kao i prije. Odredili su onda i grupu C3, koja je bila potpuno pod vedrim nebom u prostoru ograđenom samo bodljikavom žicom, veoma tijesnom tako, da se zatočenici u tom prostoru nisu mogli ni kretati. Većinom su sjedili, ili ležali na goloj zemlji. Nije nikakvo čudo, da ni najotporniji, pa i zdravi nisu mogli više od 6-7 dana izdržati u toj C3 grupi. Da bi brže s njima dokrajčili nisu im davali ni onu mizernu hranu, koju su dobivali ostali koji su nešto radili. Glad je 'doprinosila i tome, da im se ni glas nije čuo. Umirali su beščujno i svjesni, da im se ustaše neće ni jednim metkom smilovati. Pjegavac i vašljivost su dostigli kulminaciju, pa su se ustaše bile prepale, da će i ustaški stražari oboljeti.

Kada je Luburić dolazio u logor, slijedećeg dana je obično bila masovna likvidacija starijih i slabijih zatočenika. Sjećam se, da sam jednom vidjeo u Ciglani posve iznemoglog poznatog mjenjača Milutinovića iz Sarajeva, koji mi je tako iscrpljen rekao, da bi dao nekome i milion dinara samo da ga spasi logora. Nije se spasio, ubili su i njega, jer nije više raspolagao ni svojim milionima.

Ustaše su često upadale u barake, budile izmorene zatočenike, izvlačile ih i odvodile na likvidaciju preko Save u Gradinu ili u Pićilijevu peć. Jednom su mene tako bili uhvatili za nogu u mraku na boksu. Ja sam je samo povukao i nastavio da hrčem, pa su oni drugog do mene uhvatili za nogu i izvukli. Početkom 1944. godine su me prebacili u radionu automobila, zvanu "Brzi sklop". Tražio me je Samlajić kao električara, a bilo nas je u toj radionu svega 15-20 kad sam ja došao. Jedne su noći pobjegla dvojica, Bulat i još jedan, čijeg se imena ne sjećam. Poslije dva dana donijeli su u radionu jednu kantu prekrivenu darom* i upitaše nas da li znamo šta je u kanti. Niko nije mogao znati, pa je jedan ustaša otkrio otvor i izvukao je iz kante Bulatovu glavu, pa su nas pitali da li ga poznajemo. Bila je subota. Počeli su vikati uvjeravajući nas, da iz logora nema bježanja i da će svaki tako svršiti kao ovaj, ako pokuša bježati. Zastrašivali su nas dižući za kosu odrubljenu glavu. Slijedećeg dana, rekoše, biće nogometna utakmica. Izveli su nas zaista u krug i postavi-

* Dara - platno za džak, juta.

li na brzim Bulatovu glavu. Jedan ustaški šegrt iz radionice, Perc Jukić, morao je šutirati glavu, a ustaše su se brujale i pitule su ko želi još da šutira u gol. Pošto je bila završena utakmica, naredili su jednom zatočeniku, da uzme glavu, lijepo je opere i postavi na jednu stolicu. Onda su mu stavili cigaretu u usta, a mi smo zatočenici morali defilovati pored Bulatove glave. Bulat je bio iz Sarajeva i stanovao je na Crnom vrhu u Kovačićima. Bio je dobar automobilski majstor. Poslije te utakmice poslali su nas da ručamo.

U aprilu 1945. kada su se Nijemci i ustaše morali povlačiti iz Jasenovca, povukli su sa ovim Brzim sklopom i nekoliko boljih majstora, medju kojima i mene. S njima smo stigli sve do Zagreba, gdje je meni uspjelo među prvim zatočenicima da pobjegnem, a drugi su otišli dalje. Prijavio sam se odmah Komisiji za ispitivanje ratnih zločina i Vojnoj komandi kao odbjegli zatočenik. Ondje sam brzo našao Bukija Kamhija, špenglera* i sina Monija Altarca.

Ja sam pisao u prvo vrijeme potajno, dok me nisu premjestili u dezinfekciju, o onim licima koja su stradala, čitave grupe odvedenih na likvidaciju i uspio sam jedne noći, kad sam bio potpuno sam, da to što sam onda bio napisao zakopam u jednoj plehanoj kutiji u zemlju pokraj samog dimnjaka dezinfekcije. Kada sam se javio spomenutoj Komisiji, dali su jednu uputnicu za narodne vlasti da idem tražiti /iskopati/ ta skrivena dokumenta i, ako ih nadjem, da im to predam. To sam odmah uradio i imam jednu potvrdu, koju sam dobio od NO Novske - Komande mjesta sa originalnom Uputnicom Komande.*** Sama dokumenta, koja sam stvarno iskopao tačno na mjestu gdje sam ih bio sakrio, predao sam onda komandi mjesta u Novskoj, a ta Komanda je ista dokumenta poslala Komisiji za ratne zločine u Sarajevu, gdje se i sada navodno nalaze, kako je to meni svojevremeno rekao tadašnji sudija dr Alkalaj, koji je tada bio na sudu.

Potvrda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora ZAVNOHa od 27. svibnja 1945. godine Izidoru Leviju, zatočeniku Jasenovca, izdata od Komande mjesta Novska pod službeno od 5.VI 1945. - glasi:

"Izidor LEVI, koji je bio zatočenik u Jasenovcu putuje u Jasenovac da iskopa sakrivena dokumenta, koje je on zakopao, pa će ih sada izvaditi.

Molimo, da drugu Leviju dadnete stražu, odnosno pratnju te uredite sve, da ode u logor i izvadi spomenuta dokumenta, koja ćete zapakovati i po Vašem

* Špengler - limar.

*** I. Levi je obećao dru Konfortiju da će taj dokumenat fotografisati i ustupiti fotografiju za ovu publikaciju. Nažalost, fotografija je toliko slaba da se ne može objaviti.

kuriru, koji mora biti apsolutno povjerljiv i siguran, odmah i najhitnije dostaviti ovoj Zemaljskoj komisiji.

Dokumenta su od neobične važnosti i hitnosti, pa molimo da čitavu stvar tako i shvatite i da učinite sve što je moguće, da se ti dokumenti po pouzdanosti osobi na najbrže mogući i najsigurniji način dostave ovamo.

S F - S N !

Sekretar:
Dr T. Franić

Predsjednik:
potpis nečitljiv

Komanda mjesta NOVSKA
5.VI. 1945."

Uz ovu Potvrdu je priložena jedna fotografija zarobljenih domobrana.

Ispod navedene potvrde stoji slijedeće:

"Potvrđujemo primitak dokumenata, koji su bili zakopani u logoru Jasenovcu, koje je pronašao drug Levi Izidor i predao ovoj Komandi, a koja dokumenta sadrže spisak pobijenih lica u logoru Jasenovcu."

Komandant, poručnik
potpis nečitljiv

NAPOMENA: Drug Isidor LEVI, sada u Nataniji /Israel/ ima ondje dobro uhodanu privatnu Električarsku radnju. Iselio se 1948. iz Sarajeva u Izrael i bio je nekoliko puta u Jugoslaviji kao turista - emigrant. Obećao mi je, da će i ovoga ljeta doći u Jugoslaviju, kada će nam predati i fotokopiju Potvrde, koju posjeduje sa naprijed navedenim sadržajem. Trebalo bi nastojati, da dobijemo barem prepis, ili fotokopiju navedenog spiska pobijenih logoraša, kao veoma autentičan dokument, koji je bio stvarno pisan u vremenu kada su ta zlodjela vršena. Poznato je i meni lično, da je pisanje bilo kakvih događaja u Jasenovcu i drugim ustaškim logorima bilo osobito strogo zabranjeno i da se to uvijek kažnjavalo smrću, ako bi se ko uhvatio na djelu, ili drugo lice tako nešto skrivalo.

Dr J. Konforti

SJEĆANJA MORICA ROMANA

Rodjen sam u Sarajevu 1910. godine i stanovao sam do drugog svjetskog rata u Krekinoj ul.br.10 /sada Radojke Lakić/. Po zanimanju sam bio trgovački pomoćnik, a radio sam u Veletrgovini tekstila Cezar i Mosko Danon u Sarajevu.

Poslije okupacije u aprilu 1941. kada me je ustaška policija počela tjerati na prisilni rad, tražio sam mogućnost da bježim iz grada i bio sam uspjeo da sa ženom pobjegnem u Split. Pošto mi je drugarica bila u drugom stanju, na navaljivanje njene i moje majke, vratili smo se u augustu u Sarajevu, da se ovdje porodi. Na dan 9. septembra 1941. oko 11^h noću upale su ustaše u stan u Krekinoj /gdje je moja majka stanovala/ i odveli su nas sve, tj. oca Salamona, majku Esteru, drugaricu moju i neudatu sestru Rifku. Svi smo skupa sa velikom grupom Jevreja bili odvedeni vozom u Kruščicu kod Travnika. To je bila tek prva grupa masovnog odvođenja u logor. U Kruščici smo bili oko 15 dana. Jevrejska opština iz Sarajeva nam je slala hranu, najprije paketima, a onda i u kazanima skuhanu. Ali, ustaše su sve što je bilo bolje oduzimale, a nama su dale već pokvaren grah, ili krompir. Ustaše su nas mučile i oduzele su nam bolje stvari. Kažnjavali su nas za malenkosti, a jednom su na nastupu strijeljali i mladoga Asta /zeta Samokovlije/. Osim ovog Jevrejina, umrla je u Kruščici i stara Tartučeva žena koja je i dovedena u nosilima, jer je bila uzeta /šlagirana/.

Onda su bili veliki praznici /Nova godina i Dugi dan/, pa su mnogi stariji Jevreji ponijeli i molitvenike; bio je s nama i rabin ham Moše Nisim Papo. U jednoj baraci, gdje smo bili zatvoreni svi Jevreji - Sarajlije skupa, improvizovana je bogomolja. Kada su to ustaše primjetile, uletjele su za vrijeme same molitve. Mlatili su stare ljude i istjerali ih sve van barake.

U tom logoru, kada smo došli, zatekli smo oko 400 srpskih žena i djece iz Opuzena i okoline. Jedne noći su te žene i djecu pobili i zakopali ih sve u zajedničkoj jami u samom logoru. Neke su naše žene bile počele /pokušale/ u krugu logora ponešto i da kuhaju za malu djecu, najviše čaj sa keksom, ali čim su ustaše to primjetile, rastjerale su žene barbarski i potrnuli su vatre. Od jela smo dobijali po malo krompira u supi i pokvaren pasulj bez

hljeba. Za logornika smo bili izabrali pok. Hajima S. Danitija, trgovca iz Sarajeva. Bilo je nas Jevreja u Krušćici preko hiljadu. Poslije petnaest dana odvezli su nas mladje u Jasenovac, u logor 3 C. Žene i djecu, sa starijim muškarcima, su poslije nekoliko dana odvezli u krapje, gdje su stariji odmah bili pobijeni, većinom zaklani, jer je Luburić bio naredio, da se za likvidaciju istih ne smiju trošiti meci! Žene i djeca su poslije bili odvedeni u Lobargrad. Neki su onda govorili, da su odvezeni u logor Aušvic /Poljska/. Zagrebačka Židovska općina je imala i neku vezu sa tim ženama dok su bile u Lobargradu.

U logoru Jasenovac 3 C kasnije su neki od nas bili rasporedjeni po profesijama i kondiciji u razne radione. Do tada smo radili na tzv. "Nasipu smrti" na Savi. Tu nam je bio logornik neki Klajn iz Vinkovaca i Bruno Diamantštajn, koji je kasnije umro u logoru od tifusa. Komandant logora Jasenovac tada je bio zloglasni Ljubo Miloš. Pri dolasku u logor ustaše su nam sve oduzele. Mnogi su plakali za diplomama i drugim stvarima, kao što su ključevi stana i druge uspomene, slike i sl. Mene i Papu Sasona, direktora "Putova", bili su odredili da budemo posilni u Ustaškom taboru u samome selu Jasenovcu /ribali smo podove, cijepali drva, čistili čizme itd./. Tu su bila još 4 Jevrejina i to: električar ing. Levi iz Mostara, Katan i još dva šofera, kao i nas dvojica. Spavali smo u jednoj sobi tabora, imali smo nešto bolju hranu i cigarete. Komandant Jasenovačkog logora je tada bio ustaški nadporučnik Skočibušić. Osim njega su bili slijedeći ustaški časnici: Jurje Manojlović iz Sibenika, braća Matkovići, pop Majstorović, Ljubo Miloš, Maričić i još neki mladji.

Na jednom nastupu u januaru 1942. Ljubo Miloš je tražio krojače, obučare, inženjere i tehničare. Ja sam se prijavio da sam krojač, pri čemu mi je pomogao Isidor Papo, krojač iz Sarajeva. Ljubo Miloš je prijetio da će svakoga strijeljati ako se lažno prijavi kao zanatlija, profesionalac ili tehničar. Kada su jednom došli Kvaternik i Luburić u logor, doznao sam od jednog ustaše, Alagića, da u logoru ne smije biti više od 1.000 logoraša. Sve ostalo, što je preko jedne hiljade treba jednostavno likvidirati. Prvenstveno su ubijali slabije. Zbog toga sam ja reškirao i prijavio se kao krojač. U Jasenovcu su tada bila tri logora: Kožara, Ciglan i logor 3 C. Poslije su nas prebacili u Ciglanu. Jednom prilikom me je jedan ustaša bacio u podrum zato što sam pušio. U podrumu je bilo zatvoreno još desetak Jevreja. U toku noći Ljubo Miloš i još dvojica ustaša izveli su jednog po jednog zatočenika i odveli su ih do Zvonare. Tu su ubijeni /maljem po glavi/ Iso Gaon, sin glavnog blagajnika Opštine, Buki Altarac Čoso /brat Sapače/ i još neki. Dok su ovo izvodili, pok. Rafo Romano i ja uspјeli smo da pobjegnemo iz podruma, čuli smo jaukavanje odvedenih, pa smo se sakrili u nekoj šupi do svanuća. Zatim smo se pomiješali sa ostalim zatočenicima /nije bilo

nikakve evidencije, ni brojeva zatočenika/.

Poslije par dana na nastupu je bilo određeno, da se pripreme svi prijavljeni obrtničari za odlazak u logor Stara Gradiška. Bojali smo se, da će to biti neka varka i da će nas odvesti na likvidaciju, ali smo se ipak prijavili i otišli smo nas oko 200 transportima, neki pješke pod jakom stražom, a neki vozom, u Gradišku. Ondje smo bili odmah raspoređeni po radionama: krojačkoj, obučarskoj, limarskoj, stolarskoj i šoferskoj. Od poznatih zatočenika u Gradiški smo zatekli: dra Kunortija, dra Perića, ing. Emerika Bluma i ing. Mišu Danona /sada general-majora/. Ovi su inženjeri rukovodili praonom ustaškog rublja, mlinom za mljevenje kukuruza i drugim tehničkim poslovima. U pekari je bio Buki Montiljo - Hasid. Ja sam bio samo nekoliko dana u krojačnici kod pok. Pape-Čići. Onda su tražili zatočenika za čišćenje prostorija ustaških časnika, pa sam raspoređen kod ustaškog blagajnika Stipe Šarića iz Bos. Grahova. Tu sam bio od februara sve do decembra 1942. god., kada sam u dogovoru sa Mišom Danonom uspio da pobjegnem s njime i sa pok. Salomonom Katanom, vodoinstalaterom iz Sarajeva.

KAKO SMO POBJEGLI

Dogovorili smo se da idemo demontirati neki motor blizu Bos. Gradiške za potrebe logora. Pošto je ing. Mišo Danon izlazio više puta iz logora u pratnji ustaše sa pismenom dozvolom upravnika radione Nemeta, mi smo vješto jednu prijašnju takvu dozvolu za izlazak iz logora iskoristili i prepravili smo datum. Tražili smo ustašu pratioca koji nas je pratio preko Save. Kada smo prešli rijeku i došli u Bos. Gradišku, rekli smo mu da je taj motor u napuštenom mlinu kraj same Gradiške. To je ustaši bilo sumnjivo i tražio je da se vratimo nazad. Bila je magla i mi se nekako sporazumjesmo uvjeravajući ustašu, da je taj mlin odmah tu preko ceste. Po dogovorenom znaku, čim smo prešli na drugu stranu, pok. Katan je malo zastao da zadržna cipelu, i u tom momentu, se zaletjeo straga na ustašu i udario ga snažno čekićem po glavi. Ustaša se počeo teturati, a ja sam se zaletjeo, izvukao sakrivenu kamu /koju mi je u logoru izradio Buki Kamhi za lo cigareta/ i udario ustašu tačno u vrat pod grlom. Mišo Danon mu je ot-sjekao remen i oduzeo pušku. Bacili smo ga zatim u jedan žbun, pušku na jednu, a zatvarač na drugu stranu i dali smo se u bijeg prema Kozari.

Pošto je bila jaka magla, a mi smo bili zbunjeni i uzbudjeni, odjednom smo se našli na cesti iz Gradiške za Banja Luku, kojom su prolazili transporti. Brzo smo pobjegli suprotnim pravcem prema Srpcu. Taj teren mi je bio donekle poznat, jer sam kao trgovački putnik do rata tuda putovao. Bježali smo prema Vrbasu, a bili smo veoma žedni i gladni, kao i prljavi i poderani. Kad smo ugledali neku usamljenu kuću, jedan od nas je oprezno ušao i upitao sta-

ru ženu, ima li žita za prodaju. U toj kući je bilo, međutim, nekoliko Nijemaca, koji su odvodili Srbe iz stanova. Kad smo ih ugledali, počeli smo bježati dalje prema Vrbasu izbjegavajući svaki dalji kontakt sa stanovništvom. Kraj sela Razboja vidjeli smo ustaške kamione, koji su vozili seljake - Srbe. Bila je skoro noć, a primjetili smo, da za nama idu ustaše sa psima tragačima i pomislili smo, da je to potjera za nama iz logora. Na veliku našu sreću, kod sela Bajinci došli smo do rijeke i našli smo čamac privezan uz obalu Vrbasa. Odbili smo dvije daske sa ograde i otplivali smo u čameu pustivši ga da ide niz vodu i prešli smo jedva veslajući daskama na drugu obalu. Do sva-nuća smo bili već u šumi, gdje smo sačekali, da se razdani. Bili smo mokri, ali se nismo usudili, da se skinemo i sušimo odjeću. Malo smo sa žiletima ostrugali brade i onda smo oprezno šumom išli i stigli do sela Nožička, kako smo to kasnije doznali.

Pošto sam ja bio posilni ustaškog blagajnika Šarića, prije bjekstva sam uzeo nekoliko formulara i pečate blagajne, pa smo napravili sebi isprave, kao da smo trgovci žitom. Iz opreza smo onda ušli u jednu seljačku kuću, gdje smo zatekli neku staricu i upitali smo je da li ima domaćin žita na prodaju. Odgovorila je: "Nemamo ništa, sve su nam ustaše odnijele". Pitali smo je onda, koja je sada vlast u selu, pa nam reče, da je u selu četnička vojska sa komandantom Bundalom /iz Banja Luke/, a da čekaju svaki dan, da će doći Narodna vojska partizana. Kad nam je rekla, da je cijelo selo srpsko, onda smo i mi njoj rekli ko smo i odakle dolazimo, odnosno bježimo. Starica je na to počela plakati i jaukati pitajući nas za svoje u logoru. Uputila nas je onda seoskom knezu, koji nas je nahranio i htjeo nas je odvesti četničkom štabu. Morali smo ići s njime, a za nama je pošla čitava grupa žena i djece. Na putu je naišao nama u susret jedan stariji četnik i upitao je kneza kuda nas vodi. Kada mu je knez rekao, da smo odbjegli logoraši, četnik se malo zamisli i reče mu, da nas nipošto ne povede štabu Bundala, jer da ovaj ima sporazum sa Nijemcima. Zamolili smo i mi kneza, da nas za živu glavu ne odvede četničkom vodji Bundalu. Knez je udovoljio našoj molbi i savjetu starijeg četnika, pa nam je pokazao put prema Srpcu. Prešli smo rijeku Vrbanju i došli smo u četnički sektor komandanta Forkape /Prnjavorskog sektora/. Taj četnički komandant nije imao sporazum sa Nijemcima i prihvatio nas je. Ing. Mišu Danona je odredio, da se brine za održavanje mlina pri mljevenju žita. Katana su odredili za opravak oružja, a mene za snabdijevanje četničke vojske. Dao nam je posebnu sobu, u kojoj smo se nastanili i hranili smo se iz njihove intendanture. Kad su mještani doznali za nas, počeli su nam i oni donositi hranu, odjeću i druge potrebe. Dolazili su nam četnici i raspitivali se kod nas šta pišu novine.

Bili smo tamo samo 15 dana. Onda je došla Na-

rodna vojska, Prvi bataljon I proleTERSke brigade i u našu sobu je iznenada upao komandant bataljona Božo Božović. Zatekao je u našoj sobi još šest četnika sa nama trojicom. Ovaj komandant je bio već obaviješten, da smo mi pobjegli iz logora St. Gradiška i naredio nam je, da razoružamo četnike i da podjemo s njima do četničkog štaba, koji je onda postao partizanski, pošto je cijeli taj bataljon prešao partizanima.

Odmah slijedećeg jutra je bio pokret. Sa većinom naroda i sa partizanima pod komandom Koče Popovića smo dalje pošli, a skoro je počela već treća ofanziva fašista, u kojoj smo i mi imali vatreno krštenje. Tako smo ostali u NOV do kraja rata.

U Sarajevu, 14. novembra 1971.

Moric S. Romano /Roma/

SJEĆANJA JAKOVA ATIJASA

Rodjen sam 14. marta 1914. u Sarajevu gdje sam stalno živio sa familijom. Bilo nas je četrnaestoro djece. Otac je umro relativno mlad, pa je majka deveralala sa svom djecom dok nije poudala kćeri i oženila sinove. Ja sam bio najmladji i oženio sam se tek 1941. godine. Bio sam sa ženom, punicom i malim djetetom Elišom u stanu u Novom Sarajevu. Imao sam trgovinu, špecerajsku radnju, u Koloniji 29. Prije nego što je Hitler došao u Sarajevo bio sam mobilisan i nalazio sam se u vojsci u Bijeljini i oko Tuzle. Rat je trajao samo petnaest dana, pa smo blizu Doboja bili zarobljeni od Nijemaca, ali sam ja pobjegao. Presvukao sam se u civilno odijelo i pješke sam došao kući. Braća Mihael i Salomon su bili već kod kuće, pa smo bili sva tri brata skupa. Dva puta su nas hapsili, a treći put su me odveli /u septembru 1941. godine/ u logor Jasenovac.

U Sarajevu je bilo već u prvim mjesecima ustaške vladavine poslije okupacije od Nijemaca neprestanih hapšenja kao i odvođenja na prisilan rad. Istovremeno sam dobio povjerenika u mojoj radnji, u kojoj sam morao dalje raditi bez ikakve plate. Morao sam najosnovnije namirnice, šećer i so, da "kradem" iz vlastite radnje i kroz prozor zahoda da dodajem punici za potrebe familije. Kad smo čuli da će opet biti hapšenja i odvođenja na prisilan rad u logore, ja sam se sakrio u jednoj šupi. Mislio sam da ću ostati skriven, ali su jedne noći došli nacisti u moj stan i pitali su ženu i punicu gdje je muž. Žene su odgovorile da me nema kod kuće, a oni su zaprijetili da će ih pobiti ako mene ne nadju. Nastao je strašan plač žena i djeteta, pa sam ja sišao kad sam to čuo, da vidim šta je. Kad sam ušao u stan ustaše su upitale ženu: "Je li to vaš muž?", na što je moja žena /sada pokojna/ rekla da nisam. Slagala je i to me je onda spasilo. Vratio sam se opet u šupu, gdje sam bio sa bratom Mihajlom, njegovom ženom i malom kćerkom Laurom, ali nismo bili sigurni. Ja sam bio već dekonspirisan, jer su me vidjeli neki od komšija, koji su me izdali da sam negdje u blizini sakriven. Našli su me i odveli u Jasenovac. Tamo sam stigao 19. septembra 1941. godine.

Stražari-pratioci su nas predali ustašama logora. Ustaše su nam oduzele sav novac, odjeću i rezervnu o-

buću, pribor za brijanje, pa i svu hranu koju smo bili ponijeli. Kod tog pregleda stvari odmah su, radi primjera, a da bi nas ostale prestrašili, ubili nekoliko ljudi, koji su htjeli nešto da sakriju. Nastao je odmah vrlo težak život bez hrane, uz težak rad tako, da se nikako nije moglo izdržati. Umirali su ljudi svakog dana. Tukli su nas i mučili na razne načine. U slabim barakama nismo imali ni najosnovniju deku, ležali smo na daskama, ili cementu, cigli i sl.

Sava je bila toliko nadošla u logoru Jasenovac, da su nas morali premjestiti u Krapje. Prilikom transportovanja logoraša ugušilo se oko 500 ljudi, a da smo ostali stradali bi svi bez razlike, jer je Sava bila narasla više od jednog metra. U samom Krapju smo bili svega petnaest dana i nisu nas ondje tjerovali ni na kakav rad. Odvajali su svaki dan od nas po pedeset - sto ljudi i ubijali većinom slabije. Ondje su bili samo Jevreji. Poslije petnaest dana su nam rekli da se otvara "Radni logor" Jasenovac i ko želi da ide na rad neka se javi. Ja sam jedva preživio i ovih petnaest dana, pa sam odmah rekao da idem, pa sam i uspio da dodjem do Jasenovca. U samom Jasenovcu je život bio takodjer vrlo težak i nesnošljiv. Batine su nastavljene, hranu ispočetka nismo uopšte primali, pa ni hljeba. Bila je samo neka topla vodena čorba, neki su jeli hranu i iz napoja /iz ustaške trpezarije/.

Jednog dana su Jevreji morali po nalogu ustaša da ruše srpsku crkvu. Tom prilikom su me ustaše toliko isprebijale, da sam jedva živ ostao i odonda sam invalid. Nemam jedan bubreg i ostao sam dosta slomljen. Poslije toga u Jasenovcu sam preživljavao teške muke dok nisam uspio da me zaposle kao instalatera vodovoda. Imao sam veliku sreću što sam do tog dana preživio i što su me kao instalatera premjestili u Gradišku.

Najteži i najgori posao u Jasenovcu je ipak bio "Nasip". Ustaše su htjele, da zatočenici izgrade nasipe na lijevoj obali Save ne samo zemljom ili kamenom, nego i lješevima zatočenika, koje su ustaše inače namjeravale likvidirati. Od izmrcvarenih, iznemoglih ljudskih kostura se tražilo nemoguće. Ako se raskvašena zemlja nije mogla prevoziti civarama, ili prenositi korpama i sanducima, tražili su od zatočenika da nose to blato lopatama. Ako se zatočenik, onako slab, spotakne ili oklizne u blatu sa lopatom, udarali su ga tako nemilosrdno, da se nije više ni digao na noge, pa su ga tako premlaćenog streljali i ostavili u Nasipu. Vjerujem, jer je to svaki mogao vidjeti, da je na nasipima bilo svaki dan pobijeno dvesta do trista zatočenika. Poslije likvidiranja logora Krapje, osnovale su ustaše logor Jasenovac C, gdje su "po kazni" bili likvidirani zatočenici na sve moguće načine. Može li

* V. Sjećanja Adolfa Fridriha, dodatak: Opis kazne "rad na sicu".

se zamisliti teže i nečovječnije stanje u prostoru ne samo ograđenom bodljikavom žicom sa četiri strane, nego i nad glavama samo jedan metar od zemlje. Da bi zatočenik u tom prostoru mogao samo da stoji i koji korak da se pokrene, morao se sagnuti do pasa. Najviše su sjedili i ležali po kiši, snijegu, vjetru ili suncu bez ikakve zaštite. Nije čudo, da nijedan od ovih "osudjenika" nije izdržao više od nedelju dana te torture.*

U Jasenovcu su mnogi zatočnici strijeljani pred strojem po nekoj "kazni". Naveo bi samo pokušaj bješkstva iz logora, dogovaranje sa bilo kojim stanovnikom mjesta, ili na nekom radu, kradja krompira iz rova, ili bilo kog komadića ploda iz ustaške bašte i sl. pa da se zatočenik javno kazni smrtnom kaznom, koja se na licu mjesta odmah pred strojem "primjera radi" i izvršila.

Ing. Pićili je ustrojio peć, tzv. krematorij, za spaljivanje umrlih i pobijenih zatočenika, ali su od proljeća 1942. bacani iznemogli i bolesni, još živi, u peći Ciglana. Pokraj Save je bio Granik, koji je bio montiran za ubijanje dopremljenih grupa zatočenika u masama. To je bio neki veliki čekić težak skoro tonu. Od udarca tom spravom po glavi žrtva je odmah bila likvidirana /ili onesvješćena/ pa bačena u Savu. Najviše su tako likvidirane žene i djeca, a ljeti 1942. godine ubijeni su i mnogi Cigani, koji su bili dopremljeni sa čergama. Dugo vremena su bila naslagana kola sa perinama i robom Cigana, dok su konje odmah po dolasku otpremili.

Mnogo žena i djece je otrovano u posebnim ćelijama /zatvorenim sobama/ ciklonom. Lješeeve otrovanih su grobari morali iznositi i masovno zakopavati ili bacati u krematorij. Bilo je i drugih načina likvidiranja zatočenika u masama i pojedinačno. Što je dulje ko izdržao, ili nekim čudom bio pošteđen da ne zaglavi, svakome je bilo više nego jasno, osobito nama Jevrejima, da je u pitanju samo kada, ili koliko dana još možemo bilo kako da preživimo u najgorim patnjama. Nije više niko ni vjerovao u neko čudo, koje bi nas moglo spasiti, nego smo razmišljali na koji bi način mogli pobjeći, ili biti zaposleni radom, koji je za ustaše bio neophodno potreban. Radione obučara, krojača i drugih zanata bile su pravi azil za mnoge, koje je sreća poslužila da se tih radiona domognu. Ustaške glavešine su prijetile i smrtnom kaznom svakome, ko nije bio zanatlija ako se javi i bude primljen u te radione najviše u St. Gradiški. Jedan od glavnih i sigurno najhumanijih grupnika zanatskih radiona je bio obučar Sado Koen - Davko, koji je nastojao ne samo da primi i mnoge trgovce, osobito Jevreje, nego i da traži od ustaša pojedince kao "dobre majstore", samo da bi ih spasio ili bar za neko vrijeme sklonio i sačuvao od najgoreg.

U Jasenovcu su pored svih ubijanja, gladovanja

i drugih patnji, bili i okovi oko nogu. Većinom su bili okovani oni, koji su bili već osudjeni za likvidaciju, ne samo zato da ne bi bježali, nego da bi ostalim logorašima bili prikazani kao "teški zločinci" ili kažnjenici s kojim se strože mora postupati. Ove bi često postrojili i onda sreda bi svakog trećeg ili četvrtog izdvojili i likvidirali. U Jasenovac je dopremano skoro svaki dan po hiljadu i više, a cijeli logor nije nikada imao više od tri, najviše do četiri hiljade zatočenika. Bilo je svima jasno da treba stalno praviti mjesta za one koji će još doći.

Jednom je došla neka Komisija da vidi kako dobro živimo, u kakvim higijenskim prilikama i da li je dovoljna ishrana. Osobito je strogo bilo naredjeno svim logorašima, da na pitanja članova komisije ne smiju ništa drugo odgovoriti, nego da kažu ili pokažu broj zatočenika koji je bio označen na ruci. Takva Komisija, za koju niko od nas nije znao odakle je i po čijem je traženju bila određena, nije poslije toga nikada više dolazila, niti je iko ikada bio od bilo koga pitan kako nam je. Vjerojatno je mnogima, ne samo u NDH, nego i van zemlje, bilo poznato kako su nestajale sve te mase pohvatanih, ali se, nažalost, nije čuo nijedan jači glas užasa ni od kuda i protiv bilo koga za sva ta zvjerstva, koja nisu mogla ostati nepoznata, ili skrivena, od ljudi.

Sjećam se jednog nastupa na kome je Ljubo Miloš zabio svoju kamu jednom Srbinu u prsa i rekao da je: "Slatka erpska krv" ispijajući je sa dlana kojim ju je hvatao iz rane već palog zatočenika. Najstrašnija zlodjela su vršena nad mladim ženama, pa i sa ženskom djecom. Te su žrtve odmah ubijali na najstrašnije načine i bacali ih u peći.

Mnogi su stradali od raznih bolesti. Tifus, dizenterija i mnoge kožne bolesti, kao i otekline zbog gladi, bile su uzrok nestajanja velikog broja iznemoglih zatočenika, ili povod za njihovu likvidaciju bez ikakvog liječenja. Niko se skoro nije ni smio javiti da je bolestan iako je imao visoku temperaturu. Nastojao je svaki i silom da se digne sa ležaja, inače bi kod pregleda barake bio svaki od ustaša odveden /ili odnesen/ tamo odakle se nijedan nije vraćao. Bila je i tzv. "marica", tj. zatvorena kola, kojom su skoro svake noći odvodili zatočenike iz baraka i spaljivali u pećima kao gorivo!

Svi su ovi ustaški logori bili pod jednim zapovjedništvom krvoloka Maksa Luburića, a njegovi saradnici, većinom Hercegovci i iz nekih dalmatinskih krajeva, bili su: Ljubo Miloš, ing. Hinko Pićili, fratar sa dva prezimena Majstorović-Filipović, Brekalo, Matković, Brkljačić, Vranješ, Matijević, Ante Zrinjušić, Silvestar Primorac, Mile Sudar, Mate Horvat, Dinko Šakić, Ante Stojčić, Slavko Lisac, Braća Prpić i Sudar, zv. Krvnik Luka. Za že-

ne i djecu glavni su krvnici bili: Marinko Polić i Jer. Maričić, a bile su i neke žene-ustašice koje su ne samo tukle, nego i likvidirale mnoge žene i djecu.

Jedno vrijeme sam morao raditi kao grobar. Kopali smo grobove, nosili mrtvace i zatrpavali ih u masovnim jamama. Bilo je slučajeva da neko od mojih drugova nije mogao, nije imao više snage da kopa grobove; ustaše su istoga na mjestu ubile. Tako smo morali sami sebi da kopamo grobove.

Kasnije je organizovan i logor "Kožara" van Jasenovca. Osnovana je u istome radionica čizama i ženskih cipela po narudžbama ustaša. Mnogi su se javili kao šusteri iako nisu nikada bili obučari, ali Sado Koen, koji je bio glavni šuster, nastojao je na svaki način, da prihvati što više zatočenika, Jevreja i Srba, pa makar je i znao da nisu obučari. On je uredio da sa jednim pravim šusterom rade još dva-tri nestručna lica pod njegovim nadzorom. Tako ih je za kratko vrijeme nekako osposobljavao da bilo nešto rade, a pravi obučari su morali svršavati sve poslove kako je radioni bilo naredjeno da izvrše. Sado Koen je stalno prikazivao posao tako, da mu je potrebno još više šustera i da ne može nikoga od istih dati. Tražio je često i bolju ishranu za svoje ljude, osobito ako bi se tražio brži i masovniji posao za koji je samo on odgovarao da se izvrši na vrijeme i dobro. Mene su onda takodjer prebacili u Pekarju blizu Kožare, pa sam im nosio hljeb u logor. Jednog dana su me uhvatili u krađi, pa me je ustaša Luka sproveo prema logoru Kožara i u Jasenovac. Sado Koen i zapovjednik su me u zadnji čas spasili od sigurne smrti. Mogu sa sigurnošću kazati, da je Sado Koen bio ljudina i da nije bilo boljeg od njega, ne samo zbog toga što je mene spasio, nego što je i svoj život stavljao na kocku za drugog. On se borio i za Morica Gaona da dodje kao šuster u radionu i ja sam lično dobio nalog da ga dovedem u Kožaru pod vrlo teškim okolnostima, jer je onda bio bolestan. Pomagao je tako Sado još mnogim drugim zatočenicima.

Odmah zatim bio je organizovan i rečeno je, da će biti otvoren novi "Radni logor" u Gradiški, pa sam i ja bio u isti prebačen i to u Instalatersku grupu, tzv. Kulu. Vodja instalatera je onda bio Salomon Kutan iz Sarajeva, a sa mnom su radili Levi, Mačoro, Bulat i Altarac. Kako smo mi radili u Kuli i kako sam ja često išao po cijelom logoru, i po ženskom i gdje su bila djeca, kao instalater vodovoda, stražar me je prijavio, da sam razgovarao sa ženama. Zato su me zatvorili u podrum Ustaške bolnice. Bio sam nekoliko dana u tom podrumu potpuno bez hrane. Ne znam da li je iko iz tog podruma živ izašao osim mene. Moji drugovi instalateri su kod kopanja kanalizacije razrovali i začepili kanal tako, da je bilo zaudaralo i nečisti je bilo u blizini Ustaške bolnice. Odmah su ustaše tražile instalatere da to poprave. Šef grupe Salomon

Katan je rekao da je njegov najbolji radnik koji razumije u kanalizaciji Atijas Jakov, koji je zatvoren u podrumu Ustaške bolnice i da bez njega ne zna kako bi mogao taj kvar ispraviti. Pri tome je pomogao i Sado Koen, pa su me izvukli iz zatvora.

U našoj Instalaterskoj grupi ing. Danona, pripremali smo plan kako bi mogli pobjeći iz logora. Smislili smo da pod rukovodstvom sposobnog ing. Danona napravimo kanalizaciju od St. Građiške do Save tako, da bi visina i širina kanala bila tolika, da bi mogli izaći do Save. Nažalost, još prije nego što je taj kanal bio gotov ing. Danon, Roma i Salamon Katan su nekako isposlovali i dobili su jednog stražara-ustašu, da idu razmontirati motor nekog mlina van St. Građiške a prema Novoj Građiški. Išli su dakle poslovno i tom prilikom su ubili stražara i pobjegli u šumu. Nama je, istina, uvijek bilo grozno. Gledali smo ubijanja i bez ikakvog razloga ili za sitnice, ali ovako grozno, osobito za Jevreje nismo još bili živili. To zbog toga, jer su stražara ubili baš Jevreji. Istog dana, kada su dovukli ubijenog stražara likvidirali su više od pet stotina zatočenika i onda su došli u Kulu naredivši prethodno, da sačekamo u istoj svi instalateri u radioni, odakle je naš grupnik pobjegao. Ja sam odmah otišao najprije do Bravarske radione, gdje je grupnik bio zatočenik Mato Šego, Hrvat. Zamolio sam ga, da ode do poručnika Nemeta ustaše, koji je bio glavni zapovjednik svih zanatlija, pa da ga zamoli, da barem nas vodovodne instalatere ne ubiju, jer smo neophodno potrebni. Mato je zaista isposlovao preko poručnika Nemeta, da dobije pismeno rješenje, da nas ne likvidiraju, tj. da nas ostave. Tako sam i ovaj put izbjegao sigurnu smrt.

Sjećam se još jednog slučaja koji se desio neposredno prije dolaska spomenute Komisije u logor. Bili su dotjerali iz sela Mlake Srbe sa ženama i djecom. Cijele familije. Muškarce su odmah zatvorili u veliku prostorijsku bivše Kaznionu, u koju su onda ušle ustaše sa raznim željeznim predmetima. Čulo se onda strašno zapomaganje, plač i jecanje zatvorenih, koje su toliko dotukli bez pucanja, da su ostali polumrtvi. Neki su bili već i umrli, pa su sve ostavili da umru u bolovima. Kako je trebalo da dodje Komisija, naredili su na brzinu, da ih mi prebacimo na tavan. Kasnije su ih oni posve dotukli i sami su ih prenijeli i zakopali.

U maju 1943. godine su nas opet prebacili u Jasenovac, gdje sam radio razne poslove. Uspjelo mi je uskoro da radim kao instalater u samoj Lančari, gdje su radile mnoge zanatlije, pa smo ondje i spavali i bili smo tako zaštićeni barem po noći, da nas ne odvedu. Ranije, kao i kasnije, iz baraka su svake noći ustaše dolazile i izvlačile po više njih kako im je bilo naredjeno. Ovisilo je samo o sreći koga su ostavili, a koga odveli. Sve one zatočenike, koji su bili potrebni za rad na nekim zaista

potrebnim poslovima, ostavljali su na miru. Samo su tražili da se zadaci izvrše kako je grupnicima bilo naredjeno, pa smo tako u radionama ostali i dalje pošteđeni i donekle zaštićeni od nenadanih likvidacija. Čekali smo u neizvjesnosti, ali je vremenom svaki bio svjestan, da mora raditi neki važan posao i da se ne smijemo zamjeriti, nego uvijek pokazivati kako hoćemo da radimo "korisne poslove". Zato su nas, izgleda, i htjeli do kraja da iskoriste kao stručnjake. Ipak, nismo nikada prestali misliti kako ćemo do kraja moći izdržati i kako ćemo se spasiti u momentima kada će biti najkritičnije, jer je već i samim ustašama bilo jasno, da se i njima primiče kraj, a možda je i njima bilo dojadilo divljanje kroz protekle godine.

Moja prva žena, sin Eliša i punica dovučeni su u Jasenovac u maju 1942. godine. I oni su bili likvidirani istoga ljeta sa ostalim ženama i djecom, koje su dotjerivali u Jasenovac iz drugih logora.

Početak 1945. godine avioni NOV su počeli bombardovati Jasenovac. Ustaše su se bile prepale i bježale su oko da se sklone, a kada su avioni otišli, počeli su masovnu odmazdu nad zatočenicima. Izgledalo je kao da hoće što prije sve da likvidiraju. Ja sam se bio sakrio tog dana tako, što sam napravio jedan bunker od komada starog željeza. To je znao samo moj drug Bulat Altarac. Ustaše su i mene tražile, ali me nisu našle. Došao je kasnije Altarac i rekao mi je, da sam zasada spasen, a da će vidjeti šta će biti do sutra. Iste večeri sam pokušao bježati sa jednim drugom, tokarom Radovanom, ali nismo uspjeli. Drugog dana su opet došli partizanski avioni i bacali su bombe. U metežu su me ustaše opazile, ali su bježale od straha zbog bombardovanja na jednu stranu, a ja na drugu i tako sam se izgubio. Kasnije sam se sporazumio sa Lazarom Jankovom, tipografom iz Zemuna, da pobjegnemo. Usred dana, u 12^h uzeli smo alat i otišli smo do Save na neke brodove kao da imamo nešto da opravimo. Došli smo u špic ladje koja je ondje stajala. Lazar je prvi ušao, a ja za njim. On nije Jevrejin; danas je u UDB na velikom položaju. Bili smo odlučili da se sakrijemo u samoj špici ladje ispod palube i da tako sačekamo noć. To je bio vrh kabine ladje, koja je uvijek šlepovala, ali je momentano stajala na samoj obali Save. Mi smo ušli unutra i gornji dio daske smo stavili tako, da nas niko nije mogao primjetiti. U jedan sat dolaze radnici-zatočnici Jevreji, koji šlepuju tu ladju, pa su imali posla cijelo vrijeme sve do 7 sati na večer. Tako smo mi toga dana imali cijelo popodne ljude iznad glave. Niko nije znao da smo mi pod njihovim nogama. Oko 7 sati, po prestanku rada, oni su otišli u nastambe. Kod proziva nisu se javili ni Jankov Lazar, ni Jakica Atijas. Nema ih, pa je značilo, da nisu ni živi. Oko osam sati otprilike /sata nismo imali/ došle su ustaše koje su pjevale, a čuo se

i zveket oružja. Išli su iz jedne ladje u drugu tražeći da se nije ko sakrio. Išli su preko naših glava, samo što nisu podigli dasku iznad kabine. Nisu nas našli i otišli su ali se mi nismo usudili da pokušamo bježati, jer još nije bila noć. Otprilike poslije dva sata odlučili smo i podigli smo dasku. Htjeli smo u punoj tišini da preplivamo Savu. Iznad nas nije nikoga bilo, a imao sam od oružja samo jedan bodež napravljen od trokutne turpije, kojim sam mislio da se branim ako me koji ustaša napadne. Trebalo je preplivati Savu, koja je 19. aprila bila još ledena. Ja se prvi spustih u mirnu rijeku, a iza mene Lazar Jankov i plivali smo lagano razgovarajući preko oko 300 m široke Save, kad počese ustaše pucati iz bunkera puštajući svijetleće rakete i razne metke, koji su zviždali iznad glave pa sam ja prestrašen rekao da ne mogu dalje i da se gušim. Gušio sam se, jer nisam mogao više izdržati studenu vodu, a Lazar Jankov je mislio, da sam dobio metak i da sam poginuo. Nasuprot, ja sam nastavio borbu i okrenuo sam se na leđa i tako doplivao do obale. Kad sam teško izašao iz vode na obalu, nisam mogao stati na noge lo do 15 minuta. Morao sam masirati noge da prohodam, jer sam se od zime bio ukočio. Napokon puzajući polako uzbrdo htio sam doći do šume. Ali je šuma tu bila posječena da bi se vidjelo ako partizani dodju. Vidio sam sa uzvisine i mjesto gdje su spaljivani lješevi žena i djece, koje su pobile ustaše. Tu vatru sam morao i ja da zaobidjem, da im ne bi pao u ruke. Morao sam biti jako oprezan, jer su i ondje bili ustaški bunker. Imao sam sreću, pa sam dobro prošao. Kod slijedeća dva bunkera su me ipak ustaše primjetile i pošle su prema meni, a ja sam bježao dalje i došao sam do jedne žičane ograde, koju nisam mogao nikako prekinuti i preći. Počeli su za mnom pucati, pa sam smogao neku divlju snagu i uspio sam da preskočim tu ogradu. Bio sam sav krvav, ali sam ipak pobjegao. Kad sam im bio blizu, onda nisu htjeli pucati, htjeli su da me uhvate živog. Onda, kada su zapucali za mnom, nisu me pogodili, pa sam iste noći prošao još pored nekoliko bunkera. Svanula je i zora, ja sam bio već prešao cestu prema Drakseniću i Kozari. Čitav dan sam tražio partizane, ali je putem bilo sve porušeno. Tražio sam bilo kog čovjeka ili ženu, nikog nisam mogao naći sve do drugog dana u šest sati navečer. Tada sam tek vidio tri seljanke, koje su kopale. Kada su one mene vidjele, prepale su se i jedna je odmah pobjegla, a druge dvije sam nekako dozvao i zadržao da im ispričam ko sam i odakle sam tu dospio. Rekao sam im, da sam pobjegao iz Jasenovca, a bio sam samo u gaćicama bez ikakve odjeće i obuće mršav i krvav već tri dana bez ikakve hrane. One su mi rekle, da tu pričekam i otišle su do partizana i javile im, da jedan čovjek sav krvav ondje stoji, pa su došli partizani i povelili me do njihove jedinice. Nahranili su me i malo obukli, pa sam i ostao u toj Dvadesetoj krajiškoj brigadi u izvidjačkoj četi sve do svršetka rata. Ostao sam u istoj jedinici i po-

slije svršetka rata i postao sam kao stariji vodnik star-
ješina izvidjačke čete. Kad sam se demobilisao, bio sam
primljen u Električnu centralu u Sarajevu.

Jerusalim,
zima 1971/72.

Jakov E. Atijas

SJEĆANJA JAKOVA KABILJA

Rodjen sam u Sarajevu 1901. godine. Živio sam 1941. godine u Zagrebu, gdje sam imao papirnicu.

Odmah po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske počeli su progoni i zatvaranja stanovnika u Zagrebu, a najviše pravoslavaca i Jevreja. Tako su i mene uhapsili 19. septembra 1941. godine rano ujutro. Došao je u moj stan jedan ustaški policijski agent i rekao mi, da me mora privedi u policiju zbog saslušanja. "Ne morate ništa sobom ponijeti, jer ćete vjerojatno biti odmah pušteni kući", rekao je, ali pošto se tim ljudima nije vjerovalo, ponio sam ipak sobom nešto hrane, rublja i ćebad. Odveo me je do Prevoja - Zavrtnice na periferiju grada do bivšeg skladišta "Kristalum". Čim sam ušao u zgradu, bila mi je slika potpuno jasna. Sa tog mjesta je već prije odveden veliki broj ljudi za logor Jasenovac.

Policijski agent me je samo predao nekim kulturbundovcima. Od tog dana počinje moja teška i duga tortura. Kulturbundovci su me odmah pretresli i oduzeli mi svu hranu. Na molbu da mi ostave bar nešto, rekao mi je jedan od njih: "Ti ideš u logor", gdje ima više hrane, nego ovdje u Zagrebu". Cijeli dan su tako dovodili ljude, pa se do noći sakupilo nas nekoliko stotina. Kad se smračilo, rekli su nam, da možemo leći i spavati. Upravo smo bili polijegali na golom betonu, kad je izdato naredjenje, da se u što kraćem roku spremimo za put. Izvršena je prozivka, koja je dugo trajala. Kompozicija vlaka sa crnim vagonima je bila već postrojena pred tom zgradom. Po mraku su nas tjerali u vagone uz veliku viku čuvara. Vagoni su za čas bili puni, ali se nisu držali oznake "40 ljudi, ili 4 konja". Pretrpane vagone su onda zatvorili katancima i najstrože su nas upozorili, da ne smijemo medjusobno razgovarati, paliti svjetlo i drugo. U svakom vagonu su bila dva dobro naoružana kulturbundovca, koja su cijelo vrijeme imala puške na gotovs. Vlak je konačno dosta kasno u noći pošao i putovali smo nekoliko sati. Pred zoru je voz stao, a kad je svanulo otvorili su vrata i čuli smo strogo naredjenje: "Silazi!". Jesenja magla se bila spustila na tihi ravnicu i obavila je cijelo selo sa okolinom toliko, da nismo vidjeli ni stanicu, iako je bila u neposrednoj blizini. Jedan odred mladih ustaša je bio već blokirao cijeli voz s obje strane. "Moraju se čuvati ti zločinci", čuo se nalog zapovjednika. Pošto su nas po-

strojili, prozvali i prebrojali, naredili su, da ih bez riječi slijedimc. Naprijed su išle naoružane ustaše, a isto tako i sa strane, dok su pozadi išli kulturbundovci, koji su nas dopratili iz Zagreba. Išli smo, kako sam kasnije doznao, prema Novskoj. Tako smo jadni i neispavani, natovareni našim preostalim prtljagom, prepješačili oko 6 km. U toj grupi je bilo i staraca slabog zdravlja, pa ni prema njima nisu imali obzira i tjerali su ih kao i sve nas, da brže idu. Kada nisu mogli ići, onda su kundaci bili u akciji. Tako smo već u prvim satima vidjeli i osjetili u kakve smo ruke pali. Kulturbundovci su to sve sa užitkom promatrali. Kada smo tako prošli jedan dio puta glavnom cestom, skrenuli smo lijevo. Magla se počela dizati. Jesenje sunce, koje je tog jutra bilo crveno, naslućivalo je da idemo u krvave dane. Približili smo se nekoj mladoj, ali gustoj šumi. Uz tu šumu vidjeli smo i nekoliko drvenih baraka. Bio je to veliki kompleks zemlje ogradjen visoko bodljikavom žicom, pored koje su bile na brzinu postavljene tri barake. Na improviziranim drvenim izvidnicama stajali su stražari - ustaše sa puškama, koji su čuvali ranije već dopremljene "zločince". Ušli smo kroz vrata, koja su se također sastojala od gusto prepletene žice. Kada smo svi ušli, onda su zatvorili vrata, pred kojim su bila dva naoružana stražara.

Opet je bilo prozivanje i prebrojavanje, a onda sveopći pregled stvari. Grupa ranije dospjelih zatočenika promatrala nas je iz daljine i neprimjetno pozdravljala klimanjem glave. Mnoga poznata lica su bila toliko već izmjenila svoj izgled, da ih nisam mogao odmah prepoznati. Izmijenili su se i izobličili - ostarili. Nažalost, za kratko vrijeme smo i mi izgledali tako jadno i čemerno. Kada je bila završena ta procedura, dozvolili su nam da možemo s njima i razgovarati. Ubrzo je nastalo ljubljenje sa plačem i jecanjem. Mnogo nas našlo je u tom strašnom logoru i neke svoje najmilije rođake, otac sina, brat brata itd. Tek smo tada doznali, da smo u Jasenovcu.

ODLAZAK NA POSAO

Kolona, oko 1000 ljudi, je bila brzo postrojena. Svaki je dobio lopatu ili kramp. Ustaše nas prate, a put nas vodi kroz Lonjsko polje. Ravnica je pusta, nezasijana, nigdje se nije vidjela nikakva kuća. Odišljali su nas posve od svijeta. Po planu NDH trebalo je da zatočenici podignu Nasip dug oko 25 km uz rijeke Lonju i Strug da bi se spriječile poplave. Radilo se i zimi od 7-12^h i od 1-5 sati po podne pod vrlo teškim uslovima. Bez ikakvih sprava zatočenici su morali puniti do vrha civare* zemljom i lovačom i voziti ih po blatu na nasip. Teško onome, kod

* Civare - tačke, ručna kolica sa jednim točkom.

koga bi ustaše primijetile da nije tačke posve ispunio, ili da se odmara. Batinali su nas stalno toljagama i kundacima po tijelu i po glavi. Gladni i žedni morali smo tegliti iz dana u dan, po suncu i po kiši.

Sredinom oktobra 1941, padala je velika kiša. Rijeke su bile nadošle i poplavile polja. Iako je na nekim mjestima voda bila i pola metra visoka, ustaše su nas tjerale da kopamo i vozimo kroz vodu. Premda su nadzornici radova vidjeli da je nemoguće raditi, jer je voda izbijala sa svih strana iz zemlje, koja je bila samo blato, neprestano su vikali i tukli nas kad god bi koji zatočenik zapeo. Kiša je po više dana neprestano padala, bilo je nemoguće više raditi uslijed visokog vodostaja na samom radilištu. Trebalo je sada izvlačiti alat i civare iz mulja, pa su naredili, da sve to prenesemo na Ciglanu, koja se nalazila na kraju istočnog dijela sela Jasenovca, oko 7 km daleko od ovoga Nasipa. Po vodi, blatu i kiši morali smo prenositi sve te stvari. Ljudi su bili iznemogli i padali su pod teretom. Masovno smo i oboljeli, ali samilosti nije bilo. To se ništa nije uzimalo u obzir. Ustaše su nas i bolesne tjerale na rad, stare i nejake bez milosrdja. Svakoga su mlatili ako bi posrnuo ili se okliznuo, ili zastao da se odmori. To seljenje i prenošenje alata sa Nasipa na Ciglanu stajalo je mnogo života; za zdravlje se uopšte nije pitalo. Zatočenici su se povlačili polumrtvi. Mnogi su jednostavno nestajali, pa su ustaše govorile, da su isti "premješteni" u Djakovo, u bolnicu, ili na drugi posao. Od batina su mnogi imali rane i modrice po glavi i licu.

Rad na Velikom nasipu morao je ipak biti prekinut zbog jakih kiša. Mislili smo da ćemo na Ciglanu bar malo odahnuti, ali su krvnici - ustaše našli i tamo zaposlenje, koje nije bilo skoro ništa lakše. Trebalo je sada podizati Nasip oko Ciglane oko 600 metara dug, pa se zato taj nasip zvao "Mali nasip". Po mnogim zlodjelima poznati Makso Luburić je tražio, da se taj Nasip završi u što kraćem vremenu. Te radove je onda vodio neki ustaša Beretin, koji je Luburiću obećao, da će Nasip biti podignut za osam dana. Iz dana u dan smo dolazili iz našeg logora na rad na taj Mali nasip. Kiša nas je po nesreći stalno pratila. Išli smo na rad ranim jutrom još po mraku i bez doručka, a vraćali smo se u samu noć. Za ručak smo tada imali još po nekoliko kuhanih krompira, koje su nam dijelili na samom terenu. Večera se samo dijelila u barakama. To je bila neka čorba sa po nekoliko zrna graha /pasulja/. Dijeljenje te večere bi se razvuklo obično do kasno u noć i mi smo jedva čekali da možemo mrtvi umorni da legnemo i zaspemo. Mnogi bi zaspali i bez te vodene večere, pa se tako hrana sastojala samo od nekoliko krompira dnevno. Propadali smo naglo iz dana u dan. Ljudi su svaki dan umirali od gladi, iznemogli i bez bolesti. Rad i na ovom nasipu je bio veoma težak. Padali smo i mnogi su po-

bijeni na samome Nasipu samo zbog toga, što im se okliznula noga, noseći lopatu sa teškom ilovačom da bi je bacili na nasip. Ustaša bi jednostavno u padu lupio kundakom po glavi i tako je žrtva ostajala u blatu. Grobari su po noći mrtve kupili i bacali u Savu, ili bi ih prevozili pod jakom stražom preko Save i zakopavali u zajedničkoj jami. Taj se naporan posao razvukao preko cijele jeseni i stajao je sigurno više desetina hiljada žrtava.

Svaki dan su dolazili novi zatočeniци iz svih krajeva NDE. U svakoj baraci je spavalo po 600 ljudi na boksovima, zbijeni jedan uz drugoga pod vrlo teškim higijenskim prilikama. Zrak je bio skoro nepodnošljiv, a nije bilo dozvoljeno da se nijedan prozor, a kamoli vrata drže otvorena. Sa obe strane barake je bila po jedna benzinska kanta za vršenje nužde, sa drvenim poklopcem. U dvijema barakama bili su stalno samo Jevreji. Samo po koji, obično, pravoslavni bi bio u tim barakama. Sami ležaji su morali biti prljavi, jer ljudi nisu imali ni kada da očiste odjeću, koja je od blata stalno bila prljava. Neki bi iznemogli legli, pa i umrli sa kaljavom obućom. Većinom mokra odjeća se isparavala, a ne bi se ni osušila do ustajanja i odlaska na rad izdana u dan. Koliko je samo ljudi ubijeno u samim barakama, jer nisu mogli više da idu na rad! Išli smo rano na posao, a kada bi se vratili, doznali bi da su ti i ti ubijeni u baraci, ili odnešeni i likvidirani.

Sredinom novembra 1941. počele su još jače da se razlijevaju rijeke na Lonjskom polju, gdje su bile naše barake. Bilo je vrlo teško prilaziti i izlaziti iz barake. Morali smo gaziti vodu i 40 cm visoku. I tu su zatočeniци padali, da se i ne dignu, jer bi ih ustaše sa užitkom dotukle. Voda je stalno rasla, pa je bila dostigla i visinu barake pri ulazu i ulazila već u nju. Tada nismo više ni hranu za večeru dobijali. Nije se moglo više ići u šumu po drva zbog visokog vodostaja. U kuhinjama se zbog toga nije moglo kuhati. Patnje i muke su se sve više povećavale uz samu glad. Gledali smo i osjećali smo šta nas čeka, jer su već mnogi umirali od gladi.

Napokon, jednog jutra je stiglo naredjenje, da se 400 mlađih i jaćih zatočeniка pošalje na stalan rad u Ciglanu Jasenovca. Smjeli su se javiti samo oni, koji mogu raditi teške poslove. Da su znali šta druge čeka, bili bi se javili svi da idu iz ovih baraka. Nažalost, ustaše su probirale sposobnije, medju kojima sam bio i ja. Spremanje ono malo stvari nije dugo trajalo. Izvukli smo se iz barake zagazivši u vodu, koja je već bila narasla 60 cm. Dočekale su nas na cesti ustaše da nas povedu u Ciglanu. Gazili su i oni vodu pa su vikali i galamili na nas. Bili su ljuti, pa im je sve smetalo i tukli su nas nemilice. Mnogi su i tu stradali pod udarcima kundaka. Pošto su i ostala polja bila poplavljena, morali smo ići željezničkom prugom. Kada smo stigli do pruge, vidjeli smo da više

nas od onih "sretnika", koji smo bili odredjeni kao "jači", nema. Zaostale nije niko više nigdje ni vidjeo. I željezničkom prugom su ustaše tukle batinom. Kiša je dalje neprestano padala, a mi smo pod udarcima batina skoro trčali što smo brže mogli sa ono malo stvari.

Poslije nekoliko dana u Ciglanu su dovukli još jednu grupu zatočenika iz tzv. Jasenovca 2, pa nas je skupa bilo oko 800 zatočenika u Ciglanu. Onda je već bio počeo i snijeg da pada. Iz grupe Jasenovca 2 prve večeri umrlo je oko 50 zatočenika, jer su i njih putem tukli do iznemoglosti. Sudbina preostalih u logoru Jasenovac 2 sigurno nije bila ništa bolja. Hrana se tamo uopšte nije više slala. Iz baraka nisu smjeli više ni izlaziti. Nuždu su stalno obavljali u samoj baraci. Tako je ostalo prepušteno nemilodj sudbini oko 550 zatočenika.

RAD I ŽIVOT U CIGLANI

Ova Ciglana je bila vlasništvo nekog Bačića iz Zagreba, koji je također bio uhapšen od ustaša odmah po njihovom dolasku na vlast. Bio je pravoslavac. Ciglana je bila na kraju istočnog dijela Jasenovca uz samu obalu Save. Pored te Ciglane bila je jedna pilana i lančara. Odmah po našem dolasku u Ciglanu, sve civilno radništvo je bilo otpušteno. Većinom seosko radništvo iz okoline Jasenovca. Ustaše nisu htjele da ti radnici vide kako izgleda ova nova radna grupa zatočenika i postupak prema nama. Branili su da bilo tko i progovori s nama. Tako su nas raspodijelili po raznim radionama. Spavali smo neko vrijeme u šupama, gdje su se sušili crijepovi i cigle. Šupe su bile otvorene i bez zidova, jedino je krov bio od crijepa.

Bila je te godine nezapamćena zima. Bio je napadao visok snijeg, a temperatura je bila, od polovine decembra, svaki dan niža. Zatočenici su se vukli po logoru bez hrane i napola goli i bos, neobrijani i prljavi. Vode nije bilo, jer se smrzla, pa se ljudi uopće nisu prali. Zbog nečistoće zavladao je i bolest /pjegavi tifus/ od koje je umrlo mnogo zatočenika. Pored toga, umrlo je mnogo ljudi i od zime. Budili smo se u jutro prekriveni snijegom koji je preko noći padao, ili je vjetar nanio. O brojnom stanju zatočenika, niko nije vodio brigu. Koliko je dnevno umiralo, ili nestajalo, također se nije znalo, ali je dovoljno ako napomenem, da je bilo oko 120 zatočenika-grobara, koji su se stalno mijenjali iako su za taj težak posao birali samo mladje i jače. Oni su samo mrtve nosili, zakopavali, bacali u Savu ili u "krematorij" Pićilija. Grobari nisu smjeli imati kontakt sa drugim zatočenicima, da ne bi odavali šta su sve vidjeli i morali uraditi. Zato su grobare svaka 2-3 mjeseca likvidirali. Grobari su vidjeli /i sobom u grob odnijeli/ mnoga zlodjela. Nijedan živi svjedok tih strašnih djela, nije smio ostati živ. Zato su ustaše, vjerojatno po uzoru na Nijemce, počeo-

le da spaljuju ne samo lješeve, nego i polužive ljude. Ja sam lično preživio i vidio te zime kako su promrzle, još žive ljude, odnosili i bacali po naredjenju u peći Ciglane. Snijeg je onda bio visok, a spavanje u šupama dok nisu bile izgrađene nove barake, mnogo je tome doprinio. Hrana je bila vrlo slaba, samo nekoliko listova kuhanog kupusa bez ikakve masnoće, a često i bez soli. Vatra se nije smjela uopće ložiti, a nismo se mogli nigdje ni skloniti od zime. Poplava više nigdje nije bilo, jer je temperatura brzo padala do -30°C . Ciglana je onda radila punom parom. Zatočenici su se uvlačili u jednu veliku ispražnjenu prostoriju u kojoj se pekla cigla da bi se barem malo raskravili, jer su zidovi bili još topli. Skrivali smo se time i od ustaša, da nas ne vide nezaposlene. Jednom se veća grupa zatočenika uvukla u te prostorije ne sluteći, da iz nje neće više ni izaći. Odjednom je zagrmjelo "Napolje!" sa psovka. Oni, koji su bili bliže izlazu, uspjeli su da pobjegnu, ali je većina ostala unutra. Ustaše im više nisu dozvolile da izađu. Ta je prostorija bila posve mračna. Čim sam pobjegao iz nje, udaljio sam se što više, da me ustaše ne vide. To se dogodilo nekako u 1 sat kada je bilo vrijeme ručka. Poslije podne kad sam prošao pored tog mjesta, vidio sam šta se ondje radi i sprema. Nekoliko zidara je ondje zazidavalo otvore i jedan mi došapne: "Bježi odavde, u prostoriji ima mnogo zatočenika, zapečaćena im je sudbina!" Tek smo onda shvatili šta se zbilo. Svi su živi izgorili, a to se kasnije opetovalo s tom razlikom što zatočenici nisu više sami ulazili da se ogriju, nego su ih ustaše gurali unutra i zaključavali prostoriju. Koliko je žrtava na taj način stradalo, nitko ne može znati. Bilo ih je sigurno mnogo.

DOPREMANJE NOVIH ZATOČENIKA

Često su dolazile nove grupe zatočenika. Jevreji iz svih krajeva NDH bili su skoro svi dopremljeni do proljeća, ali su pojedinci ili manje grupe, familije, došli i kasnije, ljeti. Od velikog broja mladih i starijih, koji su bili stigli do kraja 1941. godine, nije do proljeća ostalo ni 10%. U toku zime sa jakim ustaškom pratnjom stizali su sa željezničke stanice Jasenovac do Zdruga^x koji se nalazio u samome selu. Ondje je vršen opći pretres i oduzimanje stvari, najviše donete hrane, odjeće i obuće. O batinama, koje su ove zatočenike, većinom starce, pratile, neću ni pominjati. Bilo je ustaša, čija je jedina dužnost, ili "hobi", bilo batinanje zatočenika. Teško li je bilo onome, ko je sakrio bilo kakav novac, ili drugu vrijedniju stvar, koju bi ustaše kod pretresa ili kasnije pronašle. Taj je bio obično isprebijan. Sam pretres je bi-

^x Zdrug - brigada.

o veoma strog. Zatočenicima su odmah bili opomenuti, da moraju sve stvari da predaju. Tek onda je bio izvršen pretres stvari i lični pretres. Najviše su tražili novac, zlatnike i nakit. Ti su pretresi trajali često po više sati. Tek onda su zatočenicima slali, opet sa jakom ustaškom stražom, u logor Ciglanu. Logor je bio udaljen 1 km, pa i na tom kratkom, prvom, putu, bilo je po nekoliko nesretnika, zapravo "sretnika" koji nisu doživjeli niti da udju u Ciglanu, jer su ih ustaše putem dotukle, pošto nisu mogli ići brzo, noseći svoje stvari.

Mi stariji zatočenicima, koji smo ranije došli, bili smo već opredjeljeni za razne radove, kao što su: istovar vagona, čišćenje ulica, rušenje pravoslavne crkve i dr. Vidjeli smo mnogo puta na cesti lješeve pridošlih zatočenika.

Po dolasku novih grupa na Ciglanu, počelo je i njihovo sortiranje. Stariji, slabiji i djeca u jednu grupu "za lakši rad", a ostali za teže poslove. Jandnici nisu ni znali šta znači "lakši rad". Mi im nismo mogli još ništa ni kazati, ili objasniti, jer su obično već iste noći bili odaslani preko Save, na mjesto zvano Gradina, odakle ni jedan više nije natrag dolazio, jer su odmah tu bili ubijeni. I Gradina bi imala mnoge strahote i zvjerstva da priča, kada bi to samo mogla, jer su zlikovci imali još dovoljno vremena da tragove izbrišu iako su masovne grobnice ostale.

Pred sam Božić 1941, odvedena je manja grupa od 50 zatočenika iz Ciglane na rušenje baraka u logor Jasenovac 2. Samo nekoliko od ovih se vratilo. Veći broj su pobili za vrijeme samog tog rada. Jedan od ovih koji su se vratili, pričao mi je sljedeće: "Odvezli su nas tamo kamionom. Osjećaj za vrijeme vožnje je bio vrlo težak, jer nismo znali kamo nas voze. Tek kada smo se približili onim barakama gdje smo bili do novembra iste godine, znali smo gdje smo. Polja su sada bila pokrivena debelim slojem snijega, a pod njim je bio led jer je bila vrlo jaka zima. Ušli smo u barake misleći da su prazne, ali smo odmah osjetili neki zadržak i poslije smo vidili šta se sve u njima zbilo. Mnogo je ljudskih lješeva ležalo na boksovima sigurno više nedelja. To su bili oni nesretnici, koji su ostali ondje poslije naše evakuacije logora. Pomrli su jandnici od gladi, napušteni bez ikakve hrane i vode, zaključani, i niko im se nije mogao približiti. Sve smo to morali da gledamo šutke. Kada su nam naredili, morali smo da ih iznesemo van i zakopamo skupa u zajedničkoj jami, koju smo plitko iskopali i pokrili zemljom. Onda su naredili da rušimo barake. Kako je bila velika zima, a hranu nismo dobili za ova tri dana, većina nas je bila iznemogla i od napornog rada. Zato su mnoge ustaše pobile za vrijeme rada, a mi smo morali sve to da izdržimo. Tako mi je ispričao taj očevidac konačne likvidacije Jasenovca 2. Kasnije je i on bio ubijen u drugoj grupi. Slično je bilo i u logoru

Krapje. Ondje su također bili zatočeniци od augusta do novembra, a bilo ih je ostalo oko 700 slabih zatočeniка, pošto su mlađe već bili evakuisali. U noći između 21. i 22. novembra došla je tamo jedna grupa ustaša sa jednim zatočeniком bugarske narodnosti. On je morao sam sudjelovati u zvjerstvima. Svi su napušteni zatočeniци morali nestati i zaklani su do jednoga kao stoka. Izvodili su ih pojedinačno iz barake u mrak, gdje su ih dočekali koljači krvavih ruku. Oštrim kamama su ih klali, pošto bi ih pret hodno ošamutili tupim nekim udarcem u glavu i oborili na zemlju. Zatočeniк-оčevidac tog groznog klanja iznemoglih pričao mi je taj događaj odmah slijedeći dan. Opisao je i sva zapomaganja i moljakanja pojedinaца u očaju, sve je bilo uzalud. Koljači su izvršili svoj posao sa naročitim užitkom. Te večeri je navodno poklano 613 žrtava, kako je to neki ustaša bio odao i svoje "junaštvo" istakao. Zatočeniк, koji mi je to pričao, obolio je umno, pa su i nje ga likvidirali na sličan način, kao i ostale.

PRVI BOŽIĆ U LOGORU

Bila je dovedena jedna grupa zatočeniка iz Nove Gradiške, oko 80 njih. Tog dana nismo radili. Stajali smo u šupama smrzavajući se od zime. Dan je bio potpuno vedar, a temperatura jako niska. Zapovjednici i druge ustaše bili su od reda svi pijani. Slavili su prvi Božić u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pretres novih zatočeniка je ipak i tog dana bio vrlo strog. Mi im se nismo smjeli približiti. Ta grupa nije bila pregledana kao druge u Zdrugu vjerojatno zbog Božića. Čuli smo nekoliko ispaljenih metaka iz pištolja ili puške i misli smo, da pijane ustaše pucaju prigodom Božića. Nažalost, poslije izvršenog pretresa vidili smo izvjestan broj pobijenih novih zatočeniка. Ležali su još na snijegu, dok su ostale rasporedili u nove šupe. Isto tako su postupali i u Zdrugu kod pretresa. Ako nije sve predao od vrijednosti, po kazni je odmah bio strijeljan. Ljudski životi kod ovih zlikovaca nisu imali nikakvu vrijednost. Ubijalo se masovno i pojedinačno, kako se kome kada prohtjelo.

Sutra dan /drugi dan Božića/, zapovjednici su održali govore zatočeniцима: "Svi moramo raditi u logoru. Onaj koji misli, da nije sposoban za rad, neka se javi, biće premješten u Djakovo na "oporavak". Neki su to smatrali kao božićni dar za slabe i vjerovali su riječima zapovjednika, pa su i molili za premještaj. Istoga dana popodne bili su molitelji postrojeni i natovareni na kamione. Stvari nisu smjeli ponijeti, uvjerali su ih da će posebnim kamionom stvari biti poslana u Djakovo. Nikada ti zatočeniци nisu vidjeli više ni Djakovo, ni svoje stvari. Pokolji su bili tolikog razmjera o Božiću, da je svaki od nas očekivao istu sudbinu i kraj. Iako je onda bio ubijen veliki broj slabih i bolesnih, umirali su mnogi i od raz-

nih bolesti, iznemoglosti, zime i gladi. U šupama su mnogi bili izjutra promrzli i ukočeni. U bolnicu nije htjeo niko ni da ide, niti se ko javljao za pregled ljekaru. Morali smo ustajati već u 6 sati po mraku. Odmah se išlo na primanje doručka, toplog nezasladjenog čaja, i odmah na posao. Umivanja nije bilo. Ruke smo mogli prati samo na povratku s posla, ili pred ručak. Od velike zime bile su i pumpe često smrznute. Prolazeći tako rano po mraku spotali smo se o mrtve. Grobari su imali i u barakama dosta posla iznoseći mrtve. Preko zime su ih zakopavali ispočetka u neposrednoj blizini logora, a onda su ih počeli, po naredjenju Pićilića, nositi u velike otvore peći Čiglane, pa se miris izgorjelog mesa često osjećao po cijelome logoru.

U proljeće 1942. godine zidane su velike zgrade za ustaške nastambe. Prije toga, još u januaru, morale su grupe od po 50 zatočenika rušiti pravoslavnu crkvu sela Jasenovca, što je bilo vrlo teško i opasno. Nije bilo nikakvih skela, morali smo se penjati na strmi krov i skidati crijepove. Na povratku u logor pod jakom stražom ustaša morali smo i pjevati, inače bi nas tukli. Svaki ustaša je smio i mogao da nas tuče koliko je htio, a za malenkost i da nas ubije. Izgovor je bio lak: "htjeo je pobjeći". Jednog dana vraćajući se s posla na crkvi, došapne mi neko, da je došao krvnik Luburić i da "pravi red" u šupama. Pregledao je zaista šupe u kojim su spavali zatočenici. Na tavanu zgrade gdje se cigla pekla, bili su sakriveni neki bolesnici. Tu sam i ja spavao nekoliko noći sa bratom. Kad je Luburić nenadano i tamo zašao na taj tavan, postrijeljavao je sve koje je zatekao da ondje leže. Istovremeno je pobacao sve odjevne predmet i pokrivače zabranivši dalje spavanje na tom tavanu. Onda sam i ja ostao bez ostatka mojih stvari. Nisam imao više ni čime da se pokrijem noću, a zima je bila jaka. Brata sam bio izgubio; nisam znao ni gdje spava. Imao sam onda namjeru da se ubijem, pa sam se dva dana bavio mišlju da skačem u Savu. Suzdržao sam se od toga najviše zbog rodbine na koju sam stalno mislio i nadao sam se pogdjekad, da ću ih živu zateći. Tek jedne nedelje šetajući logorom sreo sam brata, za koga sam sebojao, da ni on više nije među živim. I on povika: "Gdje si, mislio sam da nisi više živ?!" Tako je eto bilo u ovom logoru. Ako najbližeg ne vidiš nekoliko dana, misliš da nije živ.

Početkom 1942. došlo je do velike reorganizacije u logoru. Osnovana je u Jasenovcu Kožara, a u starim zgradama bivše Kaznione Stara Gradiška otvoren je Obrtnički logor. Tada sam i ja bio odredjen za stalan rad u Kožari. Ispočetka se nije moglo u tom manjem logoru raditi, jer nije bilo potrebnog materijala, a bila je još i jaka zima, pa smo radili na vanjskim poslovima, na istovaru raznog materijala na željezničkoj stanici, opljačkane robe od stanovništva i dr. Čistili smo snijeg na ulici, re-

zali i cijepali drva za ustaške urede i za časnike. Tako smo i upoznali neke mještane, stanovnike Jasenovca. Bilo je oko loo seoskih stanovnika, većinom su bili pravoslavci. Oni su nas sažaljevali i davali nam kradom ponekad koji komad kruha, luka i slanine. Bacali su to u papiru kroz prozor, kada ih ne bi ustaša pratilac vidio. Nekad bi našli takav zamotak i pod kolicima kojima smo radili i na večer ih ostavljali na putu u jarku. Nažalost, već u maju iste 1942. godine zadesila je većinu pravoslavaca ista sudbina, kao i nas. Otjerani su i oni u logor, gdje su također masovno stradali.

Rad u Kožari se nije odvijao onako, kako su to htjeli ustaški glavari, pa smo se već 28. januara vratili nazad u logor Jasenovac. Bilo nas je 150 u Kožari. Morali smo se na brzinu spremirati, pa su nas gonili batinama kad su stigle saone da tovarimo. Morali smo pakovati materijal i alat. Ono 20 dana što smo bili u Kožari bilo nam je mnogo lakše. Pri samome polasku čuli smo, da je jedan drug umro. Bio je bolestan, a kad je čuo da se vraćamo u Ciglanu, naglo je umro. Njegov lješ smo morali ostaviti u Kožari. Ustaše nisu dozvolile ni da ga na brzinu zakopamo. Šta je s njime bilo ne znamo. Išli smo pješke do Ciglana. Čim smo stigli, vidjeli smo mnogo novih logoraša Jevreja. Kao i obično, bila je prozivka i prebrojavanje, pa su nam odredili mjesta za spavanje. Za onih 20 dana, dok smo bili u Kožari, ovdje su zatočenički sklopili više baraka, koje su vagonima bile stigle, navodno, iz Njemačke. Zima je bila neizdrživa i za dobro obučene ljude; snijeg je bio visok i dalje je padao. Tražilo se da se brzo radi, a za to nije bilo uslova. Zatočenički su morali sve sami da rade i to: istovariti materijal iz vagona i prenijeti ga na ledjima do mjesta postavljanja. Zatočenički su promrzli i gladni padali pod teretom prteći snijeg, iznemogli od napora. Barake su bile nove i mislili smo da će biti vrlo podesne obzirom na dosadanje ležanje zatočenika, ali u sedam baraka, koliko ih je svega bilo postavljeno, utrpali su mjesto po 300 mnogo više u svaku baraku /pa i preko 600 u nekoj sa boksovima na sprat/, jer je tada bilo u logoru 5-6000 zatočenika. Mi smo bili smješteni zajedno u jednoj baraci tako, da uopšte nismo mogli spavati. Smračivalo se vrlo rano, a mi smo morali ići odmah u barake, iz kojih niko nije smio izaći dok ne svane. Nužda se takodjer morala obavljati u baraci. Jedva smo čekali, da svane jutro i da primimo doručak, par sitnih kuvanih krompira, koje mi iz Kožare prvog jutra nismo ni dobili, jer za nas nije bilo slijedovano. Tako smo bili prva 24 sata bez ikakve hrane. Nismo se nikome mogli ni žaliti. Do osam sati su bili već svi određeni i otišli su na rad. Samo smo mi iz Kožare bili ostali čekajući raspored. Bojali smo se, kao što se često događalo, da će i nas odrediti za Gradinu. Nestrpljivo čekajući, strahom nas je mučila neizvjesnost, šta li će se s nama dogoditi. Iako je bila zima, odahnuli smo kad smo čuli, da će

nas opet vratiti u Kožaru, ali samo 50 i to od ustaških glavara odabranih. Bilo je nastalo veliko komešanje među nama. Svaki je htio da uđe u listu od tih 50 zatočenika. Napokon su bili popisani ti sretnici, među kojima ja nisam bio, ali su u toj listi bila moja dva brata. Odmah su se svi vratili i mi smo se rastali teška srca i suznim očima uvjereni, da se nikada više nećemo vidjeti. Rastao sam se, dakle od braće ne znajući šta će sada sa mnom biti. Bojao sam se noći, kada su obično odvodili slabije zatočenike, nesposobne za teže fizičke poslove, skoro uvijek preko Save u Gradinu - u nepovrat!

Čekajući tako cijeli dan u studeni, nenaspavani, doznali smo da se sprema jedna grupa zatočenika za Staru Gradišku. Još se nije znalo koliko će ih biti u toj grupi, ali je svaki nastojao koliko je mogao da bude uvršten za Gradišku. Bilo je napokon popisano nas 200 i iste večeri nam je rečeno, da se spremimo za odlazak. Mnogi nisu vjerovali, da će nas zaista odvesti u St. Gradišku. Bili smo još uvijek u strahu, da nas ne otpreme u Gradinu, mjesto u Gradišku. Taj osjećaj, kada se čeka u strahu i u neizvjesnosti, ne može se nikako opisati. Nije bio to prvi slučaj, da su mnoge grupe zavarali pred odvođenje na likvidaciju. Bio je već pao mrak, a mi smo još čekali postrojeni po dva u redovima pred glavnom ustaškom kancelarijom. Niko od nas nije smio ni riječ da izusti. Zubi su cvokotali od zime i straha, svaki se bio zanio u svoje misli. Bilo je mnogima već i žao, što su tražili da se uvedu u tu listu za Gradišku. Kako se mrak spustio, slutili smo na najgore. Naturala nam se kobna misao: "Danas mi je zadnji dan života". Medjutim, došlo je ugodno iznenadjenje. Otišli smo zaista u St. Gradišku i napustili smo Ciglanu. Išli smo ka željezničkoj stanici. Udaljujući se iz Jasenovačkog logora vraćao se po koji tračak nade, da nam ipak nije bio to sudnji dan. Na stanici su bili već prazni teretni vagoni, koje smo mi brzo popunili i stisli se u njima, pa nam nije bilo toliko hladno. Bilo je to 29. januara 1942. godine. Taj datum neću zaboraviti dok živim.

Vrata vagona se za nama zatvoriše, zaporima zamandaljena. Kako smo bili gladni i pospani, brzo smo sjeleći u vagonima zaspali. Po pričanju nekih zatočenika čekalo se na stanici u Jasenovcu dosta dugo. Tek smo u ranu zoru stigli do Okučana, gdje smo se iskrkali. Upravo je bilo svanulo kada su nas ustaše povele. Bila je gusta magla, iako je bilo vrlo hladno, nadali smo se, da će biti sunčan dan. Poslije prebrojavanja i kratkog govora zapovjednika ustaške straže, koji nas je upozorio da budemo mirni i da ne kušamo bježati /imao je pravo sve da nas pobije, ako neko pokuša bježati/, krenuli smo prema St. Gradiški, koja je od Okučana udaljena 14 km. Išli smo glavnom cestom pokrivenom naslagom smrznutog snijega, koji je škripio pod nogama. Bilo je vrlo hladno, ali mi to u hod

nismo osjetili. Postupak ustaških stražara je ovaj put bio snošljiv. Oko 12 sati kada se krezavo sunce bilo diglo, ugledali smo izdaleka krov zatvora St. Gradiške. U morni i gladni ušli smo kroz glavni ulaz u veliko dvorište zatvora. Mislio sam onda, da neću više nikada izaći iz tog "zatvora" na slobodu. Do ovog rata svaki je osuđenik znao zašto je u zatvoru i koliko ima u njemu da odsjedi. Bilo ih je mnogo koji su nekom amnestijom i prije bili otpušteni, nego je dosudjena kazna bila izvršena, ali za nas zatočenike-Jevreje, nije bilo nikakve nade o sim opće slobode za cijeli napaćen i porobljen narod.

Stigli smo u ovaj logor upravo kada se ručak dijelio, pa smo kod kazana susretali i po kog poznatog od onih, koji su početkom januara bili ovamo došli, odnosno premješteni. Tada je bez nas bilo oko 500 zatočenika u ovom logoru. Potužili smo se drugovima, da već dva dana nismo dobili nikakvog jela, pa su mnogi pristali, da se najprije nama podijeli ručak, a njima, tek ako šta ostane. Tako smo se poslije dvodnevnog gladovanja najeli pure, koja je bila bolja od bilo kog pečenja. Odrediše nam i sobe za spavanje, velike, duge i dosta zračne. Objekte ovog zatvora, po pričanju, izgradili su Austrijanci još prije okupacije /1878/ BiH negdje sredinom XIX stoljeća, kada su služile kao kasarne pogranične straže. Bili smo sretni kada smo ovamo došli, jer su ove "nastambe" bile zidane i prostrane. Bilo je i električno osvjetljenje, pa smo govorili jedan drugom, da smo došli u "sanatorij" iako je to ipak bila kazniona, u kojoj su do nedavno ispaštali svoje zločine najveći kriminalci. Kako se vremena mijenjaju! Oslobođeni su zločinci, da bi se nevini zatvorili.

U ovom logoru su već bile obrtničke radione, gdje su radili mnogi obučari i krojači. Posla je bilo mnogo. Ustaše su svaki dan dovozile razne sirove kože, tekstil i sve ostalo što se pljačkalo na zaposjednutoj teritoriji. Oni logoraši, koji nisu imali nikakav zanat, obavljali su sporedne poslove. Najviše se onda radilo na čišćenju snijega putova i dvorišta, a snijega je te godine bilo mnogo. Pošto je tada u tom logoru bilo dosta mjesta, tokom februara su svaki dan dolazili transporti žena i djece. Opazili smo i osjetili, da je mnogo novih došlo. Krajem februara je bilo već tijesno i za spavanje. Kuhinje nisu mogle na vrijeme da skuhaju i ono malo hrane, što su nam davali. Žene su bile odvojene od muškaraca i smještene u Kuli, gdje su čekale da ih odvedu na likvidaciju. Niko se od muškaraca nije smio njima približiti, a kamo li govoriti s njima. Koliko je ondje bilo naših majki, žena, djece, sestara i drugih rođakinja, nije niko mogao znati. Bili su neki strijeljani i zbog toga, što su nezapaženi kušali da im se približe i nešto kažu ili dodaju koji komadić kruha. Bez ikakvog ispitivanja i procesa, bio je svaki ubijen, za koga bi se doznalo da mu je

pošlo za rukom približiti se vlastitoj ženi, ili djetetu.

Mi smo novopridošli morali sutradan tek otići u kancelariju da damo svoje generalije. Svi oni, koji su bili zanatlije, bili su odredjeni za odgovarajuće radione. Ostali smo bili odredjeni za vanjske poslove. Medjutim, mene su po potrebi postavili za nadglednika u glavnoj kuhinji, koja je bila ogromna. Tu su bila tri velika uzidana bakrena kazana u kojima se kuhala hrana zatočenici. Ovi su se kazani samo praznili i odmah se voda pristavljala za slijedeće obroke. Drva nije nikada bilo dovoljno, a i kada ih je bilo skoro uvijek su bila sirova. Zatočenici su skoro svaki dan morali ići na sječu i odmah se posječeno moralo dovući. Sve odluke su ustaše donosile na brzinu bez obzira na to, da li se zadatak može izvršiti. Temperature su bile do 30°C ispod nule, drva sirova su slabo gorjela i stalno se dimilo u kuhinji, gdje se kuhalo i za žene. Njima se hrana vozila u Kulu pod strogom ustaškom stražom, da se niko ne bi približio i vidio zatočenice. One su dobivale samo jedamput dnevno jelo, jer nisu ništa radile. Rijetko su kada i tu hranu primale na odredjeno vrijeme, obično, kada su muškarci bili već podmireni. Jednog dana sam ja išao po odobrenju jednog ustaše na podjelu hrane ženama. Našukao sam bijelu kapu na glavu i velike očale na nos, pa sam pošao sa nosiocima kazana do te zloglasne "Kule". Imao sam neodoljivu želju, da vidim i te jadnice. Znao sam da su skoro isključivo Jevrejke. Tog dana su upravo bile došle dvije velike grupe žena i djece iz Zagreba i iz Visokog. Kad nas je stražar pustio na ulazu, prošli smo uskim i mračnim hodnikom i javili smo se zapovjedniku, ustaši Vrbanu. Bile su ćelije, vrata do vrata, pa smo stali sa kazanom kod prvih vrata. Bila je to neka rijetka, napola skuhana, pura. Zapovjednik je malo kušao istu, da bi udovoljio formalnosti. Pozvane su zatočenice da pristupe sa porcijama. Stare i mlade su pristupale šutke u stroj za ručak. Poneka žena je molila i za djete, a sve su bile već kao sjene izmršavile, iako su nedavno došle u ovaj logor. Mnoge su bile nepočešljane i neispavane, gladne, pa mi se srce stezalo gledajući ih tako jadne. Ništa nisam smio nijednoj da kažem ili pitam. Kod jedne mi je bilo zapelo oko, kao da sam je poznavao, ali ne znam koja je. Primjetih, da je i ona mene prepoznala i tiho mi je šapnula. Bila je to jedna prijateljica moje žene, inače dobro poznata društvena radnica iz Zagreba. Bili smo više puta u raznim odborima na sastancima i dobro je uvijek izgledala, a sada je bila već kao sjena, da je nisam mogao prepoznati. Tako su redom izgledale sve. Ne samo tjelesno, nego i duhom klonule i ispaćene, gore nego muškarci. Čekale su svakog dana slobodu, koju su plaćale životom.

U februaru je zavladao i u ovom logoru pjegavi tifus. Iz dana u dan je bilo sve više oboljelih. Dva liječnika, takodjer zatočenika, nisu bila u stanju da spri-

ječe širenje te zaraze, niti su mogli sa uspjehom da liječe sve te iznemogle bolesnice. Nije bilo ni lijekova, a pojavio se kod nekih i proljev. Za kratko vrijeme su sobe za spavanje postale bolnice. Umiralo ih je i po 20 dnevno, što je pogodovalo ustašama, koje su međjusobno govorile i mislile: "Neka umiru, nećemo ih morati ubijati!" Bolest je vladala puna dva mjeseca. One, koje su preboljele, izgledale su kao živi lješevi, jedva bi stale na noge, ustaše bi ih odvele na "oporavak", odakle se nijedna nije vratila, kao ni muškarci, koji nisu mogli raditi. Mnogi se zatočenci nisu ni smjeli javiti, da su bolesni. Radili su dok su mogli i čuvali su se, da ne ostanu ležeći, jer su takvi i "po kazni" bili odvedeni i likvidirani. Liječnici su morali za sve nestale ispostavlјjati svjedodžbe o smrti zbog bolesti.

Dok su te masovne bolesti trajale, nisu ni muškarci skoro ništa radili. Nije bilo više uopšte stručnih radnika za određene poslove. Mnogi su bolesnici ležali na podu sa visokom temperaturom. Nastojali smo i kada smo bili bolesni, da se međjusobno tješimo iako je većina bila uvjerena, da će nas bolest ili likvidacija riješiti svih patnji. Medju nama je bio jedan drug, koji je svakog jutra obilazio sve sobe i budio nas. Njegova je dužnost bila /potajna/ i da nas obavijesti o najvažnijim događajima u logoru. Podržavao nas je moralno i davao nam je podstreka da ne klonemo i mi smo ga rado slušali, svakako nezapaženo od ustaša. Medjutim, ta duševna hrana nije dugo trajala. Izgleda, da su ustaški glavari nešto o tome doznali /neko ga je možda denuncirao/ i jednog dana je i on nestao. Odveli su ga u samicu, iz koje se nikada nije vratio. Istovremeno se bila pronijela vijest da će nam biti odobreno jedamput mjesečno da se javimo kartom kući, ili znancu, a da ćemo smjeti primiti i pakete hrane.

Prvo pisanje kući je bilo odobreno u aprilu 1942. godine onim zatočenicima, koji su bili više od 6 mjeseci u logoru. Dobili smo posebne dopisne karte, specijalno tiskane-logorske, na kojima smo smjeli napisati samo 20 riječi hrvatskim jezikom i zatražiti hranu /paket do 5 kg. koliko se smjelo slati/. To su bile prve vijesti, kojima smo bilo koga mogli da obavijestimo, da smo još živi i da nam je "dobro" i da smo zdravi. Počeli su nam stizati ispočetka i paketi, ali je svaki paket bio otvoren od ustaša i bez prisustva zatočenika "cenzurisan" tako, da su oni oduzimali sve što je bilo bolje. Lijekove iz paketa su redovno oduzimali, jer su bili potrebni za ustaške bolnice. Od hrane su oduzimali sve slatkiše i suho meso, a ostavljali su samo kruh i ono, što se njima nije dopadalo. Imali smo ipak veliku pomoć i od tih paketa. Da nije bilo te vanredne hrane, bili bi teže izdržali, osobito poslije težih bolesti. To je ujedno bio i jedini kontakt, kakav-takav, sa bilo kim od familije, ili sa pozudanim znancem. Slobodnih Jevreja nije više skoro ni bi-

lo u NDH. Samo skriveni, ili na prisilnom radu, kojima nismo ni smjeli pisati. Bilo je i takvih zatočenika, koji zaista nisu imali kome da pišu i mole za paket. Pisali su mnogi Jevrejskoj općini Zagreb, koja je, iako sa povjerenikom, dosta dugo slala pakete sa najnužnijom dodatnom hranom. Bila je u toj Općini osnovana neka "Skrb" za logore po nekom odobrenju Povjereništva ustaških vlasti. Ta "Skrb", zapravo jedina za Jevreje u cijeloj zemlji NDH, funkcionisala je skoro do svršetka postojanja logora, do aprila 1945. Ta općina je slala pakete sa hranom i odjavnim predmetima mnogim zatočenicima redovito, ako su joj se obračali. Mogu reći mirne duše, da su ti paketi mnogima pomogli da izdrže do kraja. Tu akciju moram i ovom prilikom da pohvalim, bilo kojom inicijativom ili odobrenjem, što je postojala i podržana bila.

Mnogo nas je sebi postavilo pitanje, šta li je rukovalo ustašku vlast, da je odobrila pisanje i dobivanje paketa za zatočenike? Znali smo, da to nisu nikakvi osjećaji humanosti, jer tako nešto kod njih, osobito za Jevreje, nikada nije postojalo. To su svi dobro znali koji su vani bili slobodni i mogli otvoreno gledati kako se postupalo sa Jevrejima. Mi smo u logorima to najviše i osjetili. Za ustaše nije bio nikakav problem /za mnoge je bio užitak! / ubiti zatočenika, žene, pa i nedužnu djecu. Htjeli su ipak, da iskoriste radnu snagu pojedinaca - stručnjaka.

Proljeće je bilo granulo poslije duge i teške zime, koju ni četvrtina zatočenika-Jevreja nije izdržala a stradali su na najgroznije načine. Sada su bili na redu obimni radovi na poljima, u poljoprivredi i za druge svrhe i potrebe. Zatočenici su bili fizički slabi, iznemogli od bolesti i vrlo slabe hrane. Hrana iz kazana sastojala se od 300 grama kukuruznog brašna i, ponekad, nešto soli. To, i apsolutno ništa više, bilo je sljedovanje za 24 sata na jednog zatočenika za sva tri obroka. Znali su svi, da se sa tom količinom i kvalitetom hrane ne može raditi, pa su možda mislili: "Neka traže od onih koji im mogu slati". Dakle, radi, i sam se hrani dok ne zaglaviš! Zaglaviti se mora, radio ili ne radio. Ali, ustaše su i mučile svakog na poslu, da bi što više od zatočenika iscijedile, dok ga, kao nepotrebnu stvar ne likvidiraju, kako mu ne bi morale dati i ono 300 gr. kukuruznog brašna dnevno.

POGLAVNIKOV IMENDAN 1942. GODINE

U Staroj Gradiški je 13. juna proslavljen imendan Ante Pavelića na taj način što niko nije radio. Mislili smo da ćemo bar tog dana malo odahnuti i odmoriti se. Dogodilo se, međjutim, nešto što niko nije očekivao. Naredili su, da se svi poslije doručka postroje po grupama, svaka vjeroispovjest zasebno, i mislili smo, da će se održati neke govornice, jer su kasnije nakon našeg dugog stajanja došli neki viši ustaški časnici u pratnji jedne

ustaške satnije. Među njima je bio i zloglasni Vrban. Izvršili su svečanu smotru satnije i zatočeničkih grupa, iz kojih su odvojili po desetak starijih i slabije zatočeničke. Nastala je od toga nervoza, strah, među nama, pa su neki kušali da se izgube, što nikako nije išlo, jer smo svi bili opkoljeni ustašama. Oni, koji su to pokušali, bili su kažnjeni tako, što su i oni bili izdvojeni iz stroja i odvedeni u samice, odakle se nijedan nije živ vratio. Tako je tog Antinog imendana bilo odvedeno i nestalo osim starijih i slabih, još nekoliko mlađih. Pa ni to im izgleda nije bilo dovoljno. Cijelog dana išli su kroz logor većinom pijani ustaški časnici i dočasnici, koji su hvatali zatočeničke kako im se sviđjelo i odmah su ih odvodili u nepovrat! Tog dana je veliki broj zatočeničke nestao. Mi koji smo ostali u životu, pamtićemo dobro tu proslavu Pavelićevog imendana 1942. u ustaškim logorima.

BORBA PARTIZANA I USTAŠA NA KOZARI

Već rano ljeti 1942. primjetili smo iz naših soba kako u Bosanskoj Krajini gore sela. Stara Gradiška na lijevoj obali Save je bila na podnožju Kozare i na domaku partizana. Izgleda, da se onda vodila žestoka borba. Gruvali su topovi, a straža je oko logora bila pojačana. Ranije se išlo na spavanje, a bilo je naredjeno da niko ne smije po mraku izaći iz sobe. Osjetili smo, da se nešto oko nas događa, ali nismo znali ništa konkretnije. Svi su u sebi mislili i priželjkivali da partizani izvrše napad na logor, premda je Sava bila zaprijetka. Jednog su dana doveli u logor veliku jednu grupu seljaka uz jaku pratnju ustaša. Vidjelo im se na licu, da su bili vrlo umorni, ispačeni. U logoru se onda čulo, da su to partizani sa Kozare, a bilo ih je oko 500. Sve su ih strpali u jednu veću sobu i zaključali ih pored jake straže, koju su ostavili. Nekoliko dana su odvodili po 5 njih na saslušanje od ustaša. Za vrijeme tih "saslušanja", čuli su se očajni jauci i pomaganje, a kad su ih vraćali, mnogi su se jedva vukli. Očigledno su bili isprebijani. Vidjeli smo i mi kako su ih i pratioci često kundakom udarali da brže idu, dok su uz stepenice mnogi posrtali. Jedan je od ovih seljaka bio osobito odvažan i nije htio ići na saslušanje. Izvukao je skriven nož i napao je dvojicu ustaških stražara, koji su u strahu pobjegli i zatražili pojačanje. Čula se vika i neki metež. Kad je stiglo pojačanje i htjeli da ovog seljaka vežu, on je sam sebi rasporio trbuh sa riječima: "Ovako umire Srbin". Preostali su ostali u toj sobi još nekoliko dana i nestalo ih je. Doznali smo onda pouzdano, da su se i ti ljudi borili skupa sa partizanima na Kozari. Ustaše su ih bile opkolile i pozvale ih da se predaju uz obećanje da im neće ništa učiniti. Tek kada su bili dovedeni u zatvor St. Gradišku, vidjeli su da su prevareni. Stradali su kao i drugi zatoče-

nici.

Nekoliko dana poslije likvidacije ove grupe, dotjerano je u Gradišku opet oko 5.000 ljudi, žena i djece iz Bos. Krajine. Njih su prevarili tvrdjenjem, da ih moraju "preseliti" u druga mjesta, da "ne bi stradali od partizana". Dozvolili su im da povedu i svoje blago /stoku/ i da nose hranu i šta god hoće iz svojih stanova. Odjednom je bio logor pun bosanskih seljaka, konja i stoke. Tada je već bila velika vrućina. Cim su ušli u logor, odvojili su muške od žena i djece, odveli ih i nisu se više vratili, niti vidjeli jedni druge. Sve što su ponijeli, bilo im je brzo oduzeto čim su ih dotjerali. Za toliki broj ljudi nije bilo moguće ni pripremiti hranu. Gladovale su žene i djeca nekoliko dana, a isto tako i stoka. Nije bilo dosta vode. Broj logoraša sa ovim seljacima bio se povećao na skoro 10 hiljada lica. Stoke i raznovrsnog sitnog blaga je bilo takodjer mnogo. Cijele noći se čulo rzanje konja, mukanje goveda i blejanje stoke. U kuhinji se moralo kuhati neprestano cijelog dana. Spavanje je bilo pod vedrim nebom. Izgledalo nam je, gledajući taj narod iz soba i radiona, da je to veliki bosanski vašar. Taj narod je bio prevaren. Nisu znali, niti su više mislili gdje i šta namjeravaju s njima da urade. Dok ih nisu dotjerali u ovaj logor, izgleda da su zaista vjerovali u neko seljenje, jer su stvarno mnogo toga tovarili i ponijeli sa sobom. Neki kolima, na konju i sa stokom, bili su zaista pretovareni, neki su i pseto povelili sobom, ili ih ono nije napuštalo. Kokoši i sva druga spremljena jela, sve im je odmah bilo oduzeto. Pohlepne ustaše nisu mogle ni dio toga pojesti, pa se na vrućini mnogo toga pokvarilo i pobacalo, dok je taj narod sa gladnim zatočenicima gledao željan da bar koji zalogaj toga pojede, bar koji komad kruha. To je tako trajalo nekoliko dana. Onda su žene i djecu nekamo odveli "na rad" u selo Jablanac i Mlaku, gdje su pogubljeni. Od muškaraca, čuli smo, neki su bili otpremljeni u Njemačku na rad. Za ostale nismo mogli doznati šta je s njima bilo. Goveda su navodno strpali u vagone i otjerali u Njemačku.

POBUNA ZATOČENIH HRVATA

U samicama St. Gradiške je bilo zatvoreno oko 100 katolika komunista iz raznih mjesta Hrvatske. Bili su to većinom radnici, građani, koji nisu išli ni na kakav rad, a smješteni su bili po 6 u svakoj samici kamo su im i hranu nosili. Njima nije bila dozvoljena ni šetnja po dvorištu logora. Vjerojatno nezadovoljni takvim postupkom i gubeći nadu, da će dočekati slobodu, štrajkovali su nekoliko dana gladju. Jedne noći su se pobunili, napali su ključare i provalili su do izlaznih vrata zgrade. Bili su oteli i oružje od čuvara i sletjeli niz stepenice u dvorište. Odjednom je nastala galama i buka. Zatočenicima su potrčali ne znajući šta se dogodilo. Naoružane ustaše su

brzo stupile u akciju. Mnogi su se zatočenici pridružili toj grupi Hrvata, pa su i oni goloruki navalili na ustaše da im otmu oružje, u čemu su pojedinci i uspjeli. Bitka je trajala oko pola sata. Rezultat je bio slijedeći: 36 zatočenika i nekoliko ustaša je u bijegu poginulo. Slijedeći dan su bili likvidirani i preostali komunisti Hrvati iz samica. Govorilo se, da je trojica od ovih uspjelo, da se probiju kroz nekoliko stražarskih mjesta i dočepaju slobode.*

POVRATAK IZ ST. GRADIŠKE U JASENOVAC

Početak augusta 1942. pronijela se vijest, da će kroz koji dan ići iz Gradiške oni, koji nemaju zanat, navodno u Jasenovac. Među nama je nastala opet neopisiva nervoza. Jesen je bila pred vratima, kad nastaju kritični dani. Nismo svi ni vjerovali da ćemo ići u Jasenovac. Bojali smo se, da će nas na putu likvidirati. Pojedinci su moljakali mnoge grupnike-zatočenike, da ih upišu kao zanatlije, ali je sve bilo bez uspjeha, jer su ustaše imale popis pravih zanatlija. Došao je i dan polaska, pa je sačinjen i spisak nas oko 700 zatočenika, samo muškaraca. Zapovjednik nam je pred polazak održao kratki govor. Upozorio nas je, da idemo na dalji rad u Jasenovac, gdje je mnogo veća stega i da moramo svi marljivo raditi. Suvišne stvari, koje imamo moramo predati, jer se ne smije u Jasenovac previše odnijeti. Tako su nam od sirotinje oduzeli dosta stvari. Išli smo do Okučana opet pješke, a odatle vozom u Jasenovac. Kolona se postrojila. Sprijeda je išla desetina dobro naoružanih ustaša, a za ovima zatočenici-Jevreji. Iza nas opet ustaše, pa onda oko 500 pravoslavaca. Rastanak sa drugovima je bio vrlo tužan. Otac se rastajao od sina, brat od brata itd. Bez riječi smo izašli kroz glavnu kapiju Zatvora. Bilo je popodne, sunce je još bilo pripeklo, pa smo brzo bili svi u znoju. Mučila nas je neizvjesnost, da li ćemo zaista stići do Jasenovca, noge su nam klecale od straha. Nekoliko sati smo tako išli glavnom cestom i predvečer smo stigli do stanice Okučani. Tu nam je malo odlaknulo kada smo vidjeli vagone, u koje su nas odmah ukrcali i vrata zatvorili. Onda smo na toj stanici dugo čekali do kasno u noć kada su stigla kola sa našim stvarima. Neki su još na stanici bili zaspali umorni od pješaćenja, pa nismo ni znali kada je voz pošao. U Jasenovac smo stigli tek u 8 sati ujutro. Nisu nas pustili iz vagona na stanici, nego su manevrirali vagonima, što je dugo trajalo, tako da smo tek poslije podne stigli u vagonima do pred sam logor. Bila je nedjelja i nije se radilo. Zatočenici Ciglane su ležali po zemlji i odmarali su se od podne. Gledali su u

* Up. Sjećanja A. Maeštra i S. Koena o ovom događaju.

nas kada smo se iskricali iz vagona, ali po propisima, niko nije smio da nas oslovi, niti mi bilo koga da oslovimo. Naši vođiči-ustaše tražili su najprije zapovjednika logora, da nas predaju. Pošto ga nisu našli, predali su nas dežurnom časniku, koji se začudio što dolazimo iz Gradiške. Rekao im je, da u Jasenovcu nema mjesta i da će nas sve vjerojatno vratiti, jer ni za one nemaju dovoljno posla. To nas je bilo zastrašilo kada smo čuli vlastitim ušima. Izgledalo nam je, da su nam dani odbrojani. Bili smo jadni i gladni, jer nismo ručali od jučer u podne i bili smo 30 sati bez ikakvog jela. Uskoro je stigao i zapovjednik, koji se također začudio kada nas je vidio u tolikom broju. Nastalo je sortiranje po grupama. Bilo je mnogo zatočenika u ovoj grupi, koji su tek s proljeća dopremljeni iz raznih mjesta Bos. Krajine, iz Banja Luke i Zemuna. Stariji i slabiji su bili odredjeni za lakše poslove, ili za bolnicu. Još iste noći su likvidirali sve te starije i slabe - skoro polovinu grupe.

Logor Jasenovac je za proteklo pola godine izmjenio svoj izgled. Bile su izgrađene mnoge barake, a bilo je još i nadstrešnica pokrivenih samo crijepom, pod kojim su sada mnogi i spavali. Pod takvu jednu su i nas smjestili i tek smo sada smjeli progovoriti sa po kojim starim zatočenikom. Nažalost, nismo ništa dobro mogli čuti: "Slabo nam je, gladni smo, a mnogo se rada traži od nas. Tuku nas i stalno vode slabe i bolesne u "Gradinu". Pokazali su nam i logor zvani 3 C. Ondje su jadnici bili potpuno izolovani, stalno su pod vedrim nebom, teško rađe i gladuju. Primjetio sam mnogo Cigana u tom logoru 3 C, medju kojima su bili neki i sa vezanim rukama žicom. Umrirali su tu svaki dan masovno, nijedan nije mogao izdržati više od 6-7 dana.

Slijedećeg dana, u ponedjeljak, bili smo postrojeni na prebrojavanju pred odlazak na rad. Većina je bila vrlo slabo obučena, bilo ih je mnogo i bosih. Grupirali su nas u više radnih jedinica. Mi smo se prijavili, da smo po zanimanju "kožari". Zeljeli smo da nas dodijele Kožari, koja je bila u selu van logora Jasenovca. Stvarno su nas na našu sreću oko podne poslali pod jakom stražom u Kožaru. Bio sam sretan i što sam se opet sastao sa mladjim bratom.

PONOVNI DOLAZAK U KOŽARU JASENOVAC

Po sunčanoj žezi za pola sata smo došli 12 nas u Kožaru. Zatekao sam osim brata i druge poznate, koji su ostali bili u januaru. Nas tri brata sastali smo se i izljubili raspitujući se o svemu. Jedan me je drug prepoznao, koji je kasnije došao i bio je ranije skupa sa mnom na sjednicama knjižarske sekcije iz Zagreba. I on se mnogo bio izmjenio. U kancelariji Kožare sam naišao na velike teškoće. Nisu me htjeli primiti, jer su znali da nisam pravi kožar. Uz intervenciju mladjeg brata i drugih znana-

ca teškom sam mukom uspio da ostanem u Kožari, ali pod tim uvjetom da cijepam drva. Neki su od nas 12 vraćeni u Ciglanu i bili su brzo likvidirani.

U Kožari sam ostao sve do kraja logorovanja, tj. do aprila 1945. Radio sam razne poslove. Dugo sam vremena cijepao drva. Neko vrijeme sam radio i na gradnji novih zgrada, dok me nisu krajem 1943. godine malo osposobili i odredili za pomoćnog kožarskog radnika. Išli smo često i u šumu na sječū drva, a to je bilo vrlo naporno. Ustaše nisu htjele da imaju u blizini logora nikakvu šumu, pa smo i mladu šumu sjekli, a drva nam je trebalo mnogo za rad. Početkom jeseni 1943. bilo je Kožari naredeno da pošalje 40 radnika na sječū drva za gradnju. Trebalo je mnogo kubika i za gradnju mosta preko Save. Padala je kiša. Stigli smo po blatu do Ciglane. Tu nas je čekala velika grupa zatočenika toga logora za sječū šume. Bilo nas je skupa oko 1000 radnika. Uz veliku pratnju dobro naoružanih ustaša prešli smo skelom Savu i pošli prema Gradini. To je bilo prvi put, da sam išao do tog strašnog mjesta. Da li ću se vratiti nazad nisam bio siguran, jer se dobro sjećam 1941. godine koliko ih je tamo otišlo, a da se nijedan nije vratio /osim grobara privremeno/. Sada smo išli sva tri brata zajedno i približili smo se gustoj šumi, udaljenoj oko 7 km od Jasenovca. Kuće su u tom kraju bile porušene ili popaljene. Po njima su se krili prije partizani sa namjerom da napadnu sam logor, ali im to nije uspjelo zbog velikog vodostaja Save sa velikom branom i zbog mnogih ustaških bunkera. U tim neobrađenim poljima i livadama sada trunu mnoge jasenovačke žrtve. Po toj gustoj šumi podijeliše nas u grupe po dvadeset. Nas kožarce su odredili da radimo posebno na rubu šume. Obavljali smo šutke mladje i starije hrastove redom. Kiša je cijelo vrijeme pomalo padala, ali se u šumi moglo raditi. Ustaše su potpalile na više mjesta vatre, pored kojih su se grijale. Odjednom su odjeknuli pucnjevi iz puške u neposrednoj blizini i svi smo u strahu umuknuli kao zaliveni. Neke su ustaše pravile neku šalu, ali se sve dobro svršilo i mi smo se pred mrak postrojili i vratili nazad preko Save do Ciglane, a onda u Kožaru. Po molbi, kasnije nismo više išli sva tri brata zajedno na sječū šume.

Život je inače u Kožari tekao dosta monotono. Ustajanje u 6, doručak u pola sedam, a u 7 početak rada. Od 12 do 1, bio je ručak i odmor. Poslije podne od jedan do mraka /ljeti do 7, a zimi do 5 sati/ rad, a spavanje od 8, odnosno 9 sati. Spavali smo u malim sobicama jedne susjedne seljačke kuće, gdje smo mogli održavati uzoran red i čistoću, što je mnogo doprinosilo i našem zdravlju. Smrtnih slučajeva u Kožari nije bilo, dok je na Ciglani bilo obratno. Veoma težak rad, grub postupak, batinanje, ubijanje na samome radu, odvođenje noću za vrijeme spavanja i druge strašne stvari, o kojima smo stalno slušali od našeg kočijaša, koji je svaki dan išao poslom u Cigla-

nu. Kako su nastajali hladniji jesenski dani, sve je manje bilo vanjskih radova. Ustaše su svake noći odvodile iz Ciglane zatočenike preko Save na Gradinu. Ako je Sava bila nabujala, bacali su žrtve sa provizornog mosta u rijeku. Bilo je pravilo, da brojno stanje bude preko zime stalno, mnogo manje. Zato koliko je dolazilo u Jasenovac, toliko je trebalo slabijih likvidirati. Tako se postupalo i sa ženama, samo što one nisu radile.

Vijest o kapitulaciji Italije saznali smo u logoru 9. septembra 1943. godine. Ta nas je vijest dosta ohrabrila, jer smo u tome vidjeli skori svršetak rata, a time i bolje izgleda za spas bar nekih logoraša. Kod ustaških zapovjednika i časnika se vidjelo neko uzrujavanje. I oni su očekivali neke promjene. Sada se među zatočenicima počelo mnogo više "politizirati", svakako oprezno, da ustaše ne primjete. Nekoliko dana poslije te vijesti o kapitulaciji Italije, oko ponoći, upade jedna grupa ustaša u našu Kožaru. Razgovarali su glasno i narediše da pokažemo sve svoje stvari i odjeću. Među njima je bio i Ljubo Miloš i mi smo bili pretrnuli. Pregledali su nam sve što smo imali i oduzeli su nam što je bilo bolje tako da smo ostali skoro goli i bos. Te noći više nije bilo spavanja. Bilo je mnogo nagadjanja i komentara. Mislili smo, da ustaše hoće da bježe iz Jasenovca i da traže bolja civilna odijela da se presvuku. I tu smo se prevarili. Život i patnje su dalje tekle kao i prije. Zatočenici su dalje radili i mučili se, a ustaše su dalje maltretirale i ubijale. Jednom u augustu iste 1943. godine, došao je u Kožaru o podne bahato satnik Brkljačić, inače katolički sveštenik. Zatočenici su se odmarali iza ručka i ležali po zemlji. Neki, koji su ga primjetili, skočili su i pozdravili ga. Drugi ga nisu vidjeli, što je ustašu raspalilo pa je prišao jednoj grupi i pitao što ga nisu pozdravili. Sa odgovorom da ga nisu primjetili, nije se zadovoljio i naredio je da se dotična tri zatočenika smjesti upute u Ciglanu. To je izvršeno bez pogovora za par minuta. Blijedi kao krpa odoše dotični pod stražom i bili su odredjeni po kazni na rad u bajer*, tj. na kopanje zemlje za ciglu sa lancem vezanom nogom i rukom. To je užasno težak posao, koji su mnogi zatočenici morali obavljati po kazni. Za nešto više od mjesec dana, koliko su radili taj posao, navedeni su prosto ostarili. Vratili su se ispačeni na intervenciju logornika, jer su bili neophodno potrebni kao kočari.

KAZNE ZATOČENIKA NEPRIMANJEM PAKETA I PISAMA

Iz nepoznatih razloga odjednom je zapovjedništvo naredilo, da se obustavi izdavanje paketa zatočenicima

* Bajer je jama koja nastaje kopanjem ilovače za ciglu.

ma po kazni, jer zanemaruju svoj posao, kuhaju sami jela namirnicama iz paketa i dr. Istovremeno je obustavljeno pisanje karata i primanje pisama, što je gore bilo nego oduzimanje paketa. Preko mjesec dana su ustaše uzimale i jele naše pakete. Istovremeno nismo primili nijedno pismo, niti smo dobili karte.

Godina 1944. bila je do jeseni bez znatnih promjena. Radilo se, dani su prolazili. Jedino zadovoljstvo i nada bila nam je u tom vremenu to, što smo vidjeli pod oblacima u zraku velika jata savezničkih aviona kako mirno i elegantno lete. Bacali su nekada i letke, ali mi nismo mogli do takvih letaka doći. Ako bi koji put ipak do jednoga došli, bila je to za nas duševna hrana. Dobrotom jedne mještanke, nekada bi konspirativno došli i do koje novine, iz koje smo mogli ponešto doznati o kretanju i napredovanju partizana i savezničkih snaga prema Beogradu. U oktobru smo čuli, da je Beograd oslobođen, što nas je osobito obradovalo. Mislili smo onda, da je kraj rata blizu. Ustaše su u Jasenovcu bile sve bjesnije. Ubijali su zatočenike i zatočenice nizašta. Sava je opet bila već narasla, pa su sada najviše bacali pobijene u rijeku. Svake večeri su likvidirali po nekoliko stotina, ali bi se logor ipak opet punio. Samo što tada nije više dolazio nijedan Jevrejčin ili Jevrejka. Nije ih više ni bilo van logora osim nekoliko skrivenih uz pomoć dobrih i odvažnih ljudi. Istina, nas u Kožari nisu dirali, ali su i ondje ustaše nešto spremale. U noći između 25. i 26. oktobra, odveli su nam dva druga svezana iz Kožare u Ciglanu, a da nikada nismo doznali zbog čega. Nestali su vjerojatno iste noći, ili koji dan kasnije. Desetak dana poslije toga, 3. novembra dok smo stajali u koloni za večeru, upala je grupa ustaških časnika, dobro naoružanih, u Kožaru i naredila je, da se niko s mjesta ne smije maknuti. Samo onaj, koga prozovu neka izadje iz stroja. Svi smo zašutjeli, priblijedili i skamenili se. Jedan je zastavnik među njima držao u ruci komade žice. Prozivanje je počelo i kako se koji odazvao, odmah ga je najbliži časnik odveo zastavniku sa žicom. Tako su vezanih ruku pozadi odveli šesnaesticu u Ciglanu, koje nikada više nismo vidjeli. Na pitanje našeg kočijaša, hvalio se bahato jedan ustaša riječima: "Oni već plivaju za Beograd". Od tog dana je raspoloženje u Kožari bilo očajno. Izgubili smo 16 dobrih drugova s kojima smo dijelili dobro i zlo pune dvije godine. Saznali smo, da se tako isto i gore događja na Ciglani i u St. Gradiški svaki dan. Bili smo sada utučeni, pa nije razgovarao ni brat sa bratom. Samo smo se tužno gledali, kao da smo htjeli da saznamo, kada će nas vezati. Jesenje kišno vrijeme je još više utjecalo na nas. Veselje zbog napredovanja partizana i saveznika se pomućivalo činjenicom, da su svaki dan sada odvodili i one, koji su do sada važili kao dobri stručnjaci i marljivi radnici, što nikako nismo mogli da objasnimo. Ukoliko brzo ne dodje do kapitulacije NDH, ili do bilo kak-

ve promjene režima, za kratko vrijeme neće niko od nas ostati živ.

U subotu, 11. novembra 1944. oko 7 sati naveče, čuli smo da je Kožara opkoljena ustašama-koljačima dok smo mi još sjedili u radionama odmarajući se poslije teškog rada. Da bi odagnali brige, tražili smo u poslu neku razbibrigu. Duvao je sjevernjak, a padala je i sitna kiša. Čekali smo ukočeni šta će se desiti? Zla slutnja je bila opravdana. Iz ustaške kancelarije je bio dostavljen radionama popis zatočenika-radnika, koji su morali smjesta otići u kancelariju. U popisu su, iz Kožare, bila imena sedam ljudi koji su brzo pokupljeni i odvedeni u Ciglanu, gdje su likvidirani. Za kratko vrijeme je eto nestalo iz naše sredine 25 zatočenika, što je najbolje ilustrovalo našu sudbinu. Nastali su najstrašnji dani kada smo čuli, da iz Ciglane svaki dan odvođe po nekoliko stotina vezanih preko Save na likvidaciju. Kraj Nezavisne Države Hrvatske a s njom i krvoločnih ustaša ipak se vidno približavao. I pored toga, što savezničke armije neprestano napreduju, Nijemci se povlače napuštajući okupirane zemlje i pokrajine, ustaše kao da neće da uvide svoje jedno i bezizlazno stanje. Na Ciglani se radi punom parom, kao i u Kožari. Proizvodnjom kože kao da bi htjeli da ih ubijedimo koliko smo im još potrebni za izradu cipela, kožnih tašni i mnogo čega, šta bi samo zamisliti mogli, da im se od kože izradi. Nadogradili smo i proširili Kožaru. Dobavili su nam parni stroj, koji smo sami instalirali kako bi njime povećali i ubrzali produkciju. Zapovjednik rada, sada pukovnik Pićili, zahtijevao je da se što bržim tempom radi i proizvodi.

U tom vremenu sam doznao za brata, koji je bio doveden još u junu u Jasenovac sa ženom, da su oboje likvidirani. Sin mu je od 12 godina ostao živ. Izučavao je u logoru stolarski zanat. U tako teškom raspoloženju dočekali smo i zimu. Nastali su hladni kišni dani, polja su bila već pod vodom. Sava je nadolazila, izgledala nam je sve opasnija! Na obali Save pred samim logorom su izgradili drveni podijum do koga su noću dovodili vezane zatočenike u velikim redovima. Kako bi koji pristupio na taj podijum, udarili bi ga drvenim ili metalnim teškim maljem po glavi, a kada padne onesviješćen, ili raskoljene lobanje, odmah bi ga gurnuli u nabujalu Savu. Ustaše su se natejecale međjusobno, koji će više za odredjeno vrijeme ubiti, hvaleći se koliko je sinoć poslao da plovi za Beograd.

POKUŠAJ BIJEGA BRAĆE LION IZ KOŽARE

U Kožari su bila tri brata Lion sa ocem. Bili su svi stručni kožari i dobro su se držali od 1941. godine. Jedan brat je bio odveden sa grupom u novembru iste godine. To je bio srednji brat. Druga dva brata su se potajno dogovorila za bijeg, o čemu nisu ništa nikome, pa

ni vlastitom ocu rekla. Poslije rada uveče smo se sastajali i odmarali u radionama. Kad smo jedne noći otišli spavati, proćulo se po sobama, da nema braće Lion. Po dužnosti je šef nastambe - zatočenik, morao to da javi logorniku Alkalaju Sisiu. Nitko od nas nije znao gdje su ni šta je s njima. Znalo se samo, da su oko 7 sati sa ocem nešto jeli skupa iz paketa, koji su bili primili od Jevrejske općine. Tražili smo ih po svim radionama, tavanima i šupama. Uzalud. Nigdje ih nije bilo. Logornik Alkalaj je poslije svih pokušaja u 9 sati morao prijaviti slučaj zapovjedniku logora, poručniku Đereku, koji je odmah sa ostalim ustašama pretražio cijeli logor i pozvao starog oca, da kaže gdje su mu djeca. Naravno, otac nije mogao reći ništa, jer nije ni on znao šta je bilo s njima. Kada ni pomoću batina nisu mogli od njega ništa da doznaju, svezali su ga i rekli mu da će ga poslati u Ciglanu. To je strašno djelovalo na starca, koji je znao da ide u smrt sa prethodnim mučenjem. Molio je plaćuci, da ga ostave u Kožari, uvjeravajući ustaše, da zaista ne zna gdje su mu sinovi, da mu ništa nisu rekli. Sve se to odvijalo po noći u dvorištu, što mi nismo mogli vidjeti, samo smo čuli plač i batine. Starca su odveli. Ujutro smo doznali nešto više. Sa Ciglane je stigla vijest, da su braća Lion uhvaćena i dovedena u Ciglanu. Priznala su pokušaj bijega, koji nije uspio. Braća su pokušala da iskoriste tminu i nekako im je pošlo za rukom da zaobidju stražara ponijevši neke daske, kojima su se otisnuli niz nabujalu Savu. Po nesreći naišli su na skelu, kojom su se upravo prevozile neke njemačke jedinice pri povlačenju sa Balkana. Ustaše, koje su pomagale Nijemcima, primjetile su ih, uhvatile i predale zapovjedniku u Ciglani. Poslije užasnog mučenja likvidirana su obojica sa ocem.

Znali smo, da je ova 1944/45. godina, odnosno zima, posljednja za ustaške koljače. Približavali su se dani slobode za sve podjarmljene narode Evrope. Culi smo i za teške udarce, koje su savezničke trupe zadavale Nijemcima, a bilo je očigledno i povlačenje njemačkih jedinica prema sjeveru. Partizanska narodnooslobodilačka vojska je do tada bila mnogo brojnija i ojačana, a glavni je njen cilj i zadatak bio, da neprijatelju onemogući povlačenje rušenjem pruga i mostova, da bi spriječila izvlačenje motorizacije i municije. Vidjeli smo i neke Nijemce, koji su se bijesno povlačili pored našeg logora. Ta vojska nije nikako više ni po čemu ličila na one bahate Sva-be, koji su čizmama tukli 1941. godine po asfaltu gradova. Bili su sada i oni izgledniji i slabo obučeni, ostarili i jedva su se vukli cestom. Ustaše su ipak htjele da tempom rada zataje svoje stanje iako se svakim danom moglo očekivati da će doći do sloma Osovine. Domobranci su to dobro uočili i pravilno su rezonovali. Počela se među njima voditi propaganda za otkaz poslušnosti "poglavniku". Kad su ustaške komande to primjetile, slale su pojedine domobranske odrede u Jasenovac, kao da je taj logor bio

još jedini zbjeg za sve, što su mogli još da drže pod svojom vlašću. Prisiljavali su te jedinice da predaju oružje ustašama, ili da polože ustašku zakletvu, da će se s njima boriti. U protivnom, da moraju ostati u logoru kao zatočenici. Naravno, obećavalo im se sve poslije svršetka rata, koji će oni sa saveznicima sigurno dobiti. U tom vremenu smo doznali da su logor u St. Gradiški ustaše već napustile. Jedan dio zatočenika-zanatlija je već preseljen u Lepoglavu, u bivšu kaznionu, a ostatak je upućen u Jasenovac. Lošto je željeznički saobraćaj bio u kvaru, zatočenike za Jasenovac su uputili sa jakom ustaškom stražom pješice uz obalu Save, jer glavnom cestom nisu smjeli ići, bojeći se partizana. Pošli su rano ujutro iz St. Gradiške, tako mi je pričao prijatelj, sa naredjenjem da moraju stići u Jasenovac prije mraka. Koliko mi je poznato, udaljenost je tim putem oko 36 km. Kako je kiša neprestano padala, bilo je teško pješaćiti i vojsci sa dobrom obučom. Unatoč tome, ustaše su tjerale izgladnjele zatočenike, da moraju brže ići. Svaki je morao kazati ako ne može dalje ići. Takve su na brzinu metkom ili kundakom likvidirali i bacali u nabujalu Savu. Do pola puta sa skoro svi izdržali. Kada se mrak približavao, a snage zatočenika izdavale, mnogi su iznemogli padali. Metak u glavu iz ustaške puške, i nogom je bio odgurnut u Savu. Tako su mnogi jadnici na putu završili život prije konačne likvidacije preostalih zatočenika Jasenovca.

ORGANIZIRAN BIJEG IZ KOŽARE
22. APRILA 1945.

Zadnjih dana je bilo u Kožari svega 135 zatočenika, od kojih je najviše bilo Jevreja, zatim pravoslava-
ca, katolika i nekoliko muslimana. Početkom aprila smo ču-
li, da na "šremskom frontu" napreduju partizani. U Jase-
novcu je već bila počela likvidacija. Pobijene su većinom
spaljivali, da bi se otklonili tragovi posljednjih žrtava.
Kada smo i to doznali, bilo nam je jasno šta nas čeka u
Kožari, pa smo organizovali medju najpouzdanijim zatočeni-
cima odbor za spasavanje bijegom. U tom odboru su bila dva
moja mladja brata, koja su mi kazivala šta spremaju i o
čemu se govori. Na njihovo pitanje: "Da li ćemo uspjeti?"
odgovorio sam: "Treba to učiniti, mnogi će tom prilikom
stradati, ali neko će se i spasiti". Mislio sam, ako se
ništa ne učini, sigurno ćemo svi izginuti. Tri dana pri-
je bio je puč do tančina razradjen. Svaki je od nas dobio
zadatak šta i kako ima da uradi na dati znak. Bilo je od-
lučeno, da se puč izvrši u nedelju 22. aprila u 8 sati no-
ću, ali je zatočenicima rečeno tek poslije ručka istoga
dana. Istovremeno je svaki zatočenik dobio po jednu malu
flašicu cijankalija da popije za slučaj da ne uspije pob-
jeći ili bude ranjen i spriječen da bježi. Mislim, da je
vrlo malo koji taj otrov popio prije izvršenog puča, a to
su bili samo stariji i slabog zdravlja. Posebno želim da

istaknem, da je tajna bila potpuno sačuvana bez ikakve izdaje. Nastala je tog zadnjeg dana velika nervoza u Kožari, koja nedeljom nije radila. Vrijeme je sporo odmicalo, zatočenici su se vukli po dvorištu, ulazili su i izlazili iz soba, a niko ni s kim nije ništa razgovarao. Večera je bila podijeljena već u 5 sati. Vrijeme je bilo vedro i sunčano. Kada je sunce zalazilo svaki je mislio, da li mu je to zadnji dan?! Opet sam mislio na to, da će se netko spasiti. Treba da ostane bar koji svjedok koji će ispričati šta se u logorima radilo od početka do kraja ustaške vladavine.

Od braće sam saznao, da će neki napasti ustaše na straži pred sam puč, moj brat je na nekim mjestima uspio da presiječe žicu tako, da se mogla lako odstraniti na određenim mjestima i svima je bilo poznato gdje je žica presječena. Oko 7 sati povukli smo se svi u sobe i čekali smo ugovoren znak za opšti napad do 8 sati. Svaki je spremio sebi da ponese šta je mislio da mu je osim flašice cijankalija najpotrebnije. Tek se bilo smračilo oko pola osam kad smo čuli pucanj iz puške, ili pištolja iz same Kožare - radione. Istog trenutka nagnuli smo svi na vrata i poletili smo prema ogradi ka mjestu, gdje je žica bila presječena. Nisam bio među prvim, žica je bila već pala sa mjesta i ja sam se provukao. Gornje žice nisu bile presječene, pa su neke kape zatočenika visile na tom mjestu. Bježali smo što brže i dalje raznim pravcima kada je nastala vika i larma sa svih strana zajedno sa pucnjavom iz svih oružja. Pucalo je sa svih strana, ja nisam ni mislio kako i kamo da bježim, nastojao sam samo da se što više udaljim od dometa puške. Trčao sam koliko su me noge nosile svim snagama. Teren je bio težak i blatan, jer je dan ranije kiša padala. Jedan me je zatočenik pretekao sa revolverom u ruci, koji je bio oteo ustaši i time je opalio i dao znak za bijeg. Trčeći mi je rekao, da su ubili sva 4 stražara i da samo bježim. Nažalost, više nisam ni njega vidjeo, kao ni jednog svog brata. Drugi zatočenik mi reče da je ranjen i pitao me šta da radi. Nije mogao dalje i ostao je sjedeći jecajući. Samo sam se jednom okrenuo da vidim koliko sam se odmakao od Kožare. Pušćani meci frkali su sa svih strana unakrsno, Kožara je bila u plamenu; po utvrđenom zadatku neko ju je od zatočenika zapalio u bijegu, da bi se ustaše zbunile gašenjem. Trčao sam dalje, sam ne znam odakle mi onda toliko snage.

Ne znam koliko dugo i kako sam trčao, ali znam da sam bio ostao sam. Nikoga nije bilo u mojoj blizini, niti sam znao gdje se nalazim. Možda su neki bili brži od mene i odmakli, a drugi sporiji, ili su stradali, ili bježali drugim pravcima. Nikoga nisam ni čuo ni vidjeo od drugova. Naišao sam na veliku ogradu, koju su ustaše splele radi odbrane Jasenovca od partizana. Na lijevoj strani sam vidio visoku osmatračnicu, iz koje je dopro povik: "Stoj, ko je tamo?". Odgovorio sam: "Ustaša sam. Spremno!" "Čekaj, evo me tamo", javi se stražar, a ja brže-bolje

skinem svoj ogrtač i objesim ga na žicu. Ispod nje se nekako provučem puzeći i nastavih bježati do nekog šikarja, gdje sam se sakrio. Bila je nastala tamna noć kad sam zašao u gustu šumu. Dugo sam koračao kroz tu šumu po noći dok nisam stigao do nekog potoka, koji je trebalo preći. Ali kako? Dugim kolcem sam ustanovio da nije pređubok, ali mutan. Zavazio sam i upao u mulj, iz koga sam se nekako izvukao i prešao sav mokar na drugu stranu. Bile su mi ponestale snage, ali sam ipak naredio samom sebi poslije kratkog odmora: "Jako ustani!" Flašica je bila u gornjem džepiću kaputa, a kruh se bio smočio, pa sam ga lakše pojeo. Ponovo sam naišao na jedan potok, koji je bio širi i brži. Nisam se mogao odlučiti da ga pregazim i sjedio sam kod istoga neko vrijeme razmišljajući. Voda je zuborila, mjesec se pomolio i ja sam tako skoro bio zadrijemao. Digao sam se i koračao sam uz potok lagano. Bila je potpuna tišina i najednom primjetih nešto više sebe drveni most preko tog potoka. Na drugoj strani kod mosta je bila stražarnica, kao bunker. Okamenio sam se u strahu, da nije i ondje ustaša. Na svu sreću, bunker je bio napušten, prazan. Čim sam most prešao nastavio sam trčati iako sam bio mokar i umoran. Bio je počeo i dan da sviče, kada me je umor savladao, jer sam cijelu noć bježao. Sjeo sam pod jednu hrastovu krošnjju, da se odmorim i da se malo osušim. Dok sam se odmarao, bilo je već i sunce granulo. Daleko naprijed sam ugledao željezničku prugu, po kojoj sam se nekako orijentisao gdje se nalazim. Bila je to pruga Novska-Kutina-Zagreb. Cijeli sam taj dan ležao u strahu sakriven, da me niko ne primjeti. Poslije podne je počela i kiša da pada. Zar opet da budem mokar? Zavukao sam se u plast kukuruzovine, sve u strahu, da me ko ne vidi. Bio sam nemiran. Kad je noć pala, odlučio sam da idem dalje, ali kako ću prugu preći?. Oslobođio sam se i prošao sam preko nje nesmetano. Sada sam znao da sam se dovoljno udaljio od Jasenovca. Legao sam pod jedan grm i dremuckao do jutra. Opet sam bio mokar, ali sada od velike rose.

Lutao sam tako gladan i umoran sve do 3. maja kada su me opazili partizani kod Banove Jaruge. Bio sam dakle 11 dana potpuno usamljen po poljima i šumama. Sreo sam po nekog seljaka, a i njemačke vojnike i oficire, koje sam pozdravljao sa "Heil Hittler!". Partizani su me tako "zarobili" i dugo su me ispitivali ne vjerujući da sam pobjegao iz Jasenovca, gdje sam bio od septembra 1941. do 22. aprila 1945. godine. Za vrijeme 11-to dnevnog lutanja i skrivanja skrhalo me je i glad. Jednog dana sam vidio seljaka, koji je orao sa upregnutim volovima. Dugo sam ih posmatrao, a kad su stali da se odmore i vidio ženu da sprema za doručak, nisam više mogao da izdržim glad. Približio sam im se i pozdravio sam ih sa: "Pomoz bog!" Rekao sam im, da bi radio kod kog seljaka i da sam gladan, a nemam novaca da kupim hranu. Rekli su mi, da me ne smiju zaposliti, niti bilo ko drugi, po nalogu ustaških vla-

sti, od kada se pročulo, da su pobjegli zatočenici iz Jasenovca. "Možda si ti jedan od njih?" upita me seljak, pa sam ih morao uvjeriti da nisam i pričao sam im, da dolazim iz Beča, gdje sam bio za cijelo vrijeme rata u zarobljeništvu na prisilnom radu, a sada da idem kući u Sarajevo i da mi je ime Jakov Vidić. Dali su mi malo kruha i špeka. Ja zadovoljan, zahvalim im i odmah sam se udaljio. To malo hrane mi je trajalo dva dana, pa opet gladan. Svratio sam zatim u jednu osamljenu kuću i zamolio da prenoćim. U sobi je bilo mračno, kad je neko zapalio upaljač, vidio sam da tu sjede njemački oficiri. Htjedoh poći, a snaša mi donese mlijeka i kruha i reče mi da mogu prenoćiti, ako hoću, u štali kod goveda, što sam sa zadovoljstvom prihvatio. Probudio sam se ujutru naspavan na sijenu pored krava i volova. Vlasnik me onda upita da li ja nisam bio 1942. godine u logoru St. Gradiška kao zatočenik. Najenergičnije sam to odbio da sam bio, tvrdeći da sam cijelo vrijeme rata bio u Beču na radu. Seljak nastavi: "Ja sam ondje bio kao Hrvat godinu dana i sve mi se čini, da si Ti, ili je Tvoj brat bio ondje." Zaista sam ja onda bio u St. Gradiški i on me je dobro prepoznao, ali se ja nisam smio odati; pa ni za brata nisam rekao da je bio; predstavio sam se kao jedinač.

Sa partizanima sam bio u borbi od Banove Jaruge i 9. maja smo prošli kroz Zagreb i nastavili smo napredovanje prema Sloveniji. Na dan 24. maja smo se vraćali kroz Zagreb i dalje smo išli pješice do Sl. Broda. U Zagrebu sam otrčao do braća, koga nisam zatekao kod kuće. Bila je samo šogorica Šeli, a ja sam morao ići u grad da sačekam jedinicu, koja se odmarala pred Zagrebom. Na ulici sam slučajno sreo brata, koji me je otpratio do Maksimira. Nastavili smo sa jedinicom put sve do Pirota.

U augustu sam bio demobilisan kao starije godište, a u septembru sam bio opet u Zagrebu kao slobodan građanin. Ondje sam kasnije saznao da se iz Kožare spasilo 13 zatočenika, ali da je jedan odmah po dolasku kući umro. Moja dva brata su također stradala, vjerojatno kod proboja iz logora na 22. aprila 1945. godine.

U Nataniji, 15. decembra 1971.

Jakov Kabiljo

SJEĆANJA LEONA MAESTRA

Rodjen sam u Travniku od roditelja linara-instalatera, koji se za vrijeme mog djetinjstva preselio u Sarajevo nadajući se, da će u većem gradu bolje i lakše moći izdržavati porodicu.

U svojim mladim i zrelijim godinama života i rada opredjelio sam se i stupio u radničke organizacije i bio sam aktivan u propagandnim akcijama i u štrajkovima od 1930. godine. Bio sam, još kao dječak, aktivan član Radničke omladinske organizacije "Matatja" u Sarajevu. Moj brat Albert je bio aktivan član KPJ i ja sam se poveo za njim i radio sam po njegovim uputstvima ilegalno. /Prilazem prepise izjava svjedoka/* Bio sam zbog toga sumnjiv predratnim nenarodnim vlastima i u više navrata sam bio hapšen kao komunista.

Po okupaciji zemlje od fašističkih zavojevača 1941. godine nisam uspio da se na vrijeme priključim NOP, ili da pobjegnem iz Sarajeva sa porodicom, pa sam uhapšen 22. septembra 1941. i odmah 23.IX odveden sa porodicom, ženom i djetetom, u Jasenovac. Transportovani smo iz Vojnog logora teretnim vagonima, koji su bili tako pretrpani isključivo pohvatanim Jevrejima, da smo morali cijelu noć do jutra stajati na nogama, naslanjajući se jedan na drugoga. U Jasenovcu su nas ustaše dočekale korbačima i dopremile nas do Ustaškog zapovjedništva. Tu su nas držali do iza podne oduzevši nam sve do najpotrebnijih stvari, a onda smo uz pojačanu stražu bili odvedeni u logor.

Život i prisilan rad u raznim logorima ustaškog zatočenja bio je više nego strašan i neizdržljiv u tolikoj mjeri, da su odmah, a naročito u hladnijim mjesecima, zatočenici masovno stradali, padali iznemogli, izgladnjeli i očajni, ili su ih poubijale ustaše na samome radu. ili su bili odvedeni /kao nesposobni za teške fizičke radove/ i likvidirani.

U logoru Krapje sam išao na sječu šume pod vrlo teškim uslovima. Neko vrijeme sam imao teške okove na nogama da ne bih mogao bježati. Na povratku smo morali tako žuriti, da smo dobivali strašne rane po nogama od že-

* Radi ograničenog prostora te izjave ovde nisu štampane. R.

ljeza. Od novembra 1941. godine bio sam dodijeljen postolarskoj radioni i sve do 1945. godine stalno sam radio kao postolar, ili kožar. Kada bi nam nestalo materijala za izradu obuće, morali smo ići na razne, tzv. vanjske poslove. Slali su nas na istovar vagona, zatim na istovar i utovar drva na splavove na Savi. Najgori i najteži su mi bili radovi na Nasipu i na sječi drva u šumi, odakle smo se uvijek vraćali u daleko manjem broju, nego kada smo polazili.

Da nisam pukim slučajem, ili srećom, već u novembru te godine bio premješten u postolarsku radionu, koja je zatim bila premještena u St. Gradišku, sigurno ne bih ni ja bio izdržao sve patnje, zbog kojih je ogromna većina stradala. Bilo nam je svima jasno, pa i onda kada su me premjestili u tzv. Kožaru u Jasenovac, da nas samo neko čudo može spasiti. Najviše smo se nadali partizanima, o kojima smo stalno šapatom pričavali da napreduju. Najprije smo se nadali ljeti 1942. godine da će nas partizanske jedinice sa Kozare osloboditi, a onda u jesen 1943, kada je fašistička Italija kapitulirala.

U Kožari je život i rad bio mnogo snošljiviji, najviše zbog toga što je ustašama bila potrebna izradjena koža, najviše za časnicičke čizme, a i za obuću čarkara. Dobijali smo i nešto bolju hranu, a ponekad i koji paket iz zagrebačke Jevrejske općine.

Izdržao sam lično mnogo patnji, a bio sam svjedok zvjerskih postupaka ustaša prema zatočenicima-Jevrejima, koji su bili mučeni gladju, od čega su najviše i umirali. To se najviše dešavalo u Jasenovcu, u velikom logoru kod Ciglane. Vidjeo sam, a i lično sam povremeno radio na Nasipu kod Save, gdje su ljudi od teškog rada i batinaanja masovno umirali. Grobari bi skupljali lješeve noću i bacali ih u Savu. Takodje sam bio nekoliko puta očevidac biranja zatočenika za likvidaciju /jer u barakama nije bilo mjesta za stalno nove transporte, koji su stizali, najviše 1942. godine/ i u St. Gradiški. Isto tako se sjećam kada je Italija kapitulirala. Godine 1943. zatočenicima logoraši su dobijali logorske dopisnice, na kojima su neki pisali, da je "tetka Alitreja" bila "jako bolesna" i da "će umrijeti". To je bilo ustašama sumnjivo, jer je na cenzuri bilo mnogo sličnih napisa. Pozvali su dra Kunortija, da im on kaže šta znači ta "bolesna tetka Alitreja". Morao je reći, da se u Italiji nešto događja. Tada su svi pojedinačno bili pozivani i pitani. Zatočenicima su odgovarali, da im je tetka Alitreja u zarobljeništvu u Italiji i da je bolesna. Bili su zbog toga svi izbatinani.

Za vrijeme cijelog mog logorovanja od 1941. do aprila 1945. godine nisam ništa čuo, niti sam znao ništa o ženi i djetetu, niti o ostaloj rodbini. Osim žene i djeteta, koji su bili otpremljeni u Djakovo, odvedena su mi i dva brata u Jasenovac. Sve su ih likvidirale ustaše. Niko

se ni od ostalih članova porodice nije vratio iz logora.

KAKO SAM SE SPASIO

Pobjegli smo iz logora Kožare u Jasenovcu 22. aprila 1945. godine. Tu nas je bilo oko 145 zatočenika. Kada smo čuli, da je veliki logor u Jasenovcu pokušao provalu i bijeg, pa da je znatan broj zatočenika uspio i da pobjegne, odlučili smo i mi da bježimo. Čuli smo, da bi te iste večeri /22.IV/ trebalo i mi da budemo likvidirani. To je doznao logornik Sisi Alkalaj od jednog ustaškog vojnika i pozvao je nas nekoliko u kancelariju. Tu je bio dr Albert Atijas Zekić, Aco Danon, Bukurović Zaid, Presburger Laci, Baš Arnold /rabin/, ja i još nekoliko logoraša. Tu nam je Sisi objasnio šta se dogodilo u velikom logoru i da ćemo predveče biti i mi likvidirani. Dogovorili smo se, da i mi organizujemo bjekstvo i odmah smo podijelili dužnosti. Hemičar Demajo iz Visokog je napravio neki serum za sve nas da imamo i da popijemo za slučaj da budemo osujećeni u bježanju da bi time skratili patnje. Ja sam dobio zaduženje, da sjekirom presjecam žice. Pošto se naš logor nalazio u samom naselju Jasenovac, morali smo bježati izmedju kuća. Počeli su stanovnici iz kuća pucati sa vojskom, jer su svi bili naoružani.

Na samom početku provale bilo je ispred samog logora pobijeno već više od polovine logoraša, ili je palo ranjeno. Stari i iznemogli logoraši, koji nisu bili sposobni da bježe, popili su spremljen otrov i zapalili su logor. I ja sam odmah tu bio ranjen u desnu ruku. Nismo imali kuda da bježimo. Ili ravno na bunkere, ili da skačemo u Savu. Ja sam se odlučio za put prema bunkerima. Tu sam bio ponovo ranjen, sada u desnu nogu, u kojoj i danas imam metak. Kada sam uspio proći pored bunkera i presjekao bodljikavu žicu, poletjeo sam sa još 14 logoraša prema šumi. Bio sam jedini medju njima ranjen. Tako smo se u grupi skrivajući se kretali kroz šumarke prema Novskoj i prema Banovoj Jarugi. Cim smo se primakli cesti, primjetili smo kolonu tenkova i mnogo ustaških i njemačkih vojnika, koji su se povlačili. Moji drugovi nisu htjeli dalje da idu i odlučili su da se skrivaju u šumi u granju. Ja i još tri druga pošli smo dalje. To su bili Aco Danon, Baš Arnold i Laci Presburger. Na drugu stranu puta smo prošli ispod nekog mosta plivajući. Kada je svitalo, bili smo već duboko u šumi. Tu smo se malo odmarali i sušili smo našu mokru odjeću. Ja nisam mogao skinuti cipelu sa ranjene noge. Drugovi su mislili, da neću moći dalje da nastavim istim putem prema sigurnoj slobodi. Ali želja za životom je još jednom pobijedila. Kada se počelo smrkavati sklonili smo se u jednu napuštenu kolibu. Tu smo proveli noć, a pred zoru smo krenuli dalje. Kada smo prelazili preko jednog seoskog puta, naišli smo na jedan ustaški bunker. Počeo sam munjevitom brzinom, koliko mi je to noga dozvoljavala, da trčim dalje ispred velikog rafala mitraljeza.

Nakon pola sata ludog trčanja bez daha kroz šumu stao sam da se odmorim kod jednog vrela. Za prijatelje nisam više ništa znao. A kada sam se malo odmorio, pošao sam dalje. Stigavši do kraja šume, čuo sam cijepanje drva. Polako sam se približio, samo toliko, da sam na svoje oči vidjeo Nijemce sa topovima nad Banovom Jarugom. Vratio sam se nazad nečujno u šumu i pošao da tražim prijatelje. Vratio sam se do ceste ali, vjerojatno, negdje na drugo mjesto, a ne kod spomenutog bunkera. Kada sam izašao na put, primjetio sam u daljini jedno selo. U tom momentu naišla je jedna žena, pa sam je upitao koje je to selo što se vidi. Ona mi odgovori, da je to Mala Kozarica i brzo je produžila dalje, da je ne bi još nešto upitao, očigledno nije htjela da govori.

Krenuo sam prema toj Kozarici i uskoro sam primjetio, da za mnom idu dvojica ustaša. S puškama na gotovim se približiše i ja sam stao. "Stoj", viknuše, ja odgovorih da sam stao. Kada su me pitali kuda idem, odgovorio sam, da sam pošao na Malu Kozaricu. Zatim su me pitali kako znam, da je to selo baš Kozarica i kako se zovem. Rekao sam, da se zovem Slavko Tomić i da sam iz Slavonske Požege, da sam bio zarobljen i da sam radio kod Nijemaca u rudniku. Tog imena i te čitave priče sam se sjetio, jer sam u logoru St. Gradiška imao druga Slavka Tomića iz Sl. Požege, koji me je jednom zamolio, da mu ustupim dopisnicu logora, koju smo mi dobijali, a oni koji su dolazili kao komunisti, nisu imali pravo na to. Dao sam mu dopisnicu i on ju je poslao pod mojim imenom kući. Nakon kraćeg vremena njega su ustaše ubile. Paket je stigao od njegovih nakon njegove pogibije.

Ustaše su povjerovale toj mojoj priči, pa su mi se čak i povjerile. Rekli su mi, da i oni bježe i da nipošto ne idem u selo Kozaricu jer je ondje tzv. Handžar-divizija. Tako sam se ponovo vratio u šumu i našao sam jednu napuštenu kuću, pa sam tu ostao da se odmorim. Medjutim, oko pola noći, počela me je rana na nozi tako boljeti, da nisam mogao više stati na nogu. Pred zoru sam puzeci stigao do jednog izvora. Tu sam na istom mjestu ostao punih šest dana bez hrane. Šest dana sam pio samo vodu, a onda sam odlučio, da se predam, jer je Kozarica bila vrlo blizu. Te noći, kada sam bio donjeo tu presudnu odluku, noć je bila izvanredno lijepa, vedra i pod jakom mjesečinom. Ona mi je pomogla, da primjetim daleko jednu ljudsku priliku, koja se kretala uskom kozjom stazom. Silom sam se pridigao i počeo da mašem i zovem, jedva sam izdržao taj napor. On je primjetio moje mahanje i došao je meni. Od gladi sam bio jako iznemogao i jedva sam progovorio. Nazvao sam ga prijateljem, ma da nisam znao ni ko je, ni šta je. Zamolio sam ga da mi da samo komad kruha i da ću umrijeti od gladi. Seljak mi je odmah iz torbe izvadio komad pogače. Cim sam pojeo parče pogače, došao sam malo k sebi. Pitao sam ga ko bi mi mogao pomoći

ovako ranjenom, a on me upita ko sam i gdje sam ranjen. Ponovo sam ispričao izmišljenu priču o Slavku Tomiću. Nisam smio reći, da sam Jevrejin. Rekao mi je, da on ide u planinu, gdje ima dvadeset seljaka, koji gore čuvaju stoku od ustaša i Nijemaca, pa mi ponudi da idem s njime. Rekao sam mu, da bi rado otišao, ali da ovako ranjen i iznemogao ne mogu nikako da se maknem. Dao mi je štap i uhvatio me je ispod ruke, pa sam tako krenuo s njime sve dublje u šumu. Seljaci su nas primjetili iz daljine. Kada smo stigli među njih, on me predstavi kao Slavka Tomića i da sam pobjegao od Nijemaca. Odmah su mi ispod jednog drveta prostrli malo sijena i donesoše mi djugum mlijeka. Tu je bilo i nekoliko djece. Jedan dječak me je stalno gledao, a još više moje gojzerice, koje sam u logorskoj radionici sam sebi napravio. Pošto je tako uporno gledao u gojzerice, obećao sam mu, ako se izliječim i čim se rat svrši, da ću mu ih pokloniti.

Seljak, koji me je doveo, bio je njihov kurir. On je stalno u selu, i svako jutro čim bi se sunce radjalo na vrhu brda, dolazio bi i javljao novosti iz sela. Bio sam tu na planini svega dva dana. Treće jutro kad sam se probudio, nisam više nikoga vidjeo, mada je sunce bilo već visoko stajalo. To mi je bilo jedino mjerilo vremena. Začudio sam se, ali se nisam bojao. Čekao sam oko pola sata kad se pojavi onaj dječak kome sam obećao cipele i vikne mi: "Ej, što Ti ne ideš?" Malo začudjen upitam ga kamo da idem. On mi na to odgovori, da čitavu noć kroz selo prolaze partizani, a njihove majke da su već davno došle da vrate stoku u selo. Kad sam to čuo silno sam se obradovao i nisam više ni toliku bol osjećao u nozi. Sa štapom u ruci pošao sam za seljacima u selo Malu Kozaricu. Tog momenta mi je bila jedina želja, da što prije vidim partizane, pa makar me i života koštalo. Vidjeti partizane, prvi put u životu, značilo je biti slobodan. Izgledalo mi je, da je put od planine do sela trajao čitavu vječnost. Kada sam stigao u selo, nije bilo nigdje nikoga. Strašno sam bio razočaran i uputio sam se prema jednoj kući odakle je dim iz odžaka sukljao i na moje vikanje pojavi se žena i ja je odmah upitah: "Gdje su partizani?". Ona mi reče, da malo pričekam. Rekla mi je, da i ona zna za mene da sam bio sakriven u brdima.

Poslje kraćeg vremena naišao je jedan partizan, odnosno kurir na konju. Digao sam se i mahnuo sam rukom. On je na to ne znajući me ko sam, digao pušku i upeorio je na mene. Prišao sam mu istog momenta i rekao mu da ne puca i da sam pobjegao iz Jasenovca. On mi je rekao, da podjem s njime u drugo selo, gdje je bila Druga srpska divizija. Kad sam mu rekao, da ne mogu hodati, jer sam ranjen u nogu, koja me je strašno ponovo počela boljeti, rekao mi je da ga sačekam. Vratio se brzo, a za njim su išla dvojica kola. U prvim kolima je bio kruh, a u drugim meso i rekao je vozaču kola sa kruhom, da me poveze i preda

štabu. Kad smo krenuli putem prema štabu, prošli smo pored jedne crkve. Kola, koja su išla za nama, naišla su na jednu minu i odletjela su u vazduh. Tako mi je još jednom bila sudbina naklonjena, još jednom mi je poklonila život. Ubrzo zatim smo stigli do štaba. Tamo su me već očekivali. Svi su znali, da dolazi preživjeli zarobljenik logora Jasenovac. Ja sam za njih predstavljao živu dokumentaciju o zvjerskom zlostavljanju i uništavanju nevinog naroda. U jednoj sobi je bilo mnogo oficira, koji su me počeli ispitivati. Morao sam odgovarati na pitanja: kako sam preživio logor i šta se sve ondje događalo, kao i bezbroj drugih pitanja, na koja sam odgovarao što sam detaljnije znao premda sam bio jako slab, a i rana me je jako boljela. Jedva sam se držao na nogama, imao sam svega 37 kila. Zatim je došao jedan viši oficir i naredio je da mi pruže prvu pomoć i da mi omoguće odmor. Legao sam u jedan krevet i dobro sam se odmorio. Odmah sam zatim bio prebačen u Partizansku bolnicu u Pakrac. Tu sam ležao na podu pokraj jedne partizanke. Stalno su dolazili i pitali su me šta se sve događalo u ustaškom logoru. Slijedećeg jutra oko 9 sati jedan metak je uletio kroz zatvoren prozor razbivši staklo. Mislili su, da je ispaljen na mene i odmah su pretražili sve, ali nisu našli nikoga, ko bi im bio sumnjiv. Ipak su mene odmah prebacili na tavan. Nakon kratkog vremena posjetila me je jedna Jevrejka, supruga doktora partizanske bolnice. Rekla mi je, da će poslati drugaricu, da mi donese veš, jer je bila začudjena, da još ništa nisam bio dobio od partizana, a bio sam sav poderan. Poslje jednog sata, dobio sam punu korpu hrane i odjeće, između ostalog jednu čistu bijelu košulju. To me je najviše obradovalo, jer sam do tada na sebi imao košulju, za koju nisam ni sam znao koja joj je prava boja toliko je bila iskrpljena. Idućeg dana osjećao sam se mnogo bolje. Od partizana sam dobio nove pantalone, bluzu i pištolj. Obukao sam novu partizansku uniformu i novu bijelu košulju u koju sam gledao sa nevjericom. Činilo mi se da sanjam. Nisam mogao da vjerujem da nisam u svojoj košulji, u kojoj sam preživio logor.

Lijepo sam se spremio i uredio, pa sam po prvi put pošao i na jedan sastanak priredjen u partizanskom krugu. Slijedeći dan me je pozvao upravnik bolnice i rekao mi je, da sam ozdravio, da ne moram više biti vojnik, ako neću da ostanem u toj diviziji. Rekao mi je, da mogu ići u Zagreb, koji je bio već oslobođen, na šta sam ja odgovorio, da nipošto ne želim ići nikamo osim u Sarajevo. Upravnik je primjetio, da niko nema ništa protiv toga, ali da nema vozova i nikakvih drugih prevoznih sredstava za Bosnu do Sarajeva. Odgovorio sam mu, da ću se ja snaći.

Dao mi je onda putni nalog i ljekarski list, u kome je stajalo, da gdje god ima partizanske vojske mogu da se hranim i previjam svoje rane.

U Sarajevu, 14.IX 1968.

Leon Maestro

SJEĆANJA ALBERTA MAESTRA

Rodjen sam u Sarajevu 1897. godine i bio sam zastupnik preduzeća "Tivar", koje se poslije rata zove "Varteks". Uhapšen sam po prvi put u Sarajevu mjeseca septembra, ali sam onda pobjegao iz Logora kr. Aleksandra i krio sam se na Ilidži. Mome bratu Jozefu je uspjelo da na vrijeme pobjegne iz Sarajeva i otišao je u Izrael.

Tačno na dan pred praznik "Kipur" /Duži dan/, noću izmedju 25. i 26. septembra 1941. godine opkolile su ustaše moj stan na Ilidži, uhapsile me i odvele ponovo u Logor kr. Aleksandra, odakle sam sa transportom odvezen i predat ustašama u Jasenovcu 27. X 1941. u sumrak. Do Slavenskog Broda je cijeli transport, oko 600 muškaraca Jevreja, bio prevezen teretnim vagonima, a od Sl. Broda dalje, vozili su nas osobnim vagonima široke pruge do Jasenovca. Postupak pri samom dolasku je bio nečovječan. Odmah su nam uz batine oduzeli skoro sve stvari, pa i očale ko je nosio.

Logor u koji sam došao, zvao se Jasenovac I. Tu sam već zatekao veliki broj Jevreja, koji su prije mene dovedeni iz drugih logora, pa ću navesti kako je stanje bilo u istim.

LOGOR "KRAPJE" KRAJ JASENOVCA

Ovaj logor je bio osnovan još ljeti 1941. godine. U isti su bili dovedeni neki iz Gospića, Slanog i drugih privremenih logora, koji su uhapšeni odmah iza okupacije Jugoslavije a još nisu bili likvidirani do augusta iste godine. S njima je bio i dr Leon Perić, dječji ljekar iz Sarajeva, koga su ustaše, zato što im je bio potreban, podržavale obećanjima da će ga poštediti, kao i dr Kunortia, sve do kraja rata, ali su ih ipak obojicu ubile. Nadalje, tu je bila skoro čitava grupa Jevreja, koja je preko Kruščice kod Travnika bila odvedena u Jasenovac. Zloglasni Maks Luburić bio je tada zapovjednik i tog logora. Po njegovom dolasku je odmah počelo batinanje i ubijanje zatočenika. Jednog dana su izvedena po spisku 73 zatočenika - Jevreja, većim dijelom trgovaca grosista. Strijeljani su bez ikakvog obrazloženja. Doznao sam o tome od pok. Franje Jakaba, koji je bio činovnik kod Tivara u Sarajevu, čiji sam zastupnik bio za Bosnu i Hercegovinu. Pok. Jakab mi je to pričao u vreme kada sam i ja imao na-

mjeru da se prijavim kao "nesposoban za teži rad" u Ciglanu. On je sve ovo doznao u ustaškoj kancelariji kao i da će cijelo Krapje biti likvidirano.

Koncem oktobra 1941, ili u novembru, stavljeno je zatočenicima do znanja, da se odmah prijave svi koji se osjećaju zdravi i žele da rade u Ciglanu Jasenovca. Bilo je obećano, da će ovi imati bolju hranu i pola kruha dnevno /oko 32 dkg/. Pošto su prilike u logoru Krapje bile neizdržive, a hrana skoro nikakva, prijavilo se oko 450 zatočenika za taj rad. U Krapju je onda ostalo oko 800 iznemoglih i bolesnih, najviše starijih zatočenika.

U novembru iste godine radio sam na cesti ispred logora i vidio sam mnoga seljačka kola, koja su vozila civilna odijela, kufere, ruksake; sve vrlo zamazano i krvavo. Na tablama kola je stajao natpis "Krapje" i broj registracije. Naslutili smo, da se u Krapju odigrala tragedija. Upitao sam nezapaženo jednog kočijaša šta se zbilo u logoru Krapje. Prvi nije odgovorio, dok je drugi, slobodniji, rekao, da je likvidiran cijeli taj logor prije nekoliko dana. To se desilo na taj način, što su došle iz Jasenovca ustaše u većem broju i poklale sve iznemogle i bolesne. To sam isto doznao kasnije i od seljaka iz Krapja, koji su dovozili drva za jasenovački logor. Ovom prilikom želim da naglasim kako je civilno stanovništvo sela Jasenovac i Krapje svakom prilikom nastojalo, da nas logoraše potpomogne hranom premda se time izlagalo opasnostima. Put koji vodi iz Jasenovca za selo Mlaku, tada je išao pored samog logora i seljaci su ukazanom zgodom, neprimjetno, ostavljali po koji komad hljeba i slanine tješeći nas kojom lijepom riječi. Osjećam potrebu i dužnost, da se i ovim u svoje i u ime mnogih pokojnika zahvalim za utjehu i za hranu, koju su nam kradomice davali, da bismo utolili glad. Time su neki stvarno produljili život, odnosno uspjeli da se bijegom spasu. Pošto se do sada u štampi taj logor ne spominje, nadam se, da će Komisija za istraživanje ratnih zločina pronaći u selu Krapje i zajednički grob tih mučenika. O stanju u logoru Krapje pričali su mi i drugi zatočenci Jasenovca, koji su bili došli da rade u Ciglanu. Među njima su bili poznate Sarajlije: štampar Mento Papo i Albert Perera, vlasnik "Malog magazina", koji su kasnije stradali.

JASENOVAC I

Ljeto 1941. godine počele su ustaše dovođiti zatočnike iz Gospića i iz ostalih mjesta logorovanja u Jasenovac. U selu Jasenovac bio je ustaški tabor, pa je za potrebe nekih ustaških ustanova ondje bio zadržan manji broj zatočenika. To je bio Jasenovac I. Glavni logor za izgradnju nasipa na Lonji bio je na drugoj strani preko ceste i pruge oko 6 km od sela Jasenovca. U tom logoru su bile podignute tri barake. U jednoj su bili Srbi, a u ostalim dvjema su bili Jevreji. Nekoliko dana prije likvi-

diranja logora Krapje, dovedena je jedna grupa Hrvata. To je bila Matijevićeva grupa, odnosno oni koji su za vrijeme Jugoslavije bili zatvoreni. Ustaške vlasti ih nisu pustile iz zatvora, nego su ih bile otpremile najprije u Koprivnicu, zatim u Gospić, a onda tek u Krapje i Jasenovac II. Svi su ovi zatočenici bili sa krastama i otečenim nogama, inače skeleti sa poderanom odjećom, najviše su bili bos i bolesni. Oni su dobili smještaj u prvoj jevrejskoj baraci i nisu išli stalno na rad. Povremeno su ih ipak tjerali onako gole i bose na rad kundacima i željeznom žicom na Nasip. Svaki dan je po neki umirao i time se oslobadjao daljih muka.

JASENOVAC II

Ja sam bio uhapšen u Sarajevu kao Jevrejin u drugoj polovini oktobra 1941. godine i ležao sam u zatvoru Belediji kod Vijećnice. Jednog dana je ušao ključar sa jednim policijskim nadzornikom i prozivali su nas po nekom spisku. Narediše, da izadjemo sa stvarima u hodnik i dok sam tako stajao postrojen, vidio sam naslov spiska: "Popis Židova i komunista odredjenih za Jasenovac". Problijedio sam kad sam to pročitao a drugi su pored mene to primjetili i upitaše me šta sam pročitao. Pošto su nas u hodniku ponovo prozivali pojedinačno, zamolio sam nadzornika da mi dozvoli samo da se oprostim sa svojom drugarijom, koja je bila zatvorena u susjednoj sobi. Nadzornik mi je samo sa prezirom odgovorio: "Nije važno!". Iz policije su nas odvezli Maricom u Vojni logor, tj. u bivši Logor kralja Aleksandra, gdje je već bila veća grupa Jevreja, koji su prethodne noći bili pokupljeni iz stanova ili su tokom jučerašnjeg dana bili pohvatani u gradu. Pred večer, pošto su spiskovi bili gotovi, došla je neka komisija Nijemaca i policija uniformisana kao detektivi. U toj komisiji je bio i onaj, koji nas je iz policije doveo, samo je taj sada nosio fes, valjda da bi se istakao kao musliman. Taj "šef" je bio zloglasni Tolj. U toj grupi je bilo dosta staraca i invalida, koji su molili da ih puste kući jer su nesposobni za rad. Sve je Tolj brutalno odbio. Jedini je bio pušten limar Romano, koji je bio slijep, i to po odredbi njemačkog oficira. Tolj je, kako smo kasnije vidili, i njega poslao u Jasenovac.

Okolo ponoći istoga dana, pod pratnjom Nijemaca i sarajevske policije, stražara i agenata, bili smo izvedeni iz Vojnog logora i odvedeni u stroju po četiri. Padala je kiša sa snijegom kada je ova povorka nevino osuđenih na smrt krenula prema Tehničkom zavodu, gdje nas je čekala kompozicija teretnog voza.* Utrpali su nas po 50 u svaki vagon i zatvoriše sve vagone, koji se nisu otvarali sve do Sl. Broda. Na toj stanici su nas pretovari-

* Tada je uzana željeznička pruga za Ilidžu polazila iz Marijin dvora.

li u vagone širokog kolosijeka. Prozori su morali ostati zatvoreni do Jasenovca, gdje smo stigli slijedećeg dana oko 6 sati popodne. Na stanici Jasenovca su nas dočekale ustaše, koje su nas pod stražom dovele u selo Jasenovac do pred srpsku crkvu. Slutili smo najgore. Iz crkve su najprije izveli dva para volova i nas su utjerali u crkvu, jer je bila već noć. Crkva je bila posve demolirana, oltar uništen, slike izmazane, a pod je bio pun djubreta od goveda. Vrata crkve za nama, zatvoriše i viknuše: "Spavati!". U mraku su neki posjedali na svoje stvari. Nigdje se nije mogao naći ni komadić čistog, bar suhog poda, pa smo većinom stajali i čekali šta će se dalje desiti. Bojali smo se, da će nas još iste noći spaliti ili poklati u crkvi. Tako smo postepeno polijegali umorni i, unatoč velikom strahu, neki su i zaspali. U osam sati ujutru odveli su nas u grupama po 50 pred Tabor. Kada sam ja stigao sa trećom grupom, čuo sam jauk i galamu. Ustaše su tukle svakog zatočenika tražeći da predaju osim već oduzetih im stvari novac, nakit i druge stvari od vrijednosti, za koje se mislilo da ih imaju negdje skrivene. Pošto su uzeli podatke i upisali u neku knjigu, meni su dali redni broj 28.221. Onda smo izašli u dvorište na "pregled stvari". Oduzeli su nam sve što im se svidjelo, odnosno sve što po njihovom mišljenju nismo trebali da imamo, ili da u logoru "ne smijemo" da imamo, pa ni lijevke nismo smjeli zadržati. Olovke, i što je najgore, očale nije smio nijedan zatočenik zadržati, tako da su neki bili skoro slijepi bez očala. One, koji su nosili iste, smatrali su gospodom, tukli ih, a brzo su svi i poubijani, jer se nisu mogli bez očala ni kretati. Taj pregled je trajao cijeli dan do predvečer. Tada je stigla jedna grupa iz Zagreba; sami Hrvati. Među njima je bio i dr Gavrančić, bivši predsjednik Jugoslovenskog sokola. Postupak s njima je bio specijalan. Sedamdesetogodišnji dr Gavrančić je bio najviše tučen i gažen. Ni u našoj grupi od oko 500 Jevreja nije bio nijedan, koji tog dana nije bio "pomilovan" od ustaša, ali smo se ipak sažalili gledajući šta rade sa jednim starcem. Bilo je nekoliko mladih ustaša /od 12-13 godina/. Jedan je bio naročito izvježban za šamaranje. Pošto je bio malen, dodavali su mu stolicu, da može dohvatiti i udarati prave šamare. Starije ustaše su sa užitkom podjarivali tog derana, da što jače udara, a on je nastojao, da to uradi.

Predvečer su nas po kiši i blatu odveli u logor Jasenovac II. Tjerajući nas i mlateći putem tražili su da im damo sat ili kožne rukavice, koje nismo više ni imali jer su nam sve već bili oduzeli u Taboru. Taj se logor nalazio oko 6 km sjeverno od kasnijeg glavnog logora u šumi prema Novskoj, 1 km od ceste. Do logora smo išli oranicom, koja je zbog kiše bila močvarna, pa smo mjestimično gazili vodu do koljena. Mnogima su cipele ostajale zaglibljene u blatu i tako su već prvog dana ostali bos, jer nisu smjeli tražiti cipelu u glibu. Ustaše su nas ne-

milice tjerale i tukle. Mlatili su svakoga, ko je zaostajao.

Stigli smo u logor i vidjeli smo tri barake. Dvije su bile za nas, a jedna za Srbe. Odmah su nas okupili oni, koji su bili dovedeni par nedelja ranije, da se raspitaju ko je odakle dopremljen i o svojim rođacima i znancima. Svi su bili već jako iscrpljeni, mnoge nisam mogao prepoznati, dok oni mene nisu oslovili. Motali su nas, ako možemo, da im damo koji komadić kruha. U barake, koje su bile za najviše 400 ležaja, utrpali su u svaku preko 1.300 zatočenika. Barake su bile vrlo primitivne. Kiša je te jeseni stalno lijevala, a nas su i-pak stalno tjerali da radimo na tzv. Nasipu.

Jednog jutra, već dva sata prije zore zagrmili su: "Ustajanje!" i poslije četvrt sata je bio "nastup" za rad. Pred barakom je bila voda do iznad članaka, a kiša je dalje lijevala. Stariji logoraši su nas upozorili, da se ne skanjujemo, da se na rad mora ići. Rekli su nam, da ustaše ulaze u baraku i mlate svakoga ko se brzo ne spremi za rad, ili ko ostane u baraci. Onda smo po cijeli sat stajali u vodi pred barakom na kiši čekajući polazak. Doručka nije bilo nikako. Rekoše nam stariji, da se čitava hrana sastoji od par krompira kuhanih u samoj vodi, koje ćemo dobiti na Nasipu. Tek što je počelo svanjivati bio je polazak na rad. Na izlazu iz logora uzimao je svaki zatočenik lopatu ili kramp, kako je to ustaša određivao, a mlatili su svakoga ko se predomišljao kod uzimanja alata. U trku smo morali prevaliti put do Nasipa, koji je bio veoma blatani. Jame i jarci kod Nasipa bili su već puni vode i mulja. Zemlju smo morali nositi po 50 do 100 metara. Ilovača se nije mogla više prevoziti, jer je teren bio jako klizav. Zato smo je morali nositi lopatama. Teško onome, ko je u blatu zapeo. Na svakom koraku su nas batinali /po 5-25 po golom tijelu/. Već prvog dana smo donijeli u logor 5 mrtvih i trojicu teže povrijeđenih. Prvih dana smo morali mrtvace nositi sa Nasipa u logor i ondje ih zakopavati. Dan je prolazio sporo, nikada dočekati podne! Tek u dva sata ugledali smo krompire. Prekid rada je trajao samo toliko dok smo pojeli krompire, odmah je rad morao biti nastavljen. Sarajlija Heveš bacio se već treći dan pod voz koji je prolazio upravo u času kada smo morali preći preko pruge. Malo kasnije otrovao se dr Vita Kajon, direktor bivše Gradske štedionice u Sarajevu.

Vraćanje u logor je bilo stalno u sumraku. Koliko je god bio težak rad na Nasipu, još je gori bio povratak, jer smo onako premoreni morali pješaćiti po 6 km skoro trčeći, kako bi prošli sa što manje udaraca kundakom ili korbačem. U baraci nije bilo svjetla. Do kože mokri, morali smo i leći u mokro, jer je skoro svakome u baraci curilo nad glavom. U stvari se nije ni moglo ležati zbog pretrpanosti. Ujutru je ustajanje bilo u mraku, onaj

koji je bio skinuo cipele i stavio ih pod glavu, mogao ih je brzo obući, inače su u metežu često cipele bile zamijenjene i nestajale. Mnogi su morali ići bosu na rad, a posljedice su bile prirodne sa oteklinama i sa ranama nogu. Svakog jutra bi dolazio vodnik u baraku i viknuo: "Je li ko crka?". Kada bi se raportiralo, da je umrlo manje od deset, nije bio zadovoljan, pa smo znali, da ćemo tog dana namiriti željeni broj mrtvih.

Ispočetka je bio svaki posebno zakopavan i svakome smo stavljali tablicu sa imenom, ali smo brzo morali od toga odustati. Pretučeni na Nasipu su bili na mjestu zakopani, a ostali, koji su umirali, bili su zakopavani u zajedničkoj jami. Na radu su bili postavljeni desetari i stotnici iz redova zatočenika, ali su i ovi tjeerali da se radi brzim tempom. Morali su i tući one, koji su zaostajali, inače su ustaše i njih tukle, smatrajući sve to "sabotažom".

Na 10. novembra je bilo oko logora već toliko poplavljeno, da smo morali vodu gaziti do koljena. Ustaše su u visokim čizmama i dobrim kabanicama uživali gledajući naše patnje. Jedne noći zagrmi glas logornika "Pozor"! Objavio je, da se jave u kancelariju svi oni koji žele da rade u Ciglani jer će dobivati oko 30 dkg kruha i toplu hranu. Mi, koji smo se prijavili, pošli smo idućeg jutra, naravno isto tako tučeni, prema Ciglani. Na ulasku u logor Ciglanu čekao nas je poručnik Ljubo Miloš, glavni pomoćnik Luburića sa svojom gardom i debelim toljagama. Ne vjerujem da je ijedan od nas prošao pored njih, a da nije dobio po glavi ili po rebrima. Smjestili su nas sve u Ciglanu. Neke u gornjem spratu, gdje nam je bilo barem toplo i suvo. Bili smo zaboravili na sve muke kada smo u podne zaista dobili obećani kruh i čorbu od graha. Nadali smo se, da će naše stanje ipak biti nešto bolje, ali su i ove, kao i sve druge nade, brzo propale. Dva dana kasnije, 14. novembra došli su Luburić, Ljubo Miloš i njihova garda sa gvozdanim štangama i maljevima, pa su nas počeli tući gdje su koga stigli po cijeloj Ciglani. Za par časaka je ležalo oko 120 mrtvih. Luburić je onda upitao koliko ima mrtvih i kada je Ljubo odgovorio, da ima 120 rekao je, da je dosta "za danas". Bilo je i po tome jasno, da to nije bio "radni" logor, nego logor za masovno ubijanje. Onda je Luburić naredio, da mu pošalju Djuku Kona, koji je bio agronom u Ekonomiji logora. Kada je ovaj došao upita ga Luburić, da li bi se od ovih lješeva mogao praviti sapun. Kon je pogledao Luburića i nije momentalno znao šta da odgovori. Onda je ipak smogao i rekao je: "Vidite, gospodine povjereniče, da su to same kosti i koža, nema ni malo masnoće". "Šteta" - rekao je Luburić i otišao je dalje. Tada sam se sjetio natpisa nad vratima Danteovog pakla: "Ostavite svaku nadu vi koji ulazite!"

Od toga dana je nastavljeno masovno ubijanje.

Poslije 2-3 dana rekli su mi zatočenici, da je upravo došla još jedna partija iz logora Jasenovac II, a da su stvari ostavili na maloj ciglarskoj pruzi blizu kuhinje. Zaista, stvari su ležale na tome mjestu prekrivene snijegom, koji je već bio pao. Tu su ležali kuferi, pokrivači, torbaci i ostale stvari sa natpisima vlasnika. Upitao sam kuhare, da li oni znaju šta je bilo sa tim ljudima i oni mi ispričaju, da je prošle noći dovedena veća grupa iz Jasenovca II. Kuhari nisu smjeli izvirivati, ali su čuli jauk i zapomaganje nesretnika i viku ustaša, da žurno ostave sve stvari, da idu naprijed. Ustašama se žurilo, jer je one noći bila strašna vijavica. Poslije nekoliko dana pozvali su grobare, oko 60 njih, i odveli su ih u Jasenovac II. Te noći je bio likvidiran taj logor na slijedeći način: Oko barake je bila voda oko 70 cm visoko i na poziv ustaša morali su svi zatočenici da izadju van "na kupanje". Mitraljezi su zapucali po baraci i tako su brzo istjerali sve zatočenike iz barake van. "Glave u vodu" glasila je komanda. Ko je izvukao glavu iz vode, na njega bi pucali. Brzo je bilo sve pobijeno, dotučeno ili udavljeno. Grobari su u tom vremenu iskopali u obližnjoj šumi veliku jamu, u koju su mrtve zakopali. Od 60 dovedenih grobara pobili su 35, a ostalih 25 vratili u logor Jasenovac III, tj. u Ciglanu. Rijetko je koji grobar smio bilo šta da priča o onome što su vidili i uradili. Neko je ipak prijatelju u povjerenju ispričao. Tako se saznalo da je u tom logoru pobijeno oko 1.200 zatočenika. Svi su bili iznemogli, bolesni i stari. Tu su nastradali i svi naši stari sveštenici. Poslije izvjesnog vremena porušenne su i one barake. Skinuta je žica i zameteni su tragovi tog logora /Jasenovac II/, ali mi koji smo preživjeli, znamo tačno mjesto tog logora i pronašli bi grob navedenih mučenika. Tako je Luburić, bivši činovnik iz Mostara, likvidirao i taj logor.

JASENOVAC III

Pod tim imenom je postojao već logor u Ciglani. Osnovan je ljeti 1941. godine. Tu je osim Ciglane bila Lančara i Ekonomija. Odmah pri dolasku prvih zatočenika, počelo je ogradjivanje žicom i dizanje visokih stražarnica. Dok je ta ograda izvršena, pobijeno je mnogo zatočenika. U 1942. godini počeli su graditi i zid, koji je bio 8 km dug. Najprije su bile sagrađene tri barake, opet dvije za nas Jevreje, a jedna za Srbe, dok su Hrvati bili smješteni najprije u samoj Ciglani, a zatim po Ekonomiji. Tzv. kriminalci su bili zatvoreni u dvije mračne sobice, dok su politički zatvorenici bili na tavanu Ekonomije. Pred sam Božić bio je taj logor prepun zatočenika. Povlačili su se logorom, svi iscrpljeni i žuti kao voštane figure ili mumije, pa su ih redom ubijali jer nisu bili sposobni ni za kakav rad.

Luburić je onda naredio da se pokupi oko 500 starih zatočenika i nemoćnih za rad. Logornici i stotnici su morali izabirati od svojih ljudi. Stariji su se brzo brijali i pokazivali se mladim, a bolesni i nemoćni su nastojali da zadnjih silama pruže sve od sebe. Takva čišćenja ili "podmladjivanje", kako su ustaše govorile, ponavljala su se sve češće, najviše kada je trebalo praviti mjesto za nove transporte, koji su stalno dolazili. Broj novih zatočenika je stalno bio veći od broja onih koje su ubijali i umrlih od gladi i iscrpljenosti. Brojno stanje ovog logora nije nikada smjelo biti veće od 6.000. Početkom zime se brojno stanje kretalo oko 2.500, dok još nije postojalo "poljoprivredno" odjeljenje i drugi slični radovi.

Na sam Badnjak bio sam vratar na glavnoj kapiji. Velika dvokrilna kapija od žice morala je uvijek da bude zatvorena iako je stalno naoružan ustaša morao biti kod ulaza u logor. Pošto su i kola i ustaše često prolazili, morao je biti i jedan zatočenik da teška vrata otvara i zatvara po odredbi vratara-ustaše. Tu sam imao priliku što-šta da vidim. Stajao sam cijeli dan po najvećoj zimi i vijavici pokraj Save. Bili smo dva zatočenika na tom poslu, na kome sam izdržao do konca marta 1942. godine dok ih je oko deset bilo, koji su se razboleli ili umrli na ovom poslu. Iz Zatočeničke bolnice su ustaški časnici često odredjivali koga treba "premjestiti" u drugo odjeljenje, odakle su samo njihovu odjeću slali u magazin. Naše nade, da će se stanje barem posle Božića popraviti, nisu se ispunile. Na Badnjak je dotjerana veća grupa Srba iz Pakraca i pakračkog kotara, koje je lično Luburić dao dopremiti. Onda je bila počela prva ofanziva na Papuk i Psumj. Počinivši strašan pokolj stanovništva po selima oko Požege i Pakraca i popalivši srpska sela, dotjerali su u ovaj logor sve, što nije pobjeglo u šumu.

Pred zapovjedništvom logora su čekali ti ljudi, da se izvrši pregled, a izvršili su ga najkrvoločniji pomoćnici Luburića. To su bili: Ivica Matković, iz Šibenika, Ljubo Miloš, iz Hercegovine, Franjo Matijević, iz Gospića i Mujo Musić, iz Bihaća ili Cazina. Sa ovima su bili i drugi meni nepoznati. Iza zgrade zapovjedništva, gdje nijedan zatočenik nije smio, niti je mogao biti, počelo je klanje ljudi žicom vezanih ruku na ledjima. Ustaše su se natjecale ko će biti krvoločniji vadjenjem srca, očiju i dr. ustaškim bodežom. To klanje je trajalo cijeli dan. Grobari su morali stalno da nose žrtve.

Na prvi dan Božića 1941, otišle su ustaše sa maljevima potcikujući u baraku Srba. Cim su ušli u istu, počeli su tući i vezivati ruke žicom. Duga kolona zatočenika sa jakom prašnjom, kojoj je na čelu bila naprijed navedena grupa Luburićevih saradnika, otišla je prema istočnom izlazu. Oko 300 m od logora bila je već iskopana jama, uska ali dugačka, za ove zatočenike. Ja sam upravo tada

bio dobio smjenu na glavnoj kapiji i pošao sam u novu baraku Ekonomije, odakle se moglo promatrati šta se događa. Premda sam bio tako potresen da sam mislio da ću se duševno i fizički slomiti, nešto je u meni govorilo da moram izdržati. Htio sam da za takva zvjerstva ostane ma ko živ kao svjedok. Od tada sam uvijek vjerovao da ću se spasiti. Moji drugovi su to znali i često su meni dolazili da pričaju ili da traže od mene snagu i utjehu. Zvali su me "jedinim optimistom", a ja sam u to vjerovao i spasio sam se.

Zatočenici su bili dotjerani i poredani s jedne i druge strane jarka. Po naredjenju svi su se morali okrenuti jarku, a za njima su ustaše svakog udarile maljem po glavi. Onesvješćeni su padali, a koljači su onda dokončavali kamama. Primjetio sam kako su mnogi zatočenici nastojali da što prije stignu pod malj i da ne gledaju kako drugove mrcvare. Takvim i sličnim pokoljem svršili su i mnogi sarajevski Srbi. Ja se sjećam samo Voje Erića i sarafa Ružića. Bilo ih je još mnogo, ali se ja ostalih ne mogu da sjetim. Niko nije smio imati ni olovku, ni papir, da ništa ne ostane zapisano. Svaki dan su bile premetačine, stalno smo bili raspoređivani za druge poslove i na druge ležaje. Mi smo uvijek ležali pored novih zatočenika iz svih krajeva NDH. Bilo je mnogo konfidenata, koji su za koru kruha denuncirali, pa i zbog toga nismo smjeli praviti nikakve zabilješke. Zatočenici su postajali bezvoljni, pa su brzo i zaboravljali. Nismo bili u stanju da se sjetimo ni svih imena poznanika. Drug Vojko Prnjatović, koji je tada bio u istoj baraci, bio je potom upućen u St. Gradišku, a odatle u Zemun. To je kako čujem još jedan koji je preživio i koji možda zna za mnoge Srbe, koji su te godine već stradali.

Nekoliko dana prije toga, jedne noći oko 9 sati spavao sam već tvrdim snom kada me je neko gurnuo i povikao: "Vas šestorica - koji smo spavali na jednom boksu - da ste za tri minuta vani". Mislio sam, da je i meni odzvonilo. Napolju su stajale ustaše sa lampama i sa otvorenim kolima. Gurnuše mi lampu i narediše da idem pred konje. Bila je susnježica i hladan vjetar je duvao sa obližnje Save. Kada smo izašli iz barake i stigli oko 200 metara van žice, opazili smo na zemlji neke stvari. Malo dalje jedan lješ, kapu, opet lješ, pa sam odmah shvatio situaciju. Pokupili smo sve te mrtve i utovarili ih u kola. Nastojao sam da bilo koju žrtvu prepoznam, ali mi to nije uspjelo jer su svi bili iznakaženi, blatnjavi i sa modricama i ranama po glavi. Ostavili smo ih onda u dvorištu Ekonomije, a rano ujutru su ih odvucli grobari. Od ovih sam doznao da su prepoznali 19 od 31. Bili su svi Sarajlije i znao sam im imena, ali se sada sjećam samo slijedećih: Abrahama Majera Altarca, Jakoba Fincijsa, gvozdjara, Mamia /Alberta/ Baruha iz Beča, Cezara Izaka Dagona i pokućarca Abinuna. Istog dana sam doznao, da je sa

tom grupom bio i moj otac dovezen. Potrazio sam ga o podne i našao sam ga u jednoj grupi među starcima. Došli su izjutra u Jasenovac do pred tabor, gdje su ih zadržali do mraka i tada su ih povelili u logor. Nisu imali nikakvih stvari i tjerali su ih da trče udarajući zadnje kundacima. Tri dana su ovi starci živjeli sa 4 dcl obarene kupusne čorbe za 24 sata. Onda su po naredjenju Luburića izvedeni iz logora i pobijeni u šumi pokraj bivšeg logora Jasenovac II.

Jednog dana čuo sam pjevanje neke veće kolone, koja je išla cestom iz sela prema logoru. Vidio sam da je ta kolona pod jakom stražom, ali me je zbunilo što ta kolona pjeva isključivo srpske pjesme i srpsku himnu. Kad su se približili, vidio sam o čemu se radi. Ustaše su tjerali seljake da pjevaju, udarali ih kundacima psujući im srpske majke. Seljaci su isprebijani i krvavi morali još i da pjevaju. Najviše su tukli one, koji nisu htjeli da pjevaju. Bili su to seljaci sa Romanije sa crvenim šalom ili šubarom na glavi. Više su tukli one sa šalom oko glave psujući im komunističke majke. Sproveli su ih kroz logor, a van logora su ih onda maljevima i sjekirama potukli. Na čelu kolone jašio je na vrancu sa okićenom grivom tada već poznati krvolok Mujo Musić, zastavnik. Kadgod bi taj Mujo Musić naručio da mu se osedla ždrijebac, znali smo, da će koja veća grupa biti pobijena. Taj koljač je naročito uživao u tome, da jaši okićenog vranca pred kolonom osuđenih na smrt. Ubijanje maljevima, sjekirama, motkama i ćuskijama nije nikada prestajalo. Svaki dan je bilo zaposleno po 50 grobara.

Dizenterija je već davno vladala, a onda se pojavio i tifus. Slika logora je bila užasna. Sve živi kosturi, puni ušiju, kao vosak žutih lica povlačili su se logorom tražeći po djubrištu i smeću otpatke. Otimali su svinjama kukuruz sa zemlje, otvarali trapove krompira, što se obično kažnjavalo strijeljanjem.

Poslije rada, zatvoreni u barakama, nismo više mogli izlaziti. U svakoj baraci je bilo po nekoliko kanti za vršenje nužde, ali u pretrpanoj baraci nije se noću moglo doći do tih kanti. Zato su neki vršili malu nuždu u svoje porcije, koje bi izjutra oprali obično snijegom. U cijelom logoru je bila samo jedna pumpa, koja često nije ni radila zbog velikog iskorištavanja, pa nije bilo dovoljno ni vode. Nije bilo ni lijekova, pa su ljekari bili bespomoćni. Ustaše su obično noću praznile bolničku baraku. Odnosili su nepokretne bolesnike, pa zbog toga ni teže oboljeli nisu htjeli ostati u bolnici. Ipak je svakih 15 dana bolnička baraka bila puna. Svaki je skoro znao koliko mu je još života, pa smo i mi samo mislili kako ćemo i mi istim putem uskoro doći na njihova mjesta. Više smo se bojali bolesti, nego rada.

Vrijeme je počelo da se proljepšava. Sava i Lo-

nja su se već izlijevale iz korita, pa se oko logora nije više moglo kopati. U to vrijeme je došao i zloglasni ing. Pićili kao organizator rada, kao stručnjak za ciglane i po njegovom nacrtu su zatočenici napravili jednu peć za spaljivanje. U jednu šupu pokraj Ekonomije donosili su grobari mrtve preko dana i one koji su noću nestajali iz baraka. Mislili smo ispočetka da mrtve bacaju u Savu, ali je ova preko zime bila zaledjena. Grobari su nam onda rekli, da mrtve noću prenose u Ciglanu do spomenute peći, koju su kasnije prozvali "Pićilijev krematorij". U tu peć su kasnije bacali i bolesnike i ostale iznemogle. U tu peć su pobacane i mnoge naše majke i sestre, kamo su preko zime bile dopremljene iz Visokog, Zenice, Travnika i drugih bosanskih mjesta i naselja, kao i djeca dovezena iz St. Gradiške. Ova peć je poslije bila srušena.

Krajem januara, ili početkom februara 1942. godine /datuma se ne sjećam/ sirenom je bio dat znak za "nastup", odnosno za prekid rada. Riječ "nastup" je bila strašna za sve zatočenike. Nikada taj nastup nije donio ništa dobrog. Morali smo se svi okupiti pred zapovjedništvom. Tom prilikom je Ljubo Miloš održao govor i rekao je, da se slika u logoru mora izmijeniti u roku od tri dana. Po logoru je bilo razbacano mnogo materijala. Trebalo je sve to pokupiti i srediti, urediti puteve i staze, tako da cijeli logor mora biti savršeno čist i uredan. U tom roku mora biti gotova i nova "centralna kuhinja" sa trpezarijom. Kao u košnici sve je vrvalo u logoru, pa se radilo bez prestanka i do pola noći. Udarci su padali na sve strane, neki su padali onesvješćeni, a neki i mrtvi. Ujutru poslije takvog rada, iznenadila nas je sve gusta pura! Svaki je dobio punu porciju, a za podne je bio gust grah sa mesom. Za večeru je bilo isto. Opet su neki imali mnogo nade, da će se ipak promijeniti režim. "Vodi se ipak računa o nama", govorili su neki. Šta se to zapravo dogodilo? Brzo smo doznali. Trebalo je da dođe neka međunarodna komisija. Bolničke barake /ambulanta i stacionar/ su bile ispražnjene, bolesnici su bili likvidirani. Tu je bio među ljekarima i dr Jozef Salom, banjski ljekar iz Ilidže. U potpuno očišćenu i urednu bolničku baraku donijeli su od nekud gvozdene krevete sa čistom posteljinom. Ambulanta je dobila nov namještaj i instrumente, ljekari su dobili čiste mantile, a u čiste krevete su strpali zdrave "bolesnike". Na dan dolaska komisije mnogi su od ovih bolesnika imali na stolicu i po čašu mlijeka. Za kuhinju je bila podignuta nova baraka sa stolovima i klupama. U dvije barake je bilo uvedeno svjetlo i tim barakama je bila posvjećena posebna pažnja. Jedna baraka je bila jevrejska, a druga srpska. Hrvatske barake nije bilo, jer ih je bilo malo, veći dio ovih je bio premješten u St. Gradišku, a ostali dio Hrvata je bio premješten u tzv. "komunističku" baraku.

Nekoliko dana prije dolaska te komisije, održan nam je poseban govor sa uputstvom kako se moramo ponašati prilikom dolaska komisije. Svaki je zatočenik dobio traku oko ruke sa brojem. Srbi - plavu, a Jevreji - žutu, dok su Hrvati dobili crvenu. Niko nije smio ništa govoriti sa bilo kojim članom komisije, pod prijetnjom smrtne kazne, a u slučaju nekog ispada zaprijetili su najstrožijom kaznom cijelom logoru. Na pitanje člana komisije za ime zatočenika, ima se odgovoriti: "Ja sam zatočenik broj ...", pokazati traku i reći: "Podatke možete dobiti u kancelariji".

Komisija je došla odredjenog dana oko 11 sati. Na čelu im je bio Luburić sa drugim koljačima i oni su istu proveli kroz logor. Komisija je prema tome vidjela ono što su im ustaše pokazale. Niko nikoga nije ništa pitao, a poslije 13^h je sastavljen izvještaj u Oficirskoj kasini uz bogat ručak sa muzikom.

Poslije izvjesnog vremena došli smo do novina u kojima je pisalo da Jasenovac, istina, nije oporavilište, ali nije ni "mučilište" i da su zatočenici privedeni "konstruktivnom" radu! itd.

Ipak, 1942. godina je bila najgora u logoru Jasenovac. Ja sam koncem marta bio premješten sa grupom od 1000 zatočenika u St. Gradišku i to mi je, mislim, jedino spasilo život. Po pričanju onih, koji su kasnije došli u Gradišku i starijih drugova, koje sam zatekao nakon ponovnog premještanja u Jasenovac, iznosim sada ono što sam od njih doznao. Svakako, većina od ovih je stradala kao i ostali. Tokom cijele 1942. godine nisu prestala ubijanja, paljenja u Pićilijevoj peći i ostali načini likvidacije, maltretiranja i gladovanja. U toj godini je bio osnovan i logor Jasenovac III C. I ovaj logor je bio unutar zida jasenovačkog logora u jednom ćošku pokraj pruge, koji je bio ograđen posebnom bodljikavom žicom. U istome su bile smještene, uz Cigane, pojedine grupe političkih zatvorenika, intelektualci i svi oni, koji su morali biti brzo likvidirani. Logor III C je sigurno bio najstrašniji. U jesen te godine /1942/ bio je likvidiran na najokrutniji način i taj logor. Zadnji ostatak od kojih stotinjak mučenika skončao je od gladi. Na ulazu u taj logor je stajao natpis "Oprez, pjegavac!" Logoraši Jasenovca III su navodno vidjeli kako su pojedinci rezali komade mesa iz butova umrlih drugova, koji su pored njih ležali i pekli su to na maloj vatri koja je stalno tinjala.

U toku juna i jula 1942, dovedene su preostale jevrejske žene i djeca iz St. Gradiške i Đakova. One su danima stajale u zatvorenim vagonima na kolosjeku za Ciglanu Jasenovac po najvećoj vrućini. Sve molbe za vodu ostale su glas vapijućeg u pustinji. Svaki dan se izbacivalo iz vagona po nekoliko mrtvih žena i djece. Izbezumljene majke su plakale i naricale, nitko se na to nije o-

bazirao. Na kraju su sve te žene sa djecom bile prevezene preko Save u zloglasnu Gradinu, gdje su sve pobijene. Tako su Luburić i njegova klika likvidirali i logor Đakovo. Koncem 1942. godine nije bilo više ni jedne jevrejske žene ni djeteta ni u jednom ustaškom logoru. Jedino je još nekoliko mlađjih žena bilo u St. Gradiški, koje su radile u krojačnici.

U rukovodstvo jasenovačkih koljača spadaju: Makso Luburić, Ivica Matković, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović-Majstorović, bojnik ing. Pićili, Jure Maričić, Jozo Matijević, nadporučnik Pudić, Marinka Polić, Ranko Cividini, bivši policijski nadzornik sarajevske policije, koji je u logoru vršio preslušavanja, mučio zatočenike i onda ih slao u smrt.

U aprilu 1942. dobili smo po prvi put karte za pisanje. To su bile tiskanice od tankog kartona na kojima je bilo odštampano, da je to nagrada za marljiv rad i da je zatočeniku dozvoljeno i primanje paketa. Glad je bila velika. Svaki rođjak ili znanac, bez razlike na vjeru i naciju, otkidao je od usta koliko je mogao i slao je u logor pakete. Ali, već kod primanja prvih paketa uvidjeli smo, da je to bio za ustaše vrlo unosan posao. Možete zamisliti kako nam je bilo gledati kod stizanja paketa kako po 20-30 ustaša trči u paketarnicu i slobodno izlazi sa punim džepovima /neki punim rukama/ opljačkane robe iz paketa. Tako je to išlo cijelo vrijeme i rijetko je ko primio koji neopljačkan paket. Ustaše su, naime, otvarale pakete "radi cenzure" bez prisustva primaoca paketa - adresata. Početkom septembra 1943. godine zapovjednik logora satnik Brkljačić je obustavio, ili smanjio izdavanje paketa zbog toga, što su neki zatočenici pobjegli. U to vrijeme je bila stigla i jedna pošiljka paketa Crvenog krsta. Nađali smo se, da će se barem to podijeliti, ali uzalud! Što se ustašama svidjelo, to su zadržavale za ustašku kuhinju, a ostalo se bacalo u smeće. Mnogo je toga ležalo i kvarilo se, ili se bacalo svinjama. Zatočenici su nekada morali i da krađu svoje vlastite stvari pod opasnošću najstrožijih kazni, ako se neko usudi tražiti u smetlištu bačene stvari.

Trebalo bi mi veoma mnogo papira, da se u tancine opiše taj logor smrti. Nadam se, da će još koji preživjeli moći da opiše svoje doživljaje. Ja sam u augustu 1943. godine ponovo bio premješten iz St. Gradiške u logor Jasenovac, ali sam već u septembru iste godine uspio pobjeći. Sada ću opisati i logor St. Gradišku.

STARA GRADIŠKA

Ovaj logor je, uglavnom kao filijala jasenovačkih logora, bio smješten u bivšoj Kaznioni St. Gradiška i trebalo je da bude "Radni logor". Početkom januara 1942. godine bili su premješteni zadnji robijaši i ta kazniona

je bila pretvorena u tzv. "Sabirni logor". Pošto su to bile zidane zgrade i podesne za stanovanje i rad u njima, bilo je u njima mnogo snošljivije izdržati nego u Jasenovcu, iako su i one bile nezdrave. Radilo se najprije najviše u Ekonomiji, ili u radionama. Prvi zatočenici bile su zanatlije jedne grupe Hrvata, a onda tek ljudi određeni za rad na Ekonomiji. Dok su zanatlije radile i imale smještaj po radionama, radnici Ekonomije su bili u staroj Ekonomiji Kaznionice. Hrvati su bili smješteni u zgradi, u kojoj su ranije bile samice, a sada je dobila naziv "K", tj. "katolička" nastamba. Prema Hrvatima je, do konca 1942, postupak gori nego prema ostalim zatočenicima. Ustaše Nikola Gadić iz Mostara i vodnik Buhovac iz Hercegovine, proganjali su naročito grupu Hrvata. Ubijali su ih tako, da bi ih zatvorili i ostavljali po 20-30 dana u samici bez ikakve hrane, da umru od gladi. Kada bi jednu grupu tako likvidirali, došla je na red druga.

Pokraj ove katoličke nastambe bila je nekada velika zidana zgrada kaznioničke bolnice. Tu je smještena Ustaška bolnica, a u podrumu iste zgrade bilo je mučilište. Tko je jednom ušao u taj podrum, nije živ izašao iz njega. Po krvoloku Nikoli Gagro iz Hercegovine, ova zgrada je nazvana "Hotel Gagro".

U ostalim prostorijama stare Kaznionice bili su smješteni Srbi i Jevreji. Na lijevoj strani logora, posebno ograđen zidom i sa ulazom kroz posebnu kapiju, bio je Ženski logor zvan "Kula". Ja sam došao u Ekonomiju toga logora krajem marta 1942. godine. U ono vrijeme bio je postupak prema radnicima Ekonomije bolji. Bilo je slobodnije kretanje i bolja hrana. Pošto smo i mi zatočenici morali dežurati po noći unutar Ekonomije, imali smo priliku da vidimo što-šta više nego oni koji su bili u samoj zgradi.

Kratko vrijeme poslije mog dolaska, počela je "marica" da odvozi žene iz "Kule" u Jasenovac, gdje je bila proradila Pićilijeva peć. Svakog dana je ipak rastao broj zatočenika prilikom novih logoraša dotjeranih iz sela Mlake i Jablanca, a kasnije i sa Kozare. Autobusi su stalno prevozili i zatočenike iz Okučana, pa je logor ubrzo bio prepunjen. Napunio se bio i tavan kaznionice, pa je u takvom stanju bio zavladao tifus i proljev. Grobari su imali pune ruke posla. Šef grobara, a ujedno i nadzornik "Kule", bio je vodnik Stanko Bevanda iz Hercegovine. On i vodnik zvan Čoro Grubešić, krojač iz Koprivnice, oba krvoloci ovoga logora, tražili su od grobara, da skidaju zlatne zube sa mrtvih i da ih njima daju. Onda bi te grobare pobili i postavili bi druge.

Zastavnik Ante Vrban vršio je uglavnom popisivanje zatočenika, koje su slali u Jasenovac, zatim onih koji su bili poslani u Njemačku na rad, a kasnije su popisivali i one, koji su likvidirani u okolini St. Gradiš-

ke.

U maju 1942. počela je njemačka ofanziva na Kozaru. Prije toga, Nijemci su bacali letke nad područjem Kozare kojim su pozivali narod da ne bježi, da svaki ostane u svojoj kući, da im se ništa neće desiti. Jedne nedjelje mjeseca maja 1942. vraćao sam se sa ispaše sa još tri zatočenika pod stražom ustaša. Pred logorom zatekosmo nekoliko hiljada rogate marve, konja, svinja i ogromnu kolonu seoskih kola natovarenih hranom, robom i alatom. Za njima su išle žene i djeca sa bijelim zastavama. Žene su jedna za drugom vodeći djecu ulazile u logor. Naša se goveda pomiješala sa onim pred logorom, a ustaše nisu imale ništa protiv toga. Nas su govedare brzo utjerali u logor. Sada sam tek doznao šta se to zbilo. Narod je ispod Kozare bio prevaren da će radi njegove sigurnosti biti preseljen u Slavoniju, pa neka ponese sobom sve pokretnine. Na putu do logora išli su slobodno sa malom pratnjom ustaša. Pošto sva ta stoka nije mogla stati u logor, ostavili su vlasnike sa stokom ispred logora, a kola sa hranom su utjerali do pred skladište, dok su žene i djecu uveli u ženski logor Kulu. Sedamdeset i tri sela su ostala pred Kozarom prazna i pusta. Tom je pljačkom dotjerano u logor oko 700 komada goveda, 1.800 svinja, 1.200 konja i oko 600 kola sa hranom i mnogo poljoprivrednog alata. Poslije nekoliko dana podijeljena je sva opljačkana roba ustašama, goveda i svinje otjerali su Nijemci, a jedan dio su poslali ustašama u Zagreb i u Osijek.

Najtragičnije stanje je nastalo u Kuli. Ne samo ta zgrada, nego i dvorište je bilo prepuno žena i djece. Oduzevši im i ono malo hrane što su sobom imali, nastala je odmah glad. Dobivali su samo čorbu od kukuruznog brašna. Djeca su za nekoliko dana počela umirati. Jauk majki je svaki dan bio sve veći. Poslije 15 dana je došla neka njemačka komisija, koja je ostala oko mjesec dana u logoru. Izabrali su zdravije muškarce, žene i odrasliju djecu, pa su ih u grupama po nekoliko stotina odveli pod jakom pratnjom u Njemačku. Bio je to užasan prizor gledajući kako od majki otimaju djecu, pa i onu najmanju sa prsa. Ako bi se majka branila i plakala, ustaše bi vikale: "Šta se buniš, djeca idu u domove i obdaništa, gdje će im biti bolje nego kod kuće." Pri polasku tjerale su ustaše taj narod da pjeva u povorci, da pjeva kako se ne bi čuo plač i jauk djece, koja su naricala za majkama. Oni koji nisu pristali da idu u Njemačku, otjerani su ili su odvezeni "maricom" u Jasenovac. Djeca do 12 godina su bila odvojena u neke posebne zgrade i osnovane su "dječije nastambe". Odvojili su manju djecu i zatvorili su ih u manje prostorije. Dojenčad je umirala brzo i masovno. Grobari su nosili po nekoliko mrtve djece kao snopiće u rukama. U neposrednoj blizini Ekonomije nismo više mogli gledati i slušati dan i noć plač i jauk te djece. Svaki je od nas u toj djeci vidio svoje dijete. Pored svega, po-

gibija i uništenje te djece je za ustaše bilo presporo, pa su jedne noći u prostorijama Kule, gdje su bile ciklonizirale opljačkanu robu, ciklonom zadavile preostalih par stotina djece. Sve se onda smirilo. Uskoro smo doznali da je Luburić stariju djecu uniformisao jednakim odijelima i kapama sa ustaškim znakom "U". Toj djeci su bili postavljeni neki odgojitelji i učitelji i davali su im nešto bolju hranu. Vodili su ih u logorsku crkvu i učili su ih da pjevaju ustaške pjesme. Luburić je često dolazio a taj logor i tada su djeca marširala pred njim pjevajući naučene ustaške pjesme. "To će biti moji janičari", rekao je Luburić jednog dana svojoj pratnji. Nakon dva mjeseca odvedena su ta djeca navodno u Jasku.*

Početkom jula 1942. bio je jedan nastup Hrvata. Nadporučnik Gađić i vodnik Buhovac su izdvojili na tom "nastupu" grupu od 36 zatočenika koji su bili osudjeni na 2 i 3 god. logorovanja. Naročito su bili izdvojeni intelektualci i oni koji su izjavili, da su djaci. Iz Sarajeva je bio u toj grupi Džemil Krvavac i dva brata Vitkovića /ili slično/ kog se prezimena tačno ne sjećam. U jednoj ćeliji, koja je prije služila kao samica, utrpano je 36 osudjenih na smrt gladju. Bila je onda nepodnošljiva vrućina. Zatvorenici su trećeg dana provalili iz te ćelije i bježali su po dvorištu. Nastala je pucnjava i 14 ih je palo, a 13 ranjeno i živi su uhvaćeni. Samo je jednom uspjelo da se prebaci preko zida van logora, ali su i toga uhvatili u jednom obližnjem selu kada je iznemogao gladu tražio kruha. Ostale pohvatane odvukli su u podrum Ustaške bolnice, u hotel "Gagro", odakle su ih poslije dva dana iznijeli grobari zaklane i natovarili su ih na kola. Nekoliko je od ovih uspjelo da se sakrije nekoliko dana unutar logora. Ustaše su bile bijesne i zaprijetile su, da će svakoga ubiti ko sakrije bjegunca, pa i čitavu nastambu. Našli su ih napokon u praoni, gdje su bili sakriveni u ruševinama, samo trojicu nakon 3 dana. Zastavnik Vrban je došao i upitao ko vodi praonicu. Istu je tada vodio Šalom Finci, drvar iz Sarajeva. Izvukao je pištolj i uperio ga je na istog ali je njegov sin, 16-godišnji dječak, koji je takodjer radio u praoni, plačući zamolio Vrbana, da mu ne ubije oca. "Je li ti on otac?" upita ga Vrban i najprije ustrijeli sina, a zatim oca.

U jesen 1942. bio je postavljen za zapovjednika tog logora satnik** Miroslav Filipović-Majstorović, bivši fratar. Došao je iz Jasenovca, gdje je vršio najgore zlo-

* Ta djeca su bila okupljena kasnije u Gor. Rijcu /Zagorje/, njihovo stradanje je opisao zatočenik Dr Jozef Konforti /vidi njegovo sjećanje/.

** Satnik - kapetan.

čine i pokolje. Njegovim dolaskom stanje u ovom logoru se znatno pogoršalo. Počelo je čišćenje po jasenovačkom uzoru. U grupama po nekoliko stotina ljudi odvodili su prema Jablancu. Ubijali su žene, djecu, sve od reda. Ja sam tada bio alatničar, izdavao sam i vodio računa da alat bude ispravan. Jednog dana mi donesoše iz kovačnice nekoliko čuskija odrezanih iz željeznih poluga sa naročitom napomenom, da ovo moram dobro čuvati.

Poslije nekoliko dana zatražiše da im donesem pred zapovjedništvo 12 krampova, 20 lopata, navedene čuskije i grablje. U nekoliko kola posjedaše krvnici, pošto su prethodno sami natovarili sav alat, pa i vino i rakiju. Mesari su u Ekonomiji dobili nalog da ispeku dva dobra prasca na ražnju. Bilo nam je jasno, da se nešto strasno sprema, ali, pošto nisu vodili i grobare za kopanje rake, mislili smo, da je učinjen zločin negdje van logora. Slijedećeg dana krenula je velika povorka od preko 1.000 žena i djece, jevrejske i srpske, prema izlazu ka Savi. Svakoj ženi i djetetu su dali po mali kruh. Nismo mogli da shvatimo zašto te bijedne žene nose i sve svoje stvari sobom. Bilo je i takvih žena, koje nisu mogle ni pješaćiti, a kamo li stvari nositi. U Ekonomiji su poručena sva raspoloživa kola, u koja su natovarili slabije žene sa malom djecom. Naši kočijaši su kasnije pričali, da su ih odvezli do sela Jablanca, koje je tada bilo prazno i pusto i ondje su ih bili smjestili. Tri dana su još naša kola vozila tamo hranu, samo za ustaše, koje su ih čuvale. Peti dan vratila se ta grupa koljača pjevajući i pocikujući putem do logora. Vratili su mi alat. Lopate i krampovi su bili zamazani ilovačom, na grabljama je bilo suho lišće, a čuskije su bile krvave. O krvavoj tragediji u Jablancu pričali su nam kasnije. U toj grupi je bilo dosta Sarajki. Bila je žena dra Vite Kajona i Mica Popović-Prpić, čiji je muž stradao u Jasenovcu III.

Često sam morao nositi alat pred ustaško zapovjedništvo. Tako i na dan Svih svetih, 1. novembra 1942. godine. Bio je to tmuran jesenji dan. Prethodnog dana su pokupili odredjen broj ljudi, žena, djece i smjestili ih u Kuli. Tražili su po spisku najviše one iz Pakračkog kotara, jer je to bilo poduzeto kao odmazda za akcije partizana u tom kraju. U kaznioni su bile dvije crkve. Jedna za katolike, a druga za pravoslavne. Pravoslavna crkva je bila srušena početkom 1942, dok je katolička bila ogradjena žicom, pa je služila i za selo. Služba je najprije održana za gradjane, a onda za zatočenike. Tako je i na dan Svih svetih ova crkva bila puna naroda i ustaša. Zvona su zvonila, a povorka oko 1.500 na smrt osuđenih žena i djece krenula je pored crkve na izlazna vrata pored Save. Nikada vjerojatno nije bio veći sprovod živih mrtvaca. Muškarci su išli naprijed, a za njima žene i djeca. Pri izlasku iz logora muškarce su vezali žicom. Kad je kolona izašla iz logora i krenula prema Jablancu, na-

rod je izašao iz crkve /sa molitve/, a za njima su izašle ustaše sa Majstorovićem na čelu, koji je sada bio u franjevačkoj mantiji. Znali smo, da su narod i mjesni župnik bili nama naklonjeni. Sa propovjedaonice je župnik često održavao takve govore, posle kojih smo mislili da će ustaše i njega strpati u zatvor. Ovo naročito pominjem jer su nama zatočenicima takve propovijedi bile utjeha.

Pred Božić 1942. pobjegla su tri zatočenika, kojom prilikom je ubijen stražar, ustaša. Zapovjednik Majstorović je bio bijesan. Odmah je dao zatvoriti sve zatočenike, koji su radili u zapovjedništvu, kao i one koji su se sastajali sa pobjeglima. Na Badnji dan je Majstorović otišao u selo Bistricu, gdje je bilo na radu 60 zatočenika i sve je dao pobiti. Kad se vratio u logor, naredio je nastup cijele Ekonomije. Svrstali smo se u dvojni red, a on nas je promatrajući krvavim očima psovao i prijetio da će nas sve pobiti izvukavši obema rukama dva revolvera. Imao je očigledno pakleni plan, ali se predomislio i pozvao je samo dvojicu, koji su prije nastupa nešto razgovarali. To je bio neki Montiljo iz Kiseljaka i Moric Alkalaj, klesar iz Sarajeva. Montiljo je molio Alkalaja, ako ima, da mu da nešto da zapali, ali je Majstorović bijesno rekao da to nije istina. Mislio je, da je njemu Alkalaj nešto rekao o bježanju logoraša, jer je on tada bio kočijaš. Ustrijelio je najprije Alkalaja, a za njim i Montilja. Opazivši da se Montiljo još trza, sprasio mu je još tri metka u glavu. Iste večeri su izveli i preostalih 14 Jevreja one radne jedinice i pred svima ih postrijeljali. Bio je to tužan Božić.

Majstorović je prije toga bio organizovao jednu diletantsku grupu sa pozorištem /kazalištem/, koje je u velikoj sobi postolarske radione svake nedelje i praznikom davalo predstave za ustaše i zatvorenike. Pošto je o Božiću raspoloženje bilo očajno, morale su ustaše negovarati zanatlje da idu na predstavu kako ne bi Majstorović i to, što zatočenici ne dolaze na predstavu, smatrao sabotažom. Osnivanje tog "kazališta" imalo je prvenstveno za cilj, da rasonodi ustašku stražu koja nije nikud izlazila, a drugo radi zavaravanja javnosti. U toj diletantskoj grupi su došli do izražaja osobito oni, koji su se kamuflirali kao zanatlje. Majstorović je tako otkrivao zatočenika, koji bi svojim znanjem i talentom mogao biti opasan pri organizovanju otpora. Naravno, da je i njih poslije pobio.

U prvoj polovini 1943. godine, pošto je logor bio dosta "pročišćen", a nije više dolazio veći broj zatočenika, stanje se bilo popravilo. U junu iste godine ustaške vlasti su ipak odlučile, da se likvidiraju Srbi i Jevreji, koji im nisu bili neophodno potrebni. U grupama po 25 Srba i Jevreja premiještali su ih iz St. Gradiške u Jasenovac, dok su Hrvate premiještali iz Jasenovca u Staru Gradišku. U augustu te godine, kada sam i ja bio opet pre-

mješten u Jasenovac, ostalo je bilo u Gradiški još samo 150 Jevreja zanatlija i oko 150 Srba seljaka za obradu zemlje.

U rukovodstvu štaba glavnih zlikovaca St. Gradiške su onda bili:

Miroslav Majstorović-Filipović, bivši fratar iz Bosne, poručnik Ante Vrban iz Like, Nikola Gagro iz Hercegovine, vodnik Stanko Bevanda šef Kule i grobara, iz Hercegovine, vodnik Runjaš, specijalista za klanje u zatvoru, ustaški nadporučnik Nikola Gadić iz Mostara, zastavnik Pero Dogić, Ivica Čizmedžija mesar iz Zagreba i bivši zatočenik zbog švercovanja, specijalista za klanje djece, vodnik Buhovac iz Hercegovine, koji je naročito mučio Hrvate i slao ih u smrt gladovanjem. Vodnik Korenica je bio nadzornik Ekonomije, a nadzornik Kaznionice je bio satnik Bosak iz Bosne.

Ustaške dužnosnice su bile:

- Milka Pribanić, bivša konobarica iz Zagreba,
- Maja Buždon, radnica iz Zagreba i
- Nada Luburić, polusestra Maksa Luburića.

Od drugova Hrvata, koji su bili dodijeljeni Ekonomiji, doznao sam neke stvari iz nastambe "K" koje su oni svaki dan međusobno prepričavali, kao i ono što smo u toku dana sami vidjeli i saznali. A to su:

- Mate Winterhalter, profesor Veterinarskog fakulteta iz Zagreba,
- Prof. Gamulin, iz Zagreba, rodom sa otoka Hvara,
- Boris Mrak, student iz Trsta, i
- Franjo Žic, stolar sa otoka Krka, inače poštar u Zagrebu.

Opisati sva zvjerstva pojedinačno je nemoguće. Držim da će i ostali drugovi koji su preživjeli jaseno-vačke muke, imati još mnogo toga da kažu.

Da su moji navodi tačni zaklinjem se svojom časnom riječi, a drugovi, koji me u Sarajevu poznaju od ranije, potvrdiće, da su moji iskazi vjerodostojni.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

U Sarajevu, oktobra 1945. god.

Albert Maestro

Saslušao je i zabilježio kazivanje:
Dr Samuel Pinto, advokat.

Prepisao po rukopisu 14.V 1970.
Dr Josef Konforti

DODATAK SJEĆANJIMA A. MAESTRA

BJEKSTVO IZ LOGORA

U augustu 1943. godine bila je već likvidacija Jevreja iz Stare Gradiške u toku. Svakih par dana slali su transporte po 50 ljudi preko Okučana i Novske u Jasenovac, gdje su ih odmah raspodijelili na rad prema "potrebi", pa sam u jednu grupu bio ubačen i ja. Zanatlije su bile ostale još neko vrijeme, onda su i njih prošetali. Kada su zadnji Jevreji iz Gradiške bili prebačeni, ne znam. Znam da su neke pri koncu ustaše povele u bjekstvo sa sobom, da bi im do zadnjeg časa popravljali vozila na bježaniji. Vjerujem da su o tome pričali Buki Kamhi i drugi preživjeli. Isto tako sam ja ostavio u St. Gradiški dra Perića i dra Kunortia.

Vrativši me u Jasenovac augusta 1943, dodijelili su me kao starijeg i bez zanata za čišćenje dvije barake i logora. U to vreme je bio vrlo strog režim. Niko nije smio ostati u baraci. Ako je neko bio bolestan, morao je ići u baraku za bolesne, a kako su ondje ovi liječeni, bilo je opšte poznato: likvidacijom. Nisam stigao biti ni mjesec dana na tom poslu, kada je jednog dana naišao komandant logora, ime mu i neznam, i kada je mene vidio, pitao me je šta ja radim. Naš logornik mu je rekao, da čistim barake i krug. Na to je taj ustaša rekao, da ja i još oko 30 nas moramo sutra ići, da sijećemo i gulimo stupce za telefon, ili električni vod. Znali smo, da se do tada nije nijedna šumska grupa po svršetku posla vratila, ali nam je bilo već svejedno, nije ni bilo drugog izlaza. Dakle, sutra dan u 6^h izjutra bili smo na okupu ispred Ložione nas 30, od toga 28 Jevreja, 1 Srbin koga su navodno uhvatili negdje u šumi i osumnjičili ga da je partizan, kao i 1 Hrvat, koga su po nekoj kazni dopremili u Jasenovac. Pričalo se da je bio konfident. Dali su nam ime "električarska grupa" i kao takvi smo sjekali stupce za električne vodove. Voda grupe nam je bio Moric Montiljo, koji je po oslobodjenju bio rukovodilac u Električnoj centrali u Sarajevu i sad je živ i zdrav, pa može i on da o tome priča. Dakle, nas 30 su utovarili na jedan teretnjak sa stražom od 16 naoružanih ustaša, od kojih je jedan bio puškomitraljezac. Kako kod penjanja na taj teretnjak tako i kod silaženja kod Save, tukli su nas štapom i kundacima psujući najpogrđnije psovke, a na-

ročiti "junak" je bio puškomitraljezac. On je bio najokrutniji i najviše nas je mlatio. Kada smo sišli sa kamiona, utovarili su nas na skelu i prešli smo Savu. Idući do obližnje šume, oko 1 km, s obje strane staze bili su zreli kukuruzi, koje su ustaše trgale, pa i mi po koji. Ja sam nosio kotlić za kuhanje i oko 3 kg kukuruznog brašna, tj. oko 10 deka po čovjeku za hranu u toku čitavog dana. Ja sam takodjer morao do ručka da ljuštim električne stupce. Počeli smo raditi brzim tempom kako su ustaše tjerale, ali su se oni srećom zabavili pečenjem kukuruza i kada je bilo podne, ja sam skuhao i podijelio palentu. Sjedeći po strani drug Moric Montiljo nas je nekolicinu upozorio, da će nas prije likvidirati ako prije završimo posao. Rekao nam je, da se može neko čudo dogoditi, ako usporimo rad. Moric je naime imao neki plan. Kada je završen bio taj kratki odmor za jelo, jedan ustaša se je naročito okomio na onog partizana i govorio je drugim ustašama, da ga je u borbi na Kozari sreo, ali da mu je pobjegao i da ga se on dobro sjeća. Vidjeli smo kako ga je vodio na stranu da ga ubije, ali je vodnik rekao ustaši da ostavi to danas, svakako će za dan-dva biti sve u redu.

Pred večer su došli seljaci, mobilisani da vuku spremljene stupce na stanicu /kolodvor željeznički/. Tovareći na vagone uspio je Moric da namoli jednoga da odnese jedno pismo tamošnjem lugaru*, koji je na našu sreću saradjivao sa partizanima blizu Lonje. Seljak je odmah odnio pismo luguaru a ovaj je odmah otišao partizanima. Oko pola noći pod vodstvom lugara dovedeni su na prilaz šumi u kojoj smo mi vršili sječju i guljenje stupaca. Tu je onda operisao jedan partizanski protivčetnički bataljon. Jedna četa tog bataljona je izvršila neposredan napad, a druga je bila u zasjedi za slučaj potrebe.

Onog dana, kada smo se mi vratili u logor Jasenovac, prepričavali smo prijateljima gdje smo bili i šta smo radili. Tada je moj zet Benjamin Pinto iz Travnička radio kao mašinista u Ložioni kod lokomobila i nagovrao me je i molio, da se idućeg dana javim bolesnim. Ali, ja sam čvrsto odlučio da podjem u šumu na sječju jer me je kao starog prirodnjaka mamila lijepa priroda van logora. Bio je prekrasan septembarski dan i bili smo na radu samo u zakrpanoj i ušljivoj košulji sa porcijom, koju smo uvijek sobom nosili. Toga dana, umjesto 30 pošlo nas je svega 23. Ostali su se javili bolesnim. I sada vidim zeta, koji je ponovo došao da me nagovori, da ne idem na rad, ali ja ga nisam poslušao. Je li to bio instinkt, ili je sudbina /ili sreća/ bila, ja ne znam, ali ja sam se toga dana spasio.

* Up. Sjećanja M. Montilja.

Dakle, po silasku sa skele išli smo stazom pored kukuruza. Ustaše su trgale kukuruz, a nisu branile ni nama, da poneki otrgnemo, pa sam i ja jedan otrgnuo. U tom momentu me neko udari i ja misleći da je to ustaša, bacim kukuruz. Okrenuvši se opazih, da je to Moric, koji mi prijeteći reče: "Pusti to i požuri naprijed, sad ćeš vidjeti šta će biti". I zaista, na nekoliko metara pred šumom čuli smo plotun iz neposredne blizine sa povikom: "Lezi, partizani su tu!". Brzo smo legli, a partizani su osuli vatru s lijeve strane. Ustaše, ukoliko nisu već od prvog plotuna pale, legoše u jarak na desnoj strani. Metci su frkali iznad naših glava, pa i u moj kazan je po koji udario. Nije potrajalo više od par sekundi smirilo se je i čuli smo povik: "Juriš!" Bilo je nekoliko ustaša, pored mene je ležao onaj junak, ustaški puškomitraljezac, i molio je partizana da ga poštedi. Partizan mu odgovori, da ustašama iz Jasenovca nema pardona.

"Diž'te se drugovi!" - gromko je zaorio glas komandira čete. Kad smo se digli i pobrojali, vidili smo oko nas i u jarku 13 mrtvih ustaša, 12 pušaka i jedan puškomitraljez. Tom akcijom je spaseno 20 nas zatočenika. Slučaj je htio, da je Moric Montiljo bio pogodjen u koljeno i mi smo ga nosili na rukama do najbližeg oslobođenog sela, oko 6 sati hoda, a odatle su ga partizani kolima otpremili u partizansku bolnicu na oslobođenoj teritoriji Slavonije.

Moric je napisao prethodnog dana pismo i poslao ga je po seljaku partizanima, da će nas 30 logoraša doći još koji dan-dva na sječu, a onda da će nas pobiti ustaše i molio je hitnu pomoć kao partizan-prvoborac, koji je zapao u ustaški logor. Seljak je primio pismo i uz veliku opasnost po sebe predao ga je odredjenom lugaru, koji je isto odmah odnio partizanima. Svim okolnim selima su bile ustaške orgije već dodijale i većina naroda je bila za partizane.

Moric je dakle zaista spasitelj nas 20 logoraša. Trojica su u gužvi poginula. Jedan partizan je samo lako ranjen u rame i Moric teže u koljeno. Završavam svoje sjećanje time, da smo svi spaseni pristupili odmah istoj jedinici NOV i nastavili borbu protiv neprijatelja do oslobođenja.

Naharija, decembar 1971.

Albert Maestro

SJEĆANJA LEONA KOENA

Rodjen sam u Sarajevu 1916. godine u porodici malotrgovačkog bakalina i stanovao sam pred II svjetski rat na Mejtašu br.8.

Od početka 1939. godine do aprila 1941, tj. do okupacije grada Sarajeva od njemačke vojske i preuzimanja vlasti od ustaša, radio sam u Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu, odakle sam bio otpušten kao Jevrejin. Bio sam bez posla do mog hapšenja i odvođenja u ustaški logor. Radio sam kratko vrijeme u bakalnici moga oca, koji je prilikom bombardovanja grada stradao sa mojom sestrom već u aprilu 1941. godine. Brzo zatim su nam oduzeli i tu bakalnicu, a od druge polovine aprila sve do septembra 1941. često su me ustaše i Nijemci tjerali na prisilan rad. Nosio sam cijelo vrijeme žutu traku sa šestokrakom zvijezdom oko lijeve nadlaktice. Uprkos tome, ja sam cijelo vrijeme konspirativno saradjivao sa naprednim drugovima u borbi protiv okupatora i ustaša. U organizovanoj "četvorci" koju je vodio moj drug Josip Pajić, trgovački pomoćnik firme "Ocean", a oformio je drug Nisim Albahari, radio sam na raznim zadacima kao što su: sakupljanje pomoći za NOP, pisanje parola, većinom antiustaških, i dijeljenje propagandnog materijala.

Koncem septembra 1941. došla su u moj stan neka civilna lica iz ustaškog redarstva da me uhapse zbog sakupljanja "crvene pomoći", ali tada ja nisam bio kod kuće. Od tog dana sam se sakrivao i tražio priliku i mogućnost da bježim iz Sarajeva. Freko poznatih prijatelja NOP bio sam dobio neku lažnu propusnicu za putovanje u Mostar i pošao sam sa bratom Cadikom, ujakom Jakobom Pappom i njegovom kćerkom Anicom. Na putu za Mostar, prilikom pregleda propusnica, ustaška patrola je posumnjala da naše propusnice nisu ispravne, povelala nas nazad u Sarajevo i zatvorila sve četvoro. Ispitivali su nas i oduzeli su nam sve stvari, a mene su strpali u samicu zatvora Beledija. U tom zatvoru smo ostali više od mjesec dana. Jedne noći, krajem oktobra, izveli su iz ćelija u hodnik nas oko dvadeset zatvorenika, postrojili nas i sproveli do Vojnog logora u ul. Vojvode Putnika /sada Kasarna maršala Tita/. Tu je bilo sakupljeno već oko pet - šest stotina Jevreja za transportovanje u Jasenovac. Kasno u noći bili smo utrpani u teretne vagona i zatvoreni katancima. Sve

fiziološke potrebe morali smo vršiti u samom vagonu. Tako smo putovali dva dana do sela Jasenovca i stigli smo do stanice toga sela pred veče. Te noći smo bili zatvoreni pod jakom ustaškom stražom u jednoj demoliranoj i oskrnavljenoj pravoslavnoj crkvi, u kojoj je prije nas držana stoka, tj. služila je kao staja. Poslije nas je dovedena i grupa Srba-pravoslavaca i Hrvata-komunista iz Zagreba. Među njima je bio i dr Gavrančić, predsjednik jugoslavenskog društva "Sokola" za Hrvatsku. Kasno iza ponoći upalo je u crkvu oko deset ustaša sa poznatim koljačem Ljubom Milošem na čelu. Počeli su odreda mlatiti i maltretirati sve nas. Naročito su se okomili na grupu dovedenu iz Zagreba, a posebno na dra Gavrančića psujući i grdeći ga na razne načine. Tukli su ga bezdušno kako su gdje stigli nogama i šakama, iako je dr Gavrančić pokazivao potvrdu od poglavnika Pavelića da ga ne smiju tući i zlostavljati. Ljubo Miloš je tu potvrdu pred svima pocijepao vičući: "Ja sam ti ovdje Ante Pavelić i ja ću ti suditi!" I zaista, u logoru sam ga vidio skoro svaki dan da su ga vodili na rad, tukli ga, a po noći je stajao i po nevremenu u ogradi od bodljikave žice dok ga poslije petnaest dana nisu likvidirali.

Prije ulaska u sam logor svi smo bili privedeni do ustaškog ravnateljstva u selu Jasenovcu. Prilikom pretresa oduzeli su nam sve stvari. Ko je imao novac, zlatnine i druge dragocjenosti, morao je po naredjenju sve predati. Sva dokumenta koja smo kod sebe imali, oduzeta su nam i bačena na gomilu bez ikakvog reda i popisivanja. Tada nam je bilo već jasno, da otuda nema izlaska. Kod ličnog pretresa bili smo postrojeni u dva reda. Prekopali su nas od glave do pete tražeći da nismo bilo šta sakrili. Morali smo se svlačiti, da vide da li imamo nešto u cipeli ili u odjeći sašiveno. Kod nekoliko zatočenika pronašli su neke stvari, koje nisu bili predali ustašama. Te su mlatili do iznemoglosti u tolikoj mjeri, da su ih morali iznijeti i onda su ih strijeljali. Tada su nam održali dalju lekciju, da će nam se tako svima desiti, ako se ne budemo pridržavali njihovih naredjenja i ako budemo sabotirali rad. Po završetku tih pretresa i lekcija, odveli su nas u logor pod jakom ustaškom stražom koja nas je tjerala da trčimo. Jedna grupa, u kojoj sam bio i ja, bila je dotjerana do logora IIb, koji se nalazio nekoliko kilometara van sela. Logor Jasenovac II bio je lociran na Lonjskom polju. Tu su bile postavljene dvije barake, stračare, od otpadaka dasaka i okoraka. Sa svih strana je prodirala voda kada je bila kiša. Sva je baraka bila u vodi i blatu. Svaka od tih baraka je bila predviđena da primi po dvesta pedeset do trista zatočenika, a bilo je utrpano u svaku po hiljadu i pet stotina i više, tako da nije bilo moguće leći, već se samo sjedilo i držimalo preko cijele noći.

Zatočenici tog zloglasnog logora, poznatog po

mučenju i ubijanju, trebalo je da naprave Nasip, koji bi zaštitio Lonjsko polje od plavljenja rijeke Lonje, koja se svake godine u jesen prelijevala i pokrivala cijelo polje velikim količinama vode. Život i rad u tom logoru je bio životinjski, mukotrpan i iscrpljujući. Ovaj se Nasip gradio od septembra do prvih dana decembra 1941. U tom vremenskom periodu padale su obilne kiše. Gradnjom Nasipa nastalo je fizičko i psihičko uništavanje zatočenika. Za sve vrijeme jedina je hrana u tom logoru bila u podne i na večer kuhana voda sa par listića kupusa. Za doručak nismo ništa dobijali. Na Nasipu se radilo u desetinama. Svaku desetinu su kontrolisale po dvojica - trojica ustaša, koje su batinama nemilosrdno tjerale zatočenike da kopaju zemlju. U prvo vrijeme smo kolicima prevozili i nabacivali zemlju na Nasip, ali uslijed stalnih, velikih kiša, bilo je nemoguće tako raditi, jer se zemlja pretvorila u blato, pa su nas zato onda tjerali, da je samo lopatama prenosimo i bacamo tako na Nasip. Takav rad je trajao od 7 sati ujutro bez predaha do 5 sati naveče. Pored ustaša, koje su nadzirale rad zatočenika izglednijih, neispavanih i umornih, do kože mokrih, bila je i grupa ustaša, koja se zvala "kaznena ekspedicija". Ona je svaki dan po par puta navraćala na radilište. Pri svakom njihovom dolasku udarali su nas debelim batinama. Od tih batina bilo je svakog dana premlaćeno pedeset - šezdeset zatočenika. Svaki dan je ostajalo dvadeset - trideset mrtvih ili potpuno premlaćenih zatočenika na Nasipu, gdje su bili i zatrpavani zemljom, ili pokopavani pored Nasipa. Rad na tom Nasipu je trajao sve dotle, dok voda nije toliko nadošla da nismo mogli više tamo opstati. Obe barake su bile u vodi, pa se u njima nije moglo više ni sjediti. Zbog toga su ustaše odlučile da taj logor presele u Jasenovac - Ciglanu. Tako je oko dve do dve i po hiljade potpuno iscrpljenih logoraša bilo premješteno u logor Jasenovac IIIb - Ciglanu. Bili smo onda posve prljavi i vašljivi, stalno do kože mokri. Od logora II do Ciglane trebalo je da gazimo većim djelom puta preko pola metra poplavljenog Lonjskog polja. To prebacivanje zatočenika izvršeno je u dvije grupe. U prvoj grupi su selili nas mlađe do trideset godina, a u drugoj grupi preostale. Mi smo pošli već kasno popodne, a druga grupa tek uveče po noći.

Toga dana je bilo strašno nevrjeme. Duvao je hladan i snažan vjetar, praćen snijegom i kišom. Prebacivanje prve grupe do Ciglane trajalo je skoro tri sata. Iz ove grupe je u toku preseljavanja nastradalo oko sto zatočenika, koji su bili premlaćeni, ili su se smrznili i utopili u poplavi. Druga grupa je prošla još gore. Išli su po mraku, a vrijeme je bilo još hladnije. Vjetar je duvao sve do Save. Na tom putu su stariji još mnogo više stradali. Kada smo stigli pred kapiju glavnog logora, bila je ondje velika gomila od četiri - pet stotina mrtvih. Bili su to polugoli kosturi, koji su ležali jedan preko drugog.

Ustaše su natjerale zatočenike ovog logora ujutru, da ih nabacaju na zaprežna kola i odvuku skelom preko Save, gdje su i zakopani u zajedničku jamu. To su bili većinom Srbi i stari Jevreji, među kojima je bilo i mnogo uglednih. Sjećam se, da je među ovima bio i rabin ham* Moše Nisim Papo.

U logoru Jasenovac IIIb - Ciglana, nastavljene su muke i masovno uništavanje zatočenika. U tom logoru je bio drugi režim sa nešto boljim uslovima rada. Taj se logor nazivao "radnim logorom", ali je stvarno bio "logor smrti". Bili smo smješteni opet u dvije barake, ali je nastavljeno fizičko i psihičko iscrpljivanje. Hrana je i dalje ostala samo kuhana vruća voda sa par listića kupusa ili repe, bez ikakvog hljeba, ali ovdje već tri puta dnevno. Bila je jaka zima i glad. Židovi baraka su i ovdje bili toliko šuplji da se kroz njih sve unutra vidjelo. Duvalo je sa svih strana. Odozgo, kroz pukotine je ulazio studen zrak i snijeg; nije bilo nikakvog zagrijavanja. Nije ni čudo, da su se zatočenici preko noći smrznavali. Svakog jutra su iz ovih baraka iznosili oko trideset mrtvih i smrznutih zatočenika bez ikakve evidencije.

Bila je jedna baraka van samoga logora kod Save u Jasenovcu. Do te barake su obično noću, ili pred večer, dovodile ustaše iznemogle zatočenike na likvidaciju. Ta se baraka na obali rijeke zvala "Granik", a služila je prethodno za istovar i utovar robe u manje ladje i barke. Poslije je to ograđeno sa dva ulaza. Jedan je ulaz bio sa obale, a drugi, zapravo izlaz, je bio nad samom rijekom gdje su inače pristajale lađice i vezivane za stupove zabijene u rijeci. Sa obale su ustaše puštale žrtve jednog po jednog navodno na ljekarski pregled prije "premjestaža" u drugi logor. Ljekarski je pregled iziskivao, da se predhodno svaki svuče do gača i odijelo ostavi na jednoj strani i da žrtva prodje kroz posebna vrata u drugom prostoru pred izlaz. Tu su ih krvnici čekali sa maljem i onesvešćivali udarcem po glavi. Tako onesvješćenog su ili bacali odmah u rijeku, ili bi ga kamom preklali i tako ga dok je još krvario gurnuli u tekuću rijeku. To nije mogao redovito vidjeti niko sa obale osim grobara, koji su inače vozili umrle zatočenike preko Save i skoro uvijek sahranjivali u zajedničke jame - dok nije bio proradio poznati "krematorij" Pićilija.

Ustaše su često pozivale sve zatočenike logora na tzv. "nastup", koji je bio nastup smrti. Iz postrojenih grupa odabirali su slabije i odvodili su po nekoliko stotina zatočenika. Kazivali su, da stari i bolesni idu u "drugi logor". Odvedeni su odvojeno čuvani pod stražom ustaša i naveče su odvedeni vezanih ruku žicom i ubijani, obič-

* Ham je skraćenica od baham, a baham je jevrejsko svešteno lice, koje je završilo odgovarajuće škole.

no preko Save. Takvih je nastupa bilo redovno po tri-četiri svakog mjeseca te prve zime i proljeća, kada su neprestano stizali novi transporti zatočenika. Od preostalih zatočenika formirane su razne "radne grupe", ili su jače pojedince pripajali postojećim grupama, u Lančaru, Ciglanu i druge grupe. Ja sam onda pripao Mincovoj grupi /po imenu vodje te grupe/, u kojoj je radilo preko sto logoraša, a trebalo je obavljati sve vanjske fizičke poslove, koji su se sastojali od istovara i utovara vagona raznom robom. Tada je bilo došlo oko pedeset vagona elemenata za montažu zatočeničkih baraka. Morali smo čistiti prilaze i krug logora od snijega, koji je u decembru te godine bio jako napao. Elemente za barake smo morali nositi na ramenima. Sve smo to morali raditi pod najtežim uslovima zime i gladi. Nije ni čudo da sam takvim radom bio došao do krajnjih granica fizičke izdržljivosti. Tada sam bio živi kostur, pri tome još i pun ušiju, neopran i neobrijan od dana dolaska u ovaj logor.

Od vodje grupe Minca zatraženo je onda da od svojih ljudi odvoji po deset zatočenika, koji bi mogli raditi u krojačnici i obućarskoj radionici u logoru Stara Gradiška. Među ostalim zapitao je i mene šta sam radio prije zatočenja. Kad sam rekao da sam radio u Vojno tehničkom zavodu u Sarajevu, odredio je i mene kao obućara. Logor St. Gradiška je bio pravi radni logor, u kome su bile zanatske radione krojača, obućara, kožara i drugih zanata. Postojala je i neka mala ekonomija, kao i male pomoćne radione za održavanje i za pogon. Bila je i mala električna centrala.

Prilikom preseljenja ove grupe od oko pedeset zatočenika iz Jasenovca u St. Gradišku u februaru 1942. godine u kojoj sam ja bio, vidio sam na prelazu u drugi voz kod Okučana, da je na stanici stajala velika grupa žena i djece /oko tri - četiri stotine/ uglavnom iz Sarajeva, koje su čuvale ustaše. Žene su neke od nas prepoznale i plaćući su nam pokazivale rukama, da su već deset dana na putu u zatvorenim vagonima. Taj prizor je bio strašan jer smo prepoznali mnogo naših žena i djece do dvanaest godina stare. Nijedno od djece i žena nisu nikada više ni išli ni u kakav logor; prevezeni su u Jasenovac na likvidaciju.

S obzirom da je u Gradiški bio radni logor, dobijala se ovdje nešto bolja hrana sa 1/8 kukuruznog hljeba. Poslali su me u Obućarsku radionu, ali, pošto nisam znao raditi kao obućar, odredili su me opet za vanjski fizički rad u grupi Jaroslava Černija /zatočenika/, koji je vodio tu grupu za vanjske radove i za gradjevinarske poslove u logoru. Tako iscrpljen i nemoćan kako sam već došao, razbolio sam se. Gradjevinarski radovi su se sastojali u kopanju latrina /klozeta/, u pravljenju i održavanju ograda oko logora i drugih fizičkih radova za održavanje postrojenja. Preboljeo sam bio malariju na nogama tako, što su

me drugi zatočeniци poštediteljivali od težih radova. Odmah za tim oboljeo sam od trbušnog tifusa. Nemoćnog i pod visokom temperaturom, bez ikakve ljekarske pomoći /nismo se ni smjeli javljati za ljekarske preglede/, drug Černi me je oslobadjao od svakoga rada i slao me u koje zaklonjeno mjesto, da me ustaše ne bi našle. Tako iscrpljen bolešću, opet pun ušiju i neoprani nakon dvadesetodnevnih bolesti, morao sam opet ići na rad. Jednog dana na radu, došao je drugu Černiju jedan vodnik i rekao mu, da odredi dva zatočenika za rad u ženskom logoru, tzv. logoru Hrvatica, gdje su bile zatočene Hrvatice i muslimanke, tretirane kao političke zatvorenice. Drug Černi je odmah odredio mene, jer sam bio nemoćan za dalji vanjski rad, pa sam tako koncem marta, ili početkom aprila radio u ženskom logoru. Taj logor je bio ograđen visokom ogradom od cigle i dasaka. Onda je u tom logoru bilo oko pedeset zatočenica, a kasnije se taj broj povećao na dvesta. Naš posao se sastojao u tome da donosimo vodu u kantama i buradima za umivanje, kuhanje i za piće, jer ondje nije bilo vode, a zatim da pripremamo drva za kuvanje, da donosimo dnevna sledovanja hrane i ostale fizičke poslove. Kod stupanja na taj posao, ustaški vodnik Bevanda nam je zaprijetio, da ne smijemo razgovarati sa zatočenicama, da će nas inače ubiti na licu mjesta. U tom radu su nas zatočeniци ipak drugarski primile. Omogućile su nam da se operemo, da pošaljemo odjeću na dezinfekciju, jer smo bili ušljiv i dr. Tada sam se prvi put nakon šest mjeseci logorovanja mogao presvući i čarape skinuti s nogu, koje su bile već slijepljene uz kožu. U tom su logoru bile uglavnom drugarice naprednih shvatanja, medju kojima je bio izvjestan broj drugarica i iz Sarajeva: ing. Kraljevića drugarica Kapri, Vinka Vidović, drugarica Karabegović i druge. Bila je medju ovim i Rašela Musafija i još neke Jevrejke, koje su bile udate u Sarajevu za nejevrejke. Naravno, sve su u logoru smatrane kao nejevrejke i nije se smjelo znati da su Jevrejke. Logornica je najprije bila drugarica Zlata Pavelić, a kasnije Ružica Štajner, obje rodom iz Zagreba. Nakon kratkog vremena stekli smo obostrano povjerenje. Mi smo drugaricama bili na usluzi prenoseći razna obavještenja i medjusobno dopisivanje iz ženskog u muški logor i obratno. Tim putem smo se medjusobno obavještavali o zbivanjima u samom logoru a prenesene su i razne poruke. Često sam prenosio i pismene izvještaje logornice Zlate Pavelić zatočeniku Stanku iz muškog logora, koji je bio tipografski radnik. Drugarica Zlata je bila odvedena onda u Zagreb, gdje je ubijena /kako se to doznalo/, a zamjenila ju je drugarica Ružica Štajner, čija sam obavještenja nastavio da prenosim istom vezom /na mene tada niko od ustaša nije sumnjao/. Ta obavještenja smo slali izvjesnim kanalima van logora, što sam tek kasnije saznao.

U logoru zatočenica sam radio do konca augusta 1942. godine, a onda sam ponovo prebačen sa grupom od oko

sto pedeset zatočenika, uglavnom Jevreja, u logor Jasenovac III. Tamo sam opet bio odredjen za vanjski rad. U Jasenovcu sam sada zatekao u logoru mog druga iz Sarajeva Morica Montilju, električara, koga sam u Sarajevu poznao i učestvovao s njime u raznim akcijama, koje je organizovala prije rata napredna omladina preko jevrejskog društva "Matatja". On me je odmah prihvatio i s njime sam počeo dalje da saradjujem. Moric je u logoru radio kao električar. Oni su imali električarsku radionu, a išao je na rad i van logora. Pri povratku sa rada donosio je redovno vijesti, koje bi doznao vani i interesantne izvratke iz novina. Te smo vijesti obično prodiskutovali u radioni sa još nekoliko drugova. U toj radioni je djelovala partijska ćelija, u kojoj je drug Moric bio zamjenik sekretara i često smo se dogovarali šta od toga treba da se prenese drugim zatočenicima. Aktivnost rada je bila naročito pojačana u vremenu kada je kapitulirala Italija. U toj radioni bio je instaliran i dobro sakriven radioaparar sa slušalicama, pa smo često slušali vijesti "Slobodne Jugoslavije" i druge savezničke radiostanice na našem jeziku. U tom vremenu posredstvom izvjesnog broja zatočenika počeo sam raditi u radioni Lančare kao tokar. Zadatak mi je bio, da prenosim primljene vijesti jednom krugu zatočenika sa kojima sam u toj Lančari radio. Sa Moricom Montiljom sam saradjivao sve do oktobra 1943. godine. Jednom prilikom je onda on išao na rad van logora, pa je toj grupi uspjelo uz pomoć partijskih drugova područja da ubiju ustaše čuvere i pobjegnu u šumu, gdje su se pridružili partizanima. U radioni pogona Lančare bio je onda još odjel automehaničara, u kome su radili neki moji poznanici iz Sarajeva, a vodja tih automehaničara je bio Maks Samlajić. Početkom 1944. počeo sam raditi tokarske radove za automehaničarsku radionicu. U maju ili junu je onda ta automehaničarska radiona preseljena u selo Jasenovac van logorske ograde. U toj radioni su se popravljala razna dotrajala motorna vozila, vršena je reparatura motora i drugih dijelova. U tom radu, po dogovoru sa Samlajićem i sa Monijem Altarcem, automehaničarom - zatočnikom, nastojali smo da radimo tako polovično /saboterski/ kako bi samo polovično i nesigurno kola mogla raditi i opet bi se kvarila, a da ustaše ne bi posumljale u našu sabotažu, jer bi nas onda jednostavno likvidirale. Bili smo im potrebni, jer nisu imali povjerljive stručnjake ustaše, pa nam je takva sabotaža u dobroj mjeri i uspjevala.

U toj radioni zvanog "Brzi sklop" radili smo sve do aprila 1945. godine. Tada su ustaše morale evakuisati i ovu radionu sa likvidacijom ustaških logora St. Gradiške, Jasenovca, Kožare i drugih logora. Prebacili su nas zatočenike tim sada pokretnim Brzim sklopom u Zagreb. Bilo nas je onda dvanaest - četrnaest zatočenika, od kojih nisu svi bili ostali ni do Zagreba, a kod daljeg povlačenja iz Zagreba prema Zidanom Mostu, pobjegao sam i ja iz

transporta sa još jednim zatočenikom, učenicom Dušanom Preličem, koji je doveden sa Kozare. Poslije tri dana lutanja po šumi, naišao sam na partizanske jedinice, koje su me prihvatile i sobom povele. U toj partizanskoj jedinici našao me je drug Kazimir Franković, koji me je smjestio u jednu sanitetsku jedinicu u okolini Ljubljane. Kako sam bio fizički iscrpljen i bolestan, poslali su me na Lječničku komisiju, koja me je pregledala i ustanovila da nisam sposoban za dalje pokrete, pa me je uputila kući u Sarajevo. Dobio sam dva mjeseca odsustva i da se javim zatim mobilizacionom oficiru u Komandi grada Sarajeva. Tako sam i postupio. Komanda grada me je poslije ta dva mjeseca odmora odredila na moj zahtijev na rad u Glavnu željezničku radionu.

U Sarajevu, u martu 1972.

Leon M. Koen

SJEĆANJA JERUHAMA /JERKA/ GAONA

Rodjen sam u Travniku /Bosna/ 1921. godine u porodici obrtnika-zanatlije. Otac Avram je bio narodni obućar. Izrađivao je jake cipele i drugu obuću, najviše za seljake. Bilo nas je u porodici osmoro djece, pa je otac od svoje zarade jedva sastavljao kraj s krajem. Zbog toga je od nas petoro braće samo jedan uspio da se školuje i diplomirao je medicinu prije početka drugog svjetskog rata. Odslužio je pun vojni rok, a zatim je u više navrata bio pozivan na vježbe sve do 1941, kada je Jugoslavija kapitulirala, pa je sa još jednim starijim bratom bio zarobljen i odveden u njemačko zarobljeništvo. Najstariji brat Salomon je bio također obućar i radio je s ocem. Njega su ustaše već u junu 1941. odvučle u Gospić. Kroz druge logore, Krapje i Jasenovac, stigao je u logor St. Gradišku, gdje je radio u obućarskoj radionici do decembra 1942. kada su ga ustaše zaklale. Četvrti brat Isak je bio brijač i on je stradao prilikom bombardovanja u Beogradu, gdje je radio.

Ja sam bio trgovački pomoćnik u trgovini Mamića Kalderona u Travniku. Uhapšen sam sa stricem Isakom Gaonom, koji je bio također obućar, 20. oktobra 1941. godine kada su ustaše u Travniku pokupile sve Jevreje muškarce do šezdeset godina stare. Svi smo skupa bili otpremljeni u Jasenovac, gdje smo stigli 22. oktobra izjutra.

Uslovi rada i života su bili u tom logoru od početka očajni, pa nije ni čudo, da su skoro svi moji sugrađani Jevreji nastradali još iste zime već do januara 1942. godine; svakako najviše oni, koji nisu imali nikakav zanat i koji su bili manje otporni. Odmah po dolasku u logor radio sam na užurbanoj izgradnji Velikog i Malog nasipa na obalama Save, koja svojim tokom zaobilazi skoro polovinu jasenovačkog logora i Ciglanu. Teren je često bio poplavljen poslije kiša a kada se snijeg topio u sredini logora je bilo i veliko jezero, nastalo na mjestu gdje je kopana zemlja za izradu cigle. Cijeli teren je bio vrlo blatnast i teško smo se kretali, a ustaše su nas batinama tjerale na rad, pa su mnogi zatočenici na tim nasipima stradali. Mnogi su bili strijeljani na tom radu bez obzira na starost i opštu fizičku kondiciju, ako su zastajali pri krajnje napornom radu. Radio sam i ja na tim nasipima od prvog dana do konca decembra iste godine.

Onda sam se nekom srećom prijavio da sam obučar, jer sam poznavao alat i često sam gledao kako su otac i brat radili. Logor Jasenovac IV je najprije bila obučarska radiona, koja je poslije bila premještena u Staru Gradišku sa krojačkom radionom, a ovaj logor IV je postao "Kožara" do likvidacije.

Kada smo u februaru 1942. bili premješteni u St. Gradišku, radili su u toj radioni još mnogi drugi, koji nisu bili izučeni obučari, ali su se brzo privikavali i naučili su raditi, pri čemu su im pomagali stručnjaci tako, što su im davali lakše poslove. Ipak sam, kao i mnogi drugi, morao često ići raditi i vanjske poslove. U Gradiški sam ostao do septembra 1944. godine kada su me ponovo premjestili u Jasenovac.

Najteži rad sam imao i najviše užasa sam preživjeo na izgradnji nasipa na Savi. Tu je odmah stradalo /najviše poubijano/ hiljadama Jevreja. Pored Jevreja ubijani su i ostali zatočenici: Srbi, Muslimani i Hrvati komunisti. Mali broj je ostao u životu po završetku tih radova. Onda su bili likvidirani logori Bročice i Krapje, a s njima i zatočenici. Pored ovog, pukom srećom sam preživio rad na sječi drva u toku mjeseca decembra 1942. godine u srpskom selu Bistrice kod Bos. Gradiške u podnožju Kozare, gdje sam nosio i okove oko nogu. Tu mi je nastradao najstariji brat Salomon. Ustaše su ga zaklale. Zahvaljujući sreći i svojoj izdržljivosti, vratili su me u logor St. Gradišku. I u tom logoru je nastradalo oko četrdeset zatočenika Jevreja po mojoj procjeni, najviše obučara i krojača.

Spasio sam se bjekstvom iz logora Jasenovac 22. aprila 1945. godine. Bjekstvo je organizovala KP logora, na čelu sa Antom Bakotićem keramičarom. To je bio zapravo zadnji i jedini mogući pokušaj, da se sačuvaju životi, jer je već bilo poznato, da će se iste večeri likvidirati svi preostali zatočenici. Sreća je bila naklonjena, kod tog proboja, samo malom broju nas, pri čemu sam i ja bio ranjen u ruku. Po proboju iz logora, poslije tri dana neprestanog probijanja i skrivanja u šumama Slavonije, stupio sam u vezu sa jedinicama NOV i odmah sam bio rasporedjen kao borac 3. voda 3. čete 3. bataljona V srpske udarne brigade 21. divizije I armije. U borbi za oslobodjenje zemlje, bio sam ranjen u desnu šaku, a zatim kao ranjen i krajnje iscrpljen, prebačen sam u Poljsku bolnicu I armije na Šalati u Zagreb.

Od cijele moje uže i šire porodice ostali smo samo nas tri brata živa. Otac Avram je umro u logoru St. Gradiška aprila 1942. Bolovao je od tifusa i bio je potpuno iznemogao od gladi. Najstariji brat Salomon, kako navedoh, bio je zaklan u decembru 1942. godine u selu Bistrice prilikom sječe šume. Majka Beja i sestre Regina, Rašela i Delisja bile su oko dvadeset i pet dana po dolasku

u ženski logor St. Gradiška, transportovane u Djakovo i vjerojatno likvidirane u Jasenovcu. Od ostale bliže rodbine, porodica Altarac, mesari i porodica Trinki, odmah su likvidirane do mjeseca novembra u Jasenovcu. Jedini je još od bliže rodbine bio ostao živ do 1945. godine najmladji od porodice Altarac, fini mehaničar Moric, koji je poginuo prilikom proboja.

Skoro svi Jevreji moje grupe stradali su na najgrozniji mogući način, uglavnom maljem, a manje vatrenim oružjem. Poslije ubijanja maljem i klanjem sahranjivani su još 1941. godine u zajedničke grobove. Kasnije su lješevi spaljivani u Ciglani, ili bacani u Savu. Travnički Jevreji, kako sam već spomenuo poubijani su mjeseca novembra 1941. i to mnogi željeznom šipkom, ubodom kroz usta. Imao sam priliku da to vidim na pr. kod mog rodjaka Samuela /Samija/ Altarca. Po zanimanju je bio poštanski službenik. Vidjeo sam ga kako leži mrtav, proboden kroz usta sa trakom bijele pjene na ustima. Naročito mi je ostalo u sjećanju jezivo ubistvo Salamona Abinuna, kožara iz Travnika. On je ubijen kundačenjem. Kada su ga ubijali dozivao je svoju ženu Renu i svoje malo novorođeno dijete. Dotučen kundačenjem, pao je prednjim djelom tijela u glib.

Obzirom na način kako sam se nekim čudom spasio, nisam mogao skoro ništa kao uspomenu na logorovanje sačuvati. Ostala mi je u džepu samo kašika i jedna zatočenička karta, kojom sam bio zamolio krojača Bracu Gaona iz Sarajeva radi slanja paketa. Tu ću dopisnicu fotokopirati i poslaću vam kopiju.*

O proživljenom logorovanju bi se moglo još mnogo pričati po sjećanju, ali je teško pisati o svim užasima i o svireposti ustaških zločinaca. Nije smjeo niko pisati nikakve uspomene ili zabilješke, što je, kao i skrivanje novca i dragocjenosti bilo kažnjavano smrću. Sve te grozote u logorima za vrijeme rata, nije moguće potpuno zaboraviti ni do kraja života.

U Sarajevu, 26. oktobra 1971.

Jeruham Gaon

* Fotokopirana dopisnica nalazi se među priložima na kraju knjige.

SJEĆANJA JEŠUE ABINUNA

Rodjen sam u Sarajevu 1920. godine. Izučio sam brijačko-frizerski zanat i radio sam do 1941. godine u frizersko-brijačkom salonu Rafe Levija na Marindvoru. Stenovao sam u ul. Sarač-Ismaila 23, gdje me je sa porodicom uhapsila policija 25. oktobra 1941. godine, bez ikakve krivice ili presude. Odveden sam sa ocem i starijim bratom u logor Jasenovac velikim transportom, isključivo Jevreja. Tamo smo stigli 28. oktobra.

Putovali smo pod oružanom stražom u zatvorenim teretnim vagonima, iz kojih nas nisu puštali ni radi tjelesne nužde. Primili su nas u Jasenovcu vrlo loše sa batinanjem većeg broja zatočenih bez ikakvog razloga. Oduzeli su nam sve vrednije stvari, a ostavili su nam od došeženog samo odjeću, koju smo na sebi nosili i po jedan par veša i čarapa za presvlaku. Osim jedne porcije i kafičke nisu nam dali da zadržimo ni viljušku, a kamo li bilo kakav nožić, pa ni žilet za brijanje. Razumije se, satove, prstenje i bilo koji nakit odmah su nam oduzeli, kao i sva pisma, potvrde, uvjerenja, ljekarske svjedodžbe itd. Ništa nisu dali da zadržimo, pa ni olovku i papir.

Odmah su i mene /kao i sve ostale/ odredili za vanjske poslove, koje sam pod vrlo teškim prilikama jedva mogao obavljati. Srećom, od januara 1942, bio sam premješten u zatočeničku brijačnicu, u kojoj sam radio do konca 1943. godine. Od januara 1944. do početka 1945. godine radio sam ponovo na vanjskim poslovima, a od januara 1945. radio sam ponovo u logorskoj brijačnici.

Najteži radovi i najopasnije vrijeme zatočenja bili su jesen i zima. U novembru 1941. tjerali su nas pod jakom pratnjom ustaša na sječu šume preko Save. Vukli smo balvane upregnuti kao konji. Ko to nije mogao da radi, dobijao je batine, od kojih su mnogi na radu stradali. Na dan 14. novembra 1941. godine dobar dio zatočenika je spavao na tavanjskim prostorijama Ciglane u Jasenovačkom logoru. Pošto je padao snijeg, rečeno je da se ujutru neće ići na posao. Nasuprot tome, tog istog jutra na tavan su uletjele bijesne ustaše sa drvenim kocima i željeznim polugama. Tukli su nas, vikali i psovali što ne idemo na posao. Tom prilikom ubijen mi je otac, a ranjen je moj stariji brat. Ja sam uspio pobjeći bez povrede.

Ne mogu se sjetiti, niti mogu opisati sve zločine i životinjske postupke, koje su ustaše skoro svakog dana u prvoj godini provodile i koliko sam tih maltretiranja na svoje oči vidio, pa i lično podnio. Činjenica je, da je te prve godine, preko zime, već bilo nestalo više od tri četvrtine zatočenika, koji su bili sa mnom dotjerani.

Pošto su ustaše trebale stručnjake i zanatlije za razne poslove, mi smo relativno bili u stanju sa svojim zanatima da sačuvamo glave nešto dulje. Ali, stradale su i zanatlije masovno zbog sitnih prekršaja, ili zamjerki, često iz osvete, ili povodom "masovnog kažnjavanja". Zloglasni zapovjednik logora Luburić je cijele 1942. godine dolazio subotom, ili nedjeljom i vršio je tzv. "čišćenje" baraka, u koje su stalno dovlačili nove zatočenike. Čišćenje se sastojalo u tome, što su vršene smotre nastupom svih logoraša iz baraka u duga dva reda. Luburić sam sa još jednim, ili dva časnika, vršio je pregled između razmaknutih redova i odvajao je iznemogle i slabije, koje su ustaški časnici odmah odvajali i odvodili na likvidaciju. Bez ikakvog popisivanja, ovi Luburićevi "osudjenici" nisu više došli u baraku. Posebni redari su dolazili i tražili stvari onih, koji nisu više bili te noći na spavanju u baraci.

U 1942. godini sam bio premješten u logor Stara Gradiška kao brijač. Te godine je vršeno i gušenje djece ciklonom u jednoj zgradi tog logora.

Ta i slična masovna ubijanja, streljanja u logorskom krugu, odvajanja male djece od majki u Gradiški radi odvođenja djece na likvidaciju, kao i grupa samih žena preko Save na zloglasnu Gradinu, bila su skoro svakodnevna. Ubijanja su vršena u svim logorima, ali najmasovnije su vršene likvidacije zatočenika u logoru Jasenovac. Tamo su često u posljednjoj godini rata transportovali zatočenike iz drugih logora na likvidiranje. Od očevidaca sam doznao za mučenje žena u Mlaki kod Jasenovca na slijedeći način: na određena mjesta su ostavljale ustaše topao kruh, a gladne, iznurene žene su ne sluteći ništa, instinktivno prilazile i uzimale taj kruh. Ustaše bi iz prikrajka u zasjedi sačekale i navaljivale su na njih, batinale ih i mučile na najgrozniji način.

Od moje rodbine stradali su u logorima oba roditelja, brat i dvije sestre. Osim ovih najbližih još mnogo stričeva, tetaka i njihove djece. Skoro niko nije ni vjerovao, da će se spasiti, a znali smo da nas čeka masovna likvidacija. Razmišljali smo početkom 1945. kako bi se moglo pobjeći iz logora. Sve je bilo žicom, u više redova, opasano visokim osmatračnicama. Niko nije mogao noću, kao ni danju, da se bilo kako izvuče iz logora.

Ja sam se spasao neposredno iz Zatočeničke bri-

jačnice vanredno sretnim slučajem. Dvadeset prvog aprila bilo nas je još samo pet brijača, od kojih smo se spasili samo ja i Jačodić Jovan, također brijač, a drugi su izginuli. Noću između 21. i 22. aprila 1945. trebalo je da ustaše likvidiraju sve zatočenike. Najprije su pobili oko osam stotina žena iz Ženskog logora Jasenovca, pa nisu više imali vremena, da muške zatočenike iz radiona likvidiraju. Kad su odveli žene, preveli su nas u Ženski logor i trebalo je da i nas pobiju iste noći. Istovremeno su minirali druge zgrade i mi smo čuli eksplozije sa svih strana. U takvom stanju mi smo se, iščekujući najgore, dogovorili, da napadnemo stražare i druge ustaše i da bježimo kako ko može. Nismo imali nikakvo oružje, svaki je uzeo po koji alat, ili drvo. Tako je ujutro oko 10 sati nas oko hiljadu preostalih zatočenika napalo na kapije i bunkere. Ustaše su odasvud zapucale i logoraši su padali kao snoplje. Samo je oko šezdeset nas uspjelo, da se kroz metke rafala probije. Počeli smo bježati kud-kodji. Ja sam pobjegao preko Okučana, Klenika na Vrbovljane, gdje smo naišli na partizanske jedinice 21. srpske divizije, koje su nas prihvatile i ranjenima pružile pomoć. Uputili su nas zatim u Lipik u bolnicu, gdje smo ostali nekoliko dana da se oporavimo, a onda su nas otpremili u Zagreb. Ondje smo bili saslušani i tako smo doprinijeli otkrivanju ratnih zločinaca u logorima.

Tek u junu 1945. godine sam otišao u Sarajevo, gdje sam se kasnije zaposlio.

U Sarajevu, 30. oktobra 1971.

Ješua Abinun

SJEĆANJA SALAMONA-MONIJA ALTARCA

Rodjen sam u Sarajevu 1905. godine u siromašnoj porodici sa desetero djece. Otac mi je bio po zanimanju dundjer i voljeo je pomalo da pije, pa smo mi djeca često gladovali. Otac se bavio dundjerskim poslovima; najviše je kupovao objekte za rušenje, sa kojih je onda prodavao gradjevinski materijal. Ja sam ipak svršio četiri razreda trgovačke škole, a zatim četiri godine željezničarsko zanatsko-automehaničarske škole. Radio sam i izdržavao sam se kao automehaničar sve do drugog svjetskog rata u Sarajevu.

Uhapšen sam bio od ustaške nadzorne službe kao Jevrejin 26. oktobra 1941. godine i zadržan sam tri dana u Zatvoru policije, odakle sam 30.X 1941. bio odveden jednim transportom, uglavnom žena, prema Jasenovcu. Taj je transport onda proslijedio za Lobargrad do stanice Zlatar Bistrica. U Lobargradu su bile zatočene jevrejske žene sa djecom, koje su bile premještene iz Kruščice kod Travnika i to oko devet stotina žena i dve stotine djece ispod četrnaest godina starosti. Čuvari logora Lobargrada su bili uglavnom kulturbundovci iz Osijeka, a komandant logora je bio sajdžija Eger iz Osijeka. Samo četiri žene iz tog logora nisu bile Jevrejke i samo su ove četiri u septembru 1942. godine bile premještene u ustaški logor St. Gradiška, dok su sve ostale žene bile otpremljene u dvije grupe /navodno/ u Njemačku. Ja sam ih kamionima prevezio do Zlatar-Bistrice.

MOJ PREMJEŠTAJ IZ LOBORGRADA U JASENOVAC

Po rasformiranju Lobargradskog logora, gdje sam bio skoro jednu godinu, kao vozač i mehaničar, bio sam onda prevezen sa još nekoliko muškaraca, Jevreja, koji su u toku 1942. godine bili pohvatani, u Jasenovački logor. Kad su nas istovarili iz vagona na željezničkoj stanici Jasenovac, odveli su nas kroz selo do ispred kapije ulaza u logor i tu smo čekali na nekom gumnu da nas rasporede. Medju nama je bio i sarajevski nadrabin dr Moric Levi sa ženom, dr Zekić /Albert Atijas/ sa ženom, njegovim ocem i majkom. Zatim su tu bili Šimon Perera sa ženom zv. "la Henozitja", pa Rabić "la Kanja", Moći Altarac, otac sadašnjeg kantora u Zagrebu i još više njih, svega oko sedamdeset ljudi. Medju drugima je bio i teolog /vjeroučitelj/

Jakov Maestro, kome sam savjetovao da se ne oda, da je teolog, nego da kaže da je neki zanatlija. Na to je on meni rekao da "to nije više najstrašnija četrdeset prva godina, nego kraj četrdeset druge", pa je računao, da će sada biti mnogo blaži postupak. Onda su došli ustaški koljači: Ljubo Miloš sa vučjakom i ustaški poručnik Pero Brzica, koji su počeli /sa lijevog krila postrojenih/ da ispituju šta je ko po zanimanju. Odgovori su bili po profesijama, npr. trgovac manufakturom, kolonijalom i sl. ili zanatlija obućar, krojač itd. Ispred mene je bio Jakov Maestro, koga je Miloš upitao šta je po zanimanju. Pošto nije odmah dobro čuo i ponovio pitanje, rekao mu je Maestro glasnije, da je "teolog". Na to je Miloš izvukao iz desne čizme kama i udario ga pravo u srce. Povalio ga je na zemlju i preklao ga ostrim kamom tako silno, da mu je potpuno glavu otsjekao, koja se otkotrljala niz obalu. Nastao je vrišak žena i djece, a mi smo ostali zapanjeni tim prizorom. Onda je nastavio sa ispitivanjem i ja sam odgovorio šta sam, tj. automehaničar. Odvojio me je sa tri-četiri molera kao i dra Zekića, koji je rekao da je obućar. Tako smo mi muškarci ušli u taj logor, a žene su bile odvojene i nekamo odvedene.

Ja sam bio premješten u Jasenovac poslije odvođenja druge /manje/ grupe žena i djece, i to sa mojom porodicom, drugaricom rođj. Glazer i dvoje djece. Najprije sam u Jasenovcu bio dodijeljen na rad u logor C gdje sam bio tri mjeseca na građnji Savskog nasipa. Malo je falilo, da sam već ondje bio likvidiran, a spasio sam se uz pomoć ing. Černija, nadzornika nasipa, koga sam poznavao iz Sarajeva, kada je radio na građnji elektrane Bogatići. Izbavio sam se iz logora C na čudan način uz pomoć ličnog vozača Maksa Luburića, Josipa Mataje zv. Hadžije. Ovaj moj kolega, vozač Mataja, jednom prilikom u decembru 1940. godine imao je bolesnog oca, mašinistu, u Pilani u Trnovu i sin je htjeo po svaku cijenu da bolesnog oca odveze kući u Bos. Novi vozom. Ja sam tada imao taksi i Mataja me je zamolio, da mu prevezem oca iz Trnova na stanicu Sarajevo s tim, da bi mi platio samo benzin, jer nije bio u stanju više da plati. Ja sam mu oca prevezao i nisam htio ništa da naplatim /kao kolegi/. Što više, počastio sam njega na stanici rakijom, a oca čajem. Bila je zima. Tako smo se onda rastali poželivši mu sretan put, a on je meni obećao da će mi se revanširati koji put u B. Novom.

Te zime su logoraši bili potpuno iscrpljeni od gladi, pa su mnogi od gladi i umirali. Ja sam poznavao u ustaškoj kuhinji Isu Maestra, brata Leonovog, koji je također spasen iz Jasenovca 1945. godine kod likvidacije logora. Jednom prilikom, kada smo bili skupa na dezinfekciji, ja sam bio okovan u lancima, nisam mogao skinuti pantalone, a morao sam ići na kupanje zbog ušiju. Zamolio sam onda Isu da mi ostavi jednu porciju onoga, što oni bacaju u napoj. Iako se bojao i predomišljao /jer je mogao

za tako nešto i glavu da izgubi! / ipak mi je rekao da ostavim porciju skrivenu između drva koja su bila naslagana pored kuhinje. To sam i učinio pazeći, da me ko ne ugleda. Čekao sam gladan oko tih drva gledajući kada će lso uzeti i gdje će ostaviti moju porciju. Utom naidje od nekuđ ustaški poručnik Mataja i prepozna me, pa me upita: "Šta tu tražiš majstore?" Pošto ga ja nisam odmah prepoznao, rekao sam tom ustaškom časniku da moram slagati drva. On je mene svakako prepoznao i videći me kako sam okovan, upita me gdje inače radim. Kad je čuo da radim na Nasipu i da sam veoma gladan, odmah mi je dao cedulju da primim njegov ručak iz ustaške trpezarije. Najprije me je odveo u kovačnicu, gdje su mi skinuli okove, a zatim je naredio u samoj kovačnici, da me pošalju na rad u mehaničku radionu Lančare.

Od tog vremena sam radio svoj zanat kao automehaničar u toj radioni, a kada je grupnik te automehaničarske radione pobjegao, postavio je Mataja mene za grupnika. On je onda bio šef automehaničarske radione. Kasnije je trebalo, da se ova automehaničarska radiona proširi, jer je u Lančari bilo pretijesno i nije se mogao posao razviti. Ustaše su naredile, da ing. Rajs projektira veliku garažu u selu Jasenovcu na mjestu gdje je bila porušena pravoslavna crkva. Ing. Cerni je bio nadzornik, a ja sam kao stručnjak davao svoje mišljenje gdje i kako treba pojedina radilišta da se postave. Gradjevinski tehničar je bio Kopelman, sin urara iz Sarajeva, koji je sa svojom grupom vodio gradjevinske poslove. Kod završetka radova povjerenik Luburić je nagradio ing. Cerni oglasivši ga "slobodnjakom", i novčanom nagradom od sto hiljada kuna, da pošalje djeci. Pružio mu je ruku i čestitao mu je što su radovi bili dobro obavljeni. Nama Jevrejima je poslao po jednu kutiju cigareta i po jedan komad suhog mesa, bez ikakvog drugog priznanja, premda smo mi najviše uradili, da garaža bude uredna i brzo sagrađena.

Ova nova garaža sa potrebnim radionama je onda bila moderna i smatrali su je kao najbolju radionu logora, a dobila je ime "Brzi sklop". Tu je bilo smješteno nekoliko oklopnih kola i šest tenkova. To je bila velika nada i "zaštitnica" Maksa Luburića. Sa mnom su u toj garaži radili slijedeći Jevreji: Buki Kamhi /sada živi u Izraelu/, Leo Koen, tokar /sada u pogonu "Energoinvesta" u Sarajevu/, zatim Maks Samlajić-Somlei iz Sl. Broda, automehaničar, takodje sada u Izraelu. Od nejevreja logoraša bili su s nama Milan Bulat, limar iz Sarajeva, koga su ustaše ubile zbog pokušaja da pobjegne, Ante Mirković, bravar, koji je zamijenio Bulata i Uroš Miletić, kovač, kao i još nekoliko, čijih se imena više ne sjećam.

U staroj radioni Lančare je bilo oko pedeset Jevreja, većinom Sefarada, koji su ondje radili, ali je od tih bilo samo pet izučenih mehaničara i kovač Uroš Miletić, koji je kasnije bio zamijenjen. Sada živi u Sarajevu.

među

Njega smo ocijenili kao najboljeg Srbima. Od svih tih ja sam mogao povesti u novu garažu samo jedanaest stručnjaka iz Lančare. Ostalih šest smo dobili iz drugih logora. Ing. Emerik Blum nam je dolazio kao stručnjak iz St. Gradiške. Davao je direktive šta i kako je trebalo sve da se uradi /s tehničke strane/. On je pobjegao iz logora u decembru 1943. ili početkom 1944. godine.

Ovi su stručnjaci cijelo vrijeme održavali vozni park Luburića, ali su i kao takvi obavljali glavne poslove tako saboterski, po mojim i po Samlajićevim uputstvima, osobito od sredine 1944. godine. Održavali smo ta vozila tek toliko, da su mogla kako-tako da funkcionišu neko vrijeme, pa na popravak.

Čim je prva bomba bila bačena od partizana na Elektranu, nastala je i u Garaži panika, pa je Josip Mataja pozvao mene i rekao mi da spremim sav pokretni materijal, alat, za pokret, jer moramo napustiti tu radionu. Radilo se i dalje u radioni, ali su pripreme morale ostati stalno u konspiraciji. To je tako trajalo od novembra 1944. do februara 1945. godine, kada se stvarno počelo sa evakuacijom. Pakovali smo i tovarili na kamione, pa najprije prevezli to u Lonju. Ja sam vozio specijalna kola tzv. "pokretnu radionu". Stigli smo poslije nekoliko zastoja početkom marta u Lonju do nekog grofovskog zamka. Ustaše su birale gdje da smjeste taj "brzi sklop" sa cijelom, sada pokretnom, radionom iz Jasenovca. Do tada sam ja bio stalno u pokretu pod jakom stražom /četiri ustaše/, a morao sam davati direktive, po traženju ustaša, šta treba da se tovari i sprema. Svi su ostali logoraši najprije bili ostali u Jasenovcu, da demontiraju strojeve, i na drugim poslovima. Za vrijeme prevoženja pokretne radione, pod jakom stražom ustaša, primjetio sam, da Nijemci bježe već glavom bez obzira. Ja nisam nikako mogao da skupim svoje ljude, oko devet-deset stručnih lica iz Jasenovca. Tražio sam uporno od komande, da se pošalju i oni iz Jasenovca, da inače neću moći ništa da garantujem za pokret, pa su ih poslali. Krenuli smo odmah i kada smo bili skoro pred Zagrebom, vidio sam da među ostalim nema Bukija Kamhija. Niko nije htio da kaže /možda nisu ni znali da je već bio pobjegao/. Kasnije smo tek doznali, da se bio sakrio u Jevrejskoj opštini u Zagrebu, odakle je neki "Crveni krst" slao pakete logorašima i uvjerali su se, da su i njemu slali do poslednjeg vremena pakete.

Tim povodom rekao sam Hadžiji, da ne mogu više održavati vezu sa stručnim ljudima jer je jedan od glavnih /Buki Kamhi/ nestao. Nato mi je Mataja, očigledno uzrujan, odgovorio: "Nije to više važno"! Time je on mene najviše okuražio i od tog časa sam gledao, da se i ja oslobodim.

Ustaše su se takodjer počele sve više uznemirivati i tražile su put i način kako da se izvuku. Presvlačili su uniforme i oblačili civilna odijela, raspitiva-

li su se za neke adrese i sl. U takvoj gužvi ja sam bio već stigao sa svojom radionom do samog Savskog mosta, gdje se više nije moglo ni proći od silnih kola i stoke iz okolnih sela. Bio je već početak maja 1945. godine. Tako sam ja ostao po strani glavne ceste dok nije naišla česta proleeterska brigada, koja je bila u pokretu prema Sloveniji. U toj sam brigadi prepoznao Bogdana Dipu iz Sarajeva, koji je onda bio partizanski intendant te brigade. Kada sam mu kazao da bježim iz Jasenovca i da hoću da se priključim partizanima, rekao mi je da će uskoro naići komesar brigade Petko, zapravo ing. Kamhi, ostao sam na mjestu i čekao. Zaista su uskoro naišli ing. Kamhi i krojač David Montiljo /sada u Izvršnom vijeću u Sarajevu/ na konjima pored nas. Tu smo se izljubili, a pošto nije bilo vremena za priče, odmah sam se sa Radionom priključio toj koloni i sa tom brigadom sam išao kroz cijelu Sloveniju tjerajući Svabe.

Poslije oslobođenja sam ostao u istoj brigadi kao šef saobraćaja sve do novembra 1945. godine, kada sam bio demobilisan kao starije godište i onda sam se tek vratio u Sarajevo.

x

x x

Ovo je zabilježio po pričanju Monija Altarca u Gracu n/M u drugoj polovini decembra 1968. godine dr Josef Konforti.

SJEĆANJA ŠABETAJA-BUKI KAMHIJA

Rodjen sam u Sarajevu 22. juna 1906.g. Bio sam željezničar-bravar. Stanovao sam u Krekovoju ul. br.2, gdje su me uhapsili noću 16. novembra 1941.g. Bio sam prije toga još dva puta hapšen, ali su me oba puta pustili kao željezničarskog radnika, dok me nisu izdali da sam komunista. Trebalo je da bježim u partizane, ali nisam mogao dobiti vezu. Otac, po zanimanju krojač, na vrijeme je bio prebačen u Mostar. Bio je interniran na Rabu, a poslije kapitulacije Italije je stupio sa kćerkom u Jevrejski bataljon Rabske brigade /Slovenaca/ IV korpusa sa kojim su bili na Petrovoj gori, a onda u Partizanskoj bolnici kod Barija u južnoj Italiji. Otac je bio bolestan i umro je poslije kapitulacije Italije u Splitu. Pokopan je na Marjanu 1944. godine.

Brat Moše /Bojan/ Kamhi, poginuo je kao partizan-prvoborac već u oktobru 1941. u Sloveniji kao zamjenik komandanta bataljona. Sestra Roza, udata Perera, bila je takodje u partizanima, a dijete Moše-Rafael, staro sedam godina, ostalo je živo. Sada je bravar. Zet Salomon Perera bio je tapacirer u Fabrici duhana u Sarajevu. Bio je takodje u partizanima. Sada živi u Izraelu, u Bat-Jamu.

Mene su poslije trećeg hapšenja odveli kulturbundovci iz logora Kr. Aleksandra u Jasenovac. Oko petnaest teretnih vagona je imao voz za muške, a žene i djeca su posebno odvedeni u St. Gradišku i u Djakovo. Moja žena je bila odvedena takodje u Djakovo gdje je i umrla od pje-gavca. Pokopana je na Djakovačkom jevrejskom groblju. Mi smo bili u zatvorenim vagonima za stoku. U Bosanskom Brodu su nas premjestili u široke vagone za Jasenovac. Putovali smo, sa čestim stajanjem, dva dana. Po dolasku na stanicu Jasenovac pratnja nas je predala ustašama, koje su nas odvele do tabora kod pravoslavne crkve i ondje smo ostali cijeli dan radi pregleda prtljaga, kojom prilikom su nam oduzeli skoro sve sem kašike i jedne porcije.

Sin Moše Saloma, Danko, je onda s nama naknadno bio dovezen u Jasenovac, gdje je takodjer stradao. Tek uveče istoga dana su nas odveli u logor Jasenovac. Ušlo nas je samo oko polovine /od trista šezdeset - sto osamdeset/. Probrali su samo mlađe i sposobne za rad. Prvi nam je posao bio ogradjivanje logora žicom. Zatim su nas vodili na rušenje srpske crkve. Istovremeno su tada obi-

jesne ustaše tražile tamburaše. Ja sam im morao svirati na tamburi, a neki su mi davali kruha da ih učim svirati. Onda su me premjestili u krojačnicu logora IV u tzv. Kožaru, odakle smo zatim bili premješteni u St. Gradišku. U Gradiški sam bio od februara /ili početka marta/ 1942. do oktobra 1943. kao stolar, a otada tek kao bravar. Tada je bio izgorjeo kazan, pa sam ga ja morao švajsovati. Kao švajser sam morao popravljati i čamac.

Po kazni, ili za odmazdu, što je bio ubijen jedan Nijemac, bili smo zatvoreni svi zatočenici iz radiona u Kuli. Iz naše radione su bila tri Jevrejina, tri Srbina i dva Hrvata. Svi smo ležali dva dana u vodi, pa je većina i umrla u Kuli. Mene je nekom srećom tražio zapovjednik radiona Gradiške radi opravljanja čamca. Poslije dva dana su opet nas osam radnika, vezane po dva, bili povelili pod pratnjom od deset ustaša. Nemet je opet tražio da mene predaju njemu pokazavši naredbu zapovjednika logora. Na povratku u radionu, nisam smjeo ni kazati gdje sam bio. Moje drugove, koji su bili vezani zajedno sa mnom prevezli su preko u Gradinu i pobili. To je bio prvi slučaj kada sam lično vidjeo kako su stradali moji drugovi.

U St. Gradiški sam 1942, obolio od trbušnog i pjegavog tifusa. Od ovih su bolesti mnogi umrli. Dr Perić i dr Kunorti su imali pune ruke posla i jedva su me izliječili, ali sam se dugo oporavljao. U oktobru 1943. su me opet premjestili u Jasenovac, gdje sam ponovo radio kao stolar, a zatim kao bravar u pogonu kod Rozenberga, najprije u Lančari, a onda u Brzom sklopu, gdje je bio Moni Altarac. U toj radnoj jedinici, koja je kasnije bila van logora, ostao sam trajno. Pobjegao sam prije Isidora Levija, kod Sv. Klare, iz tog Brzog sklopa, 7. maja 1945. U Zagrebu sam se javio vlastima NOV. Nakon kratkog vremena sam bio demobilisan kao iscrpljen.

Bio sam još jednom spasen zbog toga, što sam bio potreban i samo je puki slučaj spasao svakoga ko je ostao u životu i uspio zadnjih dana rata da na neki način pobjegne od ustaša. Sigurno je i nepobitno, da su ustaše pored svih grozota, koje su za cijelo vrijeme provodile, imale zadatak da sve, osobito nas Jevreje, likvidiraju. Kakva je sreća mene spasila ne znam.

U Nahariji, 23. februara 1972. god.

Buki /Šabetaj/ Kamhi

SJEĆANJA SADA KOENA - DAVKA

Nekoliko godina poslije mog oslobođenja iz ustaških logora napisao sam svoja sjećanja o logorovanju u Staroj Gradiški i o zvjerskim postupcima ustaških koljača, pa sam onda to bio dao na uvid sada pokojnom dru Samuelu Pintu, advokatu iz Sarajeva. Te zapise sam kasnije u više navrata tražio i nisam ih mogao naći. Prije par mjeseci donio mi je to drug dr Jozef Konforti, također jasenovački logoraš, iz Travnika, koji me zamolio da to sada pregledam i da opišem svoje logorovanje od prvog dana zatočenja od ustaša, pa da mu onda sve predam na prepis u vidu mojih doživljaja iz vremena drugog svjetskog rata pod ustaškim zatočenjem.

Da bi toj molbi udovoljio, zapisao po svom najboljem sjećanju sve što sam proživio i kako sam, poput većine mojih sugradjana Jevreja iz Sarajeva, dopao u ustaško zarobljeništvo najprije u Jasenovački logor, a odatle u Staru Gradišku.

Želio bih kao uvod tome svemu da kažem, kako je ljudska sudbina razna i kako se može poigrati živim čovjekom.

Još u oktobru 1940. imao sam radnju i radio sam sa 32 radnika. Poslije bombardovanja Sarajeva /aprila 1941/, nakon izvjesnog vremena, stigao je okupator, pa su mi ubrzo zatim postavili povjerenika, i to baš jednog od mojih radnika, koji je bio zakleti ustaša. Iako je radio kod mene 8 godina, niko to nije znao. Medjutim, kad je nastupila NDH otkrio je pod košuljom na ramenu tetovirani znak veliko "U". Došao je bahato u radnju, pretresao me, oduzeo sve i donio dekret, kojim se postavlja za povjerenika. Maltretirao me je na razne načine, ne dajući mi nikakvu platu, tjerao me je da radim za panklom* itd. Ni radnicima nije baš bilo jednostavno, jer je medju njima bilo komunista, pa su se bojali. Ali, oni su se sukcesivno izvlačili i nestajali su, tako da u radnji nije skoro bilo već koga da radi.

Ovo sam spomenuo radi sudbine, koja se sa mnom poigrala na slijedeći način: Mene su radnici bili skloni-

* Pankl - Kutija za priručni obučarski alat.

li skupa sa jednim mojim dobrim prijateljem s tim, da nas prebace u šumu partizanima. Bili smo sklonjeni punih 8 dana i svaki dan smo ponovo po kuriru dobivali nove lozinke kako i na koji način ćemo prepoznati i prići čovjeku na malti[‡] ispod Hrastova, koji treba da nas prevede do partizana. Nažalost, stalno je bilo okolo blokirano, pa su tako dani prolazili i došla je subota. Tog dana su Nijemci pustili taoce-Jevreje^{‡‡} kući i ja sam se, poželivši djecu, prebacio preko štreke^{‡‡} i sišao kući, a moj prijatelj je otišao svojoj kući u Petrakinu ulicu. Svakako to je bio trik Nijemaca da bi pohvatali sve one, koji su bili sakriveni, a to im je nažalost uspjelo. Oko 1 sat poslije ponoći upadoše u kuću Gestapo i policijski agent Meho Tuzlak. Povelili su me na policiju, gdje su nas sakupljali, ostavivši mi ženu i dvoje dece: kćerkicu od 7 godina i sina od 3 godine, koje nikada više nisam vidio. Pred zoru su nas odveli u Aleksandrov logor i prenoćivši tu noć, utrpali su nas u vagone po 50-60 sa 1 Nijemcem sa šmajserom medju nama i tako su nas zatvorene odvezli do Jasenovca.

Istog časa kad su mene odveli, moja podstanarka Ankica otrčala je do mog prijatelja i javila mu šta se dogodilo. On se odmah sakrio u podrum sa roditeljima i braćom. Došli su i po njih, ali ih nisu našli. U međuvremenu uspjeli su se oni prebaciti u Mostar, a odatle su emigrirali u Italiju. Danas se on nalazi u Brazilu, gdje posjeduje dvije tvornice /zato spomenuh sudbinu!/.

Do Bosanskog Broda su nas pratili Nijemci, pa smo mislili da nas vode u Njemačku. U Bos. Brodu su nas preuzele ustaše i već su počele batine i zlostavljanja. Sa stanice Jasenovac doveli su nas u "Ustaško zapovjedništvo Tabor". Prvo je krštenje bilo letvom po glavi. U zapovjedništvu nam je bilo naredjeno da istresemo sve ruksake i da predamo sve što imamo od vrijednosti: novac, prstenje, sateve itd. Kad sam ispraznio svoj ruksak, ne shvatajući još gdje sam stigao, prevarih se i zamolih ustašu da li smijem zadržati nožić za hljeb. Kad sam mu to rekao, on ode do Ljube Miloša nadporučnika i reče mu: "Onaj tamo nešto traži". Ljubo Miloš je držao u ruci jednu letvu, prišao je meni i upitao me: "Šta hoćeš?" - "Molim Vas gospodine da li smijem zadržati ovaj nožić za rezanje hljeba?" Na to Ljubo zamahne letvom i udari me posred moje lubanje sa psovkom i rječima: "Ne kaže se hljeb, nego kruh"! Krv me obli, pa i danas imam ulupinu na glavi od tog udarca. Moj šogor, koji je stajao do mene, brzo rupcima zaustavi krv i natuče mi na glavu francusku kapu tako, da se ne vidi da sam krvav, jer nijedan krvav nije izišao iz Tabora, gdje su ih zadržali i likvidirali, da

‡ Malta - mesto na kojem se plaćala trošarina.

‡‡ Štreka - željeznička pruga.

gradjani ne bi vidjeli krvave ljude. Isto predvečerje odvedoše nas u logor Krapje. Kiša, blato, pa i snijeg je padao, kao da se samo nebo urotilo protiv nas. Uvečer kad smo stigli u Krapje bilo je strašno blato i močvarno, a kad sam vidio ljude, koje su odveli mjesec dana prije mene, nisam ih mogao prepoznati. Dobro se sjećam Danka Papo /dila Butru/, ne da je bio mršav i slab, nego se čisto smanjio i izgledao je kao dijete. Kad sam mu pružio malo hljeba, počeo je da plače i jedva je primio rekavši mi: "Čuvaj moj Sado, ne znaš još gdje si došao".

Tada smo išli tri dana u šumu na sjeću drva, a čuvale su nas ustaše i to svi od 12-14 godina sa puškama, kojim još nisu ni znali pucati, pa su to učili. Sjekući drva, odjednom bi čuli pucanj. To su ustaše gadjale kao da ciljaju na ptice, a mi se nismo smjeli ni okrenuti, jer dok se okreneš gotov si i ti; tako smo svake večeri dolazili natrag u logor sa lo do 15 ljudi manje. Niko ih ne bi pitao gdje su ljudi, glavno je, da su bili sigurni da im nisu pobjegli.

Jedne večeri su pozvali sve u "nastup" /zbor/ i logornik nam saopšti, da se uspostavlja novi zanatski logor i ko je obućar, ili krojač, može da se javi. Svakako, bili smo u dilemi javiti se, ili ne. No, javljali su se i ko jest, i ko nije zanatljija, samo da se izvuče iz pakla i gliba, koji je bio ne samo u krugu, nego i u barakama, jer se unosilo blato i ležali smo jedan na drugome, a svjetla nikakvog nije bilo. Došli smo u Jasenovac u jednu privatnu kuću nekog pravoslavca, koga su ubili, oteli mu imanje i otvorili u toj kući dvije radionice: postolarsku i krojačku. Sutradan mi je dao vodnik, inače kriminalac, da mu napravim čizme. Kad sam ih svršio, objesio ih je više moje stolice. Sutradan uvečer došao je u radionu načelnik Jasenovca. Zvao se Lazarin i upitao je vodnika: "Gdje Ti je taj što si mi pričao", a vodnik mu pokaže čizme. Lazarin gustira i gleda ih pošto je i on bio obućar, imao je i radnju, pa mi reče: "Bi li ti došao kod mene raditi?" "Pa ja sam zatočenik, ne mogu izaći". "Ne brini, tebe će svako jutro dovesti stražar do mene". Bio sam sav sretan. Kad sam došao kod njega u radnju, kao prvo, dao mi je tanjur pure. Najeo sam se, jer je glad već bila nastala u veliko. Sto nisam mogao odmah pojesti, uhvatio sam zgodu i stavio sam u prljavi rubac, da bi ponio i mom šogoru malo.

Poslije toga, bio sam postavljen za poslovođu i tako sam ostao sve 4 godine. Svakih 10-15 dana morali smo ja i Papo, poslovođa krojača, ići u Ciglanu /logorklanicu/, gdje su stalno pristizali novi zatočenici i birati obućare i krojače. Te događaje neću nikada zaboraviti. Zamislite 1800-2000 ljudi, koji stoje u stroju, a treba da odabirate. Svakako da tih nije bilo mnogo, a pod prijetnjom samog Ljube Miloša, ako povedem nestručnjaka da će me na mjestu ubiti, ipak sam birao uvijek po 8-10 ljudi

koji nisu zanatlije. Drugi, koji su ostajali u toj klanci, tužno me gledajući poneki bi mi rekao: "Sado, ti me šalješ u smrt, kako možeš njih da vodiš kad nisu zanatlije, što mene nećeš?" Kako mi je bilo pri duši, to samo ja znam. A zar sam mogao povesti sve?

No danas, kao saldo svega toga kada pomislim na sve odabrane kao zanatlije, u uvjerenju da ću ih zaista spasiti, smatram, da sam u neku ruku učinio zločin, jer sam time doprinio samo da produže patnički život u lancima, batinama i da gladuju pune četiri godine; na kraju su ipak svi pobijeni. Prema tome, kao rezime svega toga smatram, kad se već nisu spasili, sretni su oni, koji su završili svoj jadni život još prvih dana.

U mjesecu januaru 1942. godine pročuje se, da se ide u Staru Gradišku. Stigavši u Gradišku nas 174 "odabranih zanatlija" nadjosmo žene i djecu dovedenu iz raznih mjesta. Molećivim i iznemoglim glasom traže kruha, ali ga nemamo. I sami gladujemo. Poslije 14 dana stigli su i krojači. Osnovane su radionice, u kojima dosta mirno prolaze dani van grozota Jasenovca, te smo zato bili smireniji. Nakon par dana odašilju žene i djecu u novi logor Djakovo, gdje je bio zatočen veliki broj žena i djece. Odmah smo doznali, da je mnogo žena i djece već umrlo od tifusa, a neke žene su poslali u Katovice /Poljsku/ na rad, a neke opet u Gradišku nazad, kako bi potpuno zametnuli trag. Preostale žene i djecu su naime pobili, a svim tim zlodjelima rukovodio je tada poručnik Mandušić i njegov brat rojnik* sa drugim zlikovcima.

Nakon par mjeseci Gradiška je postala "sabirni logor". Svaki dan su pridolazile nove grupe ljudi. Tada je i Jasenovac bio poplavljen, pa su morali sve evakuirati sa zloglasnim Dijamantštajnom u Gradišku. Sa Dijamantštajnom je bio još gori Špiler. Zbog ove dvojice i njihove pohlepe i nepromišljenosti u tzv. "zlatnoj aferi", bilo je sa njima strijeljano oko 220 Jevreja.

Ljeti 1942. godine počeo je stizati svakog dana veliki broj žena i djece iz raznih krajeva. "Kula", koja se nalazi unutar logora, oko 200 m. udaljena od radiona, sve više se punila. Strah i trepet svih zatočenika postala je Kula, koja je bila natopljena krvlju ljudi, žena i djece. Ona je služila ustašama za njihova stalna najnevjerovatnija tajna zločinstva. Mračna i vlažna, jer je voda stalno nadolazila, bila je okužena strašnim zadahom uslijed pretrpanosti. Sobe su bile kao neke katakombe, podovi natruli, puni rupa, a pacova je bilo na hiljade. Mnogoj djeci su nagrizli tijelo. Mali Dudan Atijas /sin dra Zekića/, koga je svaki u logoru poznavao također je ugrižen. Bilo je to krasno i živahno dijete, i njega

* Rojnik - kaplar.

su doveli ljekaru, da ga previje jer je na obrašćiću imao ujed. Dr Kunorti mi je zatim rekao, da u Kuli ima mnogo slučajeva, osobito djece, izgrižene od pacova.

Povodom strijeljanja Jevreja zbog "zlatne afe-re", bio sam i ja u Jasenovcu lo dana, jer su me nekom greškom zamijenili sa Sadom Katan iz Sarajeva, koga su isto upleli u tu aferu. Kad su nas doveli u zloglasnu Jasenovačku zvonaru bili smo puna tri dana bez hrane i vode. On- da su nas odveli u jednu malu sobicu na tavan, ispod koje rade i bruje razni strojevi tako, da se ne bi čuo vrisak, koji će nam mučenjem izazvati. Donijeli su u tu sobu san- duk sa flašama pive, korbače i puzdre.* Korbači su bili o- motani bakrenom žicom, koja je na više mjesta isprekidana tako, da su vrhovi prekinute žice virili iz korbača, a kad su njime udarali, smjesta bi krv šiknula sa izguljene ko- že. Tako je započelo "ispitivanje". Prije toga su nas pot- puno gole svukli i na vrata sobice su postavili stražara- -ustašu sa nožem na pušci. Ustaše su počele piti, a nas je žedj još više mučila jer tri dana nismo ništa stavili u u- sta, pa je slina presušila. Bila je strašna sparina, a krv- nici su bili: S. Kojić /šepav na jednu nogu/, Tihomir Kordić, poručnik, Vrlec, zastavnik, Luburić Brko, bratić zloglasnog Maksa, a dr Marin je vodio zapisnik. Pri- je svega, bez postavljanja pitanja, svakoga od nas su do- bro izudarali šakama i pesnicama dok krv nije udarila na usta i na nos, a pri tome su nam rekli, da je to samo "foršpajz". Prvi je došao na red agronom Jakica Mačoro iz Sarajeva /koji je ubijen kasnije 1944/. On je, kao i svi za njim, morao leći potrbuške. Luburić "Brko" bi stao no- gom za vrat, kako se ne bi mogao maknuti. Udarali su gdje su stigli, krv je šiktala na usta, iz uha, ili po tijelu kudgod je korbač sa klincima zahvatio. Žrtva nije imala šta da prizna, jer niko i nije bio umješan ni u kakvu a- feru. Razbješnjeli krvnici počeli su udarati i pivskim flašama po glavi. Mačoro se onesvjestio. Ostavivši njega na stranu, baciše se na dra Mateja, veterinaru. Tukli su ga na isti način psujući šta prije stignu. Vikali su svi- ma: "Hoćete Staljina i Čerčila, da vam dodju? A, kako vam se svidja kako mi u NDH vladamo? Nećete to nikad dočeka- ti!" - Prebili su mu dva rebra, onesvjestio se. Bacili su ga na onog prvog. Tako su nastavili sa ostalom šestoricom, dok nije došao red i na mene. Izvukao sam se na čudan na- čin jer su u medjuvremenu našli Sadu Katana mjesto koga sam ja bio došao. Sve su ove strijeljali skupa sa spome- nutih 220 ljudi. Gledao sam svojim očima strašan prizor. Vezali su im ruke na ledja i naredili da kleknu pored već iskopane velike jame. Metak kroz zatiljak prosviraju i nogom ga gurnu u jamu ukoliko se sam ne strovali u jamu. Najstrašnji prizor se desio sa Špilerom iako mi ga nije bilo nimalo žao, ali me

* Puzdra - korbač od žile bikovače.

ipak jeza prožme kad se sjetim. Špiler nije odmah od metka umro, već je ostao na rubu jame. Prišao mu je Šaban Mujica, zvani "krvavi Mujo", izvukao je nož i preklao ga preko grkljana, a podmetnuo šaku pod vrat odakle je krv mlazom tekla, pa popio punu šaku i oblizao nož likujući: "Ala je slatka krv, neka sam se i tvoje napio!" Istog dana je strijeljan i brat krvoloka Ivice Matkovića. Sam brat ga je morao strijeljati, jer je navodno podržavao vezu sa zatočenicima, a stvarno taj ustaški zlikovac, zv. Dulfo, sam je pomoću zatočenika prisvojio oduzete zlatnine /prstenje, narukvice, mindjuše itd/.

Dolaskom zatočenika iz Jasenovca, postajao je život u Gradiški sve gori. Nastambe su bile prepune, hrana je bila sve vodenija i gora. Zavladaše bolesti tifus i jaki proljevi kod zatočenika, pa su ljekari - zatočnici tu bolest nazvali GG, što je značilo "gradišćanska gripa", zbog straha, jer ako ustaše doznaju da se radi o tifusu, pobile bi cijeli logor sa oboljelim. Dijamanštajn i Špiler zaveli su u logoru pravi pakao, dok je život prije njihovog dolaska bio prilično miran. Zavodeći neku vrstu "stege" i služeći slijepo ustašama, uveli su nepodnošljivu torturu. Za najmanju stvar bi naredili nastup. Svukli bi optuženog zatočenika sasvim golog i na svoju vlastitu ruku bi izrekli kaznu 25-50 batina; korbačem ili letvom bi ga isprebijali, a ako bi im se prohtjelo, bacili bi ga i u zatvor. Mnogi su poslije takvih batina morali odležati i u bolnici. Ti su izrodi uživali veliko povjerenje kod ustaša. Umjesto da nam olakšaju položaj, pošto su i oni bili zatočnici zvani "slobodnjaci", oni su naprotiv još više otežavali stanje i izmišljali razne kazne. Oni su istom frulom ustaškom svirali jer je trebalo zatočenike istrijebiti ne pitajući za način. Oduzimali su sve što su mogli iz kuhinje od onog jadnog našeg sledovanja i priredjivali su sebi bolju i obilniju hranu. Prilikom premetačina, koje su takodjer na vlastitu ruku provodili, dolazili su do još negdje skrivenog zlatnika, koji bi zatočenik negdje prišao. Time su sebi nabavljali i priredjivali užitke ne osvrćući se na to, što su ljudi u logoru umirali za mrvicu kruha. Oni su se častili i imali su svega. Mnogo smo mi Jevreji navukli mržnju ostalih zatočenika zbog takvih izroda i bandita u rukavicama. No, zbog te pohlepe su i oni zaglavili u Jasenovcu mjeseca jula 1942. godine prilikom spomenute "zlatne afere". Šteta je samo što su im ustaše sudile, pošto smo ih bili već medju sobom osudili, ako živi izadjemo, da ćemo njih prve pobiti svojom rukom.

Jednog jutra, kada su majke morale ići na rad, odvele su ustaše svu djecu plato-kolima[¶] i pobile. Može si svako zamisliti kakva je kuknjava nastala u logoru ka-

¶ Plato-kola - zaprežna kola bez ograde.

da majke nisu mogle ni vlastito dijete više da zagrle na povratku sa teškog rada umorne, gladne i jadne. Može li si iko zamisliti veće zvjerstvo od toga, da se majci oduzme malo dijete i ubije?!

U logoru je istovremeno bila zavladala još veća glad. Žene su slale djecu krišom iz Kule da traže u radionama kruha, ali im je slabo ko mogao dati, jer smo i sami gladovali. Nekada nam je ipak uspijevalo, da im barem po koji komadić hljeba pošaljemo, ali su i to krvnici uhvatili. Zmija Maja Buždon povede istragu, zatvori nekoliko ljudi i žena, koje proguta noć. Skupo su platili taj gorki zalogaj. Kod žena je tada bio i haračio krvnik Stanko Bevanda, ustaški vodnik. Pod njim je bila i grobarska grupa, koja je stalno imala pune ruke posla. Grobari su mogli biti samo Jevreji, u zađnje doba tek i Srbi, jer su od prvog dana već računali s tim, da nijedan grobar živ iz logora ne smije da izadje. Za vrijeme rada grobari su dobivali nešto obimniju hranu, ili dodatke iz tuđjih paketa, koje su zatočenici mogli dobivati /a stalno su isti prethodno bili opljačkani od ustaša!/. Znali su većinom grobari, da im je sudbina već zapečaćena i da su ir dani odbrojani, mjesec - dva najviše, bili su likvidirani. Osim toga, grobari nisu nikako smjeli izlaziti iz Kule, nego su ih držali posebno, kako ne bi pričali šta sve vide i čine. Pa ipak, nisu od zatočenika mogli sve sakriti. Iako je u Građiški bilo preko 3.000 zatočenika, znali smo uvijek ko fali, a još bolje bi se uvjerali i time, što je redovno poslije par dana dolazio spisak nestalih ljekarima, da napišu za svakoga "dijagnoze" bolesti, od koje je bolovao i umro i da te spiskove ljekari potpišu i vrate uredi. Grobari su nam takodjer po nekome konspirativno dojavljivali o žrtvama, koje su poznavali.

Ustaše su neprestano dolazile sa novim parolama i trikovima: "nastup", popisivanje samo Jevrejki i Srpkinja za odlazak na rad u Jablanac. Prvi transport žena i djece, oko 1500 žena, otišao je u Jablanac. Medju tim ženama sam ugledao i drugaricu prvoborca dra Vlade Jokanovića, advokata iz Sarajeva. Obukla je seljačko odijelo misleći, da će je to spasiti. Dobacila mi je prstom znak da ćutim jer je i ona mene prepoznala. Ali sve je bilo uzalud, otišla je i ona, kao i sve ostale u nepovrat. Pri polasku tih žena desilo se slijedeće čudo /naizgled/. Zapoljednik Mile Orešković, emigrant krvnik, ošamari jednog ustašu pred strojem viknuvši glasno: "Zašto ne daš i djetetu kruh i njega pripada kao i velike!" Zlikovci su se služili i takvim trikovima da niko ne bi posumnjao da idu u smrt, dali su im po pola kruha uvjeravajući ih da na radu neće gladovati kao u logoru. Poslije par dana stizale su njihove stvari krvave, od košulja do cipela, u ustaško skladište. Znali smo, dakle, sve što se zbiva.

U ustaškom skladištu logora bio je uposlen zatočenik Avram H. Levi, zv. Maminko, tandler /starinar/

iz Sarajeva. Osim svega ostalog on je vidio i kada je odvedena njegova sestra sa djecom, a kasnije prepoznao je sve njihove stvari.

Logor se svaki dan čistio praveći mjesto drugim. Jednog jutra pokupili su sve žene starije od 50 godina sa trikom - izgovorom: "Vi idete u Zimski logor, gdje ćete kao dobri domaćini malo obradjevati napuštenu zemlju. Imaćete hrane i biće vam dobro. Ali, pazite kako se vladate, nemojte da vidim koju da se vrati natrag u logor. Ondje ćete biti potpuno slobodne, neće vas niko ni čuvati, samo se ne smijete udaljavati iz sela". Dešavalo se da su i mladje, vjerujući u te lijepe riječi, počele moliti, da i one idu. A da ih bolje uvjere, da zbilja idu na bolje, zatezali bi, ali bi napokon "dozvolili" i mladjim da dobrovoljno idu u "Zimski logor na bolje". Sve su bile sretne, što će se riješiti logora, gladi, ušiju i drugih golgota, hitno su se spremale za put; čak bi ih obmanjivali pokazujući im obližnje selo, da vide i da ne bi posumnjale u nešto loše i to prepričavale.

Nažalost, poslije nekoliko dana stizale su i njihove stvari u skladište isto onako krvave. Tako je krvolok, tada zastavnik, Ante Vrban, iz Like, haračio i posijao hiljade ljudi i žena po Jablancu, Bistrici i Mlaki. Pri povratku ubojicama je bio priredjivan banket za učinjeno "herojstvo" nad golorukim nevinim starcima i staričama. Tada je počelo i sa javnim strijeljanjem pred nastupom. Jednoga su ubili tjerajući ga u logoru oko zida, a sutra uvečer pred nastupom ubili su još trojicu, koji su navodno pokušali bježati i to pred nastupom objavivši: "Pravda je zadovoljena!". Ustaše se nisu zadovoljavale ni samo takvim ubijanjem. Mnogi su likvidirani, za koje se uopšte nije znalo zbog čega, jer nisu stigli ni da ih zavedu u knjige "pod brojem". U junu 1942. godine zatvorili su 9 Jevreja, koje su optužili da dobijaju novine i da pišu pisma kući preko nekih civila iz Okučana. Bez ikakve istrage sve su pobili. Iskasapili su ih noževima u bolničkom podrumu zvanom "Hotel Gagro". Među ovima su bili: Frajnd, Hajim Altarac iz Bijeljine, Perera iz Sarajeva, Albahari iz Tešnja, Bruker /otac Oskara Brukera/, dok se ostalih ne sjećam, jer su na sličan način na stotine nastale.

HOTEL "GAGRO"

Zgradu grozota u Staroj Gradiški mi zatočenici smo nazivali hotel "Gagro". Ko živ u nju uđe, ne izlazi živ iz nje. Za vrijeme bivše Jugoslavije, dok je Gradiška služila kao kazniona, bila je jedna bolnička zgrada. Kasnije, za vrijeme NDH, zlikovci su tu zgradu isto nazivali bolnicom. Uz to su smjestili neka odjeljenja za stanovanje ustaša. U jednoj sobi otvorili su džamiju za muslimane, nekoliko soba za bolesnike ustaše, a bolje su bile kasapnice i najgora mučilišta, odakle su grobari svaki dan iznosili lješeve pokrivenne krvavim plahtama. To je

bilo mučilište Nikole Gagro, zloglasnog ubice, specijaliste za mučenje i klanje. Po njemu je ta bivša bolnica kaznionice dobila ime "Hotel Gagro". On je još medju prvima, kod osnivanja logora, preuzeo krvavu rabotu i nije je napuštao do kraja. Iako je imao ženu i troje djece, zadržao je svoje krvavo zvanje.

U julu 1942. sazvali su grupu "K" /katolička nastamba/ u nastup. Kad se postrojilo oko 300 ljudi, došao je poručnik Nikola Gadjić i zastavnik Ilko Buhovac. Počeli su prozivati i odvajati pojedine ljude ispitujući ih zašto je ko doveden u logor, a uz to su ih počeli tući i šamarati. Medju četrdesetoricom* izdvojenih bili su drug Lulo Frković i Kemal Krvavac, oba su mi bila poznata iz Sarajeva. Ostale drugove nisam mogao po imenu zapamtiti. Gadjić je naredio, da se svi zatvore u jednu malu ćeliju, u kojoj nisu mogli svi ni stajati, a kamo li sjesti, ili ležati. Naredio je ujedno, da im se ne smije dati nikakva hrana, ni ti vode. Prolazili su dani, zatvorenici nisu mogli više izdržati. Julska sparina bez vode i hrane, a uz to tjeskoba u ćeliji bez zraka. Svaki sat izgledao je kao vječnost. Gledajući kako će svi izginuti u strašnim mukama od gladi i žedji, provalili su vrata ćelije i uz veliko urlikanje sa bukom počeli bježati prema vratima izlaza, svakako računajući isto da će izginuti, jer o stvarnom bježanju nije moglo biti ni govora. Morali su prodrijeti kroz tri kapije, na kojima su bile straže. Medju zatočenicima, koji su još bili napolju, nastala je panika, jer nisu znali šta se događa. Sablasno je odzvanjao topot pobunjenika; svaki je bježao kud je prije stigao, da se skloni, jer je već bila nastala strašna pucnjava. Skočile su sve ustaše i nastala je opšta trka i pucnjava, ljudi su padali. Kemo Krvavac je stigao da udari ustašu letvom i da mu otme pušku, ali ga je drugi ustaša oborio metkom i počeo ga gaziti. Zatvorenici te ćelije nisu stigli daleko bježati. Svi su ležali u lokvama krvi sa još 4 zatočenika, koji nisu imali vremena da se sklone. Par njih su uhvatili žive i zatvorili ih, ali ne u istu ćeliju, nego u hotel "Gagro" sa još nekoliko drugova, koji nisu uopšte bježali iz ćelije, jer su bili već iznemogli i ostali su u ćeliji. Poslije par dana nakon strašnog mučenja i klanja vidjeli smo kako grobari govore u plato-kola lješeve i vuku ih na groblje. Dočasnik** Kordić je skočio po letvu i počeo udarati sa nasladom lješeve.

Tako je završilo spomenutih četrdeset ljudi.

Mučenja zatvorom i strašna smrt od gladi nije ipak prestala. U onom vremenu mnogo se primjenjivala takva smrt po volji i naredbi pritajenog zločinca Nikole Ga-

set šest. * U drugim sjećanjima pominje se broj trideset šest.

** Dočasnik - podoficir.

dića. Nakon par dana zatvoriše ponovo devet drugova, većinom najbolje postolare. Među njima Ivana Horvata, Činčimaka Ivana, Nikolu Jurića, Ivicu Sabljaka, svi postolari iz Zagreba, te Božidara Jadrešina postolara i njegovog brata stolara - oba iz Biograda na moru i još neke druge. Ti su drugovi još danas živi, nastanjeni u Zagrebu, osim Ivica Sabljaka. Bili su osuđeni na smrt gladju, ali svi-jesni patnji, odlučili su, da si prerežu žile na rukama i to su učinili. Iako su cijelu noć ležali bez pomoći lje-kara, ostali su začudo živi. Još danas imaju sakate ruke. Jurić Nikola je valjda bio u drugoj ćeliji i nije sebi prerezao žile, a čuđom i nekom amnestijom pušten je kući. Ivica Sabljak, Mesić Josip postolar iz Zagreba sa još nekim Ivasom bili su likvidirani u St. Gradiški 1944. godine, jer su ustaše posumnjale da pišu pisma i da održavaju vezu sa kućom. Iz samica su pustili one sa prerezanim žilama i iscrpljene. Pošto je onda vrlo mnogo posla u radionici, zamolio sam zapovjednika Radnog odsjeka poruč-nika Petra Nemeta iz Pakraca /koji je također ubijen u Jasenovcu od ustaške ruke/ uvjeravajući ga, da posao koji imam da izvršim, ne mogu ni zamisliti da bi ga u odredje-nom vremenu zgotovio bez tih obučara, koji su bili zatvo-reni. Pustili su ih nakon ponovne intervencije, ali samo preko dana, da rade u radioni. Oni nisu više mogli raditi, jer im ruke sa prerezanim tetivama nisu bile sposobne za rad. Tako su mnoge tjerali u smrt cijeloga ljeta 1942. go-dine. U oktobru dođe red i na uzornog druga Jerplima Mi-hića iz Dalmacije. On je oženio Jevrejku iz Sarajeva, gdje je i živio, a odatle su ih odveli i doveli u logor Gradiš-ku. Bili su uhapšeni od Gestapoa prilikom jedne provale, kod koje je mnogo drugova zaglavilo. Tu mu je i žena radi-la /sa djetetom/. Na njegovu nesreću prepoznao ga je poz-nati krvolok Maričić, Sibenčanin, koji je na hiljade svo-jom rukom pobio, ili poslao u smrt po ličnoj volji. Jed-nog dana reče mi Jerko: "Gotov sam, prepoznao me je Mari-čić, a s njim sam imao neku prepirku u civilu. Ugledao me je prilikom jedne patrole." I zbilja, bio je gotov. Naj-prije su ženu bacili orako iza poroda u jednu ćeliju. Iz-mučivši je gladju, tražila je bar nešto jesti: "Ja moram dojiti dijete" - kukala je. Poslije 4 dana odnesu joj di-jete - dojenče nasladjujući se njenim mukama. Nakon par dana krvavi sadista zastavnik Runjaš Mirko, koji se speci-jalizirao za davljenje, naprosto ju je zadavio. Jerka od-vedoše poslije toga sa još nekoliko drugova u hotel "Gag-ro", gdje je likvidiran u najgorim mukama. Životinja Mari-čić zadovoljavao je svoj bijes nad golorukim Jerkom. Kuka-vica, nije se smio obračunati s njime dok je bio na slo-bodi i dok su obojica bili ravnopravni. Na sličan način je svršio i dr Josip Gaon iz Sarajeva. On je tada bio u U-staškoj bolnici, gdje je bila zatočena žena dra Šuteja i dra Martinovića /ukoliko je to istina, jer ih nisam video/ Osumnjičili su dra Gaona, da dojavljuje suprugama spomenu-tih neke vijesti. Da li je, ili nije, dra Gaona nije bilo

medju živima. Došli su po njega u ponoć i odveli ga živog na groblje, gdje su ga zaklali. O tome smo se uvjerali po cipelama, koje su bile blatnjave /a po blatu i krvave/, koje je doneo jedan krvnik, da se očiste, a sat dra Gajna, koji je smio nositi kao liječnik, prepoznao je sajdžija, kome ga je često donosio na popravak. Njegovu djecu su ubili na Sve svete sa grupom na Jablancu.

Na Sve svete 1942. godine odveden je ponovo transport od 1400 žena i djece, jevrejske i srpske. Sve je to pobijeno maljevima i lopatama, a krvava odjeća do košuljica i gaćica sa krvavim i blatnim cipelicama svih veličina, stigle su opet, kao i uvijek prije, u skladište.

GRADINA - SELO UŽASA

Na suprotnoj strani Jasenovca preko Save nalazi se selo Gradina, gdje su vršena masovna ubijanja. Oko 200 ljudi skupa sa grobarima imalo je skoro stalno pune ruke posla kopajući jame i zakopavajući nevine žrtve. Naglašavam "nevine", jer ostale žrtve, koje su pod bilo kojom, pa i najbesmislenijom, presudom bile ubijene, nisu bile ni prevožene u Gradinu. Čudje je likvidirano sve ono, što je ustaška NDH smatrala nepotrebnim ili "štetnim" za njihovu vladavinu pod okriljem hitlerizma Ante Pavelića.

Žrtvama su obično bile vezane ruke na ledjima sa žicom i tako su ih prevozili skelom iz Jasenovca preko Save. Mnogi su, svjesni šta ih čeka, radije skakali iz skele u Savu. Ustaše su odmah zapucale i mećima dokončale živote prije nego što bi ljudi potonuli. Žrtvama je takva smrt izgledala lakša. Ljeti 1942. godine pobili su na takav način preko 30.000 Cigana, žena i djece, osim svih transporta jevrejskih žena, djece i staraca, koji obično nisu dolazili u jasenovački logor, nego su ispred logora prevezeni skelom preko Save i u Gradini likvidirani na način, koji im je izgledao najlakši i najjeftiniji.

Organizator i specijalista za masovna ubijanja je bio neki Pudić, pijanica, patološki tip, kakve su ustaše i tražile. Uostalom, nije skoro nijedan ustaša bio bolji od takvih Pudića.

PIĆILIJEVA PEĆ - KREMATORIJ

No, i taj način ubijanja je ustašama izgledao spor /tj. maljem i klanjem/. Zato su izmislili nešto lakše i brže. Propali inženjer Pićili Dominik, vucibatina i pijanica, koji je bio zastupnik nekih firmi za prodaju boja u Zagrebu, jer mu ništa drugo nije išlo, pridružio se Paveliću i obukao ustašku odoru, da bi sa ostalim pljačkašima i ubicama pristupio "borbi" za istrebljenje i pljačku. "Sve za poglavnika i dom!" Tako je na njegovu

inicijativu i po njegovom planu bila uređjena peć Ciglane Jasenovca sa dimnjakom, kroz koji je suklijao garež i dim sa vonjem izgorjelih lješeva. Peć je počela raditi u proljeće 1942. Prvi pokusi su pravljeni sa pobijenim ženama i djecom iz Djakova. Peć je uspjela, samo što nisu bili u stanju, da otklone i smrad ljudskog mesa i kostiju, da bi bila još povoljnija. Dolazili su stalno transporti muških, žena i djece iz raznih logora, najviše Jevreja i Srba. Najprije su vagoni morali stajati /pod stražom ustaša/ na pruzi ispred ulaza u Jasenovački logor po 3-4 dana bez ikakve hrane, da bi zatočenici potpuno oslabili gladju i zdvajanjem. Onda bi zatočenike u grupama zatvarali u jednu kuću pored peći Ciglane. Tu bi zatočenicima naredili, da se svuku i da moraju ići na "kupanje" i "dezinfekciju". Jadne žene i djeca nisu ni slutili kamo idu. Na izlazu, iza vrata, su stajala dva krvnika sa maljevima. Kako je ko izlazio i ulazio "za dezinfekciju", ošamutili bi ga maljem, a drugi je odmah trpao polužive žrtve u peć. Taj posao im je išao mnogo lakše i brže, a praktično i radi odjeće i obuće, koja je ostajala bez tragova krvi i blata, pa nije trebalo istu prati. Ta peć je progutala na hiljade žrtava, osobito žena i djece. Znam da vam to izgleda nevjerojatno, ali je nažalost živa istina. Istina je, kao što je istina da svaki dan mora svanjivati, a noć smrkavati. Istina je i vjerujem, da je ostao još neko u životu, koji će to moći da potvrdi. Tako je u tom Jasenovcu bilo stalno. Utamanjivali su i trijebili ljude na razne i najgroznije načine. Tadašnji zapovjednik Ljubo Miloš životinjski se nasladjivao gledajući, a i lično je klao i ubijao u pijanom stanju ili za razododu gdje je koga stigao.

NOVI TRIK - "ZIMSKI LOGOR"

Stalno je nadolazila velika masa ljudi, sada i mnogo sa Kozare, odakle su dotjerali oko 15.000 većinom staraca, žena i djece. Za njih nije bilo mjesta, pa su morali spavati pod vedrim nebom bez obzira na to, što su već velike kiše počele padati, pa je bilo mnogo blata. Noći su bile hladne, dječica su cvokotala zubima i plakala od gladi. Izmislili su još nešto gore od svega. Rastavili su majke od djece, muževe od žena i staraca. Nastao je strašan plač i vrisak djece, kuknjava majki za dječicom. Plakale su tako da bi se i kameno srce smilovalo. Ovakav se prizor nikada ne može zaboraviti, ili oprostiti, a kamo li tako šta naplatiti.

Odabrali su navodno nešto za rad u Njemačkoj, a starce su opet odveli u njihov "zimski logor", tamo gdje zima vječito traje i odakle se nijedan nikada nije vratio. Manjina je ostala u logoru da radi i da se muči. Za klanje je bilo još vremena. Ni s njima nisu dugo razvlačili, jer je trebalo mjesta za druge mladje i jače. Punile su se ve-

like sobe. Trpali su po 25-30 ljudi u jednu sobu i ostavljali ih da izgladne bez hrane i vode. U takve pretrpane sobe su ustaše upadale sa gvozdanim štangama i dotukli bi već polumrtve ljude. Mrcvarenju nije bilo kraja. Sobe su bile pune krvi, svi zidovi su bili poprskani krvlju. Izlazili su onda iz soba krvavih očiju kao zvijeri kada se naložu krvi i govorili su: "Tako ćemo mi svršiti sa svim partizanima". Sve što su dotjerali u logor bili su po njima "partizani". Nikada nije nijedan smio da podigne glas i da se buni.

Ipak je jedan Srbin, kada su ga počeli tući, izvukao odnekle sakrivenu škljocu i okrenuo se ustašama vičući: "Kukavice, dajte i meni revolver ili nož, pa da vidimo ko je hrabriji". Zlikovci su počeli panično da bježe iako oboružani, dok je on u tom trenutku zario sebi nož u trbuh i povukao prema dole. Rasporivši sebi trbuh, ispala su mu crijeva van, a on se srušio ropteći. Krvnici se vratiše i gazeći ga takvog nogama, izrešetali su ga mecima, da bi jedan drugome pokazali "junaštvo".

DOLAZI KOMISIJA

U najgorem jeku ustaških ubijanja pročuje se, da dolazi neka "Komisija". Krvnici su brzo pozvali sve zatočenike, da što prije očiste hodnike i da oribaju sve sobe što bolje mogu. Bilo je, međjutim, sve tako krvavo, da su morali zatočenici i pet puta ribati podove, a moleri su krečili po dva puta zidove da bi bili bjelji. Neki su morali nositi napola dotučene zatočenike na tavan, gdje su ih bacali u stare krpe. Nije bilo vremena da se zakopaju, inače su sve očistili. Ta ljudska klaonica gdje je krv još maločas tekla, trebalo je, da se dovede u red tako, da niko ne bi mogao primjetiti ništa.

Komisija je prošla. Morali smo šutjeti kao mumije jer su nam bili zaprijetili, da na bilo koja pitanja Komisije ne smijemo ništa drugo reći, osim da je zatočenik broj ..., jer će inače odmah po odlasku te komisije biti strijeljan.

U oktobru 1942. provedena su kroz logor 52 zatočenika vezana po dvojica. Predvodio ih je poručnik Nikola Gadić sa još nekoliko krvnika. Dovedi su ih pred zid i poredali, a onda su otvorili vatru iz šmajsera. To smo mi kradomice gledali kroz inače zatvorene prozore radiona. Pokosili su ih kao snoplje. Zatim su došla plato-kola sa grobarima, koji su lješeve nabacali na kola kao smeće jedan preko drugog i na groblju su ih sve u jednu jamu zakopali. Grobari su nam poslije pričali kako je jedan bio samo ranjen u ruku i pao jer je bio vezan uz poginulog; kada su i njega htjeli živog da zakopaju, uspravio se i rekao: "Pa ja sam živ, pustite me, nećete me valjda živog zakopati". Krvnik Stanko Bevanda /vodnik/, naredi mu da legne uz vezanog. Morao je leći na gomilu ubijenih i

čekati dok mu Bevanda nije zario nož u srce. Na večer su krvnici pred nastupom najavili, da su 52 zatočenika pokušala, da bježe i da dignu bunu, zbog čega su bili streljani. Ironija! Nisu mogli nikada ni pomisliti na bjekstvo, jer su bili zatvoreni u Kuli sa gvozdanim vratima, sa katancima, iz kojih se niko izvući nije mogao.

BIJEG TROJICE ZATOČENIKA I KRVAVI BOŽIĆ

Iza nepuna dva mjeseca, kada su ponovo počela masovna ubijanja i čišćenja, naročito žena, u Kuli, tri druga pod strašnim dojmom, da se niko živ neće iz logora izvući, odlučio je da bježe. Nisu se više osvrtni na opasnost i odgovornost o sudbini drugova koji ostaju, na rođake i braću. Uvjerili su se, da će svakako i bez toga svi izginuti. Imali su i pravo, jer bi i oni napokon poslije dugih patnji svakako izginuli. Na čudan neki način domogli su se žiga i napravili su propusnice. Nagovorili su jednog ustašu, da ih prati i tako su izašli kao da idu službenim poslom. Pratilac, ustaša, nije ni slutio da je prevaren sa lažnim propusnicama.

Na dan 23. decembra na večer proćulo se kroz logor da su pobjegli: ing. Danon, Romano, zv. Roma i Katan, instalater, kao i da su ubili jednog ustašu. To se dogodilo blizu jednog mlina na periferiji Bos. Gradiške. Medju nama, zatočenicima je nastao strah i trepet, jer smo znali šta nas čeka. Ustaše su počele odmah tući i zatvarati pojedince, koga su prije stigle i teretile ih, da su imali vezu s odbjeglama, odnosno da su ranije znali za spremljeni bijeg.

Svanuo je i Božić. Ranom zorom su već ustaše bile izopijane, skoro sve. Zapovjednik Miro Majstorović-Filipović, raspop, koji je ime mijenjao kako mu je kada trebalo, na sam Božić ujutro otišao je sâm na "Ekonomiju Bisticu", koja je bila 15 km udaljena od logora, gdje su bili ljudi odredjeni za poljske radove, sjeću u šumi i za rušenje kuća seoskih familija, koje su bile već dotjerane u logore i pobijene. Sada je trebalo i njihove kuće porušiti, da bi se zameo trag pljačke pokućstva i drugog imanja srpskih seljaka. Osim pokućstva, posteljine, djevojačkog ruha, bile su tu i šivaće mašine, kao i potrebno orudje i alat za poljoprivredu, sve što su seljaci teškim radom i znojem godinama usparali; trebalo je bukvalno sve uništiti da bi se srpskom življu svaki trag i uspomena zatra. Ustaše su to većinom razbacale po logorskim šupama, tavanima i podrumima i raznosile su kako je kome šta zatrebalo.

Kad je krvolok Majstorović došao u Bisticu pobio je svojom rukom 45 mladih ljudi, većinom zanatlija,

jer drugih više nije ni bilo, pa su upravo zbog toga morali slati i zanatlije na poljske radove. Sjećam se, da su medju ovim bili: Altarac J. Mošo, Kabiljo Ezra, nije mi Gaon I. Moric, postolar, Koen Mordo, Jakica Finci /Jagan/, svi iz Sarajeva, zatim Gaon Salamon, postolar iz Travnika, Montijas, postolar iz Banja Luke, Kalderon Jakob iz Bitolja, dok se ostalih ne mogu da sjetim. Na prvi dan Božića je bio odredjen nastup pred zidom. Svi su logoraši pošli na nastup u grozničavom strahu. Znali smo, da ćemo biti desetkovani. Kad su nas postrojili došao je raspop Majstorović sa ostalom bandom i odvojili su 25 zatočenika, medju kojima je bio Romano /brat odbjeglog Rome/ i njegov osamnaestogodišnji sin, Papo-Sason, Koen Moric, kavanar, i Buhalter, svi iz Sarajeva, Salom Daniti, limar iz Zagreba, Blivajs iz Zagreba i Frid iz Nove Gradiške, a ostalih se ne sjećam. Krvnici su se natjecali ko će brže i više postrijeljati. Svi su bili mirni i šutjeli su, osim Pape-Sasona, koji je tražio da mu dozvoli da se okrene prema zidu. Svaka sekunda nam je izgledala kao vječnost, a kako je tek njima bilo!? Krvnik je dozvolio Papi da se okrene i on je samo rekao: "Nisam kriv, zbogom braćo". Za tili čas popadaše svi i ležali su nepomični u lokvi krvi. Zamuknulo je sve kao da su svi životi otišli s njima. Ubica Majstorović prišao je bahato ka stroju i rekao: "Ovi su imali veze sa odbjeglama koji su u bili ustašu udarivši ga čekićem po glavi. Pravda je pobijedila, a idući put ćemo vas sve pobiti. Bićete svi pametniji i javljat ćete slične stvari, koje se spremaju i svaku sumnju u logoru". - Tako završise 72 druga ne dočekavši novu 1943. godinu. To je bio ustaški Božić, koji su te godine slavile ustaše u St. Gradiški.

Godina 1943. bila je relativno mirnija u St. Gradiški, iako smo češće mogli doznati o pojedinim likvidacijama u Jasenovcu. Ta je godina bila mirnija u St. Gradiški, jer više nije dolazio te godine Makso Luburić. Dužnost povjerenika logora je preuzeo neki Šarac iz Hercegovine, ali je medju nama vladalo uvjerenje, da svim logorima ipak vlada Luburić. Te godine su nas natjerali, da obrazujemo jednu "diletantsku grupu", jednu muzičku i jednu nogometnu sekciju. Tendencija je bila propaganda i zavañavanje javnosti. Prisilili su nas, da pišemo kući da nam šalju knjige za našu biblioteku, koja nikada nije ni postojala. Htjeli su da uvjere javnost kako je nama dobro dok imamo vremena, mogućnost i volju da čitamo knjige. Zlotvori su medjutim pod takvim maskama pripremali stalno nove grobove za nevine žrtve. Te godine su poslali u St. Gradišku čitav jedan šlep /brod/ blatnih i krvavih cipela. Posle kratkog vremena je stigao i drugi takav šlep. Oba su dovukla preko 70.000 pari cipela i opanaka, koje smo morali slagati na tavanu postolarije i koristili ih za opravke cipela. Kadgod sam morao ići na tavan po bilo šta, grozio sam se kada bih vidio tu ogromnu kolekciju stare obuće pobijenih nevinih ljudi, žena i djece. Pred oči su mi

dolazili sami lješevi i grobovi, koji vape za pravdom i osvetom!

Nažalost, iduće 1944. godine, došlo je do ponovnih masovnih ubijanja, klanja i davljenja u svrhu istrijebljenja. Uoči same Nove godine, oko 10 sati navečer nastala je neka pucnjava. Svi smo mislili, da je to neki manevar. Brzo smo međjutim doznali, da je to bio jedan prepad partizana i već je po koja granata padala i na krvove logora. Izgleda, da su ustaše pravovremeno doznale da se takav napad sprema. Nastala je borba na drugoj strani Save u Bos. Gradiški. Nama nisu dozvolili tri dana da izađemo iz nastambi. Zatočenik Frajnd Milan iz Zagreba je bio izišao u hodnik da ide u nužnik. Čuvar krvnik je hladnokrvno iz neposredne blizine nanišanio i ubio ga bez ikakve opomene na licu mjesta. Gore na katu nisu ni znali za taj slučaj pogibije. Kada je jedan kuhar, Hrvat, iza toga izašao napolje, zadesila je i njega ista sudbina. Oba su tako ležala sva tri dana. Svi su morali vršiti nuždu u sobama, jer se niko nije smio ni promoliti kroz vrata u hodnik. Ranjenih ustaša je bilo mnogo. Dovlačili su ih nekoliko dana i ljekari su imali pune ruke posla oko operacija i amputacija po prestanku borbe. Onda je tek nastala "ustaška akcija" na goloruke zatočenike, tj. odmazda. Svaku večer su dolazili u prostorije zatočenika i prozivali su po 25-30 ljudi. Odvodili su ih u nepovrat. Tako je to trajalo oko 15 dana, većinom su sada odvodili Srbe. Približavanje noći je za nas bilo puno strepnje u očekivanju smrti maljem ili nožem. Mnogi zatočenici nisu mogli nikako da se smire u takvoj napetosti živaca, nastojali su da nabave bilo kakav otrov, koji bi uzeli čim bi ih noću prozvali. Takav otrov su nam teškom mukom i skriveno davali u kemičarskoj grupi i mi smo većinom to držali uza se. Samo time smo donekle smirivali živce i nepodnošljivu neizvjesnost, a ništa drugo nismo ni mogli poduzeti. Računali smo uvijek, da je bolje popiti otrov, ako dodju i po tebe, i tako svršiti, nego podnijeti malj ili nož. Strijeljanje se uopšte više nije vršilo. Tako su se redjali dani, krvnička zlodjela nisu prestajala, pa smo bili uvjereni, da će nas tako sve likvidirati. Istovremeno su vršeni transporti žena, djece i starijih ljudi na Jablanac, Mlaku i Bisticu pod raznim parolama, odnosno izgovorima. Osim Srpkinja sada su odvodili i Jevrejke, a s njima i po koju Hrvaticu. Do ljeta je nestao Nijaz Salihodžić, Hamid Vuk i još nekoliko meni nepoznatih drugova. Drug Nijaz Salihodžić je slovio kao jedan od najboljih drugova u logoru, što je dokazao u vrijeme kada je bio u svojstvu logornika te godine. Branio nas je i olakšavao nam je položaj gdje god je to mogao. Zbog toga nije imao kod ustaških upravljača ni dovoljno povjerenja, niti autoriteta kod čarkara.* Satnik Stjepan Bosak ga je napokon zatvorio i poslije nekoliko dana su ga likvidirali. Njego-

* Čarkar - ustaški vojnik.

ve cipele su takodjer stigle u radionu krvave kao i sve druge; čak i postava je bila krvava. Iz Jasenovca smo takodjer primali preko zatočenika koji su dolazili žalosne vijesti, da su i ondje izvršena masovna ubijanja. Tada je bio likvidiran i logornik Viner sa familijom, Begović, Slavko Glušac iz Sarajeva i cijelo vodstvo jasenovačkog logora, jer su oni mnogo znali i vidjeli, pa ih je trebalo na vrijeme pobiti.

EVAKUACIJA LOGORA ST. GRADIŠKA

U septembru 1944. godine kada su partizani bili zauzeli Banja Luku nastalo je komešanje u ovom logoru, jer se pročulo, da partizani idu prema Klačnicama i Bos. Gradiški. Odmah se u logoru stvorio glavni zločinac Luburić, koji je koncentrisao veliki broj ustaša u St. Gradiški. Prvi im je posao bio likvidirati Srbe. Na 22. septembra bili smo pozvani u nastup, iz koga su izdvojili oko 400 Srba. Povezali su ih žicom i sve ih je progutala ta noć. Rano ujutro, 23. septembra u 4 sata izjutra bio je opet nastup, iz koga je odvedeno i ostalih oko 350 Srba, među njima je bilo 150 žena i djece, koji su bili zatvoreni u Kuli. Pred nama su ih vezali i odveli u smrt. Ukoliko se neko bio sakrio, tražili su ga po spisku i premlatili bi ga prije mučeničke smrti. Jedan krasan mladić od 17 godina bio se kamuflirao kao prekršten /u katolika/, ali je tada krvolok zastavnik Mirko Runjaš i njega sa dva metka kod latrine /nužnika/ ustrijelio. Neki Savo, koji je služio u Ženskoj nastambi Maju Buždon i ostale krvopije, sakrio se u drvima i ondje je bio ostao punih 7 dana bez hrane očekujući partizane osloboditelje. Otkrio ga je napokon izgladnjelog krvnik Jure Juka, zario mu nož u srce i rekao: "Šteta metka za to pseto!" Jozo Stojčić, tadašnji upravitelj logora, koji je takodjer spadao među najkrvoločnije zlikovce, imao je stalno nož u čizmi kao mesar kad ide u klaonicu. On je naredio grupnicima /vjerovatno po višoj naredbi/, da ti odaberu po nekoliko najboljih, sveukupno 220 ljudi po zanatima, a sve ostale, preko 2.000 zatočenika zajedno sa ženama bilo je na brzu ruku otpremljeno u Jasenovac, odakle se živ niko nije vratio. Putem su ljudi pod teretom svojih jadnih stvari, po glibu, gladni i izmoreni počeli padati. To stražarima nije nimalo smetalo, jer je tako po svoj prilici i moralo biti. Zlikovci su najslabijim, koji su zaostajali, govorili: "Ako ne možeš ići brže, ostani pozadi, sad će kola naći sa stvarima, pa sjedni u kola". Takvih je iznurenih bilo mnogo. Oni su ostajali, ali nikad više kolonu nisu stigli, jer su ih dotukli čim je kolona izmakla sa vidika. Putem od Gradiške do Jasenovca je tako nestalo oko 300 ljudi. Među njima, kako sam kasnije doznao, bili su: Slezinger Maks i Slezinger Jakob, oba iz Zagreba, Gaon Moric, trgovac iz Sarajeva, Finci Salomon, postolar iz Sarajeva, Kunštek Ivan, postolar, Alhalel Jakob, krojač iz

Sarajeva i dr. Mnogi su od njih, ne mogavši više izdržati zlostavljanja i kundake, poskakali u Savu. Među ovima su tako završili svoj trogodišnji patnički život nakon tolikih strahota i Maestro Isak, zv. "Čota" krojač, Montiljo Isak, postolar, Altarac Nisim, postolar, svi iz Sarajeva, i još mnogo mladih života pored svih nada i želja da se spasu. Pa ni ti nesrećnici nisu mnogo izgubili. Patili su barem nekoliko dana manje, jer kada su ostali stigli u Jasenovac, likvidacija je nastavljena svakog dana sa tom razlikom, što više nisu bile pošteđene ni zanatlije kako je to prije bilo. Svake večeri dolazili su sa spisakom iz kancelarije i prozivali zatočenike bez obzira na vjeru i zanimanje i odvodili ih preko Save u Gradinu po 80-100 odredjenih za svako veče. Tako je od tolikih Jevreja /židova/ i Srba, koji su okupljeni bili još samo u Jasenovcu ostalo svega 400 Jevreja i oko 700 Srba. Ostala manjina bili su Hrvati. Kako je i ta preostala mala grupa likvidirana u Jasenovcu nije mi poznato, jer nisam više mogao dobijati nikakve vijesti.

RACIJE I USTAŠKI TRIKOVI

Ostalo nas je u Gradiški još oko 220 ljudi kao neophodno potrebnih za održavanje logora još posljednja tri mjeseca. U tom vremenu nas nisu više zlostavljali, jer smo im bili svi do jednoga potrebni za radione. Zato smo ipak morali platiti danak.

Kada su se partizani bez borbe povukli iz Banja Luke ustaše su počele masovno hapsiti ljude, koji su bili sumnjivi za saradnju sa partizanima. Dovlačili su svakog, koga su uhvatili i onda ih odabirali. Po 80-100 su slali u vojsku /domobransku ili ustašku/, dok bi ostale progutala zemlja već prve noći po odvođenju navedenih "vojnika" i time su kamuflirali kao da su i ovu partiju slali u vojsku. Za ove su kasnije oni vojnici mislili, da su negdje izginuli na nekom frontu. Takva likvidacija građana Banja Luke i okoline ponavljala se svake druge noći, što smo saznali po tome što su ustaše dolazile u radione i tražile oštra kliješta za otkidanje žice, kojom su nesrećnicima vezivali ruke. U jutro smo gledali lopate zamazane svježom zemljom ilovačom. Zakopavali su ih obično iza groblja u jednom šljiviku kod kaznionice, a to bi kamuflirali granjem da se sa ceste ne bi vidjelo svježe iskopano zemljište. Taj su posao obično svršavali od 10^h na večer do 3^h ujutro pod reflektorom, koji je bio montiran na izvidnici. Bili su sigurni, da ih niko ne vidi i ne zna za ta zlodjela, jer je zbog redarstvenog sata bilo sve živo zatvoreno u stanovima. Tako su ljudi nestajali, a kamioni puni opljačkane robe iz Banja Luke i okoline stizali su svaki dan i punili gramzljiva, ali šuplja skladišta, od kojih nisu imali nikakvu korist. Spomenuću samo nekoliko zlikovaca, koji su vršili ta klanja i uništavanja u tolikoj mjeri, da su se mogli kupati u kr-

vi nedužnih žrtava: Ante Čenan, emigrant-torbar, najpodmukliji krvolok, prikazivao se nama kao miran i dobrodušan, dok bi se noću pretvorio u demona, koji je na hiljade života ugasio. Zatim Jozo Stojčić, nadporučnik i upravitelj logora, Hercegovac, krvolok prvog ranga, bio je naredbodavac i učesnik u svim klanjima. Sudarević Jozo, zastavnik, zv. "Škiljo" višestruki ubica. Runjaš Mirko, zastavnik, krvnik svoje vrste, bio je strah i trepet logora kao specijalista za davljenje /podavio je hiljade žena i djece sadistički se naslađujući time. Slišković Mijo, nadporučnik - ubojica. Mato Vasilj, poručnik, krvnik, Hercegovac, bio je naredbodavac i lično se nije okanio klanja djece, premda je imao četvoro vlastite djece. Jure Juka, čarkar, specijalista za klanje, koji se u razgovoru hvalio, da je najviše zatočenika likvidirao maljem, batom ili nožem. Stojić Rudo se također hvalio kako je "svinje" klao svaku drugu noć. Jozo Maslač, takodjer Hercegovac, bio je poznat po zlodjelima u "Hotelu Gagro", gdje je za mučenje i klanje hiljada žrtava dobio i čin zastavnika. Ostojić Ivan, Hercegovac, krvnik, Ljubičić Ante, specijalista za vješanja i klanja. Bio je vrlo opasan i grabežljiv tip i Ostojić Ičo, zastavnik, vozač, isto Hercegovac, ali ipak nije mogao da se okane starog zanata. Ivica Sarić, krvnik, Zovko Mirko, krvnik, Primorac Ante, krvnik, Vasilj Ivo, zastavnik, klao je i ubijao skupa sa Gagrom, dok nije dobio čin zastavnika, a onda se pritajio i donekle se smirio. Skoro svi spomenuti su bili Hercegovci. Novi koljač Ivica Filipović našao je kod jednog Banjalučana nekoliko zlatnika i zaklao ga je. To mu se osladilo i nastavio je posao misleći, da će naići još zlatnika. Stjepan Dragić iz Jasenovca, postolar, bio je poznati koljač žena u Kuli; ne bi se po tri dana trijeznio od pića i krvi. Kasnije je i sam bio zatvoren zbog pijanstva, ali je poslije 6 mjeseci pušten kući, no opet je stupio u redove koljača. Tako bi mogao naredjati još mnoge. Nekoliko kelnerica i prostitutki navukle su ustaške uniforme i došle su da služe Paveliću, ali samo u svojstvu mučiteljica, krvopija i ubica nevinih žena i djece. Drugu dužnost nisu imale, niti su šta drugo znale. Iznijeću nekoliko imena takvih žena-zvjeri: Štefica Pohlitar, Marica Kukuljan, Dragica Filipović, Božica Obradović, Ankica Cop, Zora Grbac, Soldo Ružica, udata Runjaš, Luburica Nada. Glavne, vodeće krvopije, koje su tukle žene letvama po grudima, zatvarale u samice i mučile ih gladju i na razne druge načine, bile su slijedeće: Maja Buždon, vodja krvopija i svega zla kod žena i djece, zatim Dragica Pohlitar, zmija otrovnica, koja je trovala sve oko sebe, Horvat Vilma, histerična baba, koju nisu ni one međusobno voljele, bila je strah i trepet zatočenica, Jelka Brkić, po izgledu mirna kao janje, ali je bila opasna zvijer, Pribanić Milka, rak-rana svih žena. Jadne žene, koliko bi tek one mogle da pričaju o tim zvjerima!

Na 2. decembra 1944. godine evakuisali su i nas u Lepoglavu ostavivši samo 15-20 ljudi u Gradiški. Iutem za Lepoglavu nije niko stradao kao kod drugih transporta, dapače, za čudo, dali su nam na putu i hljeba, što kod njih nije bio običaj. Pa i ako bi put trajao po 10 dana, niko se nije brinuo kako će ti ljudi bez hrane živjeti i hodati. Putovali smo 6 dana. U Banovoj Jarugi smo doživjeli napad iz vazduha. Pratioci ustaše su se razbježali tražeći zaklone, a nas su ostavili zatvorene u vagonima, pa kakva nas sudbina zadesi. Čudnom srećom niko od nas nije bio povrijeđen. Jedna krava je od gelera bila ranjena na 5 mjesta.

Pred logorom Lepoglava ugledali smo veliku tablu "Radni logor"; opet maska i kamuflaža za svijet. Tu nas je primio krvoločni zapovjednik Ljubo Miloš, koji je već bio uveo strašan režim u tom logoru. Ustaše su već na vratima udarale i tukle zatočenike čim ovi stignu. Bilo nam je jasno da je to nastavak Jasenovca kada smo vidjeli kako očajno izgledaju zatečeni zatvorenici. Utrpali su nas u ćelije, koliko je u koju moglo da stane. Pri samom ulazu umiješa se među nas jedan zatočenik moleći svojim gladnim i žalosnim izgledom malo kruha. Dali smo mu šta smo imali, jer nismo mogli ni slutiti kakva je glad ovdje vladala. Poslije dva-tri dana, kada smo vidjeli i osjetili strahote i ovog logora, postali smo apatični i očajni. Ovdje ćemo crknuti od gladi, pomislimo, kada smo u nastupu čekali na obarenu kupusnu ili repnu vođu stojeći cijeli sat na vjetru ili dubokom snijegu. Pored toga, ustaše su stajale kod ulaznih vrata zgrade sa letvama u rukama i mlateći nas tako promrzle po glavi i kuda stignu, zakrčili bi vrata uz veliku viku "brže-brže". Ljudi bi prolili i ono malo čorbe, koju su dobili sa batinama nakon dugog čekanja. Batine su bile mjesto kruha, koji uopšte nismo dobijali. Prva dva mjeseca su bila strašna, neizdrživa. Glad i zima. Ložiti se smjelo u radionama /inače ne bi mogli ništa ni raditi/ i to samo malo. Proljevima i tifusu, koji je zavladao u logoru, bili smo posve neotporni, zbog čega je krvnicima posao bio posve olakšan. Od 2.500 zatočenika, ležalo je od tifusa bolesno više od jedne hiljade, a nije bilo nikakve pomoći, da bi se tome stalo na kraj, jer je svakog dana bilo sve više ušiju.

Poslije dva mjeseca bile su već pomalo uspostavljene veze sa kućama i počeli smo dobijati pakete, čime su se zatočenici malo povratili. Pakete su u logoru najprije "cenzurisale" ustaše i povadile bi što je bilo najbolje, a što su majke i žene oduzimale od svojih i dječijih usta, da bi poslali svojim najdražim. Sve su pakete bile uzalud. Prvo su dolazili "oni" na red kod primanja paketa, a onda tek mi, kojima je paket bio namijenjen i poslat. Sve smo to mi znali i gledali, ali nismo mogli pomoći i morali smo se zadovoljiti onim, što bi nam dali.

Inače, ako bi pisali, da nam ne šalju, takvu kartu cenzura ne bi ni prosljedila, što bi još gore bilo, zbog nezvjesnosti, da li smo još živi!

Za nas Jevreje je relativno bio još jedini spas u tome, što smo se javljali "Židovskoj bogoštovnoj općini Zagreb - Skrbi za logore" i arhitekti Ašeru Kabilju, koga je vrijedno spomenuti radi njegove čovječnosti i osjećaja, pošto je i on redovno slao pakete i pomagao sve nas bez obzira, da li je koga poznavao. Da nije bilo takvih ljudi zadnjih mjeseci robovanja, bili bi poskapali od gladi u logorima. To nas je stvarno održalo, ali žalost, opet moram reći, bilo je sve uzalud jer su beštije napokon pobile sve do zadnjeg.

U logor Lepoglavu su dolazile često manje grupe do 150 ljudi iz raznih mjesta. Dovedli su i teže kažnjene iz Mitrovice, koje su mnogo zlostavljali i svake noći ih je bilo sve manje, dok nije došla opet nova grupa od kojih 60 ljudi iz Sarajeva. Ove nisu uopšte puštali iz ćelija među nas, mučili su ih gladju i umjesto obroka hrane dobivali su batine korbačima i letvama. Kako je ta zadnja partija, što je stigla u Lepoglavu, završila u martu 1945. godine nije bilo nikome poznato. jer ih pri likvidaciji ovog logora nismo više ni vidjeli. U Lepoglavi nije bilo javnih strijeljanja, ali je redovno noć gutala po nekoliko ljudi i žena iz redova zatočenika sa brojevima, a uz ove su odvodili i one iz obližnjih sela, koji nisu imali nikakve brojeve.

IZRADA PARTIZANSKIH KAPA I ŠAJKAČA

Zločinci su se sada služili već raznim trikovima i lažima. Naredili su krojačima da izrade nekoliko partizanskih kapa i šajkača. Sa tim kapama na glavi išli su u sela, gdje bi se izdavali kao partizani i govorili su da imaju nalog da povedu dobrovoljce u partizane. Tako su ih dovodili u logor Gradiške, odakle nisu živi izlazili. Sjećam se jedne takve grupe oko 500 ljudi. Bilo je među njima mnogo Cigana, ali je bilo svega oko 40 zdravih i sposobnih muškaraca. Sve ostalo bile su žene i djeca. Na čelu te grupe išli su muškarci, kojima su dali nove partizanske kape sa crvenim petokrakim zvjezdama. Provodili su ih tako kroz grad vršeci lažnu propagandu kako oni čiste i hvataju "partizane". Nama logorašima je bila jasna slika, jer smo vidjeli kape, koje su bile izradjene u našoj radioni, pa smo znali kakvi su to "partizani". Te "partizane" je obično već prva noć po dolasku progutala. Među ostalim služili su se i ovakvim varkama. Na večer bi se uputili u kuću nekog bogatijeg seljaka, za koga nisu imali nikakvog razloga da ga hapse /barem zbog svijeta!/. Kucnuli bi na vrata i viknuli: "Otvoraj, partizani". Seljak bi otvorio i ugledao bi petokraku zvijezdu. "Daj nam večeru!" Svakako da su je dobi-

li, najeli bi se i "Laku noć". Slijedeće noći isti zlikovci bi se obukli kao ustaše, pokucali bi na vrata i viknuli: "Otvoraj, ustaše!" Domaćin bi sav u strahu ustao i otvorio. Onda su ovi krvničkim glasom zavicali: "Zašto si sinoć dao večeru partizanima? Tu su bili partizani, koje smo mi pohvatili i oni su priznali da su kod tebe večerali. Ne laži ništa, jer su nam oni rekli i šta su kod tebe jeli. Nisi htio nikoga da pošalješ i da nam to javiš. Spremi se, ideš s nama!" Tako bi jadnik, prav i zdrav morao ići sa familijom u logor, gdje bi kratko iza toga nestao. Njegovo imanje, zbog kojeg su jedino stradali, zlikovci bi odmah zatim razgrabili i zgrade porušili; sve bi zbrisali, kao da nije ništa postojalo ni živjelo na tom mjestu.

Krajem februara obukoše se zlikovci u civilna odijela. Znali smo odmah, da je i to neka njihova nova "akcija", kako su to oni nazivali, i zbilja ujutro dovedoše druga Fereka, partizanskog zapovjednika područja Lepoglave i okoline, a s njime još jednog druga. Neko im je podmetnuo stupicu. Cuo sam, da ih je jedan lugar izdao. Bilo ih je 5 i imali su neki sastanak. No, bili su otkriveni i izdani. Drugarica, koja je bila na straži, nije stigla da javi i pobjegla je sa dvojicom drugova kroz zasjedu, dok su Fereka i njegovog druga uhvatili. Pošto je Ferek vidjeo da se ne može izvući bacio je poda se bombu, koja ga je samo malo ranila i tako su ga živa uhvatili. Kada su ga doveli u logor, sakupili su se svi oko njega sa Ljubom Milošem na čelu, kao oko nekog nevidjenog čudovišta. Istog dana su doveli njegovu majku, oca, sestru udatu sa dvoje djece i još nekoliko seljaka, kod kojih su pronašli nešto oružja i neku arhivu. Ranjen je bio, ali mu nisu dali da umre, nego su ga smjestili u jednu bolju dočasničku sobu i nje govali su ga, da ga izliječe. Zdrav je trebalo da izdrži veća mučenja pri iznudjivanju raznih, njima potrebnih, podataka i stvari. Kad se oporavio, bacili su ga u samicu i počeli su ga mučiti. Bili su ga toliko izmrcvarili, da nije više mogao na nogama stajati. Odnijeli su ga na nosilima krvniku Milošu i ostalim krvnicima na dalje mučenje. Od Fereka nisu mogli iznuditi ni jednu riječ. Nije ni pisnuo iako je u groznim mukama zaželio samo smrt.

Poslije sveg mučenja objesiše njega i druga, javno. Glavni krvnik kod vješanja bio je poznati Matan Barbarić sa pomoćnikom. Ljubo Miloš se samo nasladjivao. Kako su likvidirali njegovu familiju, nije mi poznato.

KRVOLOCI NA DJELU ZADNJIH DANA U LEPOGLAVI

Evakuacija. Početkom aprila bilo nas je u logoru još 2.000 zatočenika, od kojih 250 žena. Osim toga su imali mnogo zatvorenika iz obližnjih sela, koje su s-vaku večer na desetine preko noći likvidirali i kolima su

dolazili po lješeve i prevozili ih na groblje. Tačan broj ubijenih iz takvih grupa nismo mogli ustanoviti, jer oni nisu bili u sastavu zatočenika pod brojem.

U prvoj polovini aprila nestalo je jedne noći lo drugarica iz naše sredine, koje su bile osumnjičene, da su stvarale tajne ćelije, da se tajno sastaju i dogovaraju. Najprije bi ih po običaju odveli u sobu starješine, gdje su ih silovali i zlostavljali, a onda su ih pobili, svakako ne metkom, nego maljem i nožem. Čuo sam samo kroz tihu noć jednu od odvedenih da je na izlazu iz sobe starješine rekla i molila ubicu: "Nemojte, molim vas", zatim je sve umuknulo. Ujutro smo čuli i vidjeli da fali lo drugarica. U aprilu su jedne noći odveli Đuđu Muhameda, apotekara iz Sarajeva, koji je bio još prvih dana NDH zatočen i proganjan. Isto tako i ing. Papu Josipa iz Bijeljine je progutala jedna noć. Nismo mogli doznati kako i zašto su likvidirani. Izgubili smo opet dvojicu od onih mnogih, koji su nas uvijek bodrili i moralno podizali, da ne klonemo i da su naši oslobodioci blizu, da će nam granuti sunce slobode, koje će nam donijeti bolji poradak i sretnije dane.

Čula su se nagadjanja kroz logor i o nekoj "amnestiji". I zbilja stigla je, ali po nas fatalna odredba. Pustili su 90 zatočenika i 60 zatočenica. Pustiše i zatvorenike, koje je PTS* uhapsio, a bilo ih je oko 180, i odposlaše ih u Varaždin, gdje su ih obukli u banditska odijela. Ostalo je još 1670 zatočenika i zatočenica, od kojih su izabrali nas 80 /68 muških i 12 ženskih/ najbolje kvalifikovane zanatlije, koji će ostati u Lepoglavi za održavanje logora i koji će im služiti do zadnjeg časa njihove strahovlade.

Preostalih 1590 ljudi su vratili u Jasenovac u dva transporta. Prvi transport sa 800 ljudi je otpremljen 16. aprila 1945. godine. Sve su redom vezali žicom, po čemu smo zaključili, da idu na likvidaciju. Drugi transport sa 790 ljudi su odmah slijedeće noći, 17. aprila 1945, otpremili sa ženama i bolesnicima, koji nisu mogli ni hodati. Bilo je strašnih prizora jer su i te bolesne tukli ako se nisu mogli dići na noge, pa su ih drugi morali nositi, jer u logoru nije smio niko ostati. Neki su zločinci trpali teško bolesne i u civare,**da ih kao smeće izbace iz kruga logora a drugi su ih prebacivali preko ledja kao lješeve izglednjele i nemoćne, pa su ih tako izbacivali iz logora, neke i posve gole, jer nisu bili u stanju na brzinu ni da se obuku. Kako su ti još uvijek živi paćenici svršili ne znam, nisam mogao više ni da gledam iz svoje ćelije, koja je bila nasuprot izlaznih vr-

* PTS - Poglavnikova tjelesna straža.

** Civare ili tačke - ručna kolicica sa jednim točkom.

ata. Vezali su i ženama, kao i muškarcima, ruke na ledja, pa je jasno bilo, da se to sve tjera na likvidaciju. U prvoj partiji je bilo mnogo iz kazni one Mitrovice, koji su bili osuđeni po 15-20 godina robije, neki i doživotno. Među njima je bilo 70 Srba, 60 Jevreja i nekoliko Hrvata. Sve su sa ostalim zatočenicima pobili pred Jasenovcem. Za drugu partiju sam čuo tek kad sam bio na slobodi, da su i te jadnike sa ženama i teško bolesnima takodje pobili pred Jasenovcem, ili na Gradini. To su mi pričali neki zatočenički, koji su uspjeli pobjeći iz vagona pošto su se bili odvezali od drugih pretrgavši žicu. Ustaše su za njima pucale, ali nisu stigli sve pobiti u bijegu. Transporte, evakuacije i ostale trikove sa zatočenicima vršili su pod komandom starog i poznatog krvoloka Pavličevića iz Jasenovca. Tada je sve to izvršeno po naredjenju iz Zagreba.

Narednih dana su nas natjerali, da kopamo rupe u samoj zgradi za miniranje iste. Naši su živci bili iz dana u dan sve više izlomljeni. Naše misli su jedino išle za tim kako da se izbavimo ili da jednog dana svi skupa odletimo u zrak. Kad su rupe bile gotove, 20. aprila su došle ustaše i švapska banda. Slušali smo osluškajući šta rade, kako su kod svakog stuba, tj. svake 4. samice trpali ekrazit i drugi materijal za eksploziju. Nas pet smo skupa spavali. Zagledali smo se i rekosmo: "Ujutro nećemo više osvanuti". Strašno je bilo iščekivanje. Svaki nam se minut protegao u vječnost. Jedina nam je utjeha bila gledajući kako su se i oni svi uskomešali. Crvena armija nadije, njemački zavojevači su svaki dan manji i slabiji. Trebalo je sve popaliti i uništiti jer se morao zamesti svaki trag njihovih zlodjela, a mi, koji moramo noćas ili sutra da nestanemo, dočekali smo i to, da vidimo kako je i njima došao "crni petak". Njima koji su smatrali da je Njemačka, i NDH s njome, nepobjediva i nesalomljiva, njima koji su mislili, da nikada neće nikom morati odgovarati za svoja krvava zlodjela. Sa tom utjehom i očitim saznanjem bila nam je i smrt lakša, jer smo doživjeli da vidimo one bahate krvoločne zvijeri kako se kolebaju i strahuju bježeći i paleći svaki trag za sobom. Nije im ipak uspjelo da sve tragove zametu. Učinili su nažalost toliko zla, da je prosto nemoguće bilo izbjeći, a da ne ostave toliko konkretnih i nepobitnih dokaza, za koje nisu bili svjesni kome i kada će odgovarati i to oni, koji su kod svake javne likvidacije to propraćali sa: "Pravdi je udovoljeno!" Da li će zaista biti udovoljeno onoj pravdi, za kojom toliko miliona ljudi već toliko godina vapi?

Te noći nije uslijedilo ono, čega smo se najviše plašili i šta smo očekivali. Tako su prošli i naredni dani do 30. aprila. Tog dana, u nedelju, nisu nas pustili iz ćelije van, nego su oko 10 sati zlikovci upali u ćelije i vršili su premetačine tražeći, da li ko ima nož ili nešto slično. Pokupili su i najmanji nožić. Pošto su zna-

li banditi šta ima noćas s nama da se dogodi, bojali su se kukavice i najmanjeg nožića. Mi smo prividno ostali u ćeliji dosta mirno. U 12 sati noću probudi me jedan drug, koji je ugledao refleks svjetla na zidu naše sobe, i reče mi: "Pogledaj, šta je to dolje?" Pogledah kroz prozor sa mog boksa i vidjeh kako iz alatnice svaki krvnik uzima lopatu ili malj, pa se povlače u ćošak zgrade gdje je bio mrak i postave se pred izlazna vrata. Grozna jeza smrtnog straha nas je sve obuzela, pa izgovorih: "Braćo, svršili smo!" Već smo čuli riječi krvoloka i kako pojedinačno otvaraju vrata ćelija i sa korbačem u ruci viču: "Izlazi dole". Ljudima bunovnim iza sna, nisu dali ni da se obuku, nego su vikali i tjerali niz stepenice gole i bose. Kako je koji izlazio na određena vrata, tako je bio udaren maljem ili lopatom po glavi. Tako su od ćelije do ćelije sve dotukli. Bio je došao red i na našu ćeliju, u kojoj smo bili nas petorica. Na vratima se ukazao pobočnik* u pravitelja, poručnik Vukorepa ovim riječima: "Sado, spremi svoje stvari, ideš u radionicu, imaš nešto da radiš". Znali su me svi po imenu, jer sam bio šef te radione. Bez daha, drhtao sam i uzeo sam šta sam prije stigao. Drugovi gledajući me kako sam uzeo stvari, a druge da tjeraju napola gole i bose bez ikakvih stvari, rekoše: "Ti si se spasio!", a ja nevjerujući tome rekoh: "Možda za dan-dva". Poručnik me je čekao pred vratima dok sam se obukao, a Rafo Kamhi iskoristi priliku i reče mi: "Ako ostaneš živ, ne zaboravi ispričati sve ove muke, osveti nas!" Baci mi pozdrav rukom kao da me hoće poljubiti. Lica svih su bile kao zid. Ostali nisu mogli ni riječ progovoriti, nego su upiljili na mene pogled uvjereni, da se nikada više neće mo vidjeti. Ja sam mahnuo samo rukom zadnji pozdrav, da me pobočnik ne vidi, svakog sam posebno pogledao dok sam u grlu osjećao stezanje. Bio sam dalje u velikom strahu i uzbudjenju kada me je pobočnik odveo gore u radionicu, u kojoj je još spavalo pet postolara. Začudjeno su me pogledali kao da pitaju: "Šta se to dešava?" Krvnik je zaključao zamnom vrata radione, a ja nisam mogao ni riječ progovoriti. Stao sam ukočeno i osluškivao sam bez daha. Cujem, ali ne vidim, kako jednog gone, kome je bilo usp-jelo da im umakne, ali uzalud, kad je svuda okolo pred njim 6 m visok zid. Uspjelo mu je samo jedno krilo zgrade da pobjegne, pa sam tek kroz prozor mogao vidjeti kad je bio na vidiku iz radione, kako su ga krvnici stigli i oborili se na njega kao divlje zvjeri i odmah su ga na licu mjesta dotukli. Odjednom se vrata otvoriše i jedan od funkcionera krvnika reče: "Koliko vas ima šest? Vas četiri, obucite se, a vas dvojica, pokazujući na mene i druga iz Varaždina, ostajete". Uostalom, ne morate se ni oblačiti." Navukoše samo hlače i odoše bosi. Pri polasku mi sva četiri mahnuše rukom. To je bilo zadnje zbo-

* Pobočnik - pomoćnik.

gom sa drugovima s kojim sam zadnje dvije godine živio i skupa smo radili, više se nikada nismo vidjeli. Drug iz Varaždina i ja smo zanijemili. Dao mi je cigaretu i zapalili smo. Samo smo gledali jedan drugog, nismo stigli ispušiti ni pola cigarete kad je došao drugi krvnik i upitao: "Koliko vas je? Dvojica? Ti se obuci, pokaza prstom na Varaždinca, a ti ostaješ. Nije mu dao ni hlače da obuče. Nije daleko, reče, ne moraš se oblačiti". Odvede ga i zaključa vrata radione na trećem katu. Ostao sam usred velike radione sam-samcat kao mumija zblenut, ali sam znao sve šta se zbiva. Cudim se i danas sam-sebi kako nisam šenuo i kako mi nije i srce puklo, a kamoli živci, koji su mi još uvijek iscrpljeni. Kleo sam se i u sebi govorio: "Zar sam baš ja najgori griješnik da moram gledati kako nestaje jedan za drugim, baš do zadnjega!?" Zašto nisam bar među prvim svršio? Znam da će netko od čitalaca možda reći: "Pa zašto se taj toliko bojao smrti?" Ali, drugovi, to vam ja ne mogu reći, niti opisati takav osjećaj iščekivanja. Jer, smrt kada dodje iznenada, zaista nije teška, niti mnogo strašna, osobito kada se gine u borbi i za svjesnu ideju, ali očekivati smrt 4 godine, od prvog dana svakog časa, sa svim patnjama i poniženjima, to je neopisivo i jasno je, da to ne može svako razumjeti. I pored svih patnji, život mi je bio sve draži i baš zato, da bi mogao objelodaniti sva opisana zlodjela, što mi je skoro jedina želja bila, da izdržim i ono što izgleda neizdrživo. Ne vjerujem skoro ni sam u sve ono što sam svojim očima vidio i proživio. Želio bih samo još, da ima još neko živ, ko bi mogao potvrditi sve te grozote, u koje vjerojatno mnogi neće htjeti da vjeruju.

MOJE BJEKSTVO I SLOBODA

Nakon likvidacije mojih posljednjih 79 drugova i drugarica iz radione nastale su za mene paklene muke i stalno me je jeza hvatala u očekivanju sigurne smrti. Bojao sam se strašno malja ili noža i hvatalo me je ludilo misleći samo na to. Sve bi lakše, mislim, podnio kad bih znao, da ću umrijeti metkom.

Kad je svanuo prvi dan mog samovanja, rješio sam, da sam sebi oduzmem život vješanjem, što je izgledalo lakše, nego od njihove ruke. Ali, u isti čas sinula mi je misao i o bjekstvu. Za prvu odluku, mislio sam, imam još vremena. Pred podne udje u radionu zločinac nadporučnik Nikola Gadić, upravitelj logora i reče mi: "Što tako slabo izgledaš Sado, jesi li bolestan? Ti samo radi i ništa se ne boj" Oni su, reče, otišli u Jasenovac, gdje se osnivaju veće radione. Kud budem ja išao, povest ću i tebe sobom". Krvnik nije ni slutio, da sam na svoje oči vidio iz čelije kako su njegovi krvoloci potamanili maljem i lopatom 79 mojih zadnjih sapatnika. Kako sam kroz nekoliko sati mnogo propao i oslabio, naredio je zločinac po-

bočniku Vukorepiću, da mi dadnu časničku hranu, jer da moram završiti čizme, njemu i njegovoj ženi. Mislio je u sebi svakako da će me ubiti za dva-tri dana. Stvorio sam plan za bjekstvo i odmah sam se dao na posao. Pošto sam bio zatvoren u radioni na trećem katu, najprije sam isturpijao ključ od sasvim druge brave. Zatim sam sastavio dvije daske, na koje sam prikovao ljestvice, čime ću se prebaciti preko zida. Trebalo je još samo konop stvoriti i spustiti se. U radioni je bilo svega, pa i konjskih zaprega /ulara/. Sve sam ulare izrezao i nadovezao jedan na drugi i tako sam dobio potrebnu dužinu konopa, kojim ću najprije dasku, a onda samog sebe spustiti u dvorište. Slijedeće večeri iza one krvave noći sam se spremio i čekao sam ponoć. Pri čekanju sam se pokolebao da podjem, jer sam vidjeo, da nemam za što konop da privežem. Držao sam, da je krov, na koji se moram popeti kada otključam vrata radione, ravan i sav od stakla. Bojao sam se, da je cijeli moj pothvat osuđen na propast. Druge večeri opet sam se spremio i jutro sam dočekao kraj prozora, nisam smio poći. Treće veče isto tako, a četvrti dan sam bio posve odustao od svoje nakane, jer mi se činilo, da je sve uzaludno. Kroz cijelo to vrijeme nisam mogao ni jesti ni spavati, sve čekajući u strahu čas kada će doći po mene, da me odvedu kao i ostale do sada. Ali, u petak poslije podne došao je u radionu krvnik Mirko Runjaš i zatražio da mu dam kefu. "Zaklao sam, reče, tele, hoću da očistim cipele". Pogledam u čizme i vidim, da su i hlače natopljene krvlju. Jeza me spopade i potamni mi sve pred očima. Shvatio sam kakvu je telad klao, a znao sam, da to i mene čeka, naime da ću i ja "tele" biti.

Oko ponoći počeo je dувати jak vjetar, koji je remetio noćnu tišinu, razbijao i bacao crijepove, vrata praznih ćelija su udarala, a ja nisam skoro nikako spavao već 5 noći. Neki glas je u meni govorio: "Ajde, sutra će ti biti kasno, podji ne boj se, uspjeće ti!" Dignem se i podjem. Cipele sam svezao i prebacio preko ramena oko vrata na leđja. Išao sam bos, da ne bi nikakav glas ko čuo. Isturpijanim ključem sam uspio otvoriti vrata radione i popeo sam se na krov. Razmišljao sam malo kako ću sada dalje i na moju radost ugledam dimnjak, na koji nisam ni mislio. Odmah sam uzbudjen počeo da obavijam i svezujem konop, ali mi se veliko klupko konopa zapetlja. Istovremeno sam prisluškiуao i gledao u mraku kako i gdje stražari stoje i pričaju. Još veći me je strah uhvatio kad sam odmjerio visinu, sa koje sam morao da se spustim, kao da ponor zjapi preda mnom. Na moju sreću, vjetar je sve jače fјukao, pa mi je i to išlo na ruku, kao da je vjetar naručen. Na crkvi su otkucala 2 sata. Jedva sam otpetljao konopac i svezao ga oko dimnjaka. Onda sam svezao i spustio sam najprije dasku. Kad sam osjetio, da je ona dohvatila tlo, spustim se i ja niz konop lagano i oprezno, drhćući od uzbudjenja i straha, da li

će mi uspjeti bjekstvo. Iscrpljen i slabih mišića osjetio sam već nakon par metara niz konop kako mi isti trga kožu na dlanovima i počeli su me pržiti toliko, da skoro nisam mogao izdržati bolove i htio sam se natrag popeti, ali za to nisam više imao snage. Mislio sam i na to, da se spustim padom i tako svršim, ali sam ipak nastavio držeci se uz zid nogama i nožnim prstima. Sama pomisao na žudjenu slobodu davala mi je ipak nešto snage. Spustio sam se napokon krvavih dlanova na zemlju. Mjesec dana posle toga ruke su mi bile još ranjave bez kože. Pritajao sam se u jarku, koji je bio oko cijele zgrade i brzo sam čuo kako je stražar ušao u stražarnicu zbog jakog vjetera. Pošao sam puzajući prema zidu vukući dasku, koju sam prislonio na zid. Na moje veliko zaprepašćenje vidjeh, da je daska kratka i da neću nikako moći dokučiti gornju ivicu zida. Mislio sam već, da je sve propalo i počeo sam očajjan ponovo puzati oko zgrade ne bi li našao kakav sanduk ili šta slično, da uzdignem dasku. Zbilja, kod štale sam ugledao veći sanduk, kojim se nosi kreč. Biće još nisko, ali ću pokušati, ako mi uspije, da me ne otkriju kod penjanja. Kad sam se sa teškim sandukom već primakao zidu i dasci, ugledam već prislonjene ljestve malo dalje od mjesta, gdje sam dasku bio prislonio. Kao ptica, koja želi iz krletke da se izvuče i domogne slobode, brzo sam se popeo na ljestve i odmah sam ih prebacio na vanjsku stranu zida. Kad sam se drhćući spustio, odmah sam dalje počeo bježati bos. Trčao sam prema najbližoj šumi koliko su mi noge i snage dozvoljavale. Kad sam zašao već približno duboko u šumu, obukao sam cipele i dalje sam nastavio bježati bez pravog cilja, ne znajući kamo i kuda. Svanuo mi je prvi dan slobode u gustoj šumi. Vjetar se malo smirio pred zoru i poslije 4 godine ropstva i strahovitih patnji osvanulo je i zasjalo pravo sunce, koje u logorima nisam još nikako osjetio. Cvrkut ptica, miris šume i bilja me je tek počeo da opija i legoh u jedan grm. Tako ležeći sjetih se stihova: "Oj krasna, oh divna, oh slatka slobodo". To je bilo moje drugo rodjenje, koje ću trajno slaviti kao moj pravi rodjendan. Moj osjećaj u slobodi nisam u stanju riječima da opišem. Mogu samo reći, da veće kazne i duševne patnje i ne može biti, nego kada se čovjeku oduzme sloboda bez ikakve krivice.

Dočepao sam se onda neke ceste, za koju nisam znao kamo vodi. Išao sam dalje rubom te ceste uz šumu. Tako bježeći tri noći i dva dana, iscrpljen i gladan, čuo sam i primjetio da ide neka vojska obližnjom cestom, ali kakva je to vojska, nisam mogao razabrati, jer sam bio duboko u šumi. Srce mi je jače kucalo misleći da li su to partizani. Približih se cesti i viknuh u pomoć, da bi me čuli. Na moje veliko razočarenje - kada sam se približio cesti ugledač sam na kapama vojnika "U". Pao sam im opet u šake, pomislih, propade sve! Ispitaše me ko sam, a ja odgovorih, da bježim iz vojske. "Odakle?" Malo se zamislili i rekoh: "Iz Maribora", ne znajući kako ću im dalje

odgovoriti. Kad su me pitali da li sam Talijan, rekoš da jesam i da bježim jer su Rusi i Englezi već stigli do Maribora. "Ja radila za Nijemac i bojao se, pa pobjegla". Počeo sam petljati i miješati riječi kao da ne vladam dobro jezikom. To je upalilo i stvorio sam medju njima strašnu paniku kad sam im rekao, da su Rusi i Englezi u Mariboru. Na moju sreću, zbunjeni, nisu me ni premetali. U džepu sam imao poštu, odnosno tiskanice, koje sam dobivao u Jasenovcu, Građiški i Lepoglavi. Uvjerili bi se odmah ko sam i odakle bježim. Kažem, sreća me je pratila stalno, a kako i zašto - ne znam.

Dovedoše me do Zlatara /Loborgrada/, gdje su bili na položaju. Ondje sam zatekao i dvojicu Talijana, koji su se začudili, da ne znam talijanski govoriti. Malo sam po koju riječ petljao dokazujući kako sam se kao dijete od 5 godina iselio iz Italije u Bosnu i zbog toga, da slabo govorim talijanski /miješao sam španjolski/ i povjervaoše mi, pa odoše ručati. Nas ostale nije niko čuvao i ja iskoristih priliku pa izadjem iz štale, gdje su me bili ostavili, kao da tražim vode i vidjeh da nema nikoga okolo, jer su svi bili na ručku. Nastavim opet bježat kao i prvih dana, i poslije dugog i mučnog lutanja cijelog dana i noći, kada je počelo svanjivati opazih, da sam opet stigao pred onu kuću odakle sam jučer pobjegao. Ne znajući put, obišao sam jedno brdo i došao sam na isto mjesto. Osjećao sam se strašno umoran i gladan i sakrio sam se kod najbližeg seljaka, koji mi je dao vino i kruha. Pošto sam i njemu kazao, da bježim iz Maribora, dozvolio mi je da legnem u štali i brzo sam zaspao kao mrtav poslije tolikih neprospavanih noći, straha i umora. Kad sam se probudio, seljak mi je pričao, da su ustaše prošle noći otišle, tj. istog dana kada sam ja od njih pobjegao. Rekao mi je, da je u satniji bilo ostalo samo 45 ustaša, svi ostali su se razbježali. Oko 11 sati dao mi je seljak i ručak. Dok sam jeo proletješe nekoliko vojnika pored dvorišta i upitam ih od koga bježe. "Od ustaša" reče jedan pogledavši me čudno. U stvari, bježali su od partizana, koji su nadirali prema Loborgradu. Htjeli su zaplašiti žene u selu, rekoše im da bježe, ili da se sa djecom negdje sakriju, jer partizani kolju sve što uhvate, pa i žene i djecu. Oni pobjegoše, a ja sam uplašene žene i seljake jedva umirio uvjeravajući ih, da to partizani sigurno ne čine, možda su to Cerkezi, ali da se ništa ne boje ako budu partizani došli. Brzo zatim smo čuli kako u blizini pripucava šmajser, kao da nekoga gone. Ne znajući ko je, a da ne bi opet pao ustašama do šaka, sakrijem se opet u štali a već sam čuo pozdrav "Dobar dan majko! Ima li malo vode i kruha, koji ću da platim". Dadoše mu i podje dalje. Skočim iz štale i potrčim do domaćina. Stari seljak me upita: "Tko je to?", a ja veseo doviknuh: "Partizani!" Zahvalih se starcu i potrčah za drugom, dok je stari ostao začudjen gledajući nas kako odmićemo. Kad sam stigao, bio sam još malo u strahu iako sam

vidio petokraku zvijezdu na kapi, jer su mi bili ustaški trikovi još uvijek u pameti. "Ko si", vikne kad me je ugledao, da mu prilazim u strahu. Ja rekoh opet, da bježim iz Maribora. "A znaš li ti druškane, da je Njemačka kapitulirala?". Pogledah ga začudjeno i suze mi navriješe na oči od radosti. Skočim i poljubim ga. On me začudjeno pogleda, a ja nastavih: "Sad vidim da si partizan. Ne bježim iz Maribora, nego sam jedini živ pobjegao iz Lepoglave." Nije mi odmah povjerovao dok nisam izvukao iz džepa logorsku dopisnu kartu. Ostale sam već bio bacio kada sam ponovo bio umakao ustašama, koje me nisu srećom bile pretresle.

Drug me je onda priveo adjutantu komandanta jedinice. Bila je to Virovitička udarna brigada XL Udarne divizije, gdje su me odmah bratski primili, pa je žaleći me rekao komandiru: "Pripazite na druga, taj se već dosta napatio u logoru. Dajte mu samo lakšu dužnost". Uskoro je već stigla velika, nepregledna kolona naše vojske s kojom sam nastavio put, sada tek prema Mariboru. Prolazeći opet kroz krvavu Lepoglavu stislo mi se srce i ukočilo se sve u meni, osjećao sam kao da me zovu nestali drugovi, koje zatrapše krvoločne zvjeri prije samo 5 dana. Zovu i vapiju za pravdom!

o

o

o

To vam je, eto, slika mog napaćenog života i ropstva kroz četiri godine koliko su vladali zlikovci, koji su htjeli terorom, nevidjenim patnjama i prolijevanjem nevine krvi potlačenih naroda, da zavladaju svijetom, kojim su dalje tekli potoci suza majki i jadne dječice. Još uvijek mi izgleda kao da je to sve samo san. Je li moguće, da i ja, koji sam toliko puta bio već osuđen, da me zlikovci, krvoloci i banditi unište kao i ostale sve drugove moje, ne budem žrtva i da ostanem živ?! Da, oni su pod zemljom, a ja koračam, evo, još po zemlji, slobodnoj i srećnoj, gdje se razvija i jača bratstvo, ljubav i jedinstvo u sretnijem životu. Prolazimo kroz oslobođen Maribor, Varaždin, Križevce i Zagreb. Sve je slobodno, očičeno, zadovoljno i ushićeno, a ja najviše u svojoj slobodi. Nekada se kao prenem i pomislim, da je to ipak samo san, kao što sam i u logorima često sanjao o mojoj slobodi, ali sa uzdasima kada sam se budio. Ne, sada nije više san, niti laž. Rodio se veliki sin koji je svoj narod htio i uspio da izvuče iz jarma morskog okupatora i njihovih slugu, izdajnika!

Neka živi naš besmrtni Tito!

Drugovi i drugarice, pošto sve ovo pročitate ne znate još, a ni ja ne znam tačno, koliko je nastradalo drugova, prvoboraca i učesnika NOB i koliko su pojele jame Velebita, Jadovna, Jaske, Gospića, Karlobaga i mnogih drugih mjesta na brdima i po šumama, kojim su zločinci haraćili, kao i u gradovima. Kad bi one mogle progovoriti, zapanjile bi nas sve. Gdje su tolike hiljade žena, djece i staraca, što posve nedužno izgiboše? Gdje su nam tolike majke, očevi, sinovi i svi ostali, koji nisu bili ni u kakvoj borbi, nego ih je metak nenadano ubio. Jesu li svi ti naši najmiliji "otišli na rad u Njemačku?" Osim zarobljenika, malo se ko iz Njemačke vratio. Sve su poklali u koncentracionim logorima. Mnogi nisu stigli u Njemačku, poklale su ih ustaše na putu, ili prije granice. Ustaše su ostale naziv i pojam izroda, gnjeva i sramote naroda, a ruglo i gnušanje čovječanstva.

Drugovi, bio sam miran i staložen čovjek prije rata. No danas su krvoloci ubili u meni živce i dušu, nešto što ne smijemo zaboraviti ni mi, niti čovječanstvo. Danas krvari sve u meni, sve za drugovima i za najdražim u mislima, da se oni nikada vratiti neće. Može li iko imati samilosti prema onakvim zvjerima? Jadna dječica; prema njima su barem morali imati samilosti, jer ona nisu ama baš ni za šta bila kriva.

U Sarajevu, 1945. godine.

Sado Koen-Davko

SJEĆANJA JAKICE FINCIJA

U Jasenovac sam došao transportom iz Sarajeva 5. marta 1942. godine. Transport je brojao oko tri stotine zatočenika, uglavnom Jevreja, nešto malo Srba. Od tog transporta, po prijemu od Komande ustaškog logora, koja se nalazila u zgradi "Zdruga", nije se vratio niko. Komandant je bio poznati koljač Ljubo Miloš. Prozvali su nas po dolasku i odmah su neke počeli tući, a zatim su nas odveli u logor. U logoru su nas primili ustaški oficiri i smjestili nas u tzv. "Tunelu", gdje su nam oduzeli sve stvari. Onima, koji su imali bolje odijelo na sebi, oduzeli su i odijelo, a dali su im neka poderana. Prilikom oduzimanja stvari sve su redom tukli. Sjećam se da su jednog starca, koji je imao bradu, vukli i čupali za bradu. Od tih ustaških oficira sjećam se Alage. Nakon ovakvog prijema, poslali su nas na kupanje. Ali, to je bilo samo kvašenje u prljavoj vodi, a ne kupanje. Nakon toga smo bili raspoređeni na rad po raznim grupama. Ja sam bio raspoređen na rad u grupu grobara, koji su morali prenositi i zakopavati umrle i one koje su ustaše ubijale. Za to vrijeme sam vidio mnogo ubijenih i umrlih, o čemu sam dao svoje izjave Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Hrvatske u Zagrebu, poslije mog oslobođenja. /Vidi knjigu "Za čovjeka", izdanje Republičkog odbora Saveza ratnih vojnih invalida Hrvatske, Zagreb, str. 78. i 91. i knjigu "Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji", str. 92. i lol.

Ne mogu se sjetiti svih Jevreja, koji su sa mnom došli u Jasenovac, ali se sjećam slijedećih: Konfortija Morica, trgovca vate i jorgana iz Sarajeva /sada ima sina Sadika u Sarajevu/, Altarca Morda, Altarca Rafa, zv. "Gute", Altarca Avrama, bivšeg podvornika u Jevrejskoj osnovnoj školi, Romano Jozefa, krojača, Levija apotekara iz Bašćaršije, Spicera Dragutina iz Slavenskog Broda, radio na pošti u Sarajevu, Fincijsa Saloma, zv. "la zeti", Sniclera, vodoinstalatera iz Švrakinog sela kod Sarajeva, Pohorilea Leona, masera i dr.

U Jasenovcu sam na gore navedenom poslu proveo oko mjesec dana. Poslije toga sam bio premješten u Staru Gradisku. Javio sam se da sam obućar, pa sam tako uspio da predjem u malo bolji logor, gdje su u tom vremenu bili nešto bolji uslovi života i rada. Uslovi su bili bolji po

tome, što smo primali trista grama kukuruznog kruha, a u Jasenovcu toga nije bilo ni za najteže radnike; kao i po tome, što je smještaj bio u zidanoj zgradi, a u Jasenovcu je bila drvena baraka i veliko blato. Zahvaljujući drugu Koenu Sadi "Davku", bio sam u obučarskoj radionici cijelo vrijeme svog boravka u logoru St. Gradiška. Kao obučarski šegrt /moj otac je bio obučar/, radio sam u radionici na posluživanju majstora, a kasnije u skladištu starih cipela, koje je bilo na tavanu. U to skladište su donosili cipele svih ubijenih i tu su se sparivale i spremale cipele, a kasnije su ih ustaški oficiri odnosili. Bilo je svakakvih cipela, na kojima je bilo i tragova krvi. Altarac Samuel /Puba/ iz Jajca, prepoznao je cipelu svoje žene, koju je sam izradio. Povremeno sam izlazio i na rad u Ekonomiju ili na istovar brodova na Savi. Nekoliko puta sam išao na istovar vagona u Okučane, a također i na rušenje pravoslavne crkve.

U St. Gradiški sam se vrlo brzo razboleo od tifusa i bolovao sam skoro dva mjeseca, ali sve na nogama, jer nisu dozvoljavali ležanje sem onima, koji nisu mogli više da se kreću. Od tifusa je dnevno umiralo po pedeset zatočenika, ali se ne mogu sada više da sjetim ko je od meni poznatih sve umro od tifusa. Sjećam se da su rekli da su među ovima bili: Klajn Leo, Levi Avram, kondukter, Bararon Salomon, Altarac Rafo "Guta", Altarac Avram, podvornik i još neki, koje sam već zaboravio. Početkom 1942. godine bila je jaka zima, pa su mnogim zatočenicima bile promrzle noge. Otvarale su im se rane, koje su curile, pa je uslijed loših higijenskih uslova dolazilo i do infektivnih oboljenja. Ja lično nisam imao bolesne noge, ali sam imao mnogo čireva po tijelu, što mi je stvaralo poteškoće u radu zbog gnojenja istih. Higijenski uslovi su bili vrlo loši i sve je bilo vašljivo.

Nakon provedena dva mjeseca u logoru St. Gradiška, počela je likvidacija zatvorenika, a sve je više novih dolazilo. Najprije su jedne noći odveli sve bolesne zatvorenike iz bolnice, kojih je bilo oko dve stotine. Poslije nekoliko dana postrojili su sve Jevreje; one, koji su bili stariji i bolešljivi, izdvojili su i odveli ih na likvidaciju. Tog dana su odveli i one zatočenike Jevreje, koji su bili iznemogli, a prilikom prvog odabiranja su ih slučajno bili propustili. Sve su ove zatvorenike tada smjestili u "Kulu" i u toku noći ih pobili u Jablancu. Onda je oko četiri stotine Jevreja-zatočenika jednog dana bilo ubijeno. Nakon ovog slučaja bilo je zatišje u ubijanju sve do jula ili augusta mjeseca, kada je počelo masovno dovodjenje seljaka sa Kozare. U šumi između St. Gradiške i Jablanca čuvala se stoka od opljačkanih seljaka. Na čuvanju te stoke bio sam i ja nekoliko dana. Nije bilo mogućnosti za bjekstvo, jer su bile jake straže, a i Nijemci su bili u blizini. Skoro svu stoku su opljačkali ustaški oficiri, nešto je bilo otpremljeno i u Njemačku, a dos-

ta je stoke uginulo od žedji. U logoru u St. Gradiški je u tom vremenu bila situacija vrlo teška za zatvorenike. Obzirom da su stalno dolazili novi transporti, logor je bio pun, pa nije više bilo mjesta u sobama za spavanje. Ustaše su zato uredile, da Jevreji i Srbi spavaju na tavanu, gdje je bilo vrlo loše, puno pacova. Jedino su o-bučari i krojači mogli spavati u svojim radionama. Likvidiranje je počelo da se sprovodi sistematski, tako da se često događalo, da su po nekog zatočenika ubili na radu, ili su ga jednostavno preko noći odveli sa spavanja. U svemu tome je bio najaktivniji ustaški oficir Vrban Ante. Bilo je i masovnih strijeljanja. Strijeljana su u samom logoru pedeset i četiri seljaka iz Srema. Kada su ih ustaše strijeljale onda su ih i bajonetima rezale. U tome su učestvovala sve logorske starješine, ustaški oficiri Vrban, Čop Luka, Lovrić Nikola, Bukovac Nikola, Barbarić Ivan i brat, Gađžić Nikola, Grubišić Zvonko i drugi.

Jedna grupa komunista je bila zatvorena u tzv. samici. Ta grupa je jednog dana provalila vrata i zatvorenici su izašli u krug logora i napali ustaše. Pošto je to bilo poslije večere, ustaše su rastjerale ostale zatočenike u sobe za spavanje i dali se u potjeru za pobunjenicima, koje su sve pobili u logorskom krugu. Vodja te grupe je bio Krvavac Džemo iz Sarajeva. Ustaše su tom prilikom ubile i neke zatočenike, koji nisu uspjeli da se sklone. Tako su nastradali otac i sin Finci iz Sarajeva /imena se ne sjećam/. Pojedinačnih ubistava je bilo inače mnogo i za sve se nalazio razlog. Jedan zatočenik Jevrejin /imena se ne sjećam/ ukrao je iz Ekonomije klip kukuruza, zbog čega ga je vodnik, šef Ekonomije, Kusinicki Juraj, koji je prije rata bio stražar u kaznioni, priveo Vrbanu i ovaj ga je odmah strijeljao.

Budući da se približavala zima trebalo je spremiti drva za radione i za ustaške stanove, pa su ustaše otvorile novu Ekonomiju u Bistrici kraj Bos. Gradiške gdje je radilo oko sto zatočenika, uglavnom na sječi šume i drugim poslovima. U tom vremenu su pobjegla iz logora tri zatočenika Jevreja. /Oni su i sada živi, a njihova imena neću da navedem, da im neko ne bi zamjerio/. Ustaše su zbog toga strijeljale u logoru deset Jevreja, a u Bistrici su pobili sve, koji su u toj Ekonomiji radili. U logoru su zbog tog bjekstva strijeljani: Papo-Sason, Frid Iso iz Nove Gradiške, Fr. Jakob iz Nove Gradiške, Kohen Moric, Romano otac i sin. U Bistrici su među ostalim ubijeni: Engel Salomon, Altarac Isak-Ćoso, Kamhi Jozef, Kalderon Jakob iz Bitolja, Gaon Salamon /nijemi/, Gaon Salamon iz Travnika, a za druge se ne sjećam. Majstorović je lično zaklao Alkalaja Mošića iz Sarajeva.

Godina 1943. bila je relativno mirna i, izuzev pojedinačnih, nije bilo masovnog ubijanja. Sjećam se da su na putu prema selu Dubrave kod Bos. Gradiške ubijeni Kabiljo Jakov iz Zepča i krojač Glazer iz Sarajeva. Kao razlog

je navedeno da su htjeli bježati.

Godina 1944. je odmah ispočetka bila teška. Na samu Novu godinu došlo je do puškaranja, jer su partizani napadali Bos. Gradišku, pa su zatočenici tu noć proveli pod osobitim strahom. Niko nije smio izaći ni u klozet. Krojač Freund, koji je po nuždi izašao, bio je odmah ubijen iz puške. Sutradan niko nije smio izaći iz sobe. Za hranu su nam poslali po komadić kruha. Sve do septembra te godine bilo je pojedinačnih ubijanja logoraša, čijih se imena ne sjećam. U mjesecu septembru počela je likvidacija logora St. Gradiška. Na dan 21.IX 1944. odveli su oko dvije stotine Srba i likvidirali ih, vjerojatno u Kuli. Sutradan su opet odveli dvije stotine Srba. Na 23.IX ustaše su naredile da se izbroje svi zatočenici Hrvati, muslimani i Jevreji te da se svi spreme za put, a preostali Srbi su odvedeni u Kulu i ondje ubijeni. Kako smo se spremili, krenuli smo pješice za Jasenovac uz Savu. Putem su nas tjerali i tukli toliko, da smo skoro svi pobacali stvari. Svakog, koji nije mogao da ide, ubili su na putu. Na put je krenulo oko sedam stotina zatočenika, a poginulo je oko dvjesto. Nikakvu hranu za put nismo dobili. Od Jevreja, koliko se sjećam, poginuli su tom prilikom Maestro Izidor, Slezinger Maks i Jakov, trgovci iz Zagreba, Finci Salomon, obučar iz Sarajeva, Montiljo Izidor, Gaon Moric, trgovac brašnom i Abinun Haim. U St. Gradiški je ostao mali broj zatvorenika koji su opsluživali preostale ustaše, a kasnije su prebačeni u Lepoglavu.

Za St. Gradišku se može reći još da su te godine vršene masovne likvidacije žena i djece, /osim jevrejske odvedene prije/, uglavnom te godine žena i djece sa Kozare, tj. iz sela. Ubistva je organizovao Vrbani Ante ugušivanjem, tj. ciklonizacijom u Kuli.

Moj ponovni povratak u Jasenovac je dakle bio 23. septembra 1944. godine. Prvi dan po dolasku, odnosno povratku u Jasenovac, bio je također težak. Ustaše još nisu bile odlučile šta će raditi sa zatočenicima iz St. Gradiške, pa smo svi bili smješteni u posebne dvije barake, u kojima smo bili posve izolovani, ogradjeni žicom, dva dana bez hrane i bez ikakvog kontakta sa zatvorenicima iz Jasenovca. Svi smo spavali na golim daskama, jer niko nije ni imao pokrivača /bacili smo sve putem od St. Gradiške/. Poslije dva dana bili smo podjeljeni po radnim grupama. Pošto je bio prenijet i inventar obučarske i krojačke radione iz St. Gradiške, otvorene su te radione u Jasenovcu i smještene u jednu zgradu na dva sprata.

U Jasenovcu je započeo ponovno život sa novim poteškoćama za one zatočenike, koji su došli iz St. Gradiške. Hrana je bila mnogo gora, često samo čorba od kupusa, kilogram kukuruznog hljeba za osam zatočenika, to se nekako dopunjavalo povremeno paketima iz Jevrejske op-

štine Zagreb. U tom vremenu je situacija u logoru bila krajnje napeta, jer je obješeno nekoliko zatočenika, koji su navodno "pripremali" bježanje i pobunu /Nikola Pejčinović, dr Bošković, zatim neki građani iz Novske i pravnik Ustaške bolnice u Jasenovcu dr Marin.* Ustaše su još više tukle i maltretirale zatočenike, da bi izazvale kod nas što veći strah.

Doveli su zatim neku djecu, koja su trebala učiti neke zanate, pa su i tu djecu nagonili, da tuku zatvorenike. Nargčito su se izživljavali sa zatočenicima ustaški učenici Šain Jure /bez jednog oka/, rodom iz okoline Bugojna. Od tih učenika se sjećam još Mujčin Idriza iz okoline Bos. Broda, Zmegoč Vinka iz sela Španovice kod Pakraca, Ujević Ante iz Dalmacije, Kecman Luke iz okoline Bos. Dubice, Franjića /imena se ne sjećam/ iz okoline Travnika i dr.

Pošto je već bila nastupila jesen, poljoprivredni radovi su se završavali, pa je ustašama smetao veliki broj zatvorenika, koji su bili sumnjivi, tako da su od oktobra opet počele da likvidiraju i to po noći. Ustaše su dolazile oko 9 sati noću i po spiskovima, koje su dobivali u zapovjedništvu logora, odvodili veće grupe zatvorenika. Sakupljene grupe ispred zapovjedništva su prozivali i prebrojavali, a zatim su ih odvodili na "Granik" na obalu Save, gdje su ih ubijali i bacali u Savu. Ova likvidacija je trajala do polovine decembra mjeseca i u tom razdoblju je odvedeno svake noći po 200 zatvorenika raznih narodnosti. Mnoge nisam uopšte poznao, niti se mogu sjetiti svih poznatih, koji su u toj akciji bili odvedeni, ali se sjećam jedino Levija Isaka iz Travnika i njegovog brata Heskije, Popić Jusa iz Sanskog Mosta, Finca Rafaela "Fika" iz Sarajeva, Altarac Samuela, obučara iz Sarajeva i još nekih.

Osim ovog načina ubijanja zatvorenika, skoro svaki dan su ustaše ubijale po nekog i na radu, prilikom prodora kroz logor, vješali su zatočenike zbog neke krivice i tome slično. Tako su ~~upr.~~ pred svim zatočenicima objesili jednog krojača, Jevrejina iz Sarajeva, zato što je jednom ustaši skrojio kapu po njegovom traženju, a što nije odobrio nadzornik krojačnice. Dotičnog ustašu, svakako, nisu ubili. Jednog dana sam vidio na električnoj banderi obješenog mladića Alberta Izraela. Ni od koga nisam mogli doznati zbog koje krivice je bio obješen, očigledno samo radi zastrašivanja. Par dana zatim objesili su tri seljaka, jer su navodno pokušali bježati. Vješanja su vršile ustaše u pijanom stanju i to obično Mandić, Car i Neočić Ljudevit-Lojča, a nadporučnik Barić Dinko, rodom iz Bos. Broda je držao govor i kazao, da je Jasenovac hermetički zatvoren i da niko iz njega ne može pobjeći.

* Marin je bio absolvent medicine. O njemu vidi u kazivanju Dr Konfortija.

Sjećam se, da su žrtve obično bile mučene, jer su bile krvave ili modre od udaraca. Jedan zatvorenik, kada su mu stavljali omču oko vrata, samo je rekao: "Zbogom djeco moja", a Šakić mu je kazao: "Što nisi ranije mislio na djecu".

U februaru 1945. godine vršene su pripreme za slanje zatočenika u Njemačku, pa su sve fotografisali, samo Jevreje nisu slali, nego su ih zadržali u Jasenovcu. Trenutno je bilo prestalo ubijanje i držalo se, da će ovi što su išli u Njemačku, biti spaseni.

Jednog dana su pozvali u Zapovjedništvo oko stotinu zatočenika, među kojima je bilo i dosta Jevreja, pa se govorilo da su odvedeni u Zagreb radi zamjene za zarobljene ustaše i Nijemce, ali od toga nije bilo ništa. Poslije petnaest dana vraćeni su nazad u logor.

Mart mjesec je donio nove patnje i opasnosti zatvorenicama predskazujući kraj logora i logoraša. Snijeg je bio počeo da se topi, pa je Sava preplavila i izbacivala lješevе ubijenih, koji su u jesen bili bačeni u rijeku, što je kod logoraša ostavilo težak utisak. U drugoj polovini marta su nastali ljepši dani, pravi proljetni, a među ustašama se mogla zapaziti prava nervoza. Osjećalo se, da se približava kraj i za njih. Na 27. marta 1945. iznenada u 12 sati nadletjeli su avioni i bacili nekoliko bombi, pri čemu je pogodjena bila Lančara, Elektrana, Pilana i još nekoliko manjih objekata. Nastala je panika kod ustaša i kod zatvorenika, koji nisu smjeli ni da se sklanjaju. Na one koji su bježali u zaklone, ustaše su pucale iz pušaka i mitraljeza. Zastavnik Zrinušić je ubio nekoliko zatočenika, koji su u panici bježali iz baraka i Lančare. Tom prilikom je ranjeno i poginulo mnogo zatočenika i ustaša od bombardovanja, kao i od ustaša. Jasenovac je na taj način još nekoliko puta bio bombardovan. Ustaše su postale bijesne na zatvorenike i nemilosrdno su nas tukle na radu i drugom prilikom. Odmah nakon bombardovanja bilo je naredjeno, da se radi na raščišćavanju ruševina, pa su i tom prilikom logoraše tukli.

Oslobodjenje Sarajeva 6. aprila 1945. pročulo se i u Jasenovcu, a uvjerali smo se i kada je Luburić došao u Jasenovac sa transportom novih zatočenika iz Sarajeva. Oko četiri stotine ljudi je bilo zatvoreno u posebnoj baraci i ovi nisu mogli imati nikakav kontakt sa nama logorašima. Već nakon nekoliko dana svi su ovi novi zatvorenici bili ubijeni na Gradini.

Od dana oslobodjenja Sarajeva počela je konačna likvidacija zatvorenika. Svake noći su odvodili po dvije stotine zatočenika, koji su sobom nosili i alat. Svi su bili prebačeni u Gradinu, gdje su najprije radili na ekshumaciji zakopanih. Preko skele se stalno prebacivala

nafta. Vatra je neprestano gorjela, plamen i dim su se vidjeli i osjećao se zadah spaljenih ljudskih lješeva. Vršena je ekshumacija svih pokopanih u Gradini za cijelo vrijeme postojanja Jasenovačkog logora. Izvršena je i ekshumacija zakopanih u samome logoru. Tako je tekao svaki dan u logoru. Atmosfera je bila vrlo teška, svaki je zatvorenik očito vidio kraj logora, a isto tako je svaki logoraš bio na čisto, da će svi zatvorenici biti uništeni. Neki su počeli nagadjati, da će se logor preseliti u Sisak, pa je to unosilo i malu zabunu među zatočenike. Rad je u tom vremenu bio strašno naporan. Radilo se po dvanaest sati dnevno, najviše na raščišćavanju ruševina od bombardovanja i na ekshumaciji ubijenih sa spaljivanjem lješeva. Stigao je u tom vremenu još jedan transport zatvorenika iz logora Lepoglave. Oni su odmah iz vagona otpremani u Gradinu na likvidaciju. Neki su zatvorenici na putu iz Lepoglave do Jasenovca uspjeli i da pobjegnu tako što su iskakali iz voza u vožnji. Od ovih sam prepoznao samo Bukija Montilju iz Sarajeva. U Jasenovac su svaki dan stizale grupe novih zatvorenika, koje su odmah otpremane u Gradinu na ubijanje. Tako su nam dani prolazili u vrlo napetoj atmosferi sve do 21. aprila 1945. godine. Tog dana predvečer naredile su ustaše, da svi zatočenici predju na spavanje u zgradu, gdje je bila smještena obučarska i krojačna radionica. Prije mraka su odveli oko četiri stotine zatočenika u Gradinu, kao i cijeli ženski logor, koji je bio pored onih zgrada. Žena je bilo oko osam stotina, a prilikom odlaska te su žene pjevale. Prema podacima, koje je prikupio Huber Cedomil, kasnije potpukovnik JNA, brojno stanje logora tada je bilo hiljadu sedam stotina tri zatvorenika. Svi su ovi bili zatvoreni u navedenim zgradama i rasporedjeni u sobama bez nekog reda, onako, kako je ko htio. Oko pola noći su došle ustaše i odvele su sve zatočenike, koji su bili požarni, a zatim su odvele logorske starješine - grupnike - i sve ih ubile. U toku noći do svanuća počelo se sa miniranjem i paljenjem svih objekata logora.

Osvanuo je i 22. april, posljednji dan logora. Cijeli logor je bio porušen i zapaljen; ostala je još samo ova zgrada, u kojoj smo bili zatvoreni i zgrada ženskog logora. Tog dana je padala jaka kiša i bilo je hladno. Muški zatvorenici su se dogovarali, da se organizuje pobuna i da se pokuša nešto učiniti kako bi se život spasio.

Organizirane su straže od nas zatočenika i za vodju ustanika izabran je bio Bakotić Ante, student iz Sinja. U lo sati je dat znak za početak pobune i drug Bakotić je viknuo: "Drugovi naprijed"! Zatvorenici su naletjeli snažno na vrata zgrade i ubili su prvog ustašu-stražara, pa su krenuli prema kapiji, koja je bila oko 150 metara udaljena od zgrade iz koje su zatvorenici izašli. Ustaše su odmah zapucale na masu zatvorenika i veliki broj

je odmah pao do kapije. Na kapiji je bio stražar-ustaša sa mitraljezom, ali ga je zatvorenik Ristić Mile ubio i oteo mu mitraljez. Oko 600 zatočenika je izašlo iz logorskog kruga, ostali su izginuli. Pošto su ustaše imale svoje bunkere van logora, to su mnogi zatvorenici ginuli i van logora, a veliki je broj poskakao i u Savu, gdje su se većim dijelom udavili, jer su ustaše i na njih pucale. Svi smo bježali prema Okučanima, jer su otuda dolazile jedinice JA. Trčali smo kroz šumu sve do večeri, gladni i prozeblji. Stigli smo do sela Vrbovljani kraj Okučana. Navečer su nas primili u selo, a naš prijem su izvršili mještani, tj. Narodno-oslobodilački odbor. U selu smo večerali, a seljaci su čuvali stražu za nas jer su očekivali da mogu proći Nijemci ili ustaše. Nakon obilne večere, koju su nam mještani veoma susretljivo pružili, išli smo spavat u štalu sa sijenom, gdje nam je bilo dobro, ali pred svanuće obavjestili su nas mještani, da idu Nijemci i pokazali nam gdje da se povučemo i sakrijemo u šumi. Mi smo se povukli i ostali neko vrijeme u šumi skriveni, a seljaci su nam donosili dovoljno jela, pa čak i vina i kolača su nam poslali jednom. U šumi smo ostali tri dana, sami smo čuvali stražu iako bez oružja, a tada su nam javili da je selo oslobođeno i da možemo doći k njima. U selu su bile već jedinice XXI Srpske divizije NOV, koje su nas prihvatile. Pojedince ranjene i bolesne već oslobođene ustaške zatvorenike uputili su odmah u Bolnicu u Okučane. U toj bolnici smo sreli dra Zona iz Sarajeva. Svi ostali sposobni za borbu otišli su sa jedinicom. Gonili smo neprijatelja sve do Trsta.

Prema mome sjećanju u grupi spasenih i oslobođenih zatočenika su osim mene slijedeći: Abinun Ješua, Montiljo Šimon, Pinto David, Gaon Jerko, Langfelder Oto, Miler Ervin, Sajer Edo, Erlih Josip, Klajn Leo, a ostalih se ne sjećam.

Istoga dana, kada smo mi pobjegli, u 20 sati zatvorenici Logora IV "Kožare", koja je bila odvojena u selu Jasenovcu, izvršili su također provalu i koliko mi je poznato od zatočenih u tom logoru spasila su se dva Jevrejina: Egon Berger i Maestro Leon.*

Na kraju ovih zabilježaka o događajima, kojih se sjećam iz logora, navešću i podatke o ustašama kojih se sjećam, da su bili na dužnostima u Jasenovcu i u St. Gradiški.

J A S E N O V A C

1. Brkljačić Ivica, nadporučnik,
2. Djulkić Alaga, vodnik, iz Sanskog Mosta. Veliki sadista, voleo je mučiti i ubijati Jevreje, koje je nazivao "Žudijama". Prije rata je bio kočijaš, nepismen.

* Spasio se tom prilikom i Kabiljo Jako.
Primjedba J. Konfortija.

3. Kostrelac Milan, zastavnik, upravnik obučarske radione, rodom iz Like. Prije rata je bio trgovački pomoćnik u Beogradu.
4. Baburić Luka, vodnik, iz s. Jezerani u Lici. Bio je pomoćnik upravnika obučarske radione. Voleo je tući zatočenike. Naredjivao je zatočenicima da se valjaju u blatu, što mu je činilo zadovoljstvo.
5. Miloš Ljubo, nadporučnik i komandant Jasenovačkog logora. O njemu ne treba pisati, jer je poznat svima kao koljač i mučenik logoraša.
6. Majić Krešo, poručnik. Isticao se u hvatanju i dovođenju u logor novih zatočenika. Na pruži od Okučana do Jasenovca je zaustavljao vozove i odvodio sumnjive putnike u logor.
7. Zadro /imena ne znam/. Radio je u radioni tzv. "Brzi sklop".
8. Frković Mile. Voleo je mučiti zatvorenike, šamarao ih je i tukao, a onda im je naredjivao da pjevaju. Kad bi istukao žrtvu pitao bi ga podrugljivo: "Kako ti je, je li ti igraju damari?", a mislio je na živce. Isticao se u strijeljanju i vješanju zatočenika.
9. Lisac /imena se ne sjećam/. Bio je šef političkog odjela. Vrlo lukav i podao. Pred zatvorenicima se često prikazivao kao dobar. Lagao nas je zadnjih dana logora, da će taj logor preseliti u neko sigurnije mjesto i dr.
10. Mandić /imena se ne sjećam/. Isticao se učestvovanjem u vješanju logoraša i pri tome je stalno bio pijan. Svakog zatočenika, koji je pored njega prolazio, batinao je korbačem, koji je stalno sobom nosio.
11. Šarić Dinko, nadporučnik. Bio je neko vrijeme komandant logora. Isticao se ubijanjem i vješanjem /vidi naprijed u tekstu/.
12. Car /imena se ne sjećam/. Stalno je bio pijan, kao i Mandić. Kada je vješao zatočenika rekao bi mu sadiistički: "Drž se zubima za zrak"!
13. Neočić Ljudevit - Lojča, zastavnik, isticao se vješanjem zatvorenika.
14. Prpić Mihovil, nadporučnik. Bio je ustaški sudija Prijekog suda. Sve su njegove presude bile "smrtna kazna".
15. Sudar Jojo, nadporučnik. Ubijao je zatočenike bez ikakvog povoda, kao manijak.
16. Zrinušić /imena se ne sjećam/. Bio je šef gradjevinske službe, surov. Ubijao je zatočenike na gradjevinskim radovima. Prilikom bombardovanja logora ubijao je one logoraše, koji su se sklanjali.

17. Švagušić, zastavnik. Radic je u Kožari.
18. Pićili Dominik-Hinko, bojničnik. Po zanimanju je bio građevinski inženjer. Prije rata je živio u Sl. Požezi. Poznat po izradi projekta peći za spaljivanje ljudi. Strašno je mučio i maltretirao zatvorenike, koje je tukao željeznom šipkom, nekada i usijanom na vatri.
19. Pavlović /imena se ne sjećam/. Bio je prije rata aktivni oficir. Nije bio na dužnosti u samome logoru, nego je služio u ustaškom zdrugu u Jasenovcu.
20. Adžija /ime ne znam/, nadporučnik. Bio je također u Brzom sklopu /motorizovana jedinica/.
21. Zečević /ime također ne znam/, zastavnik. Bio je zapovjednik transporta zatočenika između logora St. Gradiške i Jasenovca. On je sam ubio oko dvadeset logoraša na transportu iz St. Gradiške za Jasenovac, u kome sam i ja bio.
22. Šegović /imena se ne sjećam/. Rodom iz Hrv. Zagorja, vodnik. Bio je jedno vrijeme pomoćnik upravnika u Obučarskoj radioni. Tukao je zatvorenike.
23. Miletić /ime ne znam/. Radio je kao vaspitač ustaških učenika.
24. Bakarić /ime ne znam/. Bio je sa službom u Novačkoj satniji u Gradini.
25. Mandušić /ime ne znam/. Bio je ustaški vodnik.
26. Matijević Jozo. Bio je jedno vrijeme upravnik Ženskog logora u Djakovu.
27. Mujica /ne znam prezime/. Bio je opšte poznati koljač. Vršio je likvidacije na Graniku. Živim zatočenicima je rezao kožu s leđa i pravio kaiše.
28. P... Ante, vodnik. Učestvovao je u vješanju zatvorenika. Tukao je iste. Sada se nalazi na izdržavanju kazne od dvadeset godina robjije.
29. Matković Ivica, nadporučnik u Jasenovcu i njegov brat zv. Dulfo su bili rodom iz Šibenika. Oba su bili krvnici. Dulfo je bio od ustaša osuđen i strijeljan zbog pljačkanja zlatnine od logoraša, koja se morala predati "riznici" Pavelića.
30. Pudić, zv. "Paraliza". Učestvovao je u konačnoj likvidaciji logora i zadnjih zatočenika.

‡ Poginuo je 25.V 1942. godine u akciji Lubičeve bojne kod Bos. Dubice. V. Sjećanja dra J. Konfortija.

S T A R A G R A D I Š K A

1. Majstorović-Filipović Miroslav. Prije rata je bio fratar. Rodjen je u Jajcu. Bio je najprije u Jasenovcu do kraja 1942. godine, a zatim je bio zapovjednik logora Stara Gradiška. Po njegovim naredjenjima su vršena mnoga ubijanja. Organizovao je i strijeljanje zatvorenika pred logorskim zidom i tom prilikom je održao govor. Jednom prilikom, kada su pobjegla tri zatočenika, govorio je slijedeće: "Eto, skupili smo vas da pred svima pokažemo kako treba kažnjavati prestupnike, koji se ne drže reda, rada i stega. Vi niste lojalni građani i ne možete raditi šta hoćete. I ja sam ustaški častnik, pa sam s vama u ovim zidinama. Sada vam je dobra hrana i opet bježite. Mnogi zatočenici imaju novac i noževe. Neka zna svaki, kod koga ja nadjem nož, da ću ga istim nožem zaklati, a kod koga nadjem novac, da ću za taj novac kupiti strijeljivo i strijeljat ću ga. Eto, draga gospodo i braćo, nazivam vas i braćom; slušajte, budite dobri, pa će doći dan kada ćete biti pušteni kućama. Pravda traži svoje i pravdi se mora udovoljiti, pa će ovi /pokazujući na izvedena tri logoraša/ u ime pravde biti strijeljani." Kada je izvršeno strijeljanje, rekao je: "Eto, pravdi je udovoljeno." - Imao sam priliku, da se poslije oslobodjenja Zagreba nadjem lično sa ovim zlikovcem i samo sam ga upitao: "Da li će sada pravdi biti udovoljeno"? Naravno da nije ništa odgovorio. U dokumentu "Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji" na str. 96. može se pročitati dio njegovog iskaza na istrazi. Na str. 238. te knjige stoji njegova fotografija, a na str. 366. knjige "Jasenovački logor" od dra Nikole Nikolića stoji i njegova fotografija u zatvoru.
2. Orešković Mile, nadporučnik, emigrant. Bio je zapovjednik logora prije Majstorovića. On je bio organizator ubijanja zatočenika, ali ta ubijanja pred zatvorenicima nije vršio lično. Sjećam se da je jednom, kada su takodjer zbog bježanja streljana tri zatočenika, samo rekao: "U logoru mora biti red, rad i stega!"
3. Gadjić Nikola, nadporučnik. Bio je upravitelj logora poslije Majstorovića /naziv "Upravitelj" logora, bio je zamjenjen sa nazivom "zapovjednik"/. Zatvorenici su ga zvali "Meseršmit" zato, što je svugdje dolazio. Djelovao je inteligentno i često se upuštao u dijaloge sa školovanim zatočenicima, kada bi ih vidio u grupi, na sl. način: "Znam da razgovarate o političkoj situaciji, ali vi nećete pobijediti, pobjeda je naša!" On je bio organizator otpremanja zatočenika u Njemačku. Sjećam se jednog dana, da je zabranio izdavanje ručka i rastjerao sve zatvorenike ispred kazana

naredivši da se ostave sve porcije, jer je trebalo hitno otpremiti transport za Njemačku. I on je tukao zatočnike.

4. Bosak Stjepan, bojnik. Rođom iz Gračanice, po zanimanju mašinovodja. Bio je jedno vrijeme zapovjednik III ustaške bojne, a kasnije upravitelj logora. Kao zapovjednik bojne organizovao je sa svojom bojnom obezbeđenje logora i vršio sva ubijanja u logoru St. Gradiška. Premješten je bio u Dubicu, gdje je u jednoj svadji sa ustašama ubijen. Sahranjen je uz najveće ustaške počasti u St. Gradiški.
5. Stojčić Jozo, nadporučnik. Bio je zapovjednik logora poslije Bosaka. U svom divljaštvu kod ubijanja bio je sličan Ljubi Milošu. Uhapšen je poslije oslobođenja.
6. Nemet Petar, nadporučnik, iz Pakraca. Stanovao je sa porodicom u St. Gradiški, gdje je bio zapovjednik Radnog odjela. Ovaj odjel je organizovao sav rad u logoru, a davao je naloge i Obskrbnom odjelu kakvu hranu da daju zatvorenicima. Istakao se u masovnoj likvidaciji Srba i njihovom dovođenju u logor iz okoline Pakraca. Napustio je St. Gradišku i otišao u Jasenovac, gdje se navodno zbog nekih nesporazuma sa ustašama objesio.
7. Zovko Jure, vodnik, pomoćnik Nemeta. Uhvaćen je u Zagrebu 1961. godine.
8. Bukovac Ilija, zastavnik. Bio je nadstojnik Političkog odjela. Taj odjel je vodio evidenciju zatočenika, starao se o logorskoj upravi i organizovao ubijanja. Bukovac je jednog dana naredio, da se svi Jevreji skupe i postroje i održao im je "predavanje", kojim je htio da dodje do ostataka jevrejske imovine, držeći da su mnogi ostavili ponešto vrijednog imanja kod nejevreja u mjestu stanovanja, osobito zlatnine, novca, nakite, umjetnih slika i dr. Govorio im je slijedeće: "Vi, Židovi ili Jevreji, znam da ste dok ste bili kod kuće sakrili kod raznih gradjana novac, stvari, zlato i drugo. Budite pametni, recite nam kod koga ste to ostavili, jer će vasti ljudi prevariti, pa je u vašem interesu da nam to kažete. Mi ćemo to oduzeti i sačuvati vam, pa kada budete pušteni kući, sve će vam se vratiti do posljednje banice. /Banica je bila najmanja novčana jedinica kune/. Ni od koga nije dobio ništa. Bukovac je htio također da formira logorsku biblioteku, pa je naredio da svi zatočenici, koji kod kuće imaju knjige pišu kućama, da im se te knjige pošalju. U tome je nešto uspio.
9. Vuković Jozo, vodnik, iz Dervente. Bio je u zapovjedništvu logora. Tukao je zatvorenike.

10. Runjaš Ivica, vodnik, iz Nove Gradiške. Bio je sa Vukovićem nerazdvojiv prijatelj. Runjaš je imao djevojku u selu Uskoci kod St. Gradiške, pa je istu dovodio i u logor. Jednom prilikom, kad je vidjela jednog zatočenika Jevrejina mladog /ne sjećam se imena istoga/, rekla je Runjašu: "Kako je lijep". Ovaj vodnik je na večer došao po tog mladića u našu spavaću sobu, odveo ga i ubio.
11. Dragić Stipe, vodnik-obučar, rodom iz Jasenovca. Bio je zapovjednik Obučarske radionice u St. Gradiški. Jedno vrijeme je bio zatvoren zbog kriminala, pa je kasnije pušten i otišao u Jasenovac na dužnost pred sam kraj rata. Učestvovao je u ubistvima, uglavnom van logora. Bio je kažnjen poslije rata. Izdržao je kaznu i sada navodno živi u Zagrebu.
12. Vidović /ime mu ne znam/, vodnik. Kratko vrijeme je bio 1942. godine zapovjednik Krojačke radionice.
13. Grubišić Zvonko, vodnik. Bio je zapovjednik Krojačnice poslije Vidovića. Pošto je nosio očale, zatočenicima Španjolci su ga zvali "il Sjegu" /znači slijepac/. On se istakao u ubijanju djece. Zbog nekog kriminala je bio i on ubijen od ustaša.
14. Vrban Ante, nadporučnik. Istakao se takodjer u likvidaciji djece ciklonom u Kuli, a vršio je i strijeljanja. Uhvaćen je na Papuku 1947. godine.
15. Gagro Nikola, zastavnik, šef Ustaške bolnice i samica. U samici, koja je bila u podrumu bolnice, ubijao je zatvorenike, najviše je davio stezanjem žice oko vrata. Zatočenik Albert Altarac iz Sarajeva, koji je radio na Ekonomiji, uzeo je jednom malo prase, zaklao ga i kada ga je spremio za kuhanje, uhvatili su ga i predali Gagru. Držali su ga nekoliko dana bez ikakve hrane, a onda su ga ubili.
16. Lavić Nikola "Mića", vodnik, iz sela Lim kraj Mostara. Bio je zapovjednik Gradjevinske grupe. Tukao je zatvorenike koji nisu mogli raditi i predavao ih Vrbanu, koji ih je likvidirao. Uhvaćen je u Mostaru, 1946. godine i osuđen na smrt.
17. Remenar Ante, nadporučnik. Povremeno je dolazio u St. Gradišku. Brinuo se za to, da logor ima posla, za zadržavanje radionice. Organizovao je poslove za oba logora.
18. Djol Jakov, bojničnik. Prije rata bio je sudija, rodom iz Bihaća. I on je povremeno dolazio u Jasenovac i St. Gradišku.
19. Skočibušić /imena se ne sjećam/. Imao je jedno oko od stakla. Povremeno je dolazio u St. Gradišku i brinuo se, da Obučarska radiona ima posla. Snabdijevao je tu radionu materijalom i alatom. On je organizovao akciju, da se sav materijal i alat jevrejskih

- radnji u Sarajevu preuzme i prenese u St. Gradišku. U Sarajevu je na ulici tukao Jevreje koji su nosili žutu traku. Kada je dolazio u St. Gradišku uvijek je poznate mu zatočenike pitao: "Zar ste još živi"?
20. Modrić /imena se ne sjećam/, poručnik. Učestvovao je u masovnom ubijanju zatočenika. Jedno vrijeme je bio na dužnosti u Jasenovcu, gdje je naredio, da se zatočenici živi zakopaju.
 21. Kusinicki Juraj, vodnik, zv. "Garibaldi" - "Bomo" i konačno "Bimbo". Ovo posljednje ime dali su mu zatočenici po imenu jednog vola. Bio je ranije stražar u Kaznioni St. Gradiška, jako primitivan i glup, ali u poslu revnosan, pa je svakog zatvorenika koji je nešto "pogrešio", kao dresiran pas, odmah vodio Vrbanu, a ovaj je obično bez mnogo razmišljanja strijeljao. I same ustaše su ga smatrale glupim i pravile su s njim šale na svoj način.
 22. Boto /imena se ne sjećam/, vodnik. Radio je na Ekonomiji i bio je glavni organizator pljačke seoske imovine iz sela Kozare. Učestvovao je i u ubijanju zatočenika.
 23. Čizmedžija Ivica, bio je šef Mesnice.
 24. Bilješković Drago, vodnik. Bio je šef Ženske krojačnice. Jednom prilikom me je gonio kroz logor da me ubije, jer sam mu pobjegao ispred nosa kada je sakupljao zatočenike za istovar sijena na obali Save. Nije mu uspjelo da me prepozna i uhvati.
 25. Delmaski Fedor, nadporučnik, zapovjednik bojne. Nije se mješao u poslove logora.
 26. Rostaš Ferdo, satnik, zapovjednik bojne.
 27. Polić Marinko, zastavnik. Bio je zapovjednik satnije.
 28. Pelić Ante, zastavnik, iz Travnika. Bio je isto zapovjednik satnije.
 29. Bevanda /ne sjećam se imena/, vodnik. Bio je zapovjednik grupe grobara.
 30. Kolobarić Zlatko, poručnik. Učestvovao je u likvidaciji zatočenika u Jablancu i Mlaki.
 31. Ostojić /imena se ne sjećam/, zvani "Cigo". Bio je poslije Dragića nadzornik Obučarske radionice.
 32. Filipović Ivo, bez čina. Bio je u logorskoj satniji, a poslije Ostojića je bio nadzornik Obučarske radionice.
 33. Šefler Ivica, bez čina. Bio je u logorskoj satniji.
 34. Živanović Marijan, zastavnik, emigrant. Rukovodio je vanjskim poslovima.

35. Čop Luka, rojnik. Bio je šef Pekare. Učestvovao je u ubijanju zatvorenika. Tukao nas je i govorio: "Što si psovao poglavnika?" i razna provokativna pitanja je postavljao, samo da nas može tući.
36. Karamarko Ivica, rojnik, Lukin prijatelj. Radio je s njim iste poslove.
37. Djogić Jozo, rojnik. Bio je poslije Čopa šef Pekare.
38. Matić Šime, poručnik. Likvidirao je sve Jevreje na radu u Bistrici.
39. Šarac Franjo, vodnik, iz okoline Mostara. Učestvovao je u masovnom ubijanju zatočenika i seljaka sa Kozare. Uhvaćen je u Mostaru 1946. godine i osuđen na smrt.
40. Barbarić Ivan, vodnik, također logorski krvnik. Uhvaćen je u Mostaru 1951. godine i osuđen na smrt.
41. Primorac Ante. Uhvaćen je također u Mostaru 1955. godine, sada je na izdržavanju kazne u Zenici.
42. Rožić /ime mu ne znam/, bez čina, nosio je očale.
43. Godja Dušan, vodnik. Imao je i brata ustašu.
44. Barbarić /ne znam mu ime/, Ivanov brat. Bio je šef Obskrbnog odjela, sada je u emigraciji.
45. Kapetanović Esad, nadporučnik, iz Bihaća. Tukao je i ubijao zatočenike.
46. Maričić Jerolim, nadporučnik. Isticao se u masovnom ubijanju.
47. Dujmušić /imena se ne sjećam/, bez čina. Radio je u "sigurnosnoj" službi.
48. Arapović Nedeljko, zastavnik, iz Sarajeva. Bio je u istoj službi.
49. Buntić Šimun, vodnik. Bio je šef ustaške kuhinje.
50. Margeta /imena se ne sjećam/. Radio je u magazinu namirnica.
51. Šarić Ivica, vodnik, šef skladišta opljačkane robe, i
52. Avdijanović Hasan, bez čina, iz Hercegovine.

PODACI O SARADNICIMA SA USTAŠAMA

1. Špiler Herman, iz Zagreba. Bio je logornik zatvorenika u Jasenovcu i u St. Gradiški. Tukao je zatočenike gore nego ustaše. Strijeljan je od ustaša zbog toga, što je otkriven u aferi sa zlatom, koje su oduzimali od zatočenika.
2. Dijamantšajn Bruno, iz Zagreba. Isto kao i Špiler. Umro je u Jasenovcu; bolovao je od pjegavca.

3. Cividini /ne znam mu imena/. Bio je agent ustaške policije u Sarajevu. Bio je zatočenik-konfident, kasnije je vršio istrage i mučio zatočenike. Ubijen je od ustaša.
4. Zurak Šime. Bio je kriminalac. Prije rata je bio u kaznionama. U logoru je bio konfident. Učestvovao je u batinjanju zatočenika. Pobjegao je iz logora Stara Gradiška u partizane, ali je ondje otkriven, osuđen i ubijen.
5. Mirt /imena se ne sjećam/. Bio je agent policije u Banja Luci. U logoru St. Gradiška bio je jedno vrijeme logornik, onda je prebačen u Jasenovac i ondje ubijen.
6. Dangubić /imena se ne sjećam/. Bio je u St. Gradiški grupnik jedne grupe na vanjskom radu, a kasnije je bio premješten u Jasenovac kao konfident. Tukao je zatočenike, koji su ga ubili povodom bjekstva 22. aprila 1945. godine.
7. Šulentić Hrvoje, iz Bos. Novog. Tukao je zatvorenike u St. Gradiški i pljačkao je. Njegova sudbina mi nije poznata.
8. Durmić Suljo, iz Vlasenice. Bio je konfident. Nije mi poznata ni njegova sudbina.
9. Cvjetinović Branko, iz Bijeljine, krojač. Tukao je također zatvorenike. Pušten je kući.*

* O Cvjetinoviću je Sarika Alkalaj-Baruh, iz Bijeljine, napisala slijedeće:

"Potvrđujem da sam krojača iz Bijeljine Branka Cvjetinovića poznavala i da sam zbog njega skoro bila stradala. Jednog jutra u aprilu 1941. godine, poslije dolaska njemačke posade, zaustavio me Branko na ulici da mu dam jedno staro odijelo moga muža, jer mu je potrebno za nekog Srbijanca koji bježi preko Drine u Srbiju. Istovremeno je tražio i od moje komšinice Milice Colaković /žene Rodoljuba Colakovića/ da treba i jedno odijelo za drugoga, koji je višeg rasta. Obje smo mu dale po odijelo u najboljoj namjeri da bi se ljudi spasili, jer su odmah počeli hvatati Srbe kao taoce.

Medjutim, ta dva lica su zaista pokušala da preplivaju Drinu. Onaj viši je uspio a manjega su uhvatili. Uhvaćeni je na saslušanju rekao da mu je civilno odijelo dao Branko Cvjetinović, a ovaj je priznao da sam ja njemu to odijelo dala. Imala sam sreću da je Janika Berdica iz Bijeljine svjedočio da ja sigurno to Branku nisam dala, pa su mene te večeri Nijemci pustili kući. Berdica Janika mi je dao i pratioca-ustašu da me lično dovede kući, jer je bilo prošlo devet sati naveče kada

10. Flumiani Milan, iz Zagreba. Bio je logornik u Staroj Gradiški. Tukao je zatvorenike. Pušten je kući.
11. Bašić Stevo - Pindžo. U Jasenovcu je bio grupnik na vanjskim radovima i stalno je bio pijan. Bio je konfident. Tukao je i mučio zatočenike. Nije mi poznata njegova sudbina.
12. Ogrizović Stevo, iz Karlovca. Bio je zamjenik logornika u Jasenovcu. Tukao je zatvorenike. Ubijen je od ustaša 1945. godine.
13. Dabo /imena se ne sjećam/. Prije dolaska u logor St. Gradiška bio je agent policije. Nije mi poznata njegova sudbina.
14. Bušić Ivan, bravar iz Sarajeva. Bio je ustaški majstor u St. Gradiški. Tukao je i potkazivao zatočenike. Uhapšen je u Sarajevu poslije rata i osuđen, navodno na smrt.
15. Bišćan /imena se ne sjećam/. Bio je šef policije u Sl. Požegi. U St. Gradišku je došao kao zatočenik. Postao je konfident i onda je potkazivao i tukao zatvorenike. Pušten je kući.
16. Eterović Milan. Bio je ustaški oficir, pa zatvorenik konfident. Potkazivao je sumnjive i rehabilitovan je, ali je i on poginuo prilikom proboja u Jasenovcu 22. IV 1945. godine.
17. Araševac /imena se ne sjećam/. Bio je u St. Gradiški bez naročitih dužnosti. Prebačen je bio u Jasenovac, gdje je poginuo prilikom bombardovanja logora 27. marta 1945. godine.
18. Paripović Ilija /bez nogu/. Bio je konfident. Ubijen je od ustaša.
19. Djebo Ahmet, iz Mostara. Tukao je zatvorenike.

niko od Jevreja i Srba nije smio biti na ulici. Poslije su i njega, tj. Branka Cvjetinovića, uhapsili i otpremili u logor. Znam i to da su ovog zlikovca ustaše pustile iz logora Jasenovac ili Gradiška kući; čulo se da je bio ustaški pomoćnik i da je maltretirao i mučio druge zatočenike u logoru. Zbog toga je od partizana, prilikom oslobodjenja Bijeljine, uhvaćen i strijeljan.

Ja sam stanovala u ulici Huseina kapetana /do Glavne pošte/ u vlastitoj kući na spratu, a u prizemlju je stanovao Rodoljub Colaković, koji onda nije bio u Bijeljini. Svega se toga dobro sjećam. Da nije Janika za mene jamčio sigurno bi mene otpremili u logor ili ubili.

U Sarajevu,
15. maja 1971.

Sarika Alkalaj - Baruh"

20. Sulejmanović /ime mu ne znam/. Bio je u Sarajevu policijski agent. U logoru je tukao zatočenike i potkajivao ih je /kao konfident/. Nije mi poznata njegova sudbina.

O HRANI ZATOČENIKA

U St. Gradiški jedno vrijeme nešto bolju hranu imali su obučari i krojači. Ovi su dobijali ispočetka po trista grama hljeba i kao dodatak na čorbasto jelo još pire od krompira. Kasnije se i to pogoršalo, tj. mjesto pirea su počeli davati supu od kukuruznog brašna /umjesto od kupusa i repe koju su redovno ostali dobijali/. Tu supu smo dobijali za ručak i večeru, a za doručak tzv. ajnpren supu. Hljeb je ostao trista grama. Ponekad je bila i supa od pasulja, inače je hrana bila stalno jednolična. Po nekoliko mjeseci je bila repa.

Zatvorenici su bili često kažnjavani ostavljanjem bez hrane po dan-dva, a kilogram kukuruznog hljeba /redovno slabo pečenog/ bio je za osam zatočenika. Od aprila 1942. godine bilo je odobreno, da logoraši mogu dobijati pakete, da mogu pisati rodbini na posebno tiskanim dopisnicama, ali samo po dvadeset riječi na jednoj karti mjesečno. Zatočenik je imao na to pravo tek poslije tri mjeseca zatočenja u logoru. Od ovih paketa, koje su obično /osobito u Jasenovcu/ ustaše pljačkale, zatočenici su dobijali samo ono, što se ustašama nije dopadalo. Osim ovih privatnih, pakete je slao i Crveni krst, a za Jevreje je slala /koliko je mogla/ Jevrejska općina Zagreb, a ženama Jevrejska općina iz Osijeka do 1943. godine, kada je prestala ta općina da radi.

Odjeću i obuću su zatočenici nosili koju su ponijeli. Kasnije su tek nešto pravili odjeće od jute i drvene cipele, ali su preživjeli najviše zamijenjivali cipele onima od umrlih.

Novi Travnik, 1972. god.

Jakica Finci

SJEĆANJA DRA JOSEFA KONFORTIJA

Kao dugogodišnji predsjednik Jevrejske opštine u Travniku i kao ljekar-činovnik Okružnog ureda socijalnog osiguranja u Travniku bio sam dvostruko izložen ustašama i bez sumnje sam zbog toga na dan 24. marta 1942. godine sa cijelom porodicom bio odveden u Jasenovac.

Pre nego što počnem opisivati svoj boravak u Jasenovcu želim da kažem par riječi o životu Jevreja u Travniku prije mog odvođenja u logor.

Opisano je stanje Jevreja iz Sarajeva i postupak s njima od 6. aprila 1941. i dalje, od preživjelih malobrojnih očevidaca Jevreja, i mogu reći, da se ni postupak prema nama Travničanima ni u čemu nije razlikovao, osim u tome što su travničke ustaše mnogo strože i svirepije postupale, bez ikakvog kompromisa i milosrdja.

Istovremeno kada i u drugim bosanskim mjestima počelo se sa oduzimanjem trgovačkih radnji i sa postavljanjem "povjerenika", o čemu je samo nešto napisano u knjizi "Travnik u NOR" od Čamila Kazazovića i to sa mnogim greškama. Po dolasku dra Nikole Tusuna na čelo "Velike župe Lašva-Glaž" nastavilo se i pooštrilo odvođenje Jevreja na prisilan fizički rad, postavljanje žutih traka /sa šestokrakom zvijezdom i oznakom "Z"/ itd. Zupan Tusun je odmah tražio i novčane kontribucije od imućnijih Jevreja, premda su imanja i bankovna konta Jevreja odmah bila konfiskovana. Ustaše su držale, da smo sakrili silu novaca i dragocjenosti, pa su htjele prijetnjama da se domognu i toga. Tako je i mene, jednog dana u julu, pozvao sa još dva člana Uprave Opštine i tražio da u roku od jednog sata donesemo sumu od dva miliona dinara, što nikako nismo bili u stanju da prikupimo od naših opštinaru. Najbogatiji član, direktor i suvlasnik Fabrike šibica u Dolcu Žak Salom je bio već otišao, a od povjerenika te fabrike nismo smjeli ništa ni da tražimo. Do traženog vremena od jednog sata smo donijeli nešto manje od pola miliona, koliko smo mogli skupiti, jer po naredjenju ustaške vlasti, ni banke nisu davale ništa iz tekućih računa i štednih uloga. Predali smo i spisak imena Jevreja sa oznakom svote koju je svaki priložio. Na osnovu toga su odmah poslije podne ustaše i oružnici otjerali na fizički rad sve one, koji nisu dali onoliko koli-

ko su ustaše očekivale. Bez ikakvog rada u svojim trgovinama, prirodno je, da su svi strahovali i potajno se sastajali /makar dvoje-troje od porodice ili prijatelji/ i razbijali glavu šta da počnu. Neki su pomišljali, da sve ostave sa stanom i da bježe, ali je nažalost vrlo malo njih to i učinilo. Kada su počeli da bježe, onda su poduzimane sve strožije mjere od policije i ustaša, hvatajući svakog, ko je uopšte kušao nekamo vozom i bilo kojim sredstvom da putuje. Bilo je nekoliko takvih, koji su potajno iz sela Bila teretnim kolima sakriveni bježali uz pomoć povjerljivog prevoznika robe Izeta Arnautovića iz Divjaka, ali to su bila samo dva-tri slučaja. Tako je, nažalost, vrlo malo Jevreja uspjelo da legalno ili kradom otputuje iz Travnika od juna 1941, kada je Hitler zaratio sa Sovjetskim Savezom i kada je narodnooslobodilački partizanski pokret počeo zabrinjavati vlastodršce zloglasne "NDH".

Prvog Jevrejina iz Travnika, koga su uhapsili i odveli navodno najprije do Gospića, bio je Salomon Gaon, najstariji sin Avrama Gaona obučara, brata sada profesora-epidemiologa dr Jakova Gaona u Sarajevu. Pod izgovorom, da je Salomon Gaon komunista, ili da ima vezu sa istima, odveden je već u julu poslije napada Hitlera na SSSR. Za njim su pojedinačno slijedili i drugi koje su hapsile ustaše i odvodili ih kao pojedince do druge polovine oktobra 1941. godine.

Na dan 20. oktobra 1941. uslijedilo je prvo masovno odvođenje Jevreja iz Travnika u ustaške logore. Ovaj prvi skupni transport je po naredjenju velikog župana Tusuna imao da obuhvati sve odrasle muškarce Jevreje do šezdeset godina starosti, bez obzira na zdravstveno stanje i radnu sposobnost, ali je otjerano i nekoliko starijih bez dozvole dokazivanja godine rođenja. Toga dana od podne do noći policajci i ustaške patrole su hvatale u stanovima i na ulici Jevreje i odvodile ih u zatvor. Dozvoljavali su im /ili rodbini/, da mogu ponijeti samo odjevne predmete sa dekom i hrane koliko mogu ponijeti, nikakav novac i osobito nakit i dragocijenosti nisu smjeli ponijeti. Prije ovog hapšenja odvedeno je bilo iz Turbeta još oko deset Jevreja, pretežno službenika pilane "Ugar" i mlađih trgovaca. Od ostalih navedene prve grupe uspjelo je da se sakrije i nekamo pobjegne samo četiri-pet mlađih muškaraca.

Cijele jeseni i zime poslije odvođenja ove grupe bilo je zaostreno i strogo zabranjeno svako putovanje Jevreja bilo kojim prevoznim sredstvom iz grada, osobito željeznicom, koju su stalno pratile ustaše i ustaški špijuni u svim pravcima. Braća Jakov i David Montiljo, vlasnici Prve pecare Šljivovice iz Travnika, Šua Salom, trgovac i Santo Pinto, trgovac kolonijalnom robom uspjeli su da ostanu sakriveni nekoliko dana, kao i zu-

bar Milo Salom. Šua i Rafo Salom iz Kiseljaka bili su pobjegli u Bugojno, ali su ih travnički policajci ondje stigli i oduzeli ih od italijanske posade, ubjeđivši je, da su to "opasni komunisti". Braća Montiljo i Santo Pinto su skriveno bili otišli do Alipašinih mosta kod Sarajeva i onda vozom prema Mostaru, ali su ih ustaše prepoznale na stanici Bradina iza tunela Komara i vratili ih u Travnik. Poslije užasnog maltretiranja odvedeni su svi pod jakom stražom u Jasenovac i odmah pobijeni. Šumar Jakov Atijas se krio po tavanima susjednih kuća u Potur Mahali sve do januara 1942. godine kada je uslijedilo drugo veliko odvodjenje svih preostalih Jevreja, bez obzira na pol, godine starosti i zdravstveno stanje. Odvodili su i teško bolesne i nepokretne.

To je uslijedilo po najvećoj zimi na dan 25. januara 1942. godine. Tusun je naredio i nikakva intervencija i molbe sugrađana nejevreja, većinom muslimana, nisu uspjele niti da se odgodi transportovanje dok zima popusti. Pošto je negodovanje građana bilo postalo javno i opšte, odredio je župan tek onda, kada su uhapšeni već bili na željezničkoj stanici, da ih ja kao liječnik pratim i pružim potrebnu pomoć na putu. Morao sam, sa jednim ustašom, hitno otići kući po tašnu i lijekove sa instrumentima, za koje vrijeme je voz čekao i onda su odvezli u pet vagona treće klase oko sto pedeset - sto sedamdeset preostalih Jevreja iz Travnika, Turbeta, Dolca, Viteza i drugih okolnih mjesta, sve što su ustaše dobro organizovanom hajkom na "Židove" uspjele da pohvataju, da bi se zatim svemoćni Nikola Tusun početkom februara mogao javno pohvaliti na jednoj proslavi u Hrvatskom domu slijedećim riječima: "Židovsko pitanje sam konačno i potpuno riješio. Ostalo je samo nekoliko liječnika - Židova koji su nam neophodno potrebni. Oni mogu ostati ako se strogo budu pridržavali poretka Nezavisne Države Hrvatske, inače, biće i oni otpremljeni u Jasenovac". To mi je na povratku iz Jasenovca rekao jedan pacijent, koji je te večeri bio prisutan na proslavi u Hrvatskom domu.

Putovanje ove druge grupe Jevreja koju sam pratio kao ljekar bilo je očajno. Nekoliko staraca preko osamdeset godina bilo je potpuno nesposobno da se drži na nogama. Dvije stare žene iz Turbeta /Meller /Mandelbaum/ imale su jako otečene noge, jedna je teško disala sa modrim usnama i licem, pa su molile pratiocima da ih bace za vrijeme vožnje kroz prozor ili vrata vagona. Djeca su ridala, a majke su bile bespomoćne, kao i stariji muškarci, koji su ljubomorno čuvali stvari, osobito ponijetu hranu i hljeb, jer su čuli da se u logorima najviše umire od gladi, odnosno da ustaše ubijaju stare i nemoćne za rad. Kada smo uskotračnom prugom stigli do Sl. Broda, bilo je naredjeno, da će se izvršiti kupanje i dezinfekcija stvari. To je ujedno bila i prva revizija stvari koje su

u kuferima i korpama nosili ovi najnoviji zatočenići. Vožnja iz Sl. Broda u teretnim vagonima široke tračnice nastavljena je tek trećeg dana, jer smo i kroz Bosnu na mnogim stanicama dugo stajali na kolosjecima zbog ranžiranja teretnih vagona. Sva su vrata bila katancima zaključana i niko nije mogao izaći ni radi nužde iz vagona bez pratnje ustaškog čuvara. U Sl. Brodu su bile žene sa malom djecom odvojene i čuvane u zadnja tri vagona, a prednja dva vagona su bila za muškarce. Kada smo stigli na stanicu Stara Gradiška* bili su zadnji vagoni sa ženama otkopčani od voza. Žene i djeca su plačući i jecajući mahali najviše svojim djedovima. Na stanici u Jasenovcu je /možda slučajno/ bilo i nekoliko njemačkih oficira i podoficira, koji su sa prezirom promatrali ovu grupu staraca, koji su sa velikim prtljagom jedva silazili iz teretnog vagona. Jichak Altarac, limar preko sedamdeset pet godina star, sudario se natovaren stvarima sa jednim njemačkim oficijom, koji ga je snažno odgurnuo i oborio, a pri padu još dva puta čizmom toliko udario po rebrima, da se starac teško mogao dići i nastaviti da ide u povorci. Pored njega je išao obučar Avram Gaon, ko ga je limar Altarac teško idući zapitao, da li imade koji čisti čaršav, jer vidi da će brzo izdahnuti. Obojica su naime u Travniku bili rohecim~~ski~~ Opštine i htio je starac da bude sahranjen po obredu umotan u čaršavu. Limar Altarac je i mucao u govoru, pa sam vidjeo i čuo koliko se mučio da prednje kaže Avramu, koji ga je pridržavao i tješio, da ne bi opet posrnuo i pao. Jedva sam namolio jednog stražara, da sa ovom dvojicom laganije ide iza povorke.

Ustaški tabor u Jasenovcu je par stotina metara bio udaljen od željezničke stanice. Kada smo teško stigli do komande Tabora, dok su stražari pratioci išli da predaju spiskove, ustaški čarkari su se smijali i divljali rugajući se starcima; otvoreno su govorili jedni drugima, da oni neće ni ići u logor, nego da će ih sve odmah preko Save odpremiti na Gradinu. Nakon četvrt sata izašao je jedan ustaški časnik i kada je vidio ovaj transport, počeo se ljutiti, što su uopšte takve starce dovezli i nešto je /tiho šapčući/ rekao ustašama jasenovačkog logora, koji su primali ovaj transport. Mene nije niko pitao o zdravstvenom stanju dopremljenih i kako smo putovali, osim jednog drskog rojnika~~ski~~ kada je čuo da sam liječnik - Židov, navali da idem i ja s njim u logor, da su liječnici potrebni i da ih ima još u logoru. Moj

* Verovatno se misli na želj. stanicu Okučani, koja je najbliža Staroj Gradiški i na koju su stizali svi transporti namjenjeni za St. Gradišku.

~~ski~~ Rohec - je dobrovoljni služitelj, koji kupi i oprema mrtvaca za pokop po vjerskom obredu.

~~ski~~ Rojnik - vodnik.

šurjak Leopold Fišer, koji je iz Austrije sa ženom i kćerkom pobjegao iz Beča k nama, tj. sestri, 1938. godine poslije tzv. Anšlusa Austrije, bio je također dotjeran sa ovom grupom u Jasenovac sa još jednim austrijskim izbjeglim Jevrejinom. Njihove žene, arijevke, ostale su u Travniku. Ovi su nastojali i u Jasenovcu, da sa austrijskim pasošima, dokažu svoje strano državljanstvo, ali su ustaše slijedile samo Hitlerov poziv za istrebljenje Židova i nisu se obazirale ni na kakve međunarodne propise, osobito ako su Židovi u pitanju. Oba ta Austrijanca su nestala već u februaru iste godine i nisam nijednog više zatekao, kao ni ostale dopremljene, već početkom aprila.

Na povratku sa travničkim ustašama i sa policajcem Franjom Radošem, dozvolio mi je Radoš da radi službenog posla od Lašve proslijedim put istim vozom do Sarajeva, tj. da referišem Okružnom uredu o nekim potankostima i potrebama za dalje obavljanje službe socijalnog osiguranja, a dozvolio je bez straha i zbog toga, što mi je porodica bila u Travniku. U Sarajevu sam molio bivšega šefa dra Dušana Mandića, da me premjesti sa službom bilo kamo iz Travnika, ako je ikako moguće u Hercegovinu, ali me je on, kao i novi šef ljekara dr Vejsil Bičakčić, uvjeravao da je to nemoguće, jer nemaju nikoga za Travnik i da ja mogu biti "siguran", da mi se ništa neće desiti. Isto tako me je ubjedjivao i viši službenik Središnjeg ureda za socijalno osiguranje Jozo Babić, rođeni Travničanin, da mene neće dizati od posla. Pa ipak stvari su krenule svojim tokom kako slijedi.

U našem Okružnom uredu je od početka 1942. godine bio određjen kao "povjerenik" činovnik Alojz Dilber iz Dolca kod Travnika. Pošto smo u tom uredu zajedno radili više od petnaest godina na opšte zadovoljstvo naših pretpostavljenih, njegov stav prema meni je bio posve normalan. Nisam do februara te godine ni znao, da je on ustaški povjerenik Ureda, dok se nije desio slijedeći slučaj: čistačica Ureda, žena podvornika Franja Malića, uzimala je iz ambulante jodtinkтуру i savojni materijal, o čemu me je jednog jutra obavjestio bolničar Osman Čajo. Istovremeno je bio otkazao zubar dalji rad po starom ugovoru i tražio je veće cijene za pojedine radove, osobito za plombe. Htio sam s toga da telefonom obavjestim Ured preko glavnog ljekara i bio sam dobio vezu, ali je razgovor bio odmah prekinut. Rekao sam bolničaru da kaže to upravniku ispostave, na što me je onda nazvao Dilber i u povjerenju mi je kazao, da ubuduće ako mi nešto treba, to prenesem preko njega i da je razgovor sa Sarajevom prekinuo povjerenik PTT u Travniku. Poslije nekoliko dana mi je rekao Dilber, da ne moram više obavljati ni kućne posjete bolesnicima, radnicima socijalno osiguranim, ako staju dalje od dva kilometra od moga stana, ni kolima, niti pješke. Kad sam ga začuđen upitao, da li se to meni

zabranjuje i kretanje van grada, oborivši glavu odgovorio mi je, da su tako iz Ustaškog tal ra odredili. To me je bilo već ne malo zbunilo, ali sam ipak nastavio da dalje i pod najtežim uslovima radim, svakako i da budem krajnje oprezan u ophodjenju, osobito sa Hrvatima, jer nisam mogao znati šta ko o meni misli i u koga od njih mogu imati povjerenja i da mi je iskren, da bi bio spreman da me zaštiti.

Slijedeći slučaj se desio već početkom marta. Obavljao sam kao obično kućne posjete bolesnicima u ulici Gornje Osoje i na putu me jedna mlada muslimanka zamoli, da svratim u kuću staroga Salka Lolića, mesara, koga ja inače nisam liječio, ali sam čuo od drugih da je mnogo pio i da ne silazi više u mesaru. Nisam mogao odbiti i ušao sam u stan Lolića koji su mi pokazali. Kada su me uveli u sobu gdje je ležao, našao sam ga da leži na podu, na dušek, i to potrbuške, a pored njega je bila i boca sa rakijom i pomislio sam na koju nezgodu uslijed alkohola. Pozdravio sam ga i on mi je odmah kazao da ima neku ranu na ledjima, te da zato ne može leći ravno na ledja. Otkrio sam jorgan i pod zamazanim, prokvašenim, zavojem slijepljenim flasterom vidio sam odmah, da se radi o velikoj metaplazmi, tumoru, iz koga je išla sukrvica. Preporučio sam mu da ga prevezemo u bolnicu radi eventualne operacije, ali je to najodlučnije odbio, iako mu je to i drugi ljekar predložio. Propisao sam zato neki lijek za ublažavanje bolova i preporučio sam, da dođe svaki dan bolničar radi previjanja rane. Na ovaj slučaj sam nakop par dana bio i zaboravio kada mi je jednog dana oko 3^h popodne došao u privatnu ordinaciju lično drug Abid Lolić, sin bolesnog Salka. Pred drugim pacijentom koji je čekao, rekao mi je da bi htio da ga pregledam i da može čekati dok ostale svršim. Kad sam pregledao i posljednjeg, ušao je u ordinaciju Abid i obazreo se na obe strane, pa me je upitao da li nas neko može u drugoj sobi čuti. Zamolio me je najprije da mu kažem šta sam kod njegovog oca Salka ustanovio. Kada sam mu otvoreno rekao šta mislim i da je to sigurno rak koji neće preboliti, Abid se malo zamislio i ponovo me je upitao da li me žena ili pomoćnica može čuti. Ja sam ga uvjerio, da niko ne sluša, niti može šta čuti, pa neka mi kaže šta želi. Sada me je prijateljski i povjerljivo upitao šta ja mislim o ratnom stanju, da li ću čekati da i mene kao i ostale Jevreje odvedu, ili mislim bježati. Pitanje me je više nego iznenadilo, iako sam u sebi često razmišljao o bijegu. Ja sam mu oprezno rekao da mi je nemoguće na to i da mislim tako dugo barem dok nekamo ne zbrinem roditelje /majka i otac su bili živi i stanovali su u prizemlju kuće gdje i ja/. On mi odgovori, da ću i ja sigurno s njima stradati i upitao me je da li hoću s njima da "kidnem" u šumu partizanima. Htio sam mu kazati, da se moram još predomisлити i spremiti za to, ali se on već bio di-

gao i rekao mi, da će oni tj. travnički komunisti, brzo to učiniti, pozdravio je i otišao.

Moja drugarica je primjetila na večer da sam zbunjen i upitala me je da li se opet nešto desilo u uredu, zašto ništa ne jedem. Htjela mi je i rakiju ponuditi, ali sam sve odbio. Cijelu noć skoro nisam spavao. Poslije nekoliko dana u ambulanti Fabrike duhana, gdje sam svakog jutra ordinirao za fabričke radnike, čim sam došao čekalo je kao obično sedam-osam radnika, a na stolu su bile još tri bolesničke iskaznice za kućne posjete. Bolničarka Marica Dešić mi je poslije ordinacije kada smo bili sami rekla, da Ejuba Ejubića sa stanom u Tepedžiku iznad travničke tvrdjave ne moram ići posjetiti iako je i za njega tražena kućna posjeta ljekara, jer ga neću kod kuće naći. Sagnula mi je, da je i on sa ostalim prošle noći otišao u šumu. Zamislio sam se, ali nisam nikome ništa kazao, niti sam koga šta pitao. Popodne odmah poslije ručka oko 3^h otišao sam da obavim kućne posjete, pa sam iz Tabić mahale ipak otišao na Tepedžik do stana Ejubića, da provjerim je li istina što mi je Marica rekla. Kad sam došao njegovoj kući, bio je stan zaključan i na moje kucanje javila se njegova žena sa djetetom u naramku i rekla mi je, da Ejub nije kod kuće. Upitam je začudjeno šta mu je i zašto je tražio kućnu posjetu, da li je uopšte bolestan bio, pa mi i ona zbunjena odgovori, da je bio nahladjen, ali da je ipak nekamo otišao. Kuda, ona ne zna. Nisam od nje tražio nikakvu potvrdu, da sam ja dolazio, okrenuo sam se i vratio. Bio sam uvjeren, da su drugovi izvršili ono što mi je Abid rekao prije nekoliko dana. Slijedećeg jutra ponio sam po običaju odreske bolesničkih iskaznica za kućne posjete, koje sam prethodnog dana obavio i dao sam ih bolničarki, da ih odnese u kancelariju, jer se iz kopija vidjelo od čega je ko bolestan i da li je sposoban ili nesposoban za rad, da li je posjeta bila potrebna ili nije. Na iskaznici Ejuba Ejubića sam napisao samo, da nije bio u stanu, a žena da nije znala kuda je otišao.

Međutim, još nisam toga jutra bio ni pregledao sve radnike koji su se javili za pregled, ušao je u ordinaciju portir direktora i rekao mi je, da me direktor zove kada svršim preglede da dodjem njemu u kancelariju. Otišao sam prema traženju i kada sam ušao začudio sam se kad sam u kancelariji direktora zatekao i jednog ustaškog povjerenika. Sjeo sam na ponudjenu mi stolicu, a direktor je zazvonio i naredio portiru, da nikoga ne pusti unutra dok sam ja tu. Direktor ing. Slavić me je najprije upitao da li je i zašto Ejub Ejubić ostavljen na bolovanju, šta sam kod njega našao. Odmah sam bez razmišljanja odgovorio, da Ejubića nisam ni vidio, niti stavio na bolovanje, što se može vidjeti iz bolesničke iskaznice, koju sam sa ostalim istoga jutra vratio u kancelariju personalcu. Direktor je samo pogledao povjereni-

ka koji se malo nasmješio očigledno pod sumnjom da li istinu govorim. Zbog toga sam ne čekajući nikakvo drugo pitanje zamolio direktora, da provjeri šta sam kazao i rekao sam, da se neću maknuti iz te prostorije, dok se ne ustanovi ko je Ejubića ostavio na bolovanju. Direktor je na to zazvonio i kazao je portiru da zovne nadležnog službenika da dodje sa bolesničkim iskaznicama, koje je ambulanta toga jutra predala. Službenik je brzo došao i pružio je direktoru tražene iskaznice. Pročitao je direktor sve tri i pokazao je povjereniku Ejubićevu, na kojoj nije bilo nikakve oznake o radnoj sposobnosti. Povjerenik je kimnu glavom, pa me je upitao, da li ga prije kojom drugom iskaznicom nisam ostavio na bolovanju, a ja sam odgovorio, da kancelarija uprave zna svaki dan ko je od radnika i službenika na bolovanju, pa da bi i o Ejubiću morala znati da li je od mene bilo određeno bolovanje. Možda ga je koji drugi ljekar /bolnički ili opštinski/ pregledao i ostavio ga na bolovanju, što meni nikako nije poznato. Zašutili su pbojica i direktor me je zamolio da se ne uznemirujem i da nikome o tome ništa ne kažem dok se neka istraga ne završi. Digao sam se, pozdravio i izašao iz kancelarije. To se dogodilo u drugoj polovini marta 1942. godine, mislim 17. ili 18. marta, jer sam tačno poslije nedelju dana bio uhapšen i sa familijom odveden u Jasenovac, odnosno u St. Gradišku.

MOJE HAPŠENJE, ODVODJENJE U JASENOVAC I ZATČENJE DO OSLOBOĐENJA

Na dan 24. marta 1942. godine grupa od tri policajca i dvojice ustaša sa puškama i pištoljima, koju je predvodio ustaša Rudo Marjanović iz Orašja kod Travnička, upala je u 11^h noću u moj stan. Bio sam već u krevetu kada su zazvonili i tražili da otvorim. Pokorio sam se nalogu i upitao sam šta žele, na što mi je odgovorio neko, da imaju nalog da me uhapsu sa ženom i roditeljima, koje su takodjer u prizemlju već digli. Pošli su bez ikakvog pitanja uz stepenice, dvojica ispred mene, a druga tri sa puškama za mnom. Odmah su zaposjeli po jedan svaku sobu i naredili su nam da za četvrt sata uzmemo šta nam treba od odjeće, hrane i za spavanje na putu. Moja se drugarica uhvatila za glavu i nije znala šta da počne. Pitao sam ih samo od koga imaju nalog, da li pismen ili usmen i zbog čega. Na to je odgovorio Marjanović, da je to naredio veliki župan dr Nikola Tusun bez pismenog naloga.

Spremili smo se kako smo stigli sa dva kofera i jednim ruksakom, u kome smo spremili nešto suhe hrane, konzerve i hljeb, koliko smo imali kod kuće. Kada smo se za manje od pola sata spremili, čuli smo glas roditelja iz donjeg sprata koji su plakali tjerani od ustaša iz stana. Bilo mi je najteže zbog njih i nastojao sam da ih

umirim, ali me je svaka riječ u grlu gušila, jer mi je bilo jasno šta nas čeka. Svi smo bili dosta natovareni, a kada sam zaključao stan, zatražio je Marjanović da njemu predam ključeve. Predao sam mu ih sa napomenom, da ću ih lično od njega i tražiti sa svim stvarima koje su ostale u stanu od tri sobe, ordinacije, kuhinje i ostalih prostorija. Uzeo je i ključ od stana roditelja i odveli su nas do policijskog zatvora na glavnoj ulici preko puta Župskog ureda kod katoličke crkve. Kada su nas uveli u zatvor, začudio sam se videći u istoj prostoriji dvojicu apotekara Jevreja, mr.ph. Ljudevita Fišera, koji je radio u apoteci Župana i mr.ph. Ješuu Saloma-Pašića, koji je radio tada u Domu zdravlja na pijaci. Zagledali smo se bez riječi dok su ustaše bile s nama. Poslije kratkog vremena došao je šef policije Jozo Nevjestić, koga sam zamolio, da obavjesti svoju nevjestu Katicu o našem hapšenju i, ako je moguće, da nas obidje. Katica je naime do njene udaje bila naša kućna pomoćnica i mi smo je djelomično i opremili za udaju sa sinom Nevjestića. To je šef policije i učinio i za jedan sat došla je Katica plačući i zagrlila je svoju drugaricu. Ostale su tako plačući nekoliko minuta. Donijela je i neke stvari da jedemo, pa i jednu pečenu kokoš za put, što nismo mogli ni ponijeti kod tolike opreme koju smo vukli na sebi.

Slijedećeg jutra, 25.III, rano oko 5^h, dok još nikoga na ulici nije bilo, odveli su nas na željezničku stanicu. Mislio sam, da ću barem koga radnika iz Fabrike duhana aresti da ide na posao, ali nikoga nismo sreli. Na stanici smo zatekli još nekoliko dopremljenih Jevreja, koje nisam ni poznavao, jer nisu bili travničani. Među njima je bio i jedan Papo, brico iz Visokog, koji je bio pobjegao preko Fojnice /gdje je neko vrijeme bio sakriven od fratara samostana kao "zvonar"/, prema Šebešiću, ali su ga žandari negdje u Rostovu uhvatili i dotjerali u Travnik. Bio je sav modar po licu i teško se popeo u vagon. Apotekar Salom mi je rekao za vrijeme vožnje, da je čuo kako su ga ustaše tukle u drugoj sobi zatvora tražeći da prizna ko je još s njime bjezao iz Fojnice i ko im je pomogao da pobjegnu. U Zenicu smo došli, pošto je naš vagon bio prikopčan iza sarajevskog voza, oko 8^h. Sa stanice su nas odveli u bivši Radnički dom, koji je već bio postao Ustaški dom. Tamo je već bilo pokupljeno oko osamdeset jevrejskih žena, djece i staraca iz Zenice, Visokog, Kiseljaka, Breze i Kaknja. Među ostalim je bio i najmladji sin dra Isaka Izraela, bivšeg sreskog ljekara iz Fojnice i još nekoliko mlađih i par djevojaka, koji su starima pomagali sa prenosom stvari i posteljine, jer smo morali svi skupa u jedinoj sali da spavamo pod stražom ustaša. U tom smo domu bili zadržani tri-četiri dana, a onda su nas odvezli preko Sl. Broda, kao i drugu grupu, za logore Staru Gradišku i Jasenovac. Prije samog polaska iz Zenice bio je izdvojen apotekar Fišer, koga su po nečijem traženju oslobodili, kao i stari trgovac kože Avram

Abinun, koji je tog jutra imao uklještenu kilu u preponi, pa su ga odvezli u bolnicu, dok su njegovu ženu, staru Graciju, povelili s nama. U Sl. Brodu smo bili odvojeni od žena i djece u poseban vagon /kao i druga grupa/. Tako su žene na stanici Stara Gradiška bile otkaçene, a nas su dalje odvukli do Jasenovca i tu preko Ustaškog tabora u logor. Na ulazu u logor morali smo predati sve stvari na pregled. Od svega su svakome ostavili u manjem kofuru po jedan veš, dva-tri para çarapa, tri rupca, jedan peškir, kašiku i lončić, ili porciju, za jelo. Mogao je svaki uzeti i deku. Sve ostalo, pa i zadnji komadić hljeba su nam oduzeli sa navodom da će svaki dobiti jelo i hljeb koliko mu bude trebalo. Mene sa ocem i apotekara Saloma su poslali najprije na tavan Ciglane /kasnijeg krematorijuma ing. Pićilića/, gdje smo prenoćili, a u jutro su nas uputili u Zatočeničku bolnicu. U toj bolnici je bilo već pet-šest ljekara, od kojih je dr Kac bio zubar, dr Lajmdorfer je bio šef bolnice, zatim starac dr Braun i još dva-tri ljekara i apotekar Leon Šenauer. Stručnih bolničara nije bilo, nego su neki spretniji zatočenicima vršili bolničarsku dužnost. Moj otac Mošo /bivši žitarski trgovac/ je najprije bio dodijeljen praoni veša na rad, a nakon nekoliko dana uspjeli smo preko logornika, da ga premjestite u ambulantu bolnice, gdje je od mnogih çaršava oduzetih logorašima pravio zavoje. Od ljekara sam çuo, da je moj kolega sa studija u Beçu dr Herman Gros, takodjer u logoru, sada teško bolestan, ali da se do sada niko nije usudio da kaže od čega boluje. Izrazio sam želju, da ga mogu posjetiti i pregledati ga, pa su mi kazali da on leži kao tzv. "poluslobodnjak" u selu Jasenovcu kod logornika Vinera i sa pratnjom jednog ustaše dozvolili su mi da ga obidjem.

Našao sam ga sa visokom temperaturom u vrlo slabom stanju. Strašno omršavio, jedva je mogao govoriti, a kada me je ugledao i prepoznao, nije mogao ništa da kaže dok su mu suze išle niz bore suhog lica, samo su mu podrhtavale usne i vilice. Nastojao sam, da ga utješim i ohrabrim, da će ozdraviti i da ćemo izdržati ovo stanje do oslobodjenja. Poanamnez i nakon pregleda odmah sam ustanovio, da boluje od pjegavca i preporučio sam mjere i lijekove /injekcije/ kako ćemo ga liječiti, obećavši da ću ga dalje posjećivati ako mi budu dozvolili. Bio je spašen i nakon desetak dana su ga premjestili u Feričance na jedno poljoprivredno dobro, koje su ustaše od vlasnika Jevrejina prisvojili. Za dva mjeseca se dovoljno oporavio, pa su ga vratili u Jasenovac kada je bila otvorena u selu Jasenovcu i Ustaška bolnica, gdje su i njega kao i apotekara Saloma postavili u vremenu kada ja nisam bio u Jasenovcu.

Pošto je u bolničkoj i drugim barakama bilo još bolesnih od tifusa pjegavca, među kojima i moj bivši šef Ekspoziture Zavoda socijalnog osiguranja u Travniku

Stevo Popović, čija je drugarica bila Jevrejka, liječio sam i ove bolesnike. Htio sam najprije ljekarima logora da predložim bilo kakve mjere protiv epidemije, koliko je moguće da sprovedemo, ali sam naišao na skeptičan osmjeh kolega, koji su me uvjeravali da pred ustašama ne smiju ni spomenuti riječ "tifus". Bojali su se, da bi svakog zatočenika sa visokom temperaturom odmah likvidirali, za što su imali dosta razloga da se plaše, osobito sami bolesnici.

Medjutim, kada su u Upravi čuli, da ja liječim bolesnike sa visokom temperaturom, pozvali su me da dođem u zapovjedništvo, gdje su me koljači Ljubo Miloš i još tri-četiri ustaška časnika ispitali šta ja mislim o kojoj se bolesti radi. Odgovorio sam oprezno, da je to neka zarazna bolest, ali koja je to tačno, da se ne može utvrditi bez pregleda krvi bolesnika u Higijenskom zavodu, a što nije moguće izvršiti u logorskoj bolnici bez potrebnih sredstava. Ustaše su bile dozvolile za neke oboljele zatočenike, da se pošalje krv na ispitivanje, ali su ljekari slali krv drugog, zdravog, zatočenika pod imenom bolesnoga, jer su se bojali da u slučaju pozitivnog nalaza po Vidalu, ustaše to ne doznaju. Jedan časnik me je onda upitao, da li bi ta bolest mogla biti tifus i kako on prelazi na druge. Odgovorio sam bez razmišljanja, da bi mogao biti i da u liječenju postupamo tako, ali da nije dokazano, jer ima i sličnih bolesti, gripa i drugih. Taj isti ustaša me je onda upitao da li ta bolest može preći od zatočenika na ustaše, a ja sam odgovorio, da pjegavi tifus uglavnom prenosi uš /nisam smio reći vaška/, koja ne pravi razliku između zatočenika i ustaše. Na to su se malo uzvrtili, a ja sam ostao ravnodušan i miran, možda i zbog toga, jer nisam bio još ni svjestan ustaških grozota, koje su potpuno slobodno i neodgovorno provodili za bilo šta. Ljubo Miloš se onda uozbiljio i upitao me je šta bi trebalo uraditi, da se ta bolest ne širi i ne prenosi od jednog na drugog, na što sam im održao cijelo predavanje o suzbijanju pjegavca i predložio sam barem najnužnije mjere, da se poduzmu kao što su kratko šišanje, brisanje, češće kupanje i dezinfekciju odjeće i posteljine, što je tada poslije velike poplave Save u martu zahvatilo sve logorske barake. Trebalo bi izraditi kade za kupanje toplom vodom i sapunom, ili tuševe u toplom prostoru i nabaviti aparate za dezinfekciju. Sve su to ustaše mirno slušale uvjeravajući jedan drugog, da im je to bilo poznato i da je tačno kako sam izlagao. Onda je Miloš rekao, da ja to sve što sam njima rekao, napišem i predam logorniku Vineru, kome treba da kažem, da je to on naredio da se izvrši. Pri izlasku me je upitao kakvu hranu dobivam. Pošto sam odgovorio da primam istu kao i ostali zatočenici, naredio je, da mi se daje dupla porcija kruha.

Čim sam izašao iz zapovjedništva, sačekao me je logornik Viner i upitao me što su me zvali. Ja sam mu

sve ispričao, na što se on uhvatio za glavu i upitao, da li sam rekao zaista, da je ta bolest tifus. Nisam htio mnogo objašnjavati, nego sam ga uvjerio, da ću još istoga dana napisati sve što sam mislio da treba uraditi, pa ćemo onda razgovarati, a o svemu da ću obavjestiti i dra Lajmdorfera.

Moram napomenuti, da sam odmah po dolasku u Jasenovac imao kao ljekar da obavim još jedan opasan zadatak. Brat ustaškog nadporučnika Ivice Matkovića, zvan "Dulfo", opasan koljač i pljačkaš, bio je obolio od upale porebrice sa kašljem. Za primjer koliko je silnički postupao kod primanja dovedenih zatočenika u jasenovački logor, neka posluži samo slijedeći slučaj, koji se desio krajem januara 1942, kada je bila primljena spomenuta druga grupa iz Travnika. Šumar Jakob Atijas, koji je bio sakriven po tavanima poslije odvodjenja prve grupe iz Travnika, javio se sam u januaru, kada su ustaše vodile njegovu ženu Sultanu i sina, pa su i njega zajedno odveli. Kada je grupa došla pred logor, spomenuti Dulfo je pretražio stvari novo prispjelih logoraša. Kod pregleda Atijasovog ruksaka, ovaj je rekao, da je u njemu samo "lebac". Na to se Dulfo razljutio i ponovo upitao šta ima u rancu, naredio je da se okrene prema zidu prostorije, izvukao je pištolj i na očigled i stravu prisutnih ustrijelio ga je na mjestu. Rekao je samo: "Ti više nećeš jesti lebac, ovdje se jede "kruh"." To mi je pričao jedan od preživjelih Travničana, David Abinun, koji je također par nedelja kasnije nestao. Pošto je taj ustaški zlikovac sada imao jake bolove i ležao u baraci za ustaške časnike i dočasnike, pozvali su jednog ljekara iz zatočeničke bolnice i odredili su mene da idem. Otišao sam, iako sam tek prije dva dana došao u logor i nisam nikoga još od ustaša ni poznao. Tek sam slušao strašne priče o njihovom divljanju prema zatočenicima u što nisam mogao ni da vjerujem. Ovaj Dulfo nije imao nikakav čin, ali je nosio ustašku "časničku" odoru, jer je bio nekakav ustaški "dužnosnik". Ležao je na običnom gvozdenom krevetu u toj maloj baraci blizu uprave. Ustanovio sam, da ima temperaturu 39,30 i da se radi o upali lijeve strane porebrice sa bronhitom uz jake bolove. Propisao sam potrebne lijekove i odredio sam, da mirno leži ili da ga uputimo u bolnicu. Držao je pored kreveta mašinku, a kad sam mu spomenuo bolnicu, upitao me je da li može sobom ponijeti taj šmajser, inače da neće nikamo da ide. Upitao me je, nasuprot, da li će moći za dva dana ustati i uzjašiti na konja, jer će biti proslava godišnjice NDH 10. aprila 1942. Odgovorio sam odrešito, da to neće moći niti smjeti da učini. Svi su se prisutni čudili što tako govorim sa tim zlikovcem kao zatočenik. Tražio sam i vodu da operem ruke. U bolnici su me odmah počeli pitati šta mu je, pa sam im rekao i mislio sam, da je taj posao pravilno izvršen. No, po podne je opet doletio čarkar i tražio ljekara za Dulfu, kome

još nije bolje, ali da se znoji. Otišao sam i pokušao da ga koliko je moguće umirim uvjeravajući ga da mu je bolje i da će mu poslije znojenja pasti temperatura, ali ako ne bude mirno ležao, da će biti bolje ako predložim, da ga upute u Sisačku bolnicu, ili ako hoće u Zagreb.

Slijedećeg jutra je bio Luburić u logoru, koji je naredio, da opet pregledam Matkovića i da njemu javim kakvo mu je stanje. To sam odmah uradio oko 9 sati i ustanovio sam, da je temperatura još oko 38° i da još kašlje, a bolovi, kako je bolesnik tvrdio, da su popustili. Kad sam došao toga dana drsko me je upitao što sam Luburiću kazao, da mora ići u bolnicu. Rekao sam mu, da zapovjednika Luburića nisam još ni vidio i da ću poslije pregleda ići da mu javim kako je njemu /Dulfi/. Odmah zatim otišao sam u zapovjedništvo Luburiću i referisao sam mu da još nije toliko dobro stanje, da bi smio ustati iz kreveta. Rekao sam mu da neće nikako da ide u bolnicu i da je htio da na konju proslavi Dan godišnjice NDE, na što se Luburić nasmijao i upitao me, da li je za bolesnika bolje da ide u bolnicu, što sam potvrdio, najviše i zato, jer sam i lično htio da ga se otresem. Spomenuo sam Luburiću i mašinku, koju hoće da ponese i drži uz krevet. Osim toga, rekao sam, da bi u bolnici imao i bolju njegu, nego u baraci sa ostalim časnicima, gdje je ležao. Luburić je naredio i istog dana su ga odvezli u Sisak.

Poslije ovoga, i slučaja sa mojim prijedlogom mjera za sanaciju logora, koji je odmah bio izvršen, a i zbog nastalog toplijeg vremena, novih slučajeva tifusa nije skoro nikako više bilo od sredine maja.

Na dan 24. maja već rano ujutro pozvao me je opet Luburić da dođem u upravu. Požurio sam i kad sam ušao u njegovu kancelariju, zatekao sam s njime još dva časnika-ustaše. Luburić me je odmah upitao da li sam specijalista i da li znam rezati noge i ruke, ako treba kod ranjavanja, jer bi trebalo s njime da idem na put. Iznenadilo me je takvo pitanje, ali sam mirno odgovorio da nisam hirurg, ali da znam po nuždi da operišem, ili amputiram ranjene ekstremitete, ako je to neophodno potrebno. "E dobro", odgovorio je Luburić, "onda ćeš odmah ići u bolnicu i naći još dva mladja liječnika ili sposobna bolničara za previjanje". Osim toga, da uzmem iz bolnice što više zavojnog materijala i lijekova, injekcija i instrumenata, koji su potrebni, kao i drugog materijala, jer će biti "veselo". Pitao me je, da li ima u bolnici koji specijalista hirurg, pa sam se sjetio, da je prije dvije nedelje došao kao zatočenik jedan kolega Hrvat iz Zadra, dr Gašparini, koji nam je rekao da je na specijalizaciji hirurgije i to sam rekao Luburiću, koji je na to odgovorio, da uzmem i njega i još koga ja mislim da bi dobar bio, pa i više bolničara da poberem koji su jači i spret-

niji. Pri polasku mi je još rekao, da će doći i meni se javiti jedan vodnik sa deset ustaških bolničara, koji imaju u torbama neke sprave "kao makaze", gume i po koji zavoj, pa da ih mi podučimo kako se tim stvarima barata, jer su to mladi čarkari*, koji nisu još ni vidili takve stvari. Sve je to trebalo da izvršim do podne i najkasnije u 12,30^h /pogledavši na ručni sat/, da mu dođem javiti da li je sve spremljeno. Pohitao sam u bolnicu, a na stubištu me je zadržao pisar upravne kancelarije zatočenik Begović, koji je također bio poluslobodnjak i stisnuo mi čvrsto ruku obazirući se na obe strane da nas ko ne vidi, čestitao mi šapatom, jer da će to biti put u slobodu, ali da moram paziti, stavio je kažiprst na usne.

Opet sam na izlasku iz Uprave sreo Vinera i kazao sam mu šta mi je naredio Luburić. Na to je logornik začudjen stao i kimnuo glavom. Zamolio me je samo, da ne odnesem sve šta ima u bolnici, osobito nove zavojke, kojih je bilo vrlo malo. Morao sam požuriti, jer je bilo već 9^h. Kada sam u bolnici kazao šta mi je naredjeno, zaprepastili su se svi, a najviše apotekar Leo Senauer, koji je čuvao zavojke i lijekove kao oči u glavi. Bilo je i među zatočenicima dosta povreda i ranjavanja zbog fizičkog maltretiranja ustaša, pa smo morali prati i zavojke, koje je moj otac rezao od čaršava. Bilo je teško izvršiti zadatak za tri sata, a uz to i odrediti bolničare, jer stručnog sanitetskog osoblja nije ni bilo, a ona dva-tri u bolnici bili su već stari i iznemogli, koji nisu bili u stanju da rade bilo kakve fizičke poslove. Dr Gašparini se odmah složio da ide, a osim njega je navalio i medicinar Marin Jurin da i njega povedem. I on je bio Hrvat, po kazni u logoru, kao "komunista". Drugih medicinara i mlađjih ljekara nije ni bilo, osim dra Lajmdorfera, niti su drugi htjeli da ih predložim za taj put. Pokupio sam teškom mukom pet-šest za očenika, većinom nejevreja, koji su se javljali da dobrovoljno idu, a među njima je bio brico Danon, koji je obično brijač ustaše van logora i smio je ići u selo bez čuvara. Sa apotekarom Leonom sam se namučio pretražujući šta da uzmem, pa me je onda upitao u čemu ćemo sve to ponijeti, jer nismo imali ni torbe ni sanduke u što bi pakovali. Sjetili smo se, da u magacinu ima mnogo zatočeničkih kufera i ruksaka, pa sam poslao jednog bolničara logorniku i magacioneru, da nam izdaju potrebne kufere i torbe za sanitetski materijal, da izabere, jer je to naredio Luburić. Za četvrt sata vratio se bolničar natovaren sa pet-šest kufera i u njima još izabраниh toliko ruksaka.

Bilo je skoro 12^h kad je jedan ustaški vodnik, Mandil, priveo deset dječaka u ustaškim uniformama sa puškama i telećacima na leđjima. Ja sam još pakovao i liježio u koji se kufer šta stavlja kada su mi javili, da

* Čarkar - ustaški vojnik, ustaša bez čina.

se taj vodnik mora meni lično javiti. Otišao sam sa Jurinom, kome sam rekao, kad sam vidio šta ima u telećacima, da malo uvjezba ljude kako se zaustavlja krvarenje stezanjem Esmarhove gumene poviske, kako se peanima hvataju krvni sudovi i sl.

Do pola jedan bilo je sve spremljeno i požurio sam da javim izvršenje naredbe. Bilo je već prošlo pola jedan, ali Luburića srećom još nije bilo u zapovjedništvu, pa sam čekao još četvrt sata dok je došao sa nekoliko stranih časnika. Pored ostalog sam javio, da zavojnog materijala ima vrlo malo i da bi trebalo poslati nekoga u Sunju do apoteke, ili u civilnu bolnicu, da nam pošalju sterilnog zavojnog materijala, što je Luburić naredio, da se odmah izvrši po narudžbi, koju ću ja napisati i vratiti se sa svim stvarima i bolničarima do 5^h.

Sve je to bilo izvršeno i nešto prije pet sati bilo je naredjeno, da nas vodnik Mandil skupa sa svojim bolničarima povede u selo do tabora, gdje su nas odmah dodijelili tzv. Bojni~~x~~, koja je imala pet satnija~~xxx~~ po sto pedeset do dvesta čarkara i podoficira. Svaka satnija je imala komandanta časnika, nadporučnika ili poručnika, po kojeg zastavnika i po tri-četiri vodnika. Svega je ta bojna imala oko hiljadu čarkara i dočasnika~~xxxx~~ sa desetak časnika pod komandom bojnika Luburića. Peta satnija je bila "stožerna" i u toj je bilo više časnika i dočasnika. Toj satniji smo i mi pripadali i ona je imala zadatak da nas čuva. Kod tabora smo ostali do noći. Najprije je bila neka smotra van sela, koju je održao dopukovnik Dido Kvaternik. Kada je vidio i nas u civilnim odijelima postrojene upitao je Luburića šta smo mi. Luburić mu je šapatom nešto objašnjavao, pa je onda visoki Dido stao pred još većeg dr Gašparinija i upitao ga je koje je narodnosti. Kada je čuo da je Hrvat, upitao ga je, da li ga nije stid što je sa zatočenicima i to kao liječnik, koji je trebalo da bude uzor domoljublja za slobodnu Hrvatsku. Pošto nije Gašparini ništa odgovorio /samo da je bio "sokolaš"/, pružio mu je Kvaternik ruku i rekao mu je, da mu se sada pruža prilika u toj akciji da okaje grijehe i da stupi u redove domoljuba kao časni Hrvat. Tako je slično i Jurinu govorio, da bi ga "osvjestio" i okrenuo se zatim bez ikakve riječi ostalim zatočenicima.

Kod tabora je cijela bojna dobila toplu večeru iz poljske kuhinje, a zatim su kolima dovukli mnogo sušenog mesa, koje su čarkari pograbili, ali je i vodnik

~~x~~ Bojna - ustaška i domobranska vojna jedinica.

~~xxx~~ Satnija - je također vojna jedinica.

~~xxxx~~ Dočasnik - podoficir.

Mandil uspio, da uzme nekoliko komada za ovaj "šareni sanitet". Tek u 10^h noću bio je naredjen nastup po satnijama i onda pokret prema Savi do ispred logora, gdje je bila i skela. Od 11-12^h bile su prevezene sve satnije. Mi smo sa stožernom satnijom prešli na drugu stranu Save posljediti. Mislio sam, da ćemo ići dalje po noći, ali se to nije dogodilo. Kada smo prešli rijeku, bilo je naredeno, da se satnije sa obje strane puta, koji ide za selo Drakseniće, odmaraju pod punom spremom. Mnogi su bili i zadrijemali, pa i zahrkali su moji bolničari, a mi smo budno čekali šta će biti. Nismo smjeli pitati nikoga ništa, ali sam opazio i osjetio sam, da je vodnik Mandil prema nama odan i prema meni veoma susretljiv, umirujući nas, da se ne plašimo. Pred samu zoru oko 4^h 25. maja 1942. godine bio je naredjen nastup i pokret. Išli smo 3-4 km prema Drakseniću. Tim putem su bili skoro svi mostovi porušeni preko potoka i manjih pritoka Uni. Prelazili smo ih preko greda, a negdje smo morali i zagaziti. Sunce se dobro bilo diglo i mi smo počeli da se znojimo pod teretom kufera i ruksaka. Odjednom je nešto zapucalo ispred nas i časnici su se uskomešali. Stali smo. Luburić je naredio da se prva i druga satnija razviju u lance s obje strane puta preko polja i livada. Nigdje nikoga nije bilo, niti se znalo odakle je ko zapucao. Druge su tri satnije išle lagano putem za prvim satnijama koje su nastupale takodjer oprezno i lagano. Draksenić selo je bilo već na pomolu na maloj uzbrdici, ali je bilo pusto bez žive duše i bez marve. Kada smo stigli pred selo, s obje strane puta niz jarke plivalo je nekoliko pačića, na koje su ustaška djeca navalila sa štapovima da ih biju likujući: "Nek crkne sve što je srpsko!". Seoske male kućice bile su porušene ili popaljene, nikoga živog u selu nije bilo. Poslije pola do tri četvrti sata bilo je određeno, da se krene putem prema Bos. Dubici, sa čije je lijeve strane bila mlada šuma i Šikarje. Sprijeda je išla jedna satnija kao izvidnica, a ostale za ovom u odstojanju po vodovima ili grupama. Nismo išli ni dva kilometra, odjednom smo u neposrednoj blizini čuli puškaranje. Bilo bi došlo do pometnje, svi su se bili uskomešali i htjeli su potrčati, a Luburić je odredio, da jedna četa trčeći krene naprijed, a druge dvije satnije sa patrolom na lijevoj strani da idu lagano kroz šikarje. Pucanje je bilo zastalo, a onda opet pojedinačna pa sve življa puščana i mitraljeska paljba. Brzo su zavikali s prijeda: "Sanitet, doktora!" Jedan je vodnik bio ranjen kroz čizmu lijeve noge i morali smo čizmu rasporiti, da bi ga previli pod paljbom s lijeve strane puta. Pošto nije bilo nikakvih kola niti konja, a medicinaru Jurinu je bilo naredjeno da prati ovog ranjenog vodnika sa četiri čarkara do Jasenovca. Kod ranjenog ustaše je bio prostrjeljen skočni zglob i vriškao je kod svakog nespretnog pokreta nosila. Kasnije su bile još tri-četiri ustaše lakše ranjene, koje smo previli, ali su svi mogli ići pješke.

Luburić je onda naredio, da prve dvije satnije idu dalje, a stožerna sa sanitetom da ide laganije, u rastojanju da ih slijedimo, dok su ostale dvije satnije zaostale za nama i odatle se čulo sve jače puškanje i dozivanje saniteta. Ja sam morao ići čas naprijed, a čas nazad, isto i dr Gašparini, jer je sada bilo i teže ranjenih u trećoj satniji. Do 3^h nije niko poginuo. Do tog vremena su prve dvije satnije bile stigle do Bos. Dubice.

Bio sam kao i svi mi zatočenički sanitetlije, oznojen i umoran sa teškim blatnim cipelama, jedva sam nogu dizao, pa smo kod jednog zapaljenog i porušenog magacina, 2 km pred Dubicom, sjeli na obalu Une, da se odmorimo i ja sam počeo da perem cipele na nogama. Pucanje je sada za nama bilo sve jače i ja sam se bio digao na ponovni poziv da opet odem sa tašnom, ali me je dr Gašparini zamolio, da on sada ide, a da se ja još malo odmorim. Skočio je i uzeo je moju tašnu i otišao. Ja sam sada ostao samo sa jednim bolničarom-zatočenikom. Vodnik Mandil je bio već otišao naprijed sa svojim bolničarima u sastavu stožerne satnije. Luburić se bio vratio na konju iz Dubice i pošto je vidio da preostale dvije satnije ne stižu, naredio je po jednom zastavniku komandantima, da se povuku prema Drakseniću, a odatle u Jasenovac. To je bilo naredjeno, jer su mu bili javili, da su se partizani spustili već do ceste. Odmah zatim je doletio jedan čarkar sav oznojen i zamoren i javio nam je, da ima više ranjenih, a medju njima da je ostao i onaj "dugački doktor", koji je poginuo. Nisam htio vjerovati, ali nam nisu dozvolili, da idemo nazad. Bilo je zapucalo i ispred nas iz pravca nad Dubicom, pa je dio stožerne satnije otvorio vatru u tom pravcu bojeći se, da ne budu opkoljeni. U to je dojahao na konju jedan domobranski oficir iz Dubice i objasnio je, da to puca jedna domobranska jedinica, smatrajući, da su partizani već bili stigli do Dubice.

U medjuvremenu sam na poziv bio otrčao nazad do jednog potoka, preko koga su nosili ranjenog časnika Mujicu, poznatog koljača, koji je bio ranjen u lijevu stranu vrata sa povredom arterije carotis. Dok sam ja došao, on je bio već bez pulsa i hroptao je, a za nekoliko trenutaka je i izdahnuo. Dženaza* mu je bila slijedećeg dana u Dubici sa visokim počastima.

Kada je puškanje bilo skoro prestalo, dobili smo naredjenje, da stožerska satnija i mi s njima idemo u Bos. Dubicu. Na ulazu preko širine puta je bila postavljena bodljikava žica u tri reda, pored koje smo mogli proći na jednoj strani jedan po jedan. Došli smo pred jednu kasarnu, gdje smo čekali još jedan sat one, koji su ostali za nama i nalazili se na kritičnom dijelu puta od

* Dženaza - pogreb.

Draksenića prema Dubici. Stizali su pojedinci, koji su se izvukli iz vatre i skoro svaki je potvrdio, da je du-gački doktor poginuo i ostao na cesti. Nisu ga mogli iz-vući jer su partizani bili sašli do ceste. Tako su treća i četvrta satnija morale da se vrate preko Draksenića na-zad u Jasenovac.

Koliko je ranjenih bilo i da li je od ustaša još koji poginuo, nismo mogli doznati, kao ni o gubicima partizana, koji su se te noći povukli. Od medicinara Ju-rina smo kasnije u logoru doznali, da su dijelovi treće i četvrte satnije u priličnom neredu preko Draksenića stigli u Jasenovac kasno u noć. U ustašku bolnicu je bilo poslano toga i sljedeća dva dana oko dvadeset ra-njenih ustaša. U Bosanskoj Dubici iste večeri su se hva-lili čarkari i vodnici, da je skoro svaki po nekoliko partizana ubio ili ranio.

Mjesto ručka, kako je izgleda bilo predvidje-no, čekala nas je u Dubici topla večera iz kazana u ka-sarni. Bila je kuhana govedina sa makaronima spremljena za cijelu bojnu, ali, pošto dvije satnije nisu stigle, kuhari su kod izdavanja hrane presipali porcije i ko je htio dobivao je i po dva komada mesa. Logoraši su se to-me najviše obradovali osobito polubijelom pšeničnom kru-hu, pa su se mnogi i prejeli.

Sanitet je dobio u kasarni jednu sobu za noće-nje skupa sa ustaškim bolničarima, kojih je stiglo u Du-bicu samo šest, sa vodnikom Mandilom. Ostala četiri su na-vodno vraćena sa satnijama koje su se povukle. Pošto je u velikoj sobi bilo dosta mjesta, sa Mandilom je noćilo u istoj prostoriji još nekoliko vodnika ili rojnika. Sli-jedećeg jutra bilo je takodjer lijepo sunčano vrijeme i mogli smo se u dvorištu dobro oprati i očistiti odijela i cipele od blata. Zatočenici siti, čuvali su još preostali bijeli hljeb, popili su samo slabu crnu kavu i čekali su dalje odluke komandanta bojne. Niko se nije smio udalji-ti iz odredjene nam prostorije kasarne iako je bilo proš-lo 8h. Vodnik Mandil je onda meni i brici Danonu predlo-žio, da idemo s njime u grad i ako ko hoće od nas da mo-žemo pisati rodbini na njegovo ime /kao pošiljaoca/, na što smo se nas dvojica malo zagledali. Sa strahom sam pri-stao na to premda više nisam ni imao nikakve rodbine u Travniku, kojoj bih pisao, nego sam htio pisati u Sibe-nik i u Split, gdje sam imao dvije udate sestre. Brico Danon me je nagovorio i okuražio, pa smo nas trojica bez ičije posebne dozvole otišli prema pijaci. Svratili smo najprije u jednu vrtnu kafanu. Bosanski kafedžija nas je poslužio slabom crnom kavom, a vodnik i brico su popili i po kriglu piva. Onda nam je Mandil kupio papir i kuverte i pisali smo svojima bez oznake odakle pišemo i naših imena, nego samo brat, sin, ili rođjak da šalje sa "izle-ta". Sestre su pismo primile, po poštanskom žigu su zna-

le da smo pisali iz Bos. Dubice, ali kakav je to "izlet" mogao biti, nisu pojmile. Dok smo pisali bili smo oprezni i u strahu, da ne naidje koji ustaški časnik, koji su tek iza 9^h pojedinačno ili po dva-tri prolazili i ne obračavajući pažnju ko sjedi u maloj bašti kod bosanske kafe. Oko podne je bila dženaza pok. Mujice. Sprovodu, koji je pred glavnom džamijom uz učešće svih časnika i drugih ustaša, domobrana i građana bio održan uz velike počasti, nismo mi smjeli prići i vratili smo se kroz park u kasarnu, gdje su dijelili iza sprovoda ručak.

Oko 4^h popodne je bio naredjen nastup i pokret. Nismo znali kuda ćemo i tek kada smo prešli most za Hrvatsku Dubicu doznali smo da se vraćamo u Jasenovac putem, koji lijevom obalom Une vodi prema njenom ušću do samog logora. Kasnije sam doznao, da je Luburićeva bojna trebala, da sudjeluje u daljim operacijama protiv partizana Kozare i dalje prema centralnoj Bosni, ali je tako neslavno već prvog dana ta akcija propala. Nama je bilo strogo zabranjeno, da bilo kome šta kažemo o događajima tog dana /25. maja 1942. godine/. Bilo nam je svima jasno, da pod vodstvom vojnički nesprennih oficira-koljača, nije ni mogla ta akcija bolje da prodje. Ni komandovanje, niti izvršenje naredjenja nije nikako funkcionisalo, pa ni sam bojnik Luburić nije znao šta se dešavalo sa preostalim dvjema satnijama, koje su partizani iz zasjede dočekali i spriječili da tim pravcem stignu do Bos. Dubice. Čarkari su cijelo vrijeme nasumce palili rafale iz pušaka i strojnica u šumu, odakle su dobro skriveni partizani pripucavali i zadržavali ih ispočetka, da bi onda izvršili direktan napad na demoralisane dvije satnije, koje nisu ni smjele dublje u šumu da krenu u potjeru ili traženje onih partizana, koji su pojedinačno, ili u malim grupama izvršili taj prepad vjerojatno po spremljenom planu bez ikakvih gubitaka.

Poslije ove akcije bili smo svi mi logoraši u velikom strahu, da će nas likvidirati kao i obično sve one, koji su bili svjedoci bilo kojih akcija i zlodjela ustaških. To se međjutim umirilo i ja sam ponovo bio odredjen za jedan zadatak van logora. Sredinom juna iste godine ustaše su bile bijesne radi neuspjeha na Kozari, pa su od pohvatanih i zarobljenih žena i djece pokupili u dvije grupe djecu od šest do dvanaest godina staru, po sto pedeset - dvjesta odvojeno mušku i žensku. Obukli su nejaku djecu u jednoobraznu ustašku odjeću od tankog platna i dali im kape sa znakom "U". Držali su ih ispočetka bez stručnog nadzora i bez higijenskih uslova u Jaski kod Karlovca, a onda su premjestili dvije grupe muške i jednu ženske djece, koje su poslali u Gornju Rijeku u Zagorje. Ta su djeca pod slabom hranom brzo počela oboljevati od proлива /dizenterije/, pa su manja i slabija počela i umirati. Naredili su zato da se pošalje jedan liječnik sa bolničarom, pa su opet odredili da ja idem sa

apotekarom Salomom, mjesto bolničara, a ja sam zamolio da i moj otac ide s nama, što su odobrili za neko vrijeme. Na dan 17. juna su nas dva čarkara odvezla preko Zagreba vozom do Gornje Rijeke. To je bio neki stari dvorac u zagorskoj ravnici sa niskim brežuljcima. Jedan mladi ustaški nadporučnik /imena se ne sjećam/, jedan vodnik i četiri čarkara bili su cijela posada za čuvanje oko trista djece. Poslije petnaest dana došle su još dvije tzv. ustaške dužnosnice. Jedna je bila kćerka sudije Rajfa iz Travnika, a druga je bila kćerka nekog jugoslavenskog potpukovnika, koji je takodjer neko vrijeme služio u Travniku, ali ga ja nisam poznavao. Obe su bile studentkinje i trebalo je da njeguju tu djecu, a uz njihovu pomoć trebalo je i mi da liječimo tu djecu, koju je, kako sam kasnije čuo, Luburić nazvao svojim "janičarima". Uslovi za fizičko održavanje te djece bili su vrlo slabi. Ležaji su im bili na daskama, tzv. pričnama postavljenim jedne iznad drugih sa slabim dekama i bez jastuka. Na tim pričnama su djeca ležala dosta gusto jedno pored drugog. Rano ujutro je bilo umivanje vani kod malog potoka bez ikakvog reda i nadzora, a zatim je bio stroj i molitva /zajednički glasni "Oče naš"/, a zatim pozdrav "Za poglavnika i za dom spremni". Poslije toga je bilo pola sata marširanja ili trčanja korakom, a onda doručak, koji se sastojao od slabo zasladjene crne kave ili ajnpren čorbe sa kriškom hljeba /kruha/. Kad sam došao već je svakog jutra ostajalo na pričnama ležeći po deset-dvanaest djece u svakoj grupi. Mršava, ispijena lica i udubljena trbuha sa prolivima, slabo su i odgovarala na pitanje šta ih boli. Neka su držala grčevito u ručici krišku kruha, koju nisu bila u stanju da pojedu, iako su bila gladna. Sva su ta djeca bila pod takvim strahom, da dužnosnice nisu mogle skoro nijedno da nasmiju. Bilo mi je jasno, da ti proljevi predstavljaju pravu dizenteriju /grižu ili srdobolju/ i htio sam spomenutim dužnosnicama da objasnim kako bi trebalo strogom izolacijom, dijetalnom ishranom i prepečenim kruhom, osim potrebnih lijekova, da nastojimo liječiti bolesne, a istovremeno i ostalu djecu da prevencijom sačuvamo od daljeg slabljenja i obolijevanja od ove i drugih bolesti. Predložio sam tim dužnosnicama, da zajedno odemo zapovjedniku nadporučniku kako bi i njemu obrazložio kako bi mogli to provesti, jer je bilo dovoljno i prostoriya za izolaciju bolesnih i da se ležaji poboljšaju, a isto tako i hrana da bude bolja. Mislio sam, da je bilo neko-me zaista stalo do toga, da ta djeca budu ljudski tretirana, ali smo se ubrzo svi uvjerali, da čuvari nisu mnogo žalili niti su odgovarali za djecu, koja su počela i umirati. Mi smo bili upućeni, da "liječimo" bolesne, a za ostalu djecu nismo se smjeli mnogo raspitivati niti gledati čime i kako se hrane, jer da to "nije naša stvar". Tako su smatrali ustaški čuvari i zapovjednik. Taj nadporučnik je bio poznat apotekaru Salomu iz Zagreba, gdje je prije rata njegovoj majci davao lijekove na veresiju, a

koje nikada nije ni platila. Pa ni s njime taj ustaški časnik nije htio da govori. Pošto ni kod njega nismo mogli ništa da postignemo, zamolio sam barem te dužnosnice da za najslabije donesu po koju zemičku ili bijeloga kruha, da prepečemo u kuhinji i sa čajem damo bolesnicima, pa je i to teško išlo. Slabija djeca su dalje umirala, a ni nova oboljenja nismo mogli spriječiti. Onu bolesnu djecu, kojima je stanje bilo nešto bolje, držali smo što dulje na bolovanju i pri nešto boljoj hrani radi oporavka. U međuvremenu je bio obolio i jedan čarkar od iste bolesti i za njega su se mnogo više zauzeli, da ga izliječim. Kad sam vodniku rekao, da bi tako morali i sa bolesnom djecom postupiti, odgovorio mi je drsko, da je čarkar "ustaša", koji nije "u šumi nadjen", po čemu mi je bilo potpuno jasno kako će ti "janičari" dalje da se izgrađuju.

Kao zatočenicima, mi smo imali istu hranu koju su imali čarkari, dok su dužnosnice imale posebnu hranu za sebe, zapovjednika i vodnika. Po koji put je ustaška dužnosnica donijela po koju kiflu ili zemičku za apotekara Saloma od zapovjednika, do koga mi inače nismo mogli doći, nego smo sve predlagali preko ovih dužnosnica. One su samo prije podne, poslije moje ordinacije i vizite ležećih bolesnika, djece, dolazile i nadgledale naš rad, pitale šta nam je potrebno i eventualno preuzimale recepte za nabavku lijekova, što je inače vodnik obavljao. Sve ostalo vrijeme provodile su dužnosnice sa nadporučnikom i sa posjetiocima, većinom mladim ustaškim časnicima, koji su često dolazili skupa sa drugim ustaškim dužnosnicama i na pijanke u ovaj logor.

Pod takvim uslovima uspjelo nam je donekle, da spriječimo dalje širenje epidemije, pa su nakon mjesec dana iz Jasenovca najprije odredili, da se vrati jedan čarkar i moj otac s njime, a nas dvojica smo ostali još do 10. avgusta, kada su sve tri grupe /dviije muške i jedna ženske djece, skupa oko trista/ bile vraćene iz Gornje Rijeke u Sisak ili u Karlovac. Nas su sa dvojicom ustaša-čarkara vratili u Jasenovac. Zadnjih dana sam i ja bio obolio od proliva, što sam u zatočeničkoj bolnici izliječio za deset-dvanaest dana. Apotekara Saloma su odredili za novootvorenu Ustašku bolnicu, a ja sam ostao u Zatočeničkoj bolnici i ambulanti.*

U tom vremenu, ljeti 1942. godine doveli su u Jasenovac još nekoliko ljekara nejevreja, a među njima i dra Pištu Policera, dra Nedu Zeca, prof. Medicinskog fakulteta u Sarajevu i dra Ivicu Pavletića, s kojim smo se odmah sprijateljili.**

* Apotekar Šua Salom i dr Herman Gros, kao i drugi zatočenicima ljekari i bolničari-Jevreji su u prvih mjesecima 1945. bili likvidirani.

** Dr Pavletić je kasnije bio oslobođen i u

Unatoč tome, što je tada bilo već mnogo više ljekara u Zatočeničkoj bolnici, ustaše su iz uprave i dalje mene više zaduživale posebnim vanjskim zadacima. Slijedeći zadatak, koji su meni odredili bio je u samoj bolnici, da lično primim na liječenje jednog oboljelog konfidenta Hrvata, kojih je bilo u logoru nekoliko i mi smo se morali čuvati i paziti šta govorimo i radimo u njiho-voj blizini. Ovaj Mato /prezimana se ne sjećam/ bio je odredjen kao bolničar da radi u Zatočeničkoj bolnici, a bio je do njegovog zatočenja i alkoholičar i obolio je od upale pluća. Ležao je sa visokom temperaturom, a neki od ustaša su dolazili da ga posjećuju i jednog dana je meni lično rekao nadporučnik Ivica Matković, da njemu s- vako jutro javim kako je tom bolesniku i da ja lično pre- uzmem njegovo liječenje. Na moju žalost, stanje tog bole- snika se naglo pogoršalo, srce je unatoč cardiaca i dru- gih lijekova bilo sve slabije i za šest-sedam dana je u- mro, o čemu sam svakako redovno izvještavao upravu, da je stanje tog bolesnika vrlo slabo i kritično i da lije- kovi ne pomažu. Kada su čuli, da je taj zatočenik umro u našoj bolnici, došla su lično sa Matkovićem još tri čas- nika i naredili su, da obustavimo dalje ordinacije. Poče- li su mene ispitivati i tražili su, da im pokažem svu me- dicinsku dokumentaciju, temperaturnu listu i naznaku li- jekova, koje smo davali, osobito injekcije. Oni su odre- dili dra Pavletića, da sve pregleda i objasni način lije- čenja, a onda je morao, u prisustvu još jednog liječnika, izvršiti obdukciju umrlog Mate. Meni nisu dozvolili, da prisustvujem obdukciji, morao sam za to vrijeme ostati u ambulanti bolnice, gdje su ostala i dva čarkara sa puška- ma.

Posle jednog sata presudnog iščekivanja, dok je ta ekipa radila u bolničkoj mrtvačnici, ja sam vjero- jatno bio posve blijed, jer mi je Pavletić pri povratku na prolazu namignuo, što me je malo umirilo i okuražilo. Matković je dozvolio, da se nastavi rad u bolnici, a me- ni nisu ništa rekli vrativši nam preuzete temperaturne liste i knjigu medikamentacije, otišli su sa obducentom Pavletićem. Poslije sam doznao, da su na obdukciji usta- novili da je zaista bolovao od upale pluća obostrano i da mu je srčani mišić bio vrlo slab, zbog čega i pored ispravnog liječenja nije izdržao i podlegao je u krizi. Takav su nalaz zapisnički utvrdili i onda niko od ustaša nije više pravio nikakvo pitanje. Naredili su samo da se sahrana izvrši na seoskom groblju sa katoličkim sveštени- kom. Ove se epizode moga zatočenja često sjetim i svjes- tan sam, da jedino kolegi i drugu dru Ivici Pavletiću i- mam da zahvalim, što me tada nisu likvidirali, čega su se skoro svi u bolnici strašili.

NOR je zauzeo vidno mjesto, a poslije rata kao sanitetski pukovnik bio je urednik "Vojno-sanitetskog pregleda".

No, pored toga, već u oktobru su mi odredili novi zadatak van logora. Te jeseni su ustaše prikupljale ljetinu, najviše kukuruz i voće, iz popaljenih sela Koza-re, dok su stoku već ranije bili dovukli. Taj posao su od polovine oktobra vršile mladje žene, koje su bili zarobili i dotjerali u Hrv. Dubicu, da preko dana idu brati, a na večer su sve to spremale. Vrijeme je bilo već dosta hladno, pa su i te žene sa slabom ljetnom odjećom počele oboljevati, kašljati i dobijati groznicu. Odredili su me sada, da ih ja idem liječiti dočjelivši jednog rojnika, koji me je čuvao cijeli dan i preko noći. Osim liječenja, morao sam odredjivati one, koje nisu mogle ići zbog akutnog oboljenja na rad. Već nakon par dana sam primjetio, da su se te žene čuvale i bojale su se, da ih ne ostavim na bolovanju moleći me, da im samo koji lijek dadnem, jer da one "vole ići na rad", nego ostati u zgradi, gdje su spavale, jer su ih ustaše maltretirale kada nisu išle na rad. Bilo je i takvih, koje su sa visokom temperaturom išle raditi.

Za stanovanje sam dobio krevet u kući jedne gospodje, Srpkinje, stare udovice, čiji je sin veterinar navodno dobrovoljno bio otišao u Njemačku na rad, iako nije bio zarobljen od Nijemaca. Pod stražom rojnika Ante, koji je u istoj sobi sa mnom i spavao, nisam smio od 5^h na večer ni s njime izaći iz kuće, osim ako me je koji od ustaških časnika zvao. Tako sam skoro stalno morao praviti društvo starici, koja je tvrdila da ima već devedeset i dve godine. Stalno mi je /i pred ustašom/ govorila, da je veoma znatiželjna i htjela bi doživiti i znati kako će se ovaj rat završiti. Imala je tipično staračko pamćenje. Sjećala se svoje rane mladosti i događaja do tančina, na pr. kakvu je balsku haljinu imala kada je prvi valcer plesala sa jednim lajtnantom /otac joj je bio general Carske Krajine/, a za vrijeme od šest-osam sati je znala po nekoliko puta zapitati staru neku ženu, koja je pospremala sobu, da li je već donijela drva za loženje, iako je ta žena stalno pokazivala donesena drva, koje je složila pod šporetom.

Tako sam proveo skoro dva mjeseca kao ljekar zatočenik u Hrv. Dubici i krajem novembra su me vratili sa rojnikom u Jasenovac. Za to vrijeme bilo je još nekoliko zatočenika zanatlija u Hrv. Dubici, osobito električara Jevreja, koji su održavali električnu centralu, ali su svi, kao i ja, bili pod stalnom stražom na prisilnom radu. Mene su sada već svi u logoru Jasenovac smatrali nekom vrstom vanjskog zatočenika, u čemu su imali i pravo, jer sam već 3. januara 1943. opet nenadano bio pozvan u Upravu logora, gdje su mi naredili da se spremim na put, gdje ću ostati malo dulje vremena. Nisam smio ni pitati kuda i zašto treba opet ja da idem, a još manje da li ću i oca moći povesti sobom. Bilo mi je skoro jasno, da mene stalno odredjuju za vanjske zadatke, jer su

smatrali da je moj otac najsigurniji taoc, koji je uostalom više strahovao zbog mene, nego za sebe samoga.

Kada sam ostao sa apotekarom Salomom u Gornjoj Rijeci bez oca, po njegovom povratku u Jasenovac, bili su ga već jednom otjerali u zloglasnu zvonaru, iz koje se skoro niko živ nije vraćao. Neki ustaški stražar na drvenoj kuli, tj. izvidnici na ogradi od žice, kojih je bilo osam oko logora, ispalio je metak iz puške u vazduh i nije smio to da prizna. Kad su doletjeli ustaški nadglednici da izvide ko je pucao, nikoga u blizini bolnice nisu zatekli osim moga oca, koji je pred barakom motao zavoje. Bolničari, koji nisu bili izletjeli iz barake kad su čuli pucanj, primjetili su, da je otac bio ustrašen i olijed, što su kazali ustašama, a ovi su navalili na njega, da kaže ko je pucao ili iz kog pravca je ko zapucao. On je samo mogao kazati, da je neki stražar iz obližnje izvidnice pucao, ali da ga on nije vidio. Pošto navodno nije htio da kaže šta je vidio i da li je sigurno neko od ustaša pucao, odvukli su ga u zvonaru, gdje su obično mučili sumnjive koji nisu htjeli nešto da priznaju. Srećom, onda su pomogli drugi ljekari, navodno dr Lajmdorfer je uspio da interveniše, i tek onda su ga pustili. Od tog vremena bio je još više prestrašen i kao da je slutio, da se više nećemo sastati ako još koji put odem od njega nekamo iz logora, pa je i plakao pri tom zadnjem rastanku 4. januara 1943. kada sam sa rancem na leđima uz pratnju ustaše otišao prema stanici.

Sada su me odredili da idem u Kupinec, gdje je jedna ustaška bojna pod zapovjedništvom nadporučnika Mandušića čuvala zgradu i imanje sa porodicom dra Vlatka Mačeka. Preko Zagreba do stanice Zdenčina išli smo vozom, a od te stanice pješke oko šest-sedam km. U toj bojni su bile samo dvije satnije sa oko četiri stotine čarkara, čija je glavna dužnost bila, da izmjenjuju straže u samome mjestu i oko imanja. Pošto nisu dozvoljavali ni mještanima - seljacima, da ulaze u kuću Mačeka, mislio sam najprije, da je porodica u nekoj internaciji. Ali kasnije sam vidio, da često po koji auto stane pred ulaz i da se istovaruju ne samo namirnice, nego i sanduci sa pićem, limunovi, naranče i druge stvari, koje se od početka rata nisu dobivale u prodaji. Sam dr Maček bije bio preko zime u Kupincu. On je došao mislim početkom aprila, a gospodja Maček je tada bolovala od katara očnih vežnjača i dolazio je po koji put oftalmolog iz Zagreba, koji je vršio kontrolne preglede, pa su onda mene zamolili, da je liječim po uputama tog specijaliste.

Prije moga polaska iz Jasenovca /da bi se mogao opremiti/ bio sam u Ustaškoj bolnici i ondje sam se požalio dru Grosu, što mene stalno odredjuju za takve poslove i zašto on, ili koji ljekar iz te bolnice, ne ide nikamo. On se složio time da mene odredjuju zbog toga što

ostaje otac u logoru kao taoc. Zaželio mi je opet sreću i dao mi je nekoliko cigareta, koje je on lakše dobivao od ustaških bolesnika, i tako sam se rastao i od njega zamolivši ga, da se barem informiše kako sa ocem postupaju, ako može da ga koji put i posjeti kada ide u logor. U Upravi su mi bili obećali, da ću moći jedanput mjesечно pisati ocu i on meni, ali se on samo jednom meni javio, a da li je moje poruke uopšte primao, nisam nikada mogao doznati.

U Kupincu je bila uzeta jedna manja seoska kuća sa tri sobe - prizemna, i u istoj je već ležalo četiri-pet čarkara sa visokom temperaturom. U drugoj sobi je bilo nekoliko ustaša, koji su se mazali nekom sumpornom mašću, jer su imali svrab, pa im je ljekar iz logora St. Gradiške izdavao lijekove i odredjivao ambulantno liječenje. Njihov liječnik je bio tada dr Gaon zatočenički ljekar u St. Gradiški, koga su takodjer ljeti iste godine likvidirali iz nepoznatih mi razloga. On se naime potpisivao na uputnicama ustaša do konca maja, kada sam čuo samo, "da ga više nema". Prije toga, još u aprilu, doveli su iz Jasenovca jednog pečkara-zatočenika da popravi, ili napravi novu peć u kuhinji bojne. Pošto je ta kuhinja bila blizu moje "zatočeničke ordinacije" u maloj nekadašnjoj hapsani /ili zatvoru/ Kupinca, kada nije bio u blizini nijedan stražar, iskoristio sam priliku da upitam tog pečkara, da li je vidio u bolnici moga oca, koji skoro tri mjeseca nije nikako više pisao, odgovorio mi je nekako nesigurno i oprezno /da ga koji ustaša ne čuje/, da je možda nekamo "premješten" i da ga dosta dugo nije vidio, a da nije bio bolestan.

Svrab je bila izliječena kod čarkara pošto sam uspio, da im se omogući redovno kupanje toplom vodom. Tifusare sam poslao u Ustašku bolnicu u Jasenovac i bilo je odredjeno kratko šišanje, kupanje i pranje odjeće kuhanjem veša. Od početka maja nije više bilo ležećih bolesnika, pa sam preglede vršio samo ujutro, a po podne sam u spomenutoj "ambulantni" obavljao pojedine preglede po žalbi, a dolazili su od aprila i civilni bolesnici iz sela na pregled, osobito kada su čuli i vidili da me ustaša vodi i u stan Mačeka radi pregleda i liječenja njegove porodice. Dolazile su većinom žene sa malom djecom, da ih pregledam. Propisivao sam lijek, koji su uzimali iz apoteke u Zdenčini ili Jaski, gdje im je bilo bliže. Komandant bojne, nadporučnik Mandušić je bio sa ženom i malim sinom sa stanom u jednoj od boljih seoskih zgrada, ali ga seljaci nisu dobro gledali, jer je od njih često tražio još zimi, da dovlače drva iz šume za cijelu bojnu, a za njega i za ležeće bolesnike još i mlijeko, jaja i druge stvari. Vjerojatno su mu se nečim zamjerili, pa je odjednom zabranio da pregledam civile. Ucjenio ih je najprije time, da dovuku drva ako hoće, da ih ja liječim a kasnije, da plate svaku vizitu po dvesta kuna, za koji

novac su kupovali mlijeko i jaja za bolesne čarkare.

Jednom su partizani bili upali u Gornju Zdenčinu, pa je onda jedna satnija ove bojne bila upućena u potjeru za njima. Vratili su se sa jednim ranjenim vodnikom. Bio je ranjen u podkoljenicu sa okrznućem cjevanice. Pružio sam mu samo prvu pomoć i uputio sam ga u Zagrebačku bolnicu. Bilo je još nekoliko lakše ranjenih ustaša. Partizani, možda vod, ili patrola, su se povukli bez gubitaka /jer niko od tih nije uhvaćen/, ali su se ustaše hvalile, da su "više njih" pobile i ranile. Čarkari ove bojne su bili vrlo mladi, neiskusni i strašljivi. Medju njima je bilo i muslimana iz Bosanske Krajine, od kojih su jednog zvali "hodžom". Taj je često nastojao da sa mnom razgovara i da mi se nekako izvinjava, kada ga drugi ne bi čuo, što je i on pristao, da dodje u ovu bojnu i uopće, što je obukao ustašku odoru. Nisam imao povjerenja ni prema njemu i čuvao sam se, da se za bilo šta požalim, a kamo li, da ga nešto zamolim. Svi su oni bili strašljivi i nisu smjeli ići u šumu ni po ona drva, koja su seljaci sjekli i ostavljali preko noći, da ih ujutro dovu-ku. Jednog dana su dovu-ku nekoliko trupaca bukovich u dvjema kolima i kada su ih istovarili pred kuhinjom, okupilo se nekoliko ustaša oko drva i pozvali su komandanta Mandušića. Nisam znao zbog čega i zašto su gledali u istovarena drva. Kada sam izašao u podne sa porcijom da primim ručak, vidio sam da su partizani nacrtali na dva trupca srp i čekić na svježe odrezanoj bukvi. Ljutili su se i psovali škripući zubima, a neki su kasnije nastojali, da bajonetom ili sjekalom odstrane znakove.

Kada bi u selu koji civil teže obolio, onda su me zvali, da ih pregledam u stanu, svakako pod pratnjom naoružanog ustaše, i onda bi dobio po dva-tri jaja, ili komad suhog sira i seoskog kruha. To je vodnik Mato Simić dozvoljavao, jer bi od toga ne samo i on sa mnom, nego su jela i druge ustaše, koje su često dolazile u ambulantu poslije pregleda civila. Bio je u toj bojni i jedan zastavnik Paveličeve garde /sa trobojnicom pod vratom/ koji je bio stariji ustaša, pa je i on doveo ženu u Kupinec u trudnom stanju. Zvao se Jakov Blažević, pa je i on često ulazio u ambulantu i pitao bi otvoreno "ima li jaja i sira". Kada mu se žena porodila uz pomoć nestručne seoske babice, krvarila je pa je mene poveo da je pregledam. Ustanovio sam odmah, da je bila skroz poderana medjica /perineum/, pa sam morao donijeti, iskuhati instrumenta i sašiti je. Kada je poslije desetak dana sve bilo u redu, poslije skidanja konaca, htio je da me "časti" kao i druge i poslužili su me nekim kolačem i čašicom nekog likera, ali jednom drugom prilikom kasnije u društvu sa drugim ustašama je priznao, da bi me bez premišljanja zaklao, ako bi to njegov pretpostavljeni zahtijevao, odnosno naredio. To je jednom drugom prilikom i dokazao. Bio je iz zapadne Bosne ili Hercegovine, negdje iz okoli-

ne Duvna i radio je više godina u Belgiji, pa je znao i po koju riječ flamanski da govori. Hvalio se, da je u Belgiji bio u ustaškoj organizaciji od 1930. godine gdje ih je bilo organizovano više od stotine radnika.

Jedne nedelje po podne zatražili su iz sela u blizini, da dodjem pregledati dječaka sa visokom temperaturom. Nije bio vodnik Mato u ambulanti, nego ga je zamjenjivao jedan mlađji rojnik i taj me je poveo. Morao sam ostati malo dulje dok sam skuhao spricu i dao injekciju. Zastavnik Jakov Blažević je bio te nedelje dežurni i kada je vidio da mene nema u ambulanti, digao je viku na Matu, koga je ugledao bez mene i htio je dići potjeru. No, uskoro je vidio da se vraćamo i počeo je tući rojnika što je bez pitanja i odobrenja išao sa mnom bolesnom civilu, a mene bi sigurno ubio da im nisam bio potreban.

Poslije toga, negdje su uhvatili mlado srnče, koje su dali nadporučniku da se njegovo dijete od dve-tri godine igra. Mala srna je trčala po dvorištu i kad je htjelo dijete da je uhvati, zapela je tanka nožica srnčeta među nekim daskama i gredama i slomilo je nogu. Morao sam ja da namjestim i liječim srnčetu nogu zbog djeteta, koje je strašno plakalo jer srna nije skakala. Nisam imao ni gipsa, pa sam razmišljao kako da to izvršim. Sjetio sam se starih narodnih hećima*, koji su namještali iščašene i lomljene ruke i noge sa kudeljom i žumancetom, pa sam i ja nekako improvizirao fiksirajući zavoj za tanku nožicu srnčeta, koje je strašno drhtalo dok sam to uz pomoć dva seljaka izveo. Sa žumancima od tri jaja, koja sam umjesio u kadulju i dvije tanke daščice stegao sam dobro namještenu nogu tako savršeno, da je srnče već ujutru počelo i da hoda. Najprije je išlo na tri noge, ali se već za tri dana počelo i opirati na slomljenu stegnutu nožicu i tako je i srna bila izliječena. Prije nego što je prošlo mjesec dana već je trčalo kao da nije ni lomilo nogu.

U augustu su ustaše počele da se ljute na Italijane kada su čuli da je Musolini pao u nemilost kod kralja pred kapitulaciju Italije. Počeli su grditi Italijane da nisu nikakva vojska, da neće da se bore i da bježe pred partizanima. Seljaci su takodjer u grupicama šuškali komentarišući talijansku kapitulaciju.

Medju drugim civilnim bolesnicima bila je jedna žena oko pola kilometra daleko od ambulante, koja je болоvala od povratne upale zglobova ruku i nogu sa greškom srca i sa visokom temperaturom. To je bila žena jednog mlinara, koji je imao i motornu pilu, pa je seljaci ma rezao daske i grede. Imala je dva sina, od kojih je

* Hećim - lekar.

jedan često dolazio da moli posjetu ljekara jer joj je bilo bolje od injekcija /interphana/, koje sam davao u venu. Jednog dana tačno u podne doletio je taj sin na kochaču do ambulante i zamolio je vodnika Matu i mene, da idemo odmah jer je majci pozlilo. Ja sam čekao sa porcijom u ruci da primim ručak, a Mato je bio već počeo da jede, pa kažemo Kolaru /tako se prezivao mlinar/, da malo pričeka dok pojedemo ručak. Ali, taj momak navali, da ostavimo ručak, da ćemo kod njega bolje ručati, pa se odlučismo i pošli smo odmah s njime. Porciju kupusa sam ostavio na peći. Na pola puta do mlina neko sa strane na uzvisini zamoli Matu da stane jer hoće nešto da mu kaže. Mato malo zastane, a pratilac ga zamoli da se ne zadržava i da će on sa mnom poći dalje laganijim korakom, a Mato naredi da ne idemo više od deset koraka odstojanja od njega. Tako smo išli, a mještanim je išao lagano sa Matom i nešto mu živo pričao. Moj pratilac se par puta okrenuo da odmjeri odstojanje i onda mi šapatom, ne gledajući mi u oči, reče nešto, što me je ne malo iznenadilo: "Doktore, drugovi u šumi žele da Vas oslobode, pa sam došao da Vam to oprezno kažem. Ako pristajete, mi ćemo Vam pomoći; mama će Vam to kazati dok joj budete injekciju davali". Nisam se od uzbudjenja usudio da išta odgovorim, a i zbog straha da Mato nešto ne primjeti ili čuje. Nastavili smo istim tempom da idemo u odstojanju od deset koraka i razmišljao sam kako će mi bolesnica to saopštiti, jer je ustaški podoficir stalno bio uz mene i kada sam vršio pregled i davao injekcije. Kad smo došli do stana i ušli u veliku kuhinju, gdje je bolesnica ležala, raspitam se zabrinut o njenom stanju i pogledam puls, a ona se više Mati nego meni požali, da joj je opet pozlilo, jer je bila ustala. Pregledao sam joj slušalicom srce i napravim zabrinuto lice, pa kažem da moram kuhati špricu za injekciju. U medjuvremenu je njen sin već nasuo Mati za stolom tanjur sa masnom čorbom rezanaca, pa je i mene pozvao da jedem dok se šprica skuha. Bilo je i nekog pečenog mesa sa prženim krompirima, ali tek što smo počeli jesti, odjednom je motor u mlinu prestao da radi. Sin je bio izašao u dvorište kad nas je bio poslužio, a otac zapita gdje je, jer mu je kaiš spao i treba da ga vrati na kochaču. Zamolio je Matu "samo jedan čas" da mu pomogne, a ovaj me malo pogleda, ostavi šmajser i ode sa mlinarom. Bolesnica je to /očito smišljeno/ iskoristila, pozvala me do kreveta i rekla mi je tiho, da će za koji dan doći partizani do njih, ili do drugog kojeg seljaka, koji će tražiti ljekarsku pomoć, da me otmu. Da se ja ne uplašim ako čujem da ko zapuca dok ja vršim pregled. Pitala me je ujedno i da li imam kakav veš, da mi operu, koji peškir, ili čarape, pa da će to oprano meni po vezi poslati. Nisam imao mnogo vremena, da se raspitujem kako i kada da se spremim, već je i šprica prokuhala, a ja sam od uzbudjenja bio već posve sit. Mato se vratio i ja sam uvlačio lijek u špricu, pa sam mu kazao, da on može ručati dok ja

dam injekciju. Pošto je za stolom bio okrenut nama leđjima, bolesnica mi očima dadne znak da se ne žurim i polako da radim, vjerojatno su mi drhtale ruke od uzbuđenja. Kad sam ubrizgao injekciju i oprao špricu, pošli smo nazad. Usput sam rekao Mati, da se upala zglobova povratila i da ću morati još nekoliko puta dolaziti radi injekcija.

Nisam više ni s kim imao priliku da govorim, niti sam se usudio da po bilo kome pošaljem veš na pranje mlinaru. Bio sam uzbuđen i noću sam stalno razmišljao, da li će se i kako ta akcija moći provesti. Nastojao sam da ne pokažem nikakav znak uznemirenosti, što mi je donekle i uspjelo, jer je dve-tri nedelje od tog dana bilo prošlo, dok je pripremljena otmica zaista uspjela. Opet sam na sličan način bio pozvan da toj istoj bolesnici idem dati injekciju i niko u tome nije vidio ništa sumnjivoga. No, taj put kada sam već bio dao injekciju, neko dijete je vani zavikalo: "Mamo, evo partizani!" Cim je to Mato čuo, zahvatio je šmajser i izletio je vani. Ja sam još držao špricu u ruci, da je operem, a bolesnica me odmah umiri i reče da se ne plašim ako ko zapuca, što se ipak nije dogodilo. Mato je, kako sam kasnije čuo, u strahu dao maglu tabanima, a sin mlinarev je uletio uzbuđeno u kuhinju i pitao me je za tašnu, da li imam još nešto u nju da stavim, uzeo ju je i rekao mi da trčim za njim. Nisam ni zbogom kazao bolesnici, trčeći upitam Kolara šta je sa Matom, a on odgovori: "Ne bojte se eno mu pete za potiljkom" pokazujući mi pravac prema Kupincu kamo je pobjegao. Pretrčali smo preko dvorišta na lijevu stranu prema šumi, u kojoj je čekao samo jedan drug sa partizanskom kapom i petokrakom zvijezdom, i upita: "Je li to doktor?" Kada smo potvrdili, pruži mi ruku i reče: "Zdravo družo, ne plaši se!", odmah uze od mlinara tašnu i počeo je trčati u šumu. Samo sam zahvalio i pozdravio Kolara, potrčao sam koliko sam mogao za partizanom, od koga sam samo čuo da se zove Petar, a tjerao me je da što brže trčim, što nije bilo nimalo lako, jer je mnogo žila korijena rijetke šume stršilo i zapinjale su za noge. Nakon desetak minuta trčanja dosta duboko u šumi, čekala su još tri partizana. Oni su nas zadržali pokazujući nam da više ne trčimo; malo smo se i odmori-li. Pitali su me smijući se, kako se moj čuvar ponio, da li me je tjerao da se s njime vratim u Kupinec. Onda su mi objasnili kako ćemo po zadatku nastaviti sa bježanjem. I oni su me umirivali, da se ne plašim, da idem samo za njima, ali nikako nisu rekli kojim ćemo pravcem ići. Poslije dva-tri minuta upitali su me da li sam se odmorio uvjeravajući me, da nećemo više trčati, ali da moram stalno s njima ići i raditi šta oni budu rekli. Upitali su me i da li sam gladan, a ja odgovorih da nisam /nije mi bilo do jela!/.

Poslije jednog sata pješačenja kroz šumu, ka-

da sam se prilično bio smirio, primjetih vodji patrola da mi se čini kao da idemo prema Zdenčini, na što su se oni nasmejali i rekli mi da se ne plašim, jer oni poznaju dobro tu šumu. Tek kada se počelo zamračivati, stigli smo pred jedno malo selo na brijegu i došli smo do jedne pojate, ili štale sa sijenom. Tu smo stali i jedan od drugova mi reče da ću ja ostati u toj pojati na tavanu gdje ima sijena i jedna deka, pa da tu slobodno spavam. Upozorili su me, da ne izlazim iz pojate nikako i da se nikome ne javim, pa iako bi ko zvao, nego samo onda ako čujem nekoga da se zakašlje i zovne: "Doktore", tek onda da se odazovem. Postupio sam tačno po uputu i ostao sam tu, a oni su otišli u selo. Popeo sam se malim ljestvama koje su stajale prislunjene i vidio sam, da ima dosta sijena i jedno staro čebe. Nisam skinuo ni cipele, nego sam se zagnuo kaputom i legao sam na deku. Premda sam bio još uzbudjen, već sam bio počeo i da drijemam, kad sam već u potpunom mraku čuo da neko kašlje a odmah zatim zovne: "Doktore". Ja se javim, dignem se i podjem prema izlazu iz pojate, a jedan od pratilaca mi reče, da je donio nešto da jedem i da onda posve mirno i bezbrižno spavam. Primio sam u jednoj zdjeli oko pola litre mlijeka i komad prosinog hljeba i zahvalio se.

Da li sam i koliko stvarno spavao, ne znam. Imao sam ručni sat, koji mi je u logoru jednom dala drugarica pokojnog Diamanta, slobodnjaka, koji je umro od tifusa u proljeću 1942. godine ali taj sat nije dobro ni radio, niti sam u mraku vidio koliko je sati. Iako sam dugo bio budan, osjetio sam ipak da sam naspavan, kada se neko pred zoru opet zakašlja i pozove me. Javio sam se, pa smo odmah zatim pošli. Sada nas je bilo sedmoro /dvi-je drugarice/, od kojih su troje imali puške, a vođa je imao šmajser. Išli smo onda zaobilaznim stazama oko tog sela, a meni se učinilo, da idem suprotnim pravcem od onoga otkud smo sinoć došli. Dugo smo išli šumom i proplancima presjecajući neke seoske puteve. Nisam pitao, niti sam od koga čuo kroz koja sela /ili pored kojih sela/ idemo. Tek oko podne stigli smo do jednog većeg mjesta. Vođa puta mi je tek onda kazao, da je to Pisarovina i da je to ničija teritorija, odnosno poluslobodno mjesto. U tom gradiću, koji je udaljen samo 10 km od Kupinca, bili su i predstavnici NOP-a i neprijateljskih njemačkih jedinica, pa su se tu vršile i zamjene zarobljenika. Zbog toga nije niko smio od pridošlih partizana da u tome mjestu prenoći.

Mi smo stigli u Pisarovinu oko 13^h i odmah smo se javili Mjesnom odboru NOP-a, gdje sam bio ispitan o položajima ustaških straža i bunkera u samome Kupincu i okolini. Koliko mi je bilo poznato rekao sam i nacrtao sam skice samoga sela na raskršću za Jasku, za Pisarovinu i za Zdenčinu, koje su mjesto i željeznička stanica bili najbliži Zagrebu. Označio sam gdje je koji bunker bio, kakav je koji bunker i koja su stražarska mjesta oko Mačekovog

dvorca. Isto tako, gdje je i kako je smještena ustaška bojna u Kupincu prema Zdenčini.

Odmah zatim došao je mjesni apotekar, koji me je odveo svojoj kući na ručak i dao mi je dva sapuna, pastu za zube i jedan peškir, a drugo nisam htio da primim, jer sam imao na sebi dva para veša, a treći sam imao u tašni sa špricom i sa nešto instrumenata.

Oko 5^h pred večer krenuli smo na oslobodjenu teritoriju Hrvatske prema zapadu i to preko pruge Zagreb-Karlovac, noću na Okić-grad, a zatim slijedeće dve-tri noći prema Žumberku stigli smo u Radatoviće, gdje sam ostao u Žumberačkoj, tzv. "Hrvaškoj in Slovenskoj partizanskoj bolnici in šoli" na samoj granici između Slovenije i Hrvatske.

To je bilo na dan 6. oktobra 1943. godine, i toga dana sam stupio u NO Odred na Žumberku. Prema tome, u zarobljeništvu kod ustaša bio sam od 24. marta 1942. do 2. oktobra 1943. godine. Od toga sam bio sa prekidima u Jasenovačkom logoru do 2. januara 1943. godine, a zatim u Kupincu kao ljekar-zatočenik.

Za oca nisam mogao doznati kada je bio likvidiran i kako, a to je svakako bilo prije mog oslobodjenja od ustaša.

U Sarajevu, 16. novembra 1952. god.

Dr Josef Konforti

SJEĆANJA LADISLAVA LIONA

Rodjen sam u Osijeku 1914. g. Do drugog svjetskog rata živjeo sam u Vinkovcima, gdje sam bio trgovac sirovom kožom. Uhapsili su me u noći između 20. i 21. aprila 1942. sa familijom, koja se sastojala od oca Sandora, majke Katarine, supruge Matilde, dve i po godine starog sina Zdenka. Supruga mi je bila noseća sa drugim djetetom. Zatim su bile tri sestre djevojke i tri brata: Leopold /30/, Maks /27/ i Josip /21/. Stric Franjo je imao tri sina: Leona Šimu, Dragu i Slavka.

Uhapšen sam, kao Jevrejin skupa sa hiljadu drugih Jevreja i Srba iz okoline Vinkovaca, od ustaških vlasti. Ukrcali su nas istog dana u vagone za marvu i odvezli do Okučana, a zatim u St. Gradišku. U tom logoru smo odmah bili odvojeni od žena i male djece.

U tom logoru je tada bio logornik Špiler, veoma zao zatočenik - slobodnjak. Bili su me odmah odredili da budem grobar, čemu sam se usprotivio i jedva sam uspjelo da to ne budem. Nakon tri nedelje poslali su i mene pod stražom u Feričance na jedno poljoprivredno dobro pravoslavnih popova. Sa mnom su bili otac Šandor, tri brata i sestra Sara /Saveta/. Ondje smo bili preko ljeta sve do jeseni. Radili smo kao ratari. Kada su partizani izvršili jedan prepad na to poljoprivredno dobro u septembru 1942, bili smo svi prebačeni u logor Jasenovac C, gdje sam ostao samo dva dana. Izvukli su me odatle logornik Viner i Rafo Maestro ubjedivši ustaše da sam bio "dobar poljoprivredni radnik" u Feričancima. Tako su isto izbacili oca i braću. Odredili su da budemo kočijaši u Ekonomiji. Prevozili smo iz poljoprivrednog dobra u Ekonomiju Jasenovac žito i sijeno pod ustaškom stražom.

U Ekonomiji sam bio u Lonji kod Crkvenog boka nekoliko mjeseci, sve do mog oslobođenja, tj. kada sam pobjegao. U Lonji je onda bilo oko sto pedeset žena i nas pet muškaraca. Svi su ostali bili pobijeni osim četiri pravoslavca i jednog katolika iz sela Nijemci kod Sida. Mene su također bili prozvali "Carugom", jer sam bio dobar kočijaš. Logornik Ante Perić mi je govorio, da ću biti njegov "paradni kočijaš", pa je i konje, koje sam dobro hranio i timario, zvao čaruge. Njega sam jednom vozio

u zaprežnim seoskim kolima sa dva bureta rakije. Htjeo je i sam da kidne i bili smo stigli do iza Zagreba. Onda smo skupa sa jednim ustaškim stražarom u kolima čuli, da su pali Sl. Brod i Bos. Gradiška, pa smo se dogovorili da bježimo. Zatočenik katolik iz Nijemaca nas je najviše nagovarao, ali mu mi nismo mogli vjerovati, jer su njega naročito ustaše voljele i čuvala od težih poslova. Zvali smo ga Steva. On je kasnije bio predsjednik Mjesnog odbora NOP u opštini Nijemci. Konačno smo se ipak dogovorili, da prvom prilikom pobjegnemo od stražara. Na znak: "Hajdemo jesti" trebalo je, da svi složno napadnemo stražara i da bježimo i to noću kada su i partizani davali znakove raketama. Takva prilika se skoro i ukazala. Trojica su uspjela pobjeći, a ostala trojica među kojima i ja ostarosmo u kolima. Lozinka je bila pogrešno data. Umjesto: "Hajdemo jesti" - neko je rekao: "Hajdemo piti", pa su trojica skočila, a ostala trojica nisu. Ustaše su za njima zapucale, ali su oni ipak pobjegli. Zbog toga je logornik Perić pobio stražare. Katolik Steva nas je opet kuražio i nagovarao da bježimo i spasimo glave, za što se brzo pružila i dobra prilika. Partizani su se odjednom pojavili i Perić je na konju pobjegao. Stražar je također s njim nestao, pa smo mi sa kolima prešli partizanima, Petoj crnogorskoj brigadi. Predali smo im odmah dobre konje, a nama su za kola dali jednog čoravog konja i jednu mazgu, koja se jedva kretala, pa smo je na povratku poklonili u Okučanima. Sa čoravim konjem i kolima sam došao kući i javio se odmah Kotarskom NO, gdje su me kasnije odredili za trgovinu kožom.

Od moje familije su se spasila samo tri nećaka i jedna nećakinja, koji su kao djeca bili pobjegli prije nego što su nas odveli iz Sabirnog logora.

Za vrijeme logorovanja u Jasenovcu skoro svaki dan su ustaše na nastupima odvajale slabije i starije zatočenike i likvidirale ih. To je najviše ovisilo o sreći pojedinaca. Mnogi su se uspjeli spasiti samo zbog toga što su bili ustašama potrebni. Ustaše su htjele da nas iskoriste što su više mogle, pa da nas onda pobiju. Vidjeo sam i lično kako su mnoge ubijali, jer je naša štala bila blizu povremenih gubilišta. Kada su grobari braća Bararon, od kojih se jedan zvao Zumbul, a bio je, mislim, iz Zenice, pobjegla, onda su i mene ustaše užasno tukle, a morao sam nositi i teške lance na nogama po tri-četiri dana. Bio sam i u Zvonari u Jasenovcu, gdje su me mučili. Htjeli su da znaju kako su bjegunci mogli doći do mojih konja i pored čuvara ustaše, od koža su i pušku oteli. Onda sam zaista imao najveću sreću, da me nisu ubili.

Roditelji i ostala rodbina su stradali slično kao i mnogi drugi. Makso, srednji brat, bio je partizan - diverzant za miniranje cesta i željezničkih pruga, ali su ga uhvatili početkom 1944. godine. Dovukli su ga u Jasenovac C 3, gdje je i stradao. Vidio sam svojim očima kako

su i drugog brata mučili i ubili. Bilo je i drugih slučajeva mučenja i bježanja, kako se kome prilika ukazivala. Bilo bi previše dugo ako bi trebalo pričati sve što sam čuo o stradanju i mučenju mnogih meni poznatih logoraša. Pošto ja to nisam vidjeo svojim očima, ne bih htjeo o svim onim grozotama da pričam, pa ni da se prisjećam. Sigurno je to, da su najviše stradali Jevreji, koji su zbog toga po višem nalogu i hvatani, da bi bili likvidirani /kako je Hitler naredjivao svojim slugama: "Ausrotten"!/*

Najstrašnije je ipak to, što su njemačke vjerne sluge, ustaše, taj zadatak vršile i izvršile na najsvirepiji i sigurno bestijalniji način, nego sami nacisti, koji su kratkim putem, možda izvršavali naredjenja, dok su ustaše htjele da iskoriste sve šta su mogle od zatočenika prije nego što ga likvidiraju. To je upravo ono, što niko od nas preživjelih, mislim, neće i ne može da zaboravi.

U Jerušalajimu, 28.II 1972.

Ladislav Lion

* Ausrotten - istrebiti.

SJEĆANJA LADISLAVA GRINBAUMA

Rodjen sam u Dardi; živjeo sam do rata u Osijeku kao trgovac čokolada /zvani Pišinger/.

Mene su Nijemci uhapsili već u maju 1941. godine i odredili su me da radim u nekoj "Beutelsammelstelle" oko uništavanja zaplijenjenog jugoslavenskog oružja. Tu sam u samom Osijeku radio najprije prisilno četiri-pet mjeseci. Žena i troje djece bili su sa mnom sve do aprila 1942. Kasnije sam išao svakog dana u svoj vlastiti dućan, koji su mi odmah bili oduzeli. Jednog dana sam sa posla izašao bez propusnice. Ustaše su me uhvatile i odvele u njihovu komandu, odakle su me sa Ciganima ljeti 1942./ne sjećam se dana/ odvele u Jasenovac. Porodica je ostala u Tenjskom logoru, 4 km od Osijeka, gdje su nas bili internirali poslije završetka rada na spomenutoj "Beutelsammelstelle". Žena i troje djece su kasnije svi stradali u Jasenovcu. Žena je sa djecom bila najprije odvedena u Staru Gradišku, a odatle u Jasenovac.

U januaru 1943. godine kada je bila strašna zima, uposlili su me u Elektrani, jer sam znao raditi na električnim vodovima. Jednog dana smo nas deset zatočenika sa šesnaest ustaša stražara išli u Jablanac i postavljali smo električni vod. Opazili smo za vrijeme našeg rada da su ustaše dovele mnogo žena i djece iz Gradiške. Kada su stigli do mjesta blizu našeg radilišta odakle smo mogli vidjeti šta se radi, naredile su ustaše, koje su ih dovele da sjednu na zemlju. Malo kasnije su došle ustaše koljači sa kamama, željeznim štangama i maljevima, pa su uz užasan vrisak djece i žena navalile na tu bespomoćnu masu i redom sve poklale i pbile. Ne znam koliko ih je moglo biti, ali je bilo mnogo djece i žena, koje su čvrsto držale svoju djecu u krilu i tako skupa stradale. Sa bandere, na kojoj sam radio, vidjeo sam svojim očima kako su i moju ženu i djecu tom prilikom poklali. Od tog užasa bi bio pao sa bandere onesviješćen da nisam bio vezan, ali su mi se bila oduzela usta i teško sam mogao kasnije progovoriti. Ustaše su me na povratku sa posla tukle tražeći od mene da pjevam madjarske pjesme sve do logora. Slijedećeg dana sam otišao na rad kao električar u Ustašku bolnicu, gdje mi je dr Spicer odredio neko zračenje i elektriziranje lica kada je struja bila uspostavljena. Apotekar Sua Salom

* Beutelsammelstelle - sabiralište ratnog plena.

dao mi je onda osim lijekova i hranu iz bolnice, koju sam morao sakriti, tj. kamuflirati gipsom koji smo nosili sa drugim priborom i tako sam je donio u logor. Kada se uzetost lica bila popravila, bila je poplava. U jesen 1942. sam obolio od tifusa. Preko veze dra Špicera odredio me je ing. Singer /iz Zagreba/, koji je bio naš grupnik, da pazim na električne motorne dizalice van logora. Onda se pumpala voda i bacala u Savu.

Kasnije smo se mi električari dogovorili, da pokvarimo motor, što smo i sproveli. Kad su to ustaše doznale, zatvorile su me sa pet drugova u Zvonaru. Tukli su me i mučili na grozne načine. Mjesto vode smo morali i vlastitu mokraću da pijemo. Ing Singer je bio duševno obolio pošto je i tifus na nogama prebolio.

U proljeće 1943. godine pozvali su me u Lančaru, da popravim električku. Bio sam zaboravio uzeti drvenu značku, da sam električar, pa kad sam izašao iz Lančare, bio je ondje nastup i ustaše su naredile, da i ja stanem u red. Za četvrt sata vezali su nam ruke straga žicom i sa grupom od oko šest stotina zatočenika odvezli su nas tako vezane preko Save na Ušticu. Tamo su onda došle ustaše naoružane raznim oružjem i orudjem, koje su nas odmah kundačile i počele ubijati, klati noževima i drugim oružjem bez metaka. Dobio sam dva udarca kundakom po glavi, od čega mi je prsila kost i ja sam pao u nesvijest. Kad sam došao k svijesti, osjetio sam bolove u glavi i pritisak u prsima. Teško sam disao i počeo sam da izvlačim desnu ruku. Pogledao sam na desno i vidjeo zid zemlje, a gore je bilo nebo. Počeo sam jaukati, na što je došao jedan grobar i tiho rekao: "Šuti, psi su još ovdje", pa sam umuknuo. Nakon izvjesnog vremena grobari su stavili neku lotru u jamu, sišao je jedan grobar dole i pitao: "Ko je vikao?". Javio sam se, i oni su me izvukli. Odriješili su mi ruke od žice i tu sam noć prenoćio kod grobara. Oni su me nagovarali da ostanem kod njih kao grobar, ali ja nisam htjeo to da uradim, jer sam znao da nema ni njima spasa. Drugi dan su me prevezli sa drvima preko Save, doveli u Elektranu, gdje je došao jedan liječnik i stavio mi zavoj sa gipsom na glavu. Kad sam se malo oporavio, poslije tri nedelje sam bio odredjen na rad u Električnu centralu, gdje ustaše nisu imale pristup.

Pošto sam se bio prilično oporavio, odlučio sam da bježim na bilo koji način, pa makar poginuo i od kugle /metka puške ili strojnice/. Prijavio sam se Šumskoj grupi, kojoj su se nakon mjesec dana priključili i drugi električari. Kada smo išli u Drenov bok preko Save, poslije trodnevnog mučenja i batinanja na sječi drva, napali su našu grupu partizani i oslobodili nas.

To je bila neka protiv-četnička grupa partizana sa komandantom Savom Kušuricom. Dogodilo se to u jesen 1943. godine. Tada sam se spasio zajedno sa Moricom Monti-

ljom iz Sarajeva, Šuom Salomom iz Zenice i sa Bauerom iz Osijeka. Partizani su nas odveli u Ivanov bok, gdje su nas seljaci nahranili. Onda smo otišli preko Trebiše u Slavoniju, gdje smo stupili u partizane. Ja sam stigao u 16. omladinsku brigadu, gdje sam ostao do 1945. godine u III bataljonu kao borac-oficir.

Od moje porodice je stradao i brat Franjo u Jasenovcu još 1941. godine. Sestra Margita i otac Isidor bili su pobjegli u Italiju, a poslije kapitulacije Italije došli su u Liku, u Gospić. Sestra je stupila u NOV, a otac je ostao kod seljaka. Prilikom prepada Nijemaca i ustaša kod Jančike bila je sestra zarobljena od ustaša kao borac i odvedena sa drugim Jevrejima u Aušvic. Sestra Margita, tada Grinbaum, vratila se poslije rata i udala se za mra Verthajmera u Osijeku /Keršovanijeva 35/.

U Jerušalajimu, 28.XII 1971. Ladislav Grinbaum

DODATAK

Kod kazivanja o mom odvođenju u Jasenovac nisam rekao, da su već prilikom transporta zbog gužve u teretnim vagonima poginula dva lica do Jasenovca. Trpali su nas po devedeset u jedan vagon, gdje nismo mogli svi ni da sjedimo, nego smo se gušili jedan na drugome, a nisu dozvolili ni da se mali prozori otvore.

SJEĆANJA DRA ARNOLDA ŠENA

Rodjen sam 10. juna 1886. u Vinkovcima, gdje sam odrastao i završio srednju školu. Medicinu sam studirao u Beču, gdje sam promoviran 1911. Poslije sam usavršavao medicinske studije u Berlinu i Drezdenu. Privatnu praksu sam otvorio kao ljekar opće prakse najprije u Djakovu, 1912. a od januara 1914. u Zemunu, gdje sam ujedno bio i ljekar Okružnog ureda za socijalno osiguranje radnika. Uskoro sam postao šef ljekara toga Ureda u Zemunu. Poslije okupacije Beograda i Zemuna od njemačke vojske 1941. godine bio sam kao Jevrejin otpušten iz te službe i morao sam nositi žutu traku.

Početkom 1942. smještene su izbjeglice iz Bosne u karantin u Kasarni kralja Petra, gdje se među hiljadu i šest stotina lica pojavio pjegavi tifus /Ty. exanthematicus/. Bio je potreban ljekar za liječenje tih bolesnika, pa su mene odredili da vršim tu dužnost jer sam u prvom svjetskom ratu prebolio tu bolest i time stekao imunitet. Onda je njemačka "Ortskomandantura" u Zemunu odredila da mene internira u tu Kasarnu u svrhu liječenja i suzbijanja daljeg širenja pjegavca. To je trajalo šest nedelja.

U jesen iste godine pojavio se pjegavac u kotaru Hrvatska Dubica takodje među izbjeglicama iz Bosne u obližnjim selima. Opet su mene po nalogu Ustaške komande odredili te sam bio sproveden u Hrvatsku Dubicu shodno Naredjenju Ministarstva zdravstva u Zagrebu. Istovremeno sam dobio i nalog, da u tom mjestu vršim i dužnost opštinskog ljekara sa posebnim zadatkom da suzbijam zarazne bolesti, naročito pjegavac. Uspjelo mi je tom prilikom da promijenim ime i prezime, pa sam se u Dubici zvao Andrija Senić.

Uslovi rada su bili teški. Prigodom cijepljenja seoskog stanovništva protiv tifusa, ustanovio sam da u blizini ima i jedno malo selo sa ostatkom pravoslavaca i crkvom, pa sam odlučio da i tim jadnicima pružim pomoć. Htjeo sam i njih da cijepim, ali se straža, koja me je pratila u sela, tome protivila. Posljedice toga nisu izostale. Počeli su sumnjati u mene u samoj Dubici, da sam partizanski "raspoložen". Toga se nikako nisam mogao esloboditi, ali sam izdržao do 18. septembra 1944, kada su me uhapsili /opkolivši kuću u kojoj sam stanovao/ i kada su me odvezli kolima u Logor Jasenovac, udaljen svega 14 km.

od Hrv. Dubice. Motivacija je bila, da sam Židov i partizan. Zatvorili su me najprije u jednu samicu i dali mi čašu mlijeka. Onda mi je zapovjednik pokazao neki spisak lijekova i higijenskih potrepština, koje sam ja navodno slao partizanima preko jednog agenta iz Bos. Dubice. Zaista sam samo jednom, dao jodtinkтуру, ali nijedan drugi sanitetski materijal. Već drugi dan u jutro, 19. septembra 1944, odveli su me u selo Jasenovac u Ustašku bolnicu. To je bio skup kuća i baraka zaokružen žicom i ogradama, gdje su bile liječene ustaše i članovi njihovih porodica.

Našao sam, odnosno sreo sam se sa ondašnjim ljekarima zatočenicima: drom Špicerom, drom Klajnom kirurgom, drom Lajmdorferom, drom Konom zubarom, drom Lipkovićem kirurgom i osječkim ljekarom drom Kordićem, koji nije bio Jevrej. To je bio ostatak jevrejskih ljekara jasenovačkih logora, jer je većina njih već ranije bila likvidirana. Uskoro je medju nama nastala panika sa velikim strahom i uzbudjenjem, pošto su iz ove grupe ljekara nenadano odveli dra Klajna i dra Lajmdorfera. Bili su navodno osumnjičeni, da skrivaju granate za uzbunu, koje su nadjene na tavanu jedne bolničke zgrade. Prepatili smo teške dane u strahu, da i nas čeka ista sudbina likvidacije. Skoro je odveden i dr Kordić, pa smo ostali samo nas četiri ljekara u životu. Znali smo, da ustaškoj vladavini dolazi skori kraj, jer su partizanski napadi bili sve češći, a znali smo i za napredovanje savezničkih trupa i za poraze Nijemaca na svim ratištima.

Tada se desilo slijedeće: u rano proljeće, jedne večeri mjeseca marta, banule su ustaše u našu sobu, gdje smo mi skupa spavali, i digoše nas četiri židovska ljekara, pa odnesoše krevete, naredivši nam da spavamo na podu. Jedan ustaša, koji je prema dru Špiceru bio i prije koncilijantan, rekao mu je, da će i nas sva četiri ljekara te noći odvesti i likvidirati. Da bolesnici ne bi ostali bez ljekara, rekao je taj ustaša, komanda čeka četiri ljekara iz Zagreba, da nas još iste noći zamjene. Došlo je jutro i mi smo na podu čekali svoju sudbinu. No, u 8^h je došao zapovjednik Ustaške bolnice, izjavio nam žaljenje, što su odnijeli krevete, da smo trebali dobiti druge, nove krevete, koji još nisu stigli. Bilo nam je jasno, da je to bila podmukla zločinačka laž, kao i uvijek. Još istog dana smo saznali preko dra Špicera i njegovog došaptača da je pod pritiskom partizana i zapadnih sila počelo ubrzano ustaško povlačenje u pravcu Slovenije preko hrvatskih mjesta Siska, Zagreba i dalje. Tako su i nas ljekare povukli sobom. Došao je i mjesec april. Trebalo je ustaške bolesnike evakuisati. Mene su lično stavili u jedna zaprežna kola sa dvojicom bolesnih ustaša. U tim kolima smo prošli kroz Sisak, koji je takodjer bio u metežu. Približili smo se Zagrebu do sela Prečko. Tu su kola zau-

* Koncilijantan - naklonjen.

stavili pred jednom velikom barakom, tzv. Zdravstvenom stanicom. Smjestili su nas u jednu praznu sobu sa deset kreveta. Naredili su mi da spremim ležaje za bolesnike, koji će doći slijedećeg dana. Veći broj bolesnika je bio već smješten u Sisku u bolnici. U susjednoj sobi su se smjestile ustaše-stražari. Slušali su permanentno vijesti preko radija.

Pred veče sam tek izašao pred baraku. Tada mi se nenadano približio jedan domobranski oficir i oprezno me je počeo ispitivati. Tako je doznao, da sam liječnik-zatočenik. Kad je vidjeo da sam počeo sumnjati u ispravnost njegove dobre volje, prišapnuo mi je iskreno: "Budite spremni doktore sutra u pola osam staće pred ovom barakom jedan kamion sa mojim vojnicima, koji će Vas primiti i odvesti u Zagreb. Vi ćete sići gdje budete htjeli. Ja sam Vilinović". Sa lakim osmjehom me je napustio.

Tačno tako se i desilo. Jedan kamion sa domobranima je stao pred barakom i dao znak trubom i ja sam ušao u taj kamion, koji je vozio u grad. Sišao sam na Iličkom* trgu i odmah sam otišao u Lenjinu ulicu br. 10, gdje je stanovala jedna krojačica, moja rodjaka u Zagrebu. Prihvatila me je i dala mi posebnu malu sobicu, gdje sam ostao nekoliko dana, sve dok posljednji ustaša i zadnji njemački vojnik nisu napustili Zagreb. Onda sam tek mogao stupiti u vezu sa jednim bračnim parom - rođjacima, koji su me primili u svoj stan za više nedelja, u istoj kući.

Bio je to za nas dan sreće i radosti. Onda sam tek pošao u potragu za mojom ženom koja je uspjela, poslije mog odvođenja u Jasenovac, da sa dokumentima, kao katolkinja, održi goli život. Bio je i to život jada, pun briga i strahovanja za moj život.

U Zemunu sam bio opet rehabilitovan i postavljen za šefa ljekara Okružnog ureda, a onda sam bio i predsjednik Ljekarskog društva Zemuna.

Prednje podatke sam zabilježio po sjećanju kada sam doznao da se prikupljaju sjećanja logoraša Jevreja, ustaških zatočenika iz Jasenovca. Cuo sam od kolega ljekara u Jasenovcu i o drugim strašnim zbivanjima, o čemu ne mogu pisati, jer ih ja lično nisam proživio.

Kibuc "Gat", 8.II 1972.

Dr Arnold Schön

* Jelačića trg, danas Trg Republike.

D E O II

SA SASTANKA U JEVREJSKOJ OPŠTINI
BEOGRAD

17. FEBRUARA 1972. GODINE

SEĆANJA BOŽE ŠVARCA

Postoje mnoge lepše i vedrije teme o kojima bih danas radije razgovarao sa vama. Medjutim, smatram da je nažalost još i danas potrebno govoriti o koncentracionim logorima da se ne bi zaboravile te strahote i da naša omladina o tome nešto čuje od očevidaca tih strahota.

Uvek kad govorim o logorima osećam moralnu obavezu da prvo spomenem jednu grupu od oko sto sedamdeset omladinaca Jevreja iz Zagreba, jer sam ja jedan od trojice preživelih iz te grupe.

Mi smo bili uhapšeni 27. maja 1941. godine u Zagrebu. Mislim da je to bilo jedno od prvih masovnih hapšenja. Ta grupa je odvedena u logor "Danicu" u Koprivnici. To su sve bili omladinci izmedju osamnaeste i dvadesetprve godine. Medju njima je bilo i mnogo skojevaca. To je bila u svakom pogledu jedna kompaktna i uzorna grupa koja je u Koprivnici radila na zatrpavanju protivtenkovskih rovova. Već tamo su počele sve teškoće logora, medjutim, još uvek donekle podnošljive, jer je u to vreme Jevrejska opština iz Zagreba imala neke mogućnosti da nas snabdeva hranom. Vrlo brzo je taj logor likvidiran i mi smo transportovani preko Gospića na Jadovno. Jadovno se nalazi na vrhu Velebita. To je ustvari bila jedna vrtaća bez ikakvih baraka ili tome sl. Jedino je bila opasana bodljikavom žicom i stražarima podignutim na stubove, gde su se nalazila mitraljeska gnezda. U tom logoru, osim nas sto sedamdeset, bilo je još jedno dve do tri stotine Jevreja iz Zagreba i oko dve do tri hiljade Srba, zagrebačkih intelektualaca. Iz tog logora svi su pobijeni. Pukim slučajem ostalo je živih svega nas deset zato što smo za vreme likvidacije tog logora čistili ulice Gospića. Prema tome, dok smo nas desetorica radili kao smetlari u Gospiću, oko tri hiljade ljudi likvidirano je na Jadovnu na taj način što su ih sve doveli do jedne duboke jame i lupali maljem po glavi bacajući ih u tu vrtaću. Kasnije su tu vrtaću zabetonirali. Tako je nastala jedinstvena i po zlu poznata grobnica.

Nas desetorica ostali smo kraće vreme u Gospiću čisteći ulice, a onda su nas prebacili u logor zvan "Ovčara". To ime je taj logor dobio po tome što je do našeg dolaska stvarno bila ovčara. Tu smo se sastali sa pre-

živelima iz logora sa otoka Slano i bili svi skupa transportovani iz Gospića preko Jastrebarskog za Jasenovac. Od nas desetorice dvojica su imala sreću što su slučajno bila povredjena pri radu u Gospiću i smeštena u bolnicu. Kada su se ustaše povlačile pred Italijanima iz Gospića i kada je naš logor premešten za Jasenovac mi smo "zaboravili" tu dvojicu naših drugova i tako su se oni našli na slobodi. Jedan od te dvojice danas je lekar u Izraelu, a drugi u Zagrebu. Put kroz ostale logore preživeo sam jedino ja. Ostalih sedmoro iz te naše grupe stradalo je u Jasenovcu i Staroj Gradiški.

Naš odlazak iz Gospića za Jastrebarsko i iz Jastrebarskog za Jasenovac bio je negde krajem avgusta ili početkom septembra 1941. godine. Mi smo stigli u Jasenovac u vreme kada se on tek počeo formirati kao logor. U to vreme on je još bio kao neko sabiralište. U početku je i Jasenovac bio "radni" logor dok je Krapje bio koncentracioni logor. Krajem 1941. godine Jasenovac je bio već oformljen kao koncentracioni logor sa svim svojim strahotama i užasima. Svakodnevno su dolazili novi i novi transporti iz svih krajeva naše zemlje, ali brojno stanje je uvek bilo isto! Shodno tome, krajem 1941. godine, one strašne zime, likvidirano je Krapje kao logor, na način koji je mogao samo da se rodi u glavama monstruoznih ustaških ubica. U Krapju je u to vreme bilo oko četiri-pet hiljada zatočenika. Jedne noći dat je znak za uzbunu. Svi zatočenici morali su najhitnije da istrče u "zbor". I kad su se počeli skupljati na mestima odredjenim za zborište, ustaše su ih iz mitraljeskih gnezda počele da kose. Tu je odmah pobijeno oko polovine od ukupnog broja zatočenih. Preostalima je naredjeno da skinu cipele i da se postroje. Tada je počela najkrvavija trka, jer je stroju naredjeno da trčecim korakom krene ka Jasenovcu koji je bio udaljen oko dvanaest kilometara. Rečeno je da se ne smeju koristiti mostovi i da će svaki onaj koji bude zadnji u stroju biti ubijen. Sada možete zamisliti kako je to izgledalo kada su bos i izgladneli ljudi trčali svoju trku života na hladnoći od oko -15°C. Od dve-tri hiljade ljudi u Jasenovac je stiglo svega tri-četiri stotine mrtvih umornih i prozeblih nogu. Međjutim, te strahote nisu prestale ni u Jasenovcu, jer su ti jadni ljudi ostatak noći morali da provedu pod vedrim nebom jasenovačkog kruga. Prema tome, i od te grupe te noći se smrznla dobra polovina. Nas stare logoraše koji smo već ranije bili u Jasenovcu, natjerali su rano u zoru pre svitanja da kolima idemo da skupljamo leševe i snegom da čistimo krvave mrlje sa puta, kako bi se taj masakr sakrio od tamošnjih seljaka.

Ja sam u to vreme radio kao električar na nekim agregatima na Savi. Toga jutra kada sam izašao na obalu Save video sam te leševe naslagane. To je bila jedna gomila ljudskih tela duga najmanje osamdeset metara, visoka

1,5 metar, gde su leševi bili poslagani kao cepanice drva. Jasno, u toj gomili svi još nisu bili sasvim mrtvi. Medjutim, oni su bili u toj gomili i čekali transport u jame na drugoj obali Save. Ustaše koje su se šetale uz te mrtvace vadile su im zlatne zube, ili ako su primetile da još neko diše vadile su im nožem srce. Tih strahota bilo je toliko da bi se o njima moglo mnogo duže pričati nego što mi danas za to imamo vremena.

Krajem 1941. godine premešten sam iz Jasenovca u kaznionu u Staroj Gradiški. To je bilo pre nego što je Stara Gradiška postala logor. Naime, jedna manja grupa nas mlađjih premeštena je u tu kaznionu, jer se tamo nalazila zatvorena jedna veća grupa zagrebačkih masona. Oni su imali povlašćeni režim te smo im mi dodeljeni za posluđu. Na taj način smo imali priliku da vidimo transformaciju kaznionice Stara Gradiška u zloglasni koncentracijski logor. Videli smo kako su vršili obuku sa novim ustašama, koje su kasnije postale krvavi čuvari toga logora. To su mahom bili mladi ljudi koji su dovedeni iz zabačenih krajeva okoline Ljubuškog i Imotskog. Svi su oni bili primitivni i nepismeni. Nisu čak ni znali šta je to cipela, a uz to, bili su i gladni. Ustaše su ih prvo lepo obukle, dobro nahranile i onda ih počele voditi po logoru. Ko je pre shvatio da treba da bude surov i krvav taj je dobio podoficirski čin. Nažalost, oni su vrlo brzo shvatili ustaške metode, čak su se ubrzo počeli i takmičiti u tome.

U proleće 1942. godine bio sam premešten iz Stare Gradiške u Feričance. Tu sam bio ubrzo odredjen u jednu grupu od trideset zatočenika koja je u selu Obradovci čuvala ukradenu stoku. Mi smo čuvali stoku i vodili je na ispašu, a nas su čuvali ustaše. Tada smo već vrlo intenzivno razmišljali i radili na tome da pobegnemo iz logora. Selo Obradovci bilo je srpsko selo, i nalazilo se u konfinaciji. Iako su nas žitelji toga sela žalili i pomagali u hrani oni su nam ustvari otežavali bekstvo zato što su se bojali, da će, ako pobegnemo represalije biti vršene i nad njima. Partizanske jedinice su u to vreme već bile na Psunju i Papuku, no mi preko tih seljaka nismo nikako mogli doći s njima u vezu. Zato smo odlučili da bežimo bez ičije pomoći, jer nam je bilo jasno da povratak u Feričance odnosno u Jasenovac znači smrt, i da je onda bolje da nas ubiju prilikom bežanja nego da nas muče u logoru. Naš prvobitni plan bio je dosta realan i išao je za tim da oslobodi celu grupu, jer je u to vreme straža brojala svega petnaest ustaša. Medjutim, na nesreću, u to vreme u neposrednoj blizini našeg sela uhvaćena su tri terenska radnika - partizana. Zato su odmah našu stražu pojačali od petnaest na trideset ustaša, i od jednog stražarskog mesta na tri stražarska mesta. Sada je mogućnost bekstva bila mnogo manja. Nije više bilo moguće likvidirati stražu, pošto ih je sada bilo više nego nas a samo je-

dan medju nama je ranije služio vojsku i znao baratati oružjem. To je bio Dragan Mautner, student iz Zagreba, koji je nažalost ubrzo ubijen. Dragan se prosto "svideo" ustaškom šefu logora u Feričancima koji ga je jednom prilikom pozvao k sebi i prerezao mu grlo!

Naš novi plan bežanja morao se ograničiti nažalost samo na jednu manju grupu od sedam osoba, koja je i uspela da pobegne. Od te sedmorice, četvorica su poginula u partizanskim jedinicama, a svega trojica nas je ostalo u životu.

Mislim da na kraju treba spomenuti da se ona grupa od sto sedamdeset omladinaca vrlo hrabro i dostojanstveno držala u logoru, a isto tako da su svi oni koji su uspeli da pobegnu i dodju u partizanske jedinice bili veoma hrabri borci i da su hrabro izginuli. Smatram da je to u neku ruku i bio dug prema svima onima koji nisu imali sreće da pobegnu iz logora. Ja to pominjem zato što mi se čini da često postoji pogrešno mišljenje da je procenat Jevreja koji su se borili ili koji su uspeli pobeći iz logora bio manji od onoga koji de facto jeste. Mislim da procenat nije bio ništa manji od svih ostalih koji su se nalazili u logoru i koji su uspeli pobeći, kao ni onih koji su se borili u jedinicama NOV.

17. februar 1972. godine
Beograd

Božo Švarc

SJEĆANJA ADA KABILJA

Ja sam dotjeran u logor Jasenovac u oktobru 1941, kao i većina Jevreja iz mog mjesta, iz Visokog. Po dolasku na stanicu, mi smo mislili da idemo negdje na rad u Njemačku ili bilo gdje. Medjutim, došli smo u Jasenovac. Sa stanice su nas sproveli u Tabor. Tamo su nas detaljno pregledali, oduzeli sve što imamo i odatle otjerali u logor Jasenovac II. To je bilo nekoliko kilometara od Jasenovca u Lonjskom polju. Tu je bilo nekoliko baraka ograđeno žicom. Već putem dok smo išli ka logoru oni su nas ubijali, tako da mnogi do logora nisu ni došli. Mi smo već ocjenili da tu nešto nije u redu i da će se to teško izdržati. Kad smo došli u taj logor smjestili su nas u barake. Odatle se uglavnom išlo na rad. I to, išlo se na rad u šumu, na sječu drva ili na Nasip. Nije se znalo šta je gore i šta je teže. Medjutim, ipak je bilo bolje ići u šumu na rad, nego na Nasip. Na Nasipu /za koga ste vjerovatno čuli/, radilo se na najprimitivniji način: lopatama. Rijetko je bilo tački za prevoženje. Tu se masovno ubijalo. Ujutro bi mi rano pošli na posao, još po mraku. Primiš jedan krompir ili ne primiš, nešto rijetke supe, cio dan budeš tamo, opet donesu po jedan krompir ili ne donesu. To je bila hrana za cio dan do naveče. Naveče se vratiš, udješ u baraku, legneš, ne skidaš se. Ujutro opet na posao. I tako smo radili možda jedan mjesec dana ili nešto manje. Na našu sreću naidje velika voda, jer je to bilo podvodno zemljište u blizini Save. Odatle su nas premjestili u Jasenovac. To je bio logor I, oni su ga tako zvali. Tu je postojala Ciglana, Pilana i neke druge radionice. I opet se odatle išlo tako na rad na Nasip ili u šumu. I tu sam ostao sve do kraja te godine. Ono što mi je najteže ostalo u uspomeni u tom Jasenovcu, to su bili, što je i Božo pomenuo, nastupi. Ništa nije bilo teže nego kad pozove na nastup. To je bio zbor. Ideš teško, jer znaš: odabiraće za ubijanje. Ako ne ideš, opet te po logoru hvataju. Znači ne znaš šta je gore. I onda kada nailazi Ljubo Miloš ili neki drugi pored tebe i kada bira koga će ubijati, tebi izgleda kao da si neki div, da on ne može proći pored tebe, a da tebe ne odabere. Medjutim, kada on prodje i kad vidiš da je prošao, onda opet spadneš i vratiš se na onu mjeru na kojoj si bio. To su bili momenti koji su ostali najteži. Krajem 1941. i početkom 1942. po logoru najedanput čujemo, da biraju zanatlije,

radnike i sve one koji se jave. Hoće da ih vode za Gradišku. Oni su nas i ranije isto tako pozivali na neke radove, međjutim odvodili su na ubijanje. Do tih radova nije se nikad stizalo. Ali, obzirom na teškoće i sve ono što je bilo, nas većina se javi na radove, bez obzira što nismo zanatlije. Misliš priključuješ se nekoj grupi i tako ćeš otići. I stvarno, 1942. negdje oko 6. januara, nas sprovedu u Staru Gradišku. Dolaskom u Staru Gradišku, stvarno kao da je skoro svima svanulo. Došao si u kaznionu, došao si u zgrade. Sad već imaš određeno mjesto, imaš sobe, imaš nešto, izgleda ti kao neki red, kao nešto određeno. I stvarno smo osjetili kao nešto da je bolje. Tu su nas raspoređivali po strukturama kako se ko javljao. Ko je krojač - krojač. Ko je obućar - obućar. Tako je bilo i za druge poslove. Međjutim, pošto ja nisam bio ni jedno ni drugo, javio sam se na Ekonomiju. Tamo na Ekonomiji radili smo razne poslove, kako se moglo raditi. Jedno vrijeme sam radio na utovaru i istovaru sa kočijašima. Kasnije sam došao za gvinjara. Međjutim, kad sam tu došao već je bilo bolje. Što se kaže, rodio sam se, zato što sam hraneći svinje imao i ja šta da jedem, a i svi oni ostali koji su bili sa mnom. U svinjcu sam ostao duže vremena, mada ja sa svinjama nisam nikada radio, kao ni ostali Jevreji. Ipak ja sam bio dobar svinjar, dobro sam naučio, dobro sam radio, dobro smo prolazili, a i dobro sam se branio.

Evo sad nekoliko detalja iz Gradiške. Većina preživjelih drugova bili su tu. Bilo je momenata kada je izgledalo da će se to sve preživjeti, da će biti dobro. Imali smo i hrane, čak smo neko vrijeme imali i neke priredbe, igrali smo i utakmice. Na taj način su nas zavaravali da će nam sve dobro biti. Međjutim, bilo je grupa zatvorenika komunista koje su dotjerivali i stavljali ih u samice, gdje su ih držali dok nisu od gladi i poumirali. Ispričaću jedan detalj o samicama. Velika je razlika između samice i logora. Kada si u logoru, ti si zatvoren, ali nisi sam. Iz samice svako veče odvođe, ubijaju itd. Tako je bio slučaj da su dvojica pravoslavaca iz Osijeka jednog dana uhvaćeni kako krađu kukuruz. Uhvate ih ustaše i stave u samicu, a u samici su bili bez hrane. Oni su bili, ne znam tačno, desetak - petnaest dana skoro bez ikakve hrane i jedan dan jedan od njih običnom kašikom od jela napravi rupu na samici kaznionu. To je kazniona, to nije obična zgrada, pa su se posle svi čudili kako je on to mogao da običnom kašikom napravi toliku rupu. I pobjegoše. Ali, pobjegoše u logor, jer nisu mogli dalje. I pošto su znali da kod mene u svinjcu ima hrane, jedan od njih došao je kod mene u svinjac. Stvarno je strašno izgledao. On je počeo da jede onaj napoj koji sam ja spremao za svinje. Međjutim, meni je čovjeka bilo žao i rekao sam: "Nemoj to da jedeš" i ja mu dadoh svoj doručak. Posle malo vremena najedamput ga nema. Kasnije evo ustaša, pitaju da li znam nešto, da su pobjegla dvojica iz

samica. Ja rekoh: "Pojma nemam". Medjutim, oni ga nadju kod mene u svinjcu. I mene s njima zatvore, i to u istu samicu. Kako koji ustaša dolazi gleda njih, i čudi se kako je mogao običnom kašikom da napravi rupu u samici. A mene tuku, zato što sam im ja pomogao da pobjegnju. Medjutim, uz pomoć drugova iz logora i mog brata, mene puste odatle u drugu samicu. Ja sam već bio kao da sam se rodio, a kada sam iz te samice izašao pa se ponovo vratio u logor, u svinjac, eh onda sam ja već bio kao na slobodi. I sve sam tako bio do 1943, kada su ponovo počeli vraćati u Jasenovac. Tada su i mene ponovo vratili u Jasenovac. Po povratku odrede me u Mincovu grupu. To je bila jedna grupa koja je radila na utovaru i istovaru sa lada. Mi smo bili na lađi. Čuli ste sigurno za Bluma, inženjera. On je isto bio zatočenik i konstruisao je jedan brod. Mi smo tu radili. Utovarivali smo pjesak, šoder, drva, žito, sijeno i sve šta je bilo. Svaki dan smo išli na posao ujutro, naveče se vraćali. Hrane smo nešto imali, jer smo obično išli vani, pa smo često kukuruz tovarili. Uvijek bi nešto ukrali i imali. Nama bi najosnovnije bilo izjutra vidjeti s kim ideš, koje su ustaše. Jer obično ako je nas dvadeset i njih je dvadeset. Ako je ustaša od Dervente, ili ako je ustaša Hercegovac, onda smo znali da će taj dan biti i batina i mrtvih, da se pola neće vratiti itd. Medjutim, ako bi bio ustaša Zagorac, eh onda smo znali da će tog dana biti bolje. Znači, to nam je bilo osnovno kad dolaziš na kapiju; gledaš ko će te primiti, s kim ćeš ići. Tako je sve bilo do 1944. Godine 1944, nas jednu grupu od 20 zatočenika odrede da idemo raditi isto sa lađom na utovaru i istovaru u Jablanac. To je bilo jedno srpsko selo između Jasenovca i Gradiške, koje je bilo pusto, jer srpska sela su sva bila iseljena. Tamo je nas 20 radilo, a nad nama je bilo 20 ustaša. Mi smo, još ranije razmišljali kako bi pobjegli, jer smo vidjeli da kraja nema. Medjutim, nikad nije moglo nas dvadeset ljudi da se složi kako bismo bježali i kako bi to uspjeli. Medjutim, jednom ujesen, to je bio kraj septembra, dodje jedna grupa ustaša iz Jasenovca lađom. Mi smo utovarivali drva i sijeno. Ustaše, koje su bile sa nama zažele da pređu na drugu stranu, a druga strana je bosanska i na toj strani selo Orahovo. To je muslimansko selo, koje je bilo cijelo vrijeme naseljeno, jer ga nisu ustaše nikada dirale, a ni partizani ga nisu nikada dirali. Oni su htjeli da predju na drugu stranu da bi tamo pili rakiju, jer je bila jesen, a šljive su bile rodile. I nas trojicu odrede da ih prevezemo. Mi smo vozili čamac; to je bio dosta veliki čamac gdje je moglo 40 - 50 ljudi da se ukrca. Nas dvojica smo veslali, jedan je krmanio. Kad smo ih povel na onu stranu počela je da pada jaka kiša, sve su ustaše otišle u selo da piju, a jedan ustaša je ostao s nama, koji je trebalo i da nas vrati. Oni nas nikad nisu htjeli ostavljati u selu da i mi budemo tamo, jer su ostajali skoro cio dan. Jedan ustaša mladić vraćao se s na-

ma. Kada smo pošli nazad, nas dvojica koji smo veslali, neki Uzeir iz Tuzle i ja, dogovorimo se da bježimo. Kada sam ga upitao: "Hoćemo li Uzeire?" On je odmah shvatio o čemu se radi i reče: "Hoćemo". Onome koji je bio pozadi, a to je bio neki Sremac Aco, rekao sam: "Aco, hajde da se promenimo, ja sam se umorio, hajde ti malo da veslaš". On se možda sjetio, a možda se nije sjetio o čemu se radi, i pristao je. I kako smo se nas dvojica menjali, a onaj ustaša bio na sredini, uhvatio sam ustašu za vrat i oborio ga. Počeli smo ga gušiti i bacili smo ga u Savu. Iskočismo iz čamca, preplivasmo do Orahova, uz samo selo u Prosaru i kad smo došli do same Prosare primete nas ustaše sa slavonske strane i počnu pucati na nas. Medjutim, kako smo mi bili blizu šume, a oni su bili daleko, uspje-
li smo da udjemo u šumu. Kroz dva sata smo bili kod par-
tizana.

17. februar 1972. godine
Beograd

Ado Kabiljo

SJEĆANJA ŠALOMA-ŠANDORA MUSAFIJE

Kapitulacija stare Jugoslavije zatekla me je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po kapitulaciji proneo se glas da Jevreji ne treba da se vraćaju kućama, jer će njih i komuniste odmah pobiti, a preporučivalo im se da ostanu u Srbiji. Na terenu oko Ljubovije dali smo otpor Nijemcima i tu sam bio, sa oko dve stotine jugoslovenskih vojnika i podoficira, među kojima je bilo nas nekoliko Jevreja, ranjen i zarobljen. Tada sam kao ratni zarobljenik transportovan za Njemačku.

U zarobljeništvu, u Njemačkoj nalazio sam se oko sedam mjeseci. Za to vreme tjerali su nas na rad. Međutim, ja sam uspio da pobjegnem sa rada, ubacio sam se u teretni voz i došao kući. Za sve to vrijeme, skoro oko sedam dana, nisam ništa ni jeo ni pio. niti sam mogao izći iz vagona, jer je isti bio zatvoren. Kad sam stigao kući više nisam nikoga od mladih Jevreja zatekao, jer su već skoro svi bili otjerani u logor. Jediní koga sam našao bio je moj otac. On mi je rekao da bježim, jer će me ubiti.

Potražio sam vezu sa partizanima i krio se u mjestu. Kada sam mislio da sam dobio vezu, vidio sam da je bila izdaja jer su me sačekale ustaše mjesto partizana. Oni su me vezali i toliko tukli da i sada ne mogu zamisliti kako sam to izdržao, a da im nisam htio ništa priznati, odnosno odati vezu koja me je "navodno" uputila u partizane.

Poslije toga promijenio sam nekoliko zatvora i dospjeo u Travnik. Kada se tamo skupila jedna povećá grupa Jevreja, Srba, komunistá i nešto žena stavili su nas u teretne vagone i otpremili prema Jasenovcu. Već na samom putu žene su bile odvojene /u Sl. Brodu/ i otpremljene za Št. Gradišku, a mi - muškarci smo stigli sami u Jasenovac. Bilo nas je nešto oko šezdeset pet. Od stanice Jasenovac pa do logora ustaše su putem ubile oko dvadeset pet, a mi ostali dobili smo strašne batine, bez ikakvog razloga. Pred samom kapijom logora grupa ustaša nam je napravila "doček". Među njima je bio i zloglasni logoraš - slobodnjak Špiler, koji po zločinima nije ništa zapostajao za ustašama. Tada su nas pretresli i sve nam, i ono malo što nam je još od ranijih zatvora i pretresa ostalo, oduzeli. Kod jednoga Jevrejina, iz Zenice, vjerujem da je bio ra-

bin, nadju pečat, kojim je označavao kašer meso. Piper, koji je inače i sam bio Jevrejin, znao je za šta služi taj pečat. Ustaše su ga upitale za što se to upotrebljava, a on stavi pečat na čelo tom jadniku, zaseče mu kožu i s njim udari na nekoliko mjesta. Tada ga i ustaše uhvatiše i dotukoše na svoj način. Jadnik je završio i ne vidjevši logor.

Sve ovo što smo do tada preživjeli bilo je strašno, ali nije bilo ni mali dio onoga što nas je čekalo, a što niko od nas nije mogao ni sanjati.

Kada smo ušli u logor, prizor je bio jeziv. Sačekali su nas ne ljudi već aveti, koji su samo vapili za malo hrane, koju im nismo mogli pružiti. Među njima je bilo i naših rodjaka i poznanika, ali vjerujem da nas ni oni sami više nisu mogli prepoznati. Tada smo se i mi uklopili u tu masu, masu koja je već mirisala na smrt. Smjestili su nas u šupe, gdje se inače suši cigla i crijep. Svuda okolo je bilo otvoreno, a dolje zemlja. Postrojili su nas i potjerali na rad na Nasip. Nasip se pravio pored Save, a ja mislim da su ga gradili od samih ljudi što su ih pobili na radu na Nasipu, tako da je Nasip rastao ne samo od zemlje već i od ljudi. Na rad nas je polazilo oko pet-šest hiljada svako jutro, a naveče bi se vratilo svega par stotina. Tjeraju te da trčiš, ako ne možeš ubiju te, ako pak odeš naprijed ista te sudbina čeka. To je put od logora do Nasipa i natrag. Može se reći da je to bila prava Kalvarija. Njihovi metodi ubijanja su bili strašni. Na primjer, ustaša natjera zatočenika da kaže: "Cvako će biti sa svakim tko ne može da radi" i na to ga ustaša udari sjekirom po glavi, drugog opet natjera da zagazi u vodu, a ostale natjera da ga vade, pa onda pobije sve. Ako neki od bolesti ili slabosti, odnosno gladi i iznemoglosti padne u blato, onda jednostavno ustaše narede da živ bude zatrpan. Kada pred kraj rada vide da nije dovoljno pobijeno i da ima dosta živih, onda jednostavno neko od njih komanduje brzu paljbu i tada počnu ubijati na sve moguće načine, kako bi opet sveli broj preživjelih na par stotina, koji su se vraćali nazad u logor, zahtjevajući da pjevaju. Može se zamisliti kakva je to bila pjesma. Onako izmrcvareni i polumrtvi, nekad smo dobijali po jedan krompir, a nekada ne. Na samom Nasipu izdržao sam petnaest dana, što je bilo više nego rekord za ono vrijeme. Glad je bila tolika da bi mi, ako bi na putu prema Nasipu naišli na konjski izmet, čeprkali po njemu i tražili koje zrno kukuruza koje bi ostalo nesvařeno.

Desilo mi se jednom u logoru da sam vidio kako je jedan ustaša stavio klip kukuruza iza jedne barake s namjerom da namami logoraša, kako bi na njega pucao. Voljeo je da gađa u živu metu. Ja sam se nalazio sakriven iza druge barake i posmatrao. Jedan logoraš ne primjetivši

ustašu poletio je prema kukuruzu i kada ga je dohvatio ustaša ga je ubio. Zatim ustaša premjesti kukuruz na drugo mjesto. Ista stvar se ponovila i sa drugim logorašem. Kod trećeg slučaja se desilo da je zatočenik počeo bježati ispustivši kukuruz. Ustaša je potrčao za njim i pucao, a ja zatrčavši se, uhvatih kukuruz i pobjegoh. Reskirao sam glavu za malo hrane. Sve je to posmatrao i moj rodak iz Zavidovića Dudo Musafija. Zatražio je da mu dam pola, jer mu je sin Miko bolestan. Otkinuo sam polovinu i dao. Znači, tri logoraša su poginula za jedan kukuruz, a trojici je produžio muke.

Jednog dana bili smo postrojeni za rad na Nasipu. Tada me neki Danon, logoraš, koji je bio šef grobara, zapita na španjolskom: "Sos tu djidjo?"; a ja odgovorih da jesam. Na to će on: "Ajde, ideš u grobare, biće ti bolje!". I tako se ja nadjem među grobarima. Ovdje je bilo utoliko bolje što si imao svoga šefa i odredjen posao, a ustaše nisu direktno komandovala. Tu smo kopali jame prostrane kao soba veličine 5 x 4 metra i tu se trupalo, odnosno slagalo po nekoliko stotina mrtvaca. Nas oko stotinu grobara, jedva smo stizali da pokopamo onoliko koliko za dan pobiju ustaše, i što umre od gladi i bolesti. Bilo je slučajeva da dodjemo da nosimo mrtvaca, a on jadnik i mrtav drži svoj krompir u ruci. Smrt ga je zatekla jedući. Mi smo mu vadili krompir iz ruke i jeli. To je bila velika glad kada se čovek ničega nije gadio ni ličio. I mrtvom bi iz usta uzeli zaloga hrane, ako bi se u njima zadržao. Ovo sam sve radio dok nije pao snijeg. Zatim dodje neki kočijaš, mislim da je bio rodom iz Bijeljine, i dotjera puna kola mrtvaca /uobičajeno je bilo da su kočijaši dovlačili mrtvace do groblja, a zatim smo ih mi pokopavali/ i kako nije primjetio svježe zatrpanu rupu preko koje je zabjelio snijeg, konji su mu propali u tu jamu. Meni ga je bilo žao, zatrčim se, podbacim se pod jednog, a zatim pod drugog konja i konji se izvukoše. Kad je to primjetio neki ustaški oficir, koji je bio u blizini, upita me šta sam po profesiji, a ja od prve, kao iz puške slagah, kočijaš. "U štalu i tjeraj najbolje konje!" naredi on. Kad ja tamo, a tamo šef štale neki Malc, inače trgovački putnik, koga sam znao od ranije. On dreknu na mene: "Marš napolje, kakvi konji!". Ja na to kažem da me je poslao jedan oficir, našta on ponovo viknu "Marš!". U tome je stigao ovaj oficir i naredio da mi da najbolje konje, a njega izvede napolje i dobro ga izbatina. Ja nisam mnogo oklijevao, nego čim vidjeh da su izašli, a ja glavu u jasle pa jedi onaj kukuruz.

Sutradan sam krenuo na prvi rad i to baš u mjesto Jasenovac po sljedovanje za ustaše. Išlo nas je nekoliko zatočenika, uz pratnju ustaša. Neki Altarac iz Sarajeva, pokoj mu duši, u samoj pekari u mjestu, ukrade jedan

* "Je si li ti Jevrejcin?"

hljeb. Ustaše su ga primjetile i odvedoše da ga ubiju. Kako oni odoše s njim da ga likvidiraju, ja ukradoh dva i onako vruća ubacih u čakšire. Glad je bila jača od smrti.

Nisam bio dugo kočijaš, jer su me sa jednom grupom logoraša prebacili u logor Stara Gradiška, na Ekonomiju. Tu opet uspjeh da dobijem konje i kola i produžih kao kočijaš, jer su i moji konji prebačeni u logor Stara Gradiška odmah poslije mene.

U Staroj Gradiški, koja je takodje potpadala pod Jasenovac, bio je nešto bolji red, ali je i tu vladao glad. Nije bila onakva glad kao u Jasenovcu, mislim za nas na Ekonomiji, ali za one koji su bili van Ekonomije, tj. u Radnom logoru i posebno za one koji su bili zatvoreni u "Kuli" /ovde mislim na žene/ bilo je isto kao i u Jasenovcu, jer se i tu masovno umiralo od gladi. U ovaj logor dotjerivane su i žene, mislim konkretno na Jevrejke. Tu je bila i moja majka. Dr Kunorti, koga sam poznao, rekao mi je da je vidio moju majku i da je ona među tim ženama. Nisu im davali ni hrane ni vode, a majka mi je, kao starica imala upalu zglobova i bila nepokretna, tako da se nije mogla ni braniti od onih silnih pacova, kojih je bilo jako mnogo u "Kuli". Pacovi su im onako iznemoglim odgrizali uši i prste. Zamolio sam dra Kunortija da joj skрати muke nekom injekcijom, našto mi je on rekao da je to i učinio nakon par dana. Nikad nisam stvarno saznao šta je bilo s njom. Kako je Ekonomija bila preko puta "Kule" čuli su se strašni vapaji izgladnjelih žena i djece. Tražili su hljeba i vode.

Što se tiče nas na Ekonomiji, mi smo bolje prolazili. Lakše smo dolazili i do hrane, a imali smo, iako bedno, barem redovno sledovanje. Jednog dana dodje mi "Ruzvelt" /Samuel Grinvald/ i reče: "Musa /tako su me inače zvali u logoru/, eno tamo ustaša sakrio veliku kantu masti!", koju je i sam ukrao od novodotjeranih logoraša i sakrio, s namjerom da je kasnije prebaci van logora i proda. Na to sam ja rekao Ruzveltu: "Sad ću mu je ja ukrasti, makar mi otišla glava!". Sto rekoh, to i učinih. Ruzvelt je čuvao stražu, a ja onu kantu masti sakrih u štalu. Kasnije ustaša, vidjevši da nema kante, i sam pobježe, jer se i on plašio da mu nije neki drugi ustaša to pronašao. Ova mast nam je poslužila kao dodatak jelu, jer je svaki od kočijaša stavljao po dvije kašike u svoju porciju hrane, te smo zahvaljujući njoj sačuvali barem za kratko vrijeme malo snage. Ni to nije bilo dosta. Vidim kobila ima dobro ždrijebe, a ustaše nisu vodile evidenciju o konjima koji su dolazili i odlazili. Ja to ždrijebe ubijem i zakopam, i počnem da muzem kobilu, koja nam je davala dosta mlijeka. To mlijeko se pilo odmah po muži.

Kako smo izlazili sa kolima van logora, uz pratnju ustaša, te kad bi se ustaše sa nama odvojile od ko-

la radi utovara i istovara, poneki od civila bi, reskirajući i svoj život, ubacivali krišom u kola ponešto hrane i po koju cigaretu, a mi smo to kasnije međusobno delili. Mi smo od naše malo dobijene hrane, kao i od onoga čega smo uspjeli da se domognemo, odvajali i davali bolesnima u logoru koji nisu ni na kakav način mogli doći do malo hrane. Ponekad smo uspjeli i u ženski logor /u "Kuli"/ da prebacimo malo namirnica.

Pod Staru Gradišku potpadalo je i nekoliko tzv. "Ekonomija" koje su osnovane na imanjima naroda koji je otjeran u logor. Tako su ustaše osnovale Ekonomiju u selu Gređani /kod Okučana/, u Kraljevom Selu /između Bos. Gradiške i Kozare/ i dr. Nas su, jednoga dana prebacili na Ekonomiju u Kraljevo Selo. Čim smo tamo stigli odmah smo počeli da planiramo bjekstvo, jer obezbjedjenje ove Ekonomije nije bilo tako kao oko logora St. Gradiške i Jasenovca. Ona je bila samo opasana sa četiri reda žice, sa stražarama okolo i sa dva bunkera. Nas petorica, od kojih dva Jevrejina, dva Srbina i jedan Hrvat, planirali smo da bježimo. Ja sam, prilikom mog odlaska u logor St. Gradišku, uspio da nabavim kod limara jedne makaze za siječenje žice. Održavali smo sastanke i dogovarali se o bjekstvu. Posle tih sastanaka, dvojica od nas petorice, neki Milanović iz Vareša i Barić iz Zagreba, obavještavali su ustaše o našoj namjeri. Na njima se nije moglo primjetiti da nas izdaju, jer su uvijek prilikom dolaska na sastanak pozdravljali sa "Smrt fašizmu". Tako je, na jednom sastanku bio odredjen dan bjekstva i to za 9ⁿ uveče. Način na koji je trebalo da se organizuje bjekstvo bio je slijedeći: Trebalo je da ja dam ustaši neku čebad, a on je meni trebalo da da neke cigare za tu čebad. Prilikom te razmjene, trebalo je da ga udarim komadom željeza po glavi i da odmah idem na sječū žice. Imao sam neko predosjećanje, a već je bilo oko pola devet, da nešto nije u redu, jer Milanović i Barić još nisu došli. Rekao sam Ruzvelt u Radetu da mi bježimo, što su oni i prihvatili. Ustašu sam sredio po planu i odmah krenuo ka žici. Kad smo prošli kroz žicu i počeli bježati prema Kozari i dosta odmakli, iz daleka smo čuli pucnjavu, a kasnije smo saznali da su ona dvojica navela ustaše i pokazala mjesto gdje smo mi trebali sjeći žicu i bježati. Prilikom pokazivanja mjesta gdje smo mi trebali da bježimo ustašama, primjetili su da je bjekstvo već izvršeno i okupili se oko tog mjesta. Druge ustaše su naišle na onog ustašu koga sam ja sredio a koji je još davao znake života, te su vidjevši grupu ljudi kod žice, otvorili paljbu na njih, misleći da su to logoraši i tom prilikom ubili šest ustaša i jednog logoraša, a drugog su za odmazdu objesili. To smo mi tek kasnije saznali na Kozari, jer nam je to naša veza javila.

Na Kozari smo naišli na partizane tj. na Grbavačku četū, koja nas je kasnije prebacila do štaba brigade u Vojskovo, gdje smo zadržani nekoliko dana dok nisu

dobili obavještenje o nama, a zatim smo se priključili
V kozaračkoj brigadi.

Beograd, 17. februara 1972. godine

Šalom-Šandor Musafija

SJEĆANJA MORICA MONTILJA*

Duga kompozicija transporta dugo je drmusala prugom prema Bosanskom Brodu. Već tri dana smo bez hrane, vode i sna.

"Kuda nas vode" pitali smo se između sebe.

Znali smo da idemo u logor. Ali koji? Koliko će te muke trajati?

Bio je juni 1942. godine.

U vagonu nas je bilo šezdeset. Šezdeset napola živih ljudi u svakom vagonu.

Vjera nas nije napuštala. Saznali smo da će dobro čuvan transport upasti u zasjedu. Nada nas nije napuštala.

U Bosanskom Brodu preuzeli su nas Nijemci.

Ustaše su, kadâ smo prebacivani iz uzanih vagona na normalni kolosjek, pokazivale Nijemcima:

"To su partizani sa Romanije!"

U Jasenovcu smo opet bili predati ustašama.

Svrstavali smo se u logoru po trojica u redu. Ljubo Miloš i Majstorović držali su liste i prozivali. Pored njih su stajale tri korpe za rublje. Sve što smo uspjeli da sačuvamo od svojih ličnih predmeta završavalo je u korpama. Ustaše su ipak najviše brinule za zlato. Prstenje su skidali sa ruku, vadili zlatne plombe iz usta.

I Ranko Princip je bio sa nama.

"Ti si ubio Ferdinanda" rekao mu je Miloš. Mi ćemo tebe u stakleni sanduk staviti pa neka svi gledaju.

Odmah je počelo odvajanje. Prvo su tražili zanatlije. Svi su se javili, Ustaše su, zatim, izdvajale svakog desetog.

Ostale su poskidali i potjerali prema skeli.

* Sjećanja M. Montilja štampana su u knjizi "Da se ne zaboravi", Sarajevo 1961, na str. 85-88 pod naslovom "Pobjegao sam iz Jasenovca".

Nijema kolona kretala se sporo. Najednom su odjeknuli rafali. Svi su ubrzo bili pobijeni.

Počeo sam da plačem od tog prizora. Jedan drug mi pride i reče: "Čuti, trpi i pamti". To je bila naša parola u logoru.

INTERNA ORGANIZACIJA U RADIONICI

Nastupio je logorski život. Jednako surov za sve. Ipak smo mi koji smo radili u radionici imali više mogućnosti da se udružujemo. Tamo smo i spavali. Radili smo na izgradnji kalorične centrale i dalekovoda.

Sastanke smo držali ukratko, nad klozetskim jamama. Uskoro smo uhvatili vezu u bolnici. Mnogo nam je pomagao dr Marin, jedan od zatočenika slobodnjaka koga su ustaše na kraju strijeljale zbog saradnje sa logorašima. Dr Marin je održavao vezu i sa spoljnim svijetom i tako nam mnogo pomagao.

Jednog dana nekakvi Nijemci donijeli su u radionicu na popravak radio-aparat. Rekli smo da ga je teško popraviti. Ipak smo ga brzo popravili i skinuli sa njega zvučnik, pa svako veče, kada se ukazala prilika, slušali vijesti i prenosili drugim logorašima iz naše organizovane grupe.

U medjuvremenu u logoru su se dešavale strašne stvari. Sjećam se da je jednom dovedena ogromna masa Cigana iz Vojvodine. Brzo su bili likvidirani.

Jednog dana, dok smo slušali vijesti naglo su u radionicu upale ustaše. Radio je stajao na stolu. Ustaše su to opazile i počele ispitivanje. Pokušali smo da objasnimo da je radio na popravku i da ga nismo mogli popraviti. Na radiju nije bilo zvučnika pa je izgledao kao pokvaren. Medjutim, to ipak nije pomoglo. Odveli su nas u zvonaru i dugo ispitivali.

Bili smo stručnjaci bez kojih nije mogla da radi centrala, pa su nas kaznili batinjanjem. Dvadeset i pet svakom, preko kozlice. Ja sam poslije pet batina pao u nesvijest. Drugovi iz radionice poslije su mi stavljali krpe na krvava mjesta na kojima je i koža bila skinuta.

Radio-aparat smo ipak sačuvali. Nijemci, dok sam bio u logoru, nikad nisu došli po njega, a ustaše ga nisu uzele, vjerovatno zbog Nijemaca i zbog toga što je bio "neispravan".

PRIPREMA ZA BJEKSTVO

Logorski život tekao je u vječitom strahu. Dolazili su i padali drugovi koje sam od ranije poznavao. Ništa se nije moglo učiniti. Jedino nas nije napuštala vjera u pobjedu.

Jednog dana, na zahtjev Luburića, pozvali su me u logorsku upravu. Trebalo je izgraditi telefonsku liniju između Krapja i Jasenovca.

Ušao sam prvi put u štab. U sobi gdje je bilo više ustaša, među kojima Luburić, Matković, Miloš i drugi, na zidu su bila dva ukrštena noža.

Razgovarali su da se telefonska linija podigne na visoke stubove od 12 metara, da je partizani ne sijeku. Pri pomenu partizana ustaše su okretale glave u pravcu Kozare i Prosare.

Pitali su me za koliko dana telefonska linija može da bude gotova. Rekao sam za mjesec dana.

Ustaše su naredile da se posao svrši za 15 dana.

Prilika da izadjem iz logora, makar i pod jakim ustaškom stražom, dala mi je nadu za mogućnost bjekstva. Dogovorio sam se sa drugovima. Trebalo je uhvatiti i spoljnu vezu, eventualnu pomoć izvan logora, kako bi akcija u potpunosti uspjela.

Drugovi su me savjetovali da oduljim posao što duže mogu, kako bi se uhvatila spoljna veza.

I dok je organizacija radila na uspostavljanju veze, grupa od 25 zatočenika išla je svaki dan na krčenje šume i postavljanje stubova.

Sjećam se, prolazili smo otvorenim kamionom cestom, a granje jabuka i krušaka savijalo se do zemlje od dobrog roda. Plodovi su nas u prolazu gotovo dodirivali, ali nismo smjeli da uberemo. Za ubranu krušku od strane logoraša dobijala se kugla u glavu. Ustaše su za sebe brale plodove koliko su htele i obijesno se sladile.

ŠIFRA: PODIGNUTI ŠEŠIR

Radovi su sporo odmicali. Ustaše su se ljutile i tjerale ljude na brži rad. Umorni i iscrpljeni ljudi teško su radili. Pet dekagrama hljeba za cijeli dan, uz slabu čorbu, nije bilo dovoljno ni za održavanje života, a kamoli i za težak rad.

Veza je ipak proradila. Dr Marin je javio da će partizani doći u pomoć. Trebalo je svakog dana očekivati partizansku zasjedu u šumi. Kada sve bude uređeno dr Marin će obavijestiti podignutim šešikom.

Na dignuti šešir nije trebalo dugo čekati. U međuvremenu u radionici sam izradio od jedne turpije nož da mi se nadje za svaki slučaj.

Jednog jutra, dok smo prolazili logorom na rad, vidio sam dra Marina kako skida šešir.

Nešto mi je prostrujilo tijelom.

Tračak nade sada je gotovo postao i stvarnost. Cijelo tijelo počelo je da drhti. Zar će uskoro doći kraj mojim patnjama mislio sam, prosto ne vjerujući.

Prešli smo preko skele bez teškoća.

Sjećam se kada smo se ukrcali na skelu da je skelar rekao:

"Nekome je danas svanuo divan dan ..."

Iskrkali smo se po običaju i krenuli u pravcu šume. Prošli smo jedno 200 metara kad odjeknu pucanj. Pri-letio sam uz mitraljesca i tako ga snažno udario da sam mu oko izbio.

Nastao je metež. Pucalo se na sve strane. Došli su partizani. Nisam ni osjetio da sam ranjen. Bio sam teško ranjen u obje noge.

Na domaku slobode opet sam nastradao. Ali pomi-sao da ginem u slobodi dala mi je mnogo olakšanja.

Za čas je likvidirana ustaška pratnja. Mene su partizani odnijeli na nosilima.

U mukama teških rana pošao sam prema slobodi.

Moric Montiljo

SEĆANJA JOSIPA ERLIHA

Kao četrnaestogodišnji dečak doteran sam u logor gde sam, iako još vrlo mlad, shvatio situaciju i okolnosti u kojima se nalazim i postao svestan svog položaja. Bio sam tretiran kao i svi ostali, iako sam očigledno još daleko bio od vremena kada je trebalo da stanem u red starijih. Na meni su još bile kratke pantalone.

Ne samo omladina, nego i deca, koja su se našla u partizanima i koja su se do juče igrala drvenim puškama, prevremeno su sazrela, borila se i herojski ginula. To se isto dogodilo i sa omladinom koja je doterana u logor u kome je trebalo da bude likvidirana. To se, očigledno, dogodilo i meni. Sazreo sam i moja shvatanja i rezonovanja, postupci i ostalo, nisu se razlikovali od ostalih mojih starijih, a da ne kažem i starih drugova sa-patnika.

Ipak sve sam izdržao, možda pukim slučajem ili srećom do kraja, i danas kao živi svedok iznosim neka svoja sećanja.

Duboko su mi ostale u sećanju 1939. i 1940. godina, kao godine velikog vrenja u kojima su svakodnevno vanredna izdanja pojedinih listova donosila vesti da se ta ili ta zemlja nalazi u ratu, da je tu ili tu zemlju napala Nemačka, da je ta ili ta zemlja kapitulirala i dr. Tada sam već bio odvojen od roditelja, jer sam pohađao gimnaziju u Osijeku. Bio sam član kena* u kome sam stekao orijentaciju o događajima koji su se zbivali i opasnostima koje su pretile. Sve se to najbolje moglo uočiti i u samom gradu, koji je bio jako nacionalno izmešan. Bilo je, osim Hrvata i Srba, dosta folksdojčera /dve čitave četvrti/ i popriličan broj Jevreja. Nemci, odnosno folksdojčeri, ohrabreni Hitlerovim privremenim uspehom, toliko su digli glave da su 1940. godine organizovali do tada neviđeni skup u ono vreme već oformljenog "Kulturbunda". To su bili prvi znaci opasnosti po nas, jer je došlo do raznih istupa i izvikivanja parola, a tadašnja policija nije ništa preduzimala.

Posle martovskog puča 1941. godine, kada je

* Ken - jevrejski omladinski klub.

bilo očigledno da je rat pred vratima, škole su obustavile rad i mi koji smo bili iz okoline, otišli smo svojim kućama.

Kolona bivše jugoslovenske vojske zaustavila se u mom selu /Koška, 33 km. zapadno od Osijeka/ i, tu rasula. Starešine su se, na očigled svih, podelile. Jedni su ostali sa vojskom, a drugi preko radija slušali poruke, koje su u to vreme slali Pavelić i njegove pristalice iz susedne Italije i Austrije. Beograd je bombardovan. Bez najave rata Nemci su upali u zemlju, a "Mačekova zaštita" jednostavno je, bar u mom mestu, od svih onih koji su još ostali "na gomilu" pokupila oružje. To je bio kraj. Kroz par dana duge kolone Nemaca prolazile su danonočno, povremeno se zaustavljajući i za svoje bezvredne marke, štampane u automobilima, kupovale sve i svašta i slale svojim u "Vaterland". Za njima su došle ustaše i onda je nastala strahovlada. Prvi su se našli na udaru Srbi i Jevreji. Prvo, posle ograničenja kretanja, veće srpske i jevrejske radnje preuzeli su tzv. "poverenici" - dotadašnji torbari /koji su svoju robu, noseći na grudima, prodavali po selima i na vašarima/. Jevreji su isterani iz svojih radnji i prema njima su primenjeni već poznati metodi.

U ranu jesen 1941. godine, ustaše su zatvorile nekoliko Jevreja iz Našica i na zverski način ih pobile kod Našičke Breznice. Jedva su dozvolili da se krišom i bez oznaka mesta pokopaju na Jevrejskom groblju u Našicama.

To je bio vrhunac svega; strah i to ozbiljan strah zavladao je među nama. Očekivali smo istu sudbinu. Ništa nismo mogli, u okolini još nije bilo znakova otpora. Glasovi su stizali da se negde u Bosni vode borbe, ali to je bila slaba uteha za nas.

Negde u oktobru, jedne noći začuo se automobil. Mi smo spavali kao na iglama, očekujući najgore. Zalupali su na vrata. Morali smo otvoriti. Upala su dvojica ogromnih ustaša /po svojoj prilici ličani/, sa velikim pištoljima, uperili ih na nas i naredili da se tata u roku od 10 minuta spremi. Premrli smo od straha i brige. Odveli su ga - u nepovrat, prvo u Našice, pa Gospić, zatim Krapje i Jasenovac, gde je, kako sam kasnije u logoru saznao, završio krajem 1941. ili početkom 1942. godine. Od čoveka koji je bio jako visok i razvijen i težio oko 110 kg. ostalo je samo malo; bio je jedva težak do 30 kg., kako mi je rekao ujak, koga nadoh u Jasenovcu 1943. godine.

Jako hladna zima 1941/42, kao da je i sve nas zaledila. Bili smo takoreći bez života. Vesti koje su stizale nisu donosile ništa dobro. Kod Osijeka, u Tenju, gradio se logor, kako se u ono vreme govorilo, za Jevreje iz Osijeka. U Dakovu je oformljen ženski logor, iz koga smo nešto kasnije prihvatili dvoje dece /brata i sestru Abinun/, inače naše rođjake, koji su pred naše odvođenje u

logor otišli, verovatno prema Sarajevu. Ustaše su divlja-
le. Knjige i svete stvari - vlasništvo Jevrejske opštine
i sinagoge u Našicama javno su u centru grada spaljene, a
sve uz divljanje ustaša i njihovih istomišljenika.

Terorom nad narodom, prisilnim pokrštavanjem
Srba, koje se u to vreme već vršilo u srpskim selima
Slavonije, izazvan je i bunt. Već su počele stizati vesti
o sabotazama i borbama koje su se vodile.

U proleće 1942. godine, prilikom jedne akcije
prisilnog pokrštavanja, negde na putu iza Našica prema o-
kolnim planinskim selima, ubijen je od strane partizana
zloglasni pop - ustaša Sidonije. Njegovo ubistvo kao da
je bilo povezano sa našom sudbinom. Nije proteklo dugo
vremena, a početkom maja su svi preostali Jevreji sa te-
ritorijske kotara Našice, većinom žene, deca i stariji lju-
di, koji nisu oterani ujesen 1941. godine, sakupljeni i
transportovani za Jasenovac. Moram da napomenem da su u
mom selu /Koška/ živele tri porodice /Kon, Erlih i Flajš-
šer, kao i starica Fanika Štajn/. Bili smo tri dana zat-
voreni u stanu porodice Kon, sve do polaska transporta iz
Našica. Mene i mog druga, sina porodice Flajššer, Jevrej-
ska opština iz Osijeka uspela je da ovog puta spasi i pre-
baci u Osijek, te smo tako za momenat izbegli sudbinu na-
ših roditelja. Oni su, posle zadržavanja i velikog maltre-
tiranja već u Našicama /terani su da čiste ulice uz druga
ponižavanja/, po dolasku u logor Jasenovac, odmah likvidi-
rani. Posle našeg odvođenja u logor, stanovi su nam zape-
čaćeni, a imovina razgrabljena.

Nakon svih peripetija i boravka u Osijeku, a
pošto sam malo prezdrazio /po dolasku u Osijek od tuge za
majkom jako sam se razboleo/ uspeo sam da se prebacim u
Slavonsku Požegu, gde sam imao rođake, koji su još u to
vreme uživali neko "arijevsko pravo" obzirom na raniju
veliku aktivnost mog rođaka u "Hrvatskom sokolu". Sve to
nije pomoglo i mi smo 31. avgusta 1942. godine svi uhap-
šeni i našli se u transportu za logor.

DOLAZAK U LOGOR ST. GRADIŠKA

Transport se sastojao od oko 80 ljudi, žena i
dece raznih nacionalnosti: Jevreja, Srba, Hrvata i dva
Rusa. Zatvoreni i zaplombirani u dva teretna vagona /u
jednom muškarcu, a u drugom žene sa decom/ krenuli smo
prugom prema Kapeli, koliko smo mi to mogli zaključiti.
Usput, kao da je neko unapred obavestio, sačekivao nas je
narod na želj. stanicama i, koliko se sećam, na jednoj su
dozvolili da nam se ubaci u vagonu nešto voca. Nakon po-
duže vožnje zaustavili smo se u Okučanima.

Iz vagona su nas isterali i onda je tužna po-
vorka krenula prema Staroj Gradiški, udaljenoj nešto više
od desetak kilometara. Išli smo, ne znajući još i ne baš
potpuno svesni položaja u koji smo zapali. Bili smo

umorni, jer smo vukli i svoje stvari, kada su se ukazali prvo krovovi, a zatim i cela kazniona koja nam je bila odredjena za boravak. Velika kapija se otvorila ispred, a zatvorila iza nas, za neke, možda većinu, zauvek. Jer, ulazilo se na velika, a izlazilo na mala vrata /groblje/.

Po ulasku u logor odmah su nas smestili u "Kulu" i to na spratu, na zapadnu stranu. U jednu veliku samicu muškarce, a na istočnu stranu žene sa decom. Pošto je prethodno u samoj Kuli izvršen pregled stvari od kojih nam je skoro sve oduzeto, a ja sam izvukao i nekoliko šamara, jer su mi pronašli 1000 kuna zavijenih u gazu, to smo onda bili "čisti" za logor. Ostavili su nam samo što je bilo na nama i nešto malo veša. Sve drugo, pa i fotografije i dokumenta bilo nam je oduzeto.

Sada su počeli prvi logoraški dani. Legli smo na patos, poredjani jedan pored drugog kao sardine, a vrata su se za nama posle ulaska zaključala. Stražar je mogao kroz malo okance da prati šta se u samici dešava. Nastala je prava zatvorska atmosfera. Nakon izvesnog vremena, ne znam da li isti ili, najverovatnije, drugi dan u hodnik na spratu donesen je kazan sa purom i tada su nas otključali i dozvolili da istu primimo, ako je neko uopšte imao u čemu. Nastao je pravi šok, jer jelo nije bilo ni za svinje. Ali, kao što smo i kasnije sami došli do zaključka, kad je glad onda se jede sve, pa i najgori otpaci. Tako su tekli dani. Svaki dan smo bili sve slabiji, a privikavanje je išlo veoma teško. Jednom dnevno izvodili bi nas u krug Kule u redu dva po dva, pod stražom, na jednočasovnu "šetnju". Žene više uopšte nismo vidali, samo smo čuli plač dece.

Nije prošlo dugo vremena, jednog jutra pojavi se ogromna masa sveta. Ustaše su počele dizati sva srpska sela iz okoline Pakraca. Tako su doterali u logor meštane sela Kukunjevac. Muškarce su pozatvarali u preostale prazne samice, isto tako nabijene kao i nas, a žene sa decom ostale su vani pod vedrim nebom, koje više nije pokazivalo ništa dobro, jer je nastupila jesen i nastali su hladniji dani, a da ne govorimo o noćima. Kukunjava žena i plač dece razlegali su se neprekidno. Svakim danom sve je više naroda dolazilo, nešto iz preostalih srpskih sela iz okoline, a nešto još srpskog življa sa i ispod Kozare, koje nisu u prvom naletu u leto iste godine uspeali da uhvate i dovedu. Sada su i oni došli na red. Jednog dana su doveli grupu umobolnih iz Pakračke ludnice. Siromasi nisu bili dovoljno kažnjeni svojom bolešću, već im zločinci nisu dali ni tamo mira, jer su i oni bili Srbi.

Pošto se u našoj grupi nalazilo dosta Hrvata, nešto malo Srba i Jevreja, to su, verovatno imali nameru da nas prebace u Radni logor. Zato su počeli, posle izvesnog vremena, da nas izvođe na vanjski rad na Ekonomiju, jasno samo one koji su se javili. Bilo je nekoliko stari-

jih koji nisu hteli da idu. Nama je bilo najvažnije izaći iz tih zidina, videti malo sunca, pa makar šta da se radi. Tako sam, izlazeći na rad na Ekonomiju, našao i dva moja bliska rođjaka, oca i sina Krausa, kojima sam se obradovao i od kojih sam, pošto su oni bili u mnogo boljem stanju /nisu gladovali/, dobio malo hrane. Tako je to išlo par puta, pa kada smo se jednom vratili u Kulu nastao je pravi šok, jer su sve žene - Jevrejke i Srпкиnje iz našeg transporta, kao i sav onaj narod, doteran u logor za vreme dok smo bili u Kuli, odvedeni u nepoznatom pravcu - da se nikada više ne vrate. Iz naše grupe takodje su odveli sve one koji nisu otišli na rad. Nastala je mučna situacija, jer mi je tom prilikom odvedena i tetka sa dvoje male dece. Mi još nismo ni pomišljali na ono najcrnje. Mislili smo da su ih verovatno prebacili u neki drugi, pogodniji, logor. Ali, kasnije smo saznali da su svi završili u Jablancu.

Jednoga dana u Kulu su doterali oko 50 sremskih seljaka, navodno partizana, uhvaćenih u Fruškoj gori. Zatvorili su ih u jednu prostoriju i za vreme ručka mogli smo sa njima izmeniti i po koju reč. Stvarno, videlo se da su imali veze sa partizanima i da su ih, verovatno prilikom neke ofanzive, ili pak zaostale od jedinica zbog bolesti, ustaše uhvatile. Oni su nas malo i ohrabрили. No, jadnici, nisu znali šta njih čeka. Isto tako, posle kraćeg vremena, bili su povezani žicom i odvedeni na stratište kod zida Ustaške bolnice. Tu su ih sve, na očigled ostalih logoraša, pobili i naredili da se pokopaju, premda su neki od njih još davali znake života i molili da ih ne sahrane žive.

Sa umobolnima su isto tako jednog dana završili. Došli su tačno u vreme deljenja ručke i, koliko se sećam, dali im neke injekcije od kojih su popadali i onda su ih jednostavno izbacili napolje.

U dubokom mi je sećanju i jedan događaj koji se odigrao dok sam još bio zatvoren u Kuli. Naime, iz Jasenovca je 1941. godine uspela pobeći jedna grupa logoraša, medju kojima je bio inaš rođjak Ervin Šmelcer iz Našica. Kada se oslobodio otišao je u partizane, ali je prilikom ofanzive na Kozaru izgubio vezu sa jedinicom i tako dugo lutao dok nije pao u ruke ustašama. Potom je bio zatvoren u Crnoj kući u Banja Luci i prebačen u Staru Gradišku. I njega su zatvorili u Kulu, gde smo mogli malo i da razgovaramo. Nije prošlo dugo vremena, bio je vezan žicom i oteran u Jasenovac, gde je ubijen na najgrozniji način.

Za vreme boravka u zatvoru u Kuli počeli smo da gledamo drugim očima događaje oko nas. Sve smo se nečemu do tada nadali, ali kada su ustaše počele ubijati na očigled nas, to nas je toliko obeshrabrilo da smo videli da i nama ne predstoji neka bolja budućnost. Tako su jednog dana za vreme naše kružne šetnje ubili jednu ženu. O-

na je išla na bunar po vodu. Ustaša sa stražarske kule nešto joj je gestikulirao, našta mu je ona, verovatno ne misleći zlo, odgovorila. On je sišao dole i bez ikakvog razloga iz puške je ubio. Drugi slučaj je bio kada je zločinac Vrban ispred vrata Kule ubio čoveka zbog malo kukuruza što ga je našao kod njega.

Nastali su već sveži i kišoviti jesenski dani i spremala se zima. Jednoga dana prebaciše nas u Radni logor i rasporediše na rad po grupama. Bilo je veoma teško i mislio sam na koji način da se izvučem, pa da bar upadnem u neku radionicu gde ću lakše provesti zimu. Naidjem na neke poznanike iz Našica - Sonenšajna i Kendla - i oni me upute da zamolim zapovednika rada Nemeta da me da u neku radionu. To sam i učinio i na moje veliko iznenađenje on me uputi u obučarsku radionu, odakle me isteraju, a zatim u krojačku gde ostadoh do juna 1943. godine kada sam bio prebačen u Jasenovac.

Život u Staroj Gradiški je bio jako težak. Harala je bolest od koje je dnevno umiralo po nekoliko desetina ljudi. Radilo se mnogo. Mi, u krojačkoj radionici, imali smo jedno vreme trokratno radno vreme - sve do lo časova uveče, a zato su nam davali po malo krompira kao dodatak. Vaške su nas jele, a kasnije i stenice. U svakom pogledu bilo je strašno. A onda, doživeo sam i prve nastupe, prva streljanja. Majstorović je streljao jednu grupu dovedenu iz Bistrice, zatim vodnik Grubišić, šef krojačke radione streljao je pred nastupom, te čuveni krvnik Maričić i tako je to išlo redom, a ja sam samo drhtao od straha i nisam se posle svakog ovakvog događaja mogao dugo smiriti. Nad logorom, dolaskom zime, nadvišlo se crni oblak. Zavladao je tifus, odnosno tzv. "Gradišćanska gripa", kako su lekari izjavili, jer nisu smeli reći istinu da ne bi bio ceo logor likvidiran. Tako sam i ja jednog dana počeo da kunjam i oboleo sam. U nastambini nisam smeo ostati, jer ukoliko bi me tamo našle ustaše, odmah bih završio, a postojala je kao neka bolnica - nekoliko prostorija odredjenih za bolesne. Morao sam tamo, iako sam znao da često, kad se ista napuni, ustaše dodju, odvedu i likvidiraju. Zamolih našeg sobnog starešinu, jednog dragog čičicu koga smo zvali Čiči, da ukoliko nešto sazna za sakupljanje bolesnika, da dodje po mene i izvede me iz bolnice. Ne znam koliko sam ležao, jer me je verovatno temperatura koju sam imao toliko ošamutila da sam izgubio svaki pojam o vremenu. Znam samo da me je lečio dr Polak iz Vinkovaca i da su svakodnevno iznosili one koji su pomrli, a dolazili su novi. Nije prošlo dugo vremena kad evo ti našeg Čičija, dolazi po mene i kaže da izadjem iz bolnice, jer se pronose glasovi da će kupiti bolesne. Izadjoh i onako "rovit" odem u radionicu, gde sam kunjajući i prezdravio. Znači, mladost je pobedila.

I ono malo hrane koju smo dobijali u to vreme, nisam mogao da jedem, ali šta se moglo. Ne znam šta bi tada dao za glavicu crnog ili belog luka. Ali, i uvek ali, sve je bilo uzalud, jer pomoći ni od kuda nije bilo. Bilo je poneki put časova kada čovek nije mogao ništa ni da misli. Bili smo toliko iscrpljeni, uplašeni, zdvojni i bezvoljni, posle bolesti i gladi, da su mogli raditi s nama šta su hteli, jer im nismo mogli pružiti baš nikakav otpor. Radio sam sve što sam mogao da radim. Šio sam dugmad, pleo rupice, peglao i radio ostale sporedne krojačke poslove i u tome je prošla i zima. Došlo je proleće i upravo kad sam pomislio da će mi biti malo bolje, ustaše objaviše sveukupni nastup i to po radionama. Nisam ni mislio šta me može snaći. Ali, tada poče odabiranje za Jasenovac. Odabraše i mene s napomenom da sam dobar za kupljenje sena.

DOLAZAK U JASENOVAC

Opet pakovanje i mukotrpan put do Okučana, pa vožnja do Jasenovca. Cim smo stigli odmah nas raspoređiše po grupama. Mene opet, na moju nesreću, baciše na rad u Ciglanu sa naznakom za "pičulina". To je bila dužnost, koju je moglo obavljati samo mladje lice, a sastojala se iz izbacivanja cigle iz kalupa pri pravljenju ručne cigle. Tako odoh na rad u Ciglanu, a na spavanje u baraku kod zloglasnog Ilije Paripovića, čoveka bez nogu, ali čeličnih ruku, velikog kriminalca. Rad je bio strašno naporan. Od 6 ujutro do 6 naveče s prekidom od jedan sat za ručak. Hrana je bila gora nego u St. Gradiški. Ispočetka je bilo malo parče hleba, ali kasnije i to ukinuše. Glad i opet glad, a norma od nekoliko hiljada cigala, koju si morao ispuniti, odnosno toliko ih izbaciti iz kalupa, bila je strašna. Ni od kuda pomoći. Travka, mislim maslačak, ako bi ga našao bio je sladak. Bilo nas je mnogo, pa ni njega nisi mogao naći, jer su ga svi tražili. Svi smo bili prave senke. Radio sam sa Davidom Pintom /danas živi u Izraelu/ i Filipom Grinvaldom /kasnije ubijenim/ i nekako, i pored svih teškoća, dani su tekli. Nastupi su se redali jedan za drugim. Streljanja i vešanja bila su česta. Izvršioći opet Zrinjušić, Sakić ili drugi poznati krvnici. No, sada smo i mi oguglali na to. Dodješ na nastup, skameniš se, pa kad prodje, opet gledaš svoju brigu kako ćeš doći do malo hrane i gde ćeš glavu skloniti. Počeo je stizati i po koji paket od Židovske bogoštovne općine iz Zagreba, kojoj smo se bili počeli javljati. Iako minijturni, dobro su nam došli ti paketići, još bolje kada bi ustaše slučajno ostavile u njemu ono što nam je bilo namenjeno.

U Jasenovcu zatekoh živog ujaka Marka Polaka iz Zagreba i od njega doznah za roditelje. Otac mi je, negde krajem 1941. ili početkom 1942. godine, završio

svoj paćenički život, a majka ubijena. S njome su pobijene i druge rodjake koje su došle zajedno u transportu, navodno odmah, koliko mi je hteo reći; prebačene su preko u Gradinu i pobijene. U to baš nisam siguran, jer su u to vreme /proleće 1942/ spaljivali u Ciglanu. No njima, jadnicima sada to nije važno. Smrt ih je zatekla ovako ili onako. Više ih nema, što me uvek bolno podseća na nestanak onih koje sam najviše voleo. Ujak svakako nije hteo da mi kaže pravu istinu da me ne potrese.

Došla je i jesen 1943. godine, godišnje doba kada zamiru vanjski radovi i kada se logor počinje čistiti, tj. smanjivati, jer ustaše nisu htele preko zime držati veliki broj zatočenika. Video sam šta me čeka ako ostanem na Ciglanu, i podučen od ujaka i drugih prijatelja, obratih se logorniku Vineru, jednom vanredno dobrom čoveku. On me na moju molbu uputi u Lančaru na rad preko zime, a u proleće je trebalo da se vratim na isto mesto u Ciglanu. U Lančari me rasporede na rad u limarsku radionu i tu, zahvaljujući slučaju i okolnostima, dočekah i kraj logora. Moga prijatelja Pintu takodje Viner prebaci u Stolariju, ali je on na proleće morao natrag u Ciglanu, dok su mene, teškom mukom, zadržali u Limariji.

Za vreme rada u Ciglanu bilo je jako teških dana i događaja. Navešću samo dva slučaja. U Jasenovcu je zapovednik radova bio bojnik Pićili, krvnik od koga i pred kim su svi zatočenici drhtali. Bio je kišni dan i nije se mogla raditi ručna cigla, već smo nas nekolicina morali gurati vagonete sa svežim crepom, koji izbacuje mašina. Mi smo radili normalno, ali usled slabosti i iznemoglosti bili smo malo i u zastoju, tako da kod same mašine nije bilo ni jednog vagoneta za stavljanje sveže izbačenog crepa iz mašine. Zatočenik koji je radio na mašini morao je istu malo da zakoči i u tom momentu naidje Pićili i kad vide da mašina stoji, zlo i naopako. Kazni celu Ciglanu sa nekoliko dana bez hrane i okovima na noge. Teško je to bilo. S lancima na nogama ograničeno je kretanje, a norma izbačene cigle se nije smanjivala. Ustaša koji bi nas čuvao, obzirom da smo radili na vanjskom bajeru, izvan žice, ali u krugu logora, jer je nešto dalje bio veliki zid, poneki put, zavisno iz kojeg je kraja, tukao bi nas i maltretirao. Jevrejima bi vikao: "Ti si ubio Isusa", a pravoslavcima da su partizani. To je trajalo jedno vreme, pa nas opet raskovaše.

Drugi put nam se dogodilo nešto slično. Posle kapitulacije Italije ustaše su bile besne i samo što nisu ujedale. Ljudi koji su išli na vanjske radove bili su užasno maltretirani. Nekima je uspelo da pobegnu. I tada opet svima lanci, bez obzira kuda idu, da li preko Save ili samo van žice unutar logora, što je bio slučaj i sa nama. No, opet, posle nekog vremena su nam i te lance skinuli, ali dosta smo se napatili.

Spavanje u barakama predstavljalo je veliki problem. To je bilo veliko mučenje. Baraka je bila puna ljudi, po koji put kao košnica, zavisno od priliva logoraša. Naveče, kad se udje u nju - više nema napolje. Unutra su kible i požarni kraj njih. Svake noći određuju se drugi ljudi za požarstvo. Ako te zadesi požarstvo kad su u patroli čuveni krvnici kao Sudar, zvaní Bačvar, onda zlo po tebe. Dodju i premlate te, ako si imao sreću, a u protivnom te i ubiju. Iz čistog mira upadnu u baraku, izvedu par zatočenika pa udri dok u njima ima duše, a mi po boksovima ležimo i svi se pravimo da smo u mrtvom snu, dok u stvari sve čujemo i strepimo. Kada izađu, za njima ostaje samo posao za grobare. Sećam se jednom prilikom upali su u baraku, ali već s određenom namerom, jer su pošli na trojicu zatočenika koji su im se valjda nekom prilikom zamerili. Bio je to neki Boris Mandlović, mislim Vinkovčanin, i još dvojica. Ušli su, naredili su da ti zatočenici sidju s boksova i onda je nastalo strašno udaraње čime god su stigli. Izašli su iz barake, a mi smo nesretnike podigli na boks. Sutradan ostali su u boksovima, jer se nisu mogli maći, a uveče stvar se ponovila. I tako su bili tučeni jadnici, dok nisu ispustili dušu.

Prelaskom na rad u Limariju, odnosno Lančaru, izvukao sam se iz baraka. Premestio sam se za spavanje na tavan Lančare. Tu, iako je bila noću buka zbog rada mašina, bili smo sigurniji i bilo nam je lakše. Ustaše nisu upadale da tuku i nekako nismo bili izloženi onakvim kriminalcima, kao što je bio već pomenuti batinaš Paripović.

U Limariji se nekako lakše živelo. To su sve bili krasni ljudi, koji su pred sobom imali veliko životno iskustvo i koji su u svakoj situaciji znali da se snadju i da pomognu. Šef Limarije bio je Arpad Vajs, rodóm iz Sl. Broda, koji je inače živeo dugo vremena u Beču i kao istaknuti borac za radnička prava upoznao i bečke zatvore, a vratio se, verovatno, kući u Jugoslaviju posle anšlusa. Tada su još bili u toj radionici i Ignjo Langfelder iz Osijeka, Haham Marko sa sinovima Izikom i Abrahamom, sva tri limara iz Osijeka, zatim Altarac, dva brata Bela i Filko Stajm iz Zagreba, Josip Pisker iz Zemuna, Bela Ungar, kafedžija iz Zagreba, inače bio je glavni u radionici za čišćenje dimnjaka i još neki kojima se ime na ne sećam. Od mlađjih bili su, odnosno ja sam ih zatekao, jedan postariji dečak /malo zaostao u razvoju/ Gaon i Čikić /dečak sa Kozare/ i ja. Kasnije su nam ubacili jednog ustaškog šegrta, koji je manje bio u radionici, nego što je trebalo da bude. Rada je bilo dosta. Radilo se na galanteriji i gradjevinskoj limariji. Pošto se u logoru i u samom mestu dosta zidalo, to je bilo dosta posla za limare i zbog toga smo donekle imali mira. Često smo izlazili na rad u mesto Jasenovac u Ustašku bolnicu i razne stanove ustaša, radi postavljanja peći, popravke oluka i dr. Tako sam i ja, kao ispomoć išao sa majstori-

ma. Iako sa stražarima za ledjima, uspevali smo da dođemo i do malo hrane /naročito u bolnici/, te je i glad malo minula. Reskirajući goli život, znali smo sa rada na sušari, gde smo postavljali lim oko dimnjaka i izvodili druge radove, donositi u nogavicama ponešto kukuruza i žita, što bi na tavanu radione mleli u kafenom mlinu i kuvali u skrivenoj peći u kojoj smo navodno grejali lemilice. Tako je to išlo sve nekako do pred kraj proleća 1944. godine, kada su opet počeli sve teži dani za logoraše.

Ujak mi je još ujesen 1943. godine bio sa celom keramičarskom radionom prebačen u Staru Gradišku, tako da više nisam imao nikog bližeg.

Počeli su opet nastupi i streljanja. Obično su se održavali rano ujutro ili predveče, što je još teže delovalo na čoveka. Tako se krajem maja ili početkom juna dogodio jedan nastup koga ću se sećati dok sam živ, jer me je toliko potresao da me i danas kod svake pomisli na njega podilazi jeza. Naime, u Gradjevinskoj grupi radio je kao grupnik Ivan Volner iz Zagreba. On je znao lepo svirati na harmonici i bio je kao takav u logorskom orkestru. Ustaše su ga znale i jednom prilikom, bez znanja i odobrenja komande logora, odvele ga u Dubicu da svira. On je svirao dok se ustaše nisu ponapile. Tada su ga jednostavno zaklali, a u logor javili da je ubijen prilikom pokušaja bekstva. To je prevršilo svaku meru kod tadašnjeg zapovednika logora Šakića, koji je samo čekao neki izgovor i povod da može početi sa ubijanjem. Zakazan je nastup celog logora pred barakama. Pronela se vest da će biti mnogo streljanja. Svi smo bili, malo je reći uplašeni, potpuno izbezumljeni od straha. Znali smo šta ovaj novi komandant nadporučnik Šakić, još golobrad, može da učini. Svi zatočeniци postrojeni po grupama čekali su dolazak komandanta logora. Pre njega su na nosilima doneli pok. Volnera. Utom je stigao i Šakić sa svojim koljačima. Prvo je počelo ispitivanje Gradjevine grupe, ko i šta zna o njegovom /Volnerovom/ izlasku iz logora, ko je zajedno s njim spavao, jeo itd. Nije dobijao odgovore. Gledao je na ručni sat i brojao minute. Zatim je odstupila Gradjevinska grupa, a izdvojio je ceo logorski orkestar sastavljen od vrsnih umetnika logoraša koji su znali svirati na raznim instrumentima /među njima je bio i Arpad Vajs i neki advokat - znam ga po nadimku "Čelo" i dr./ i odvojio ih. U tom momentu, jedan od zatočenika usled velikog straha, mora da je nešto napravio u pantalonu /što nije bio redak slučaj, jer je bilo mnogo obolelih od proliva kroz celo vreme trajanja logora/ a drugi mu se na to nasmejao. To je video satnik Mihić i rekao Šakiću: "Gledaj, ona dvojica ti se smiju"! Kad je to čuo Šakić pozove obojicu i na licu mesta ih ubije iz pištolja. Jednog od ova dva nesretnika sam poznavao iz Stare Gradiške. Bio je mladi krojač Leon Perera. Posle toga, onako razja-

ren Šakić je komandovao: "Svi Židovi u trored!", "Pošto je Židov pokušao bjekstvo, oni će platiti"! Ja sam gta-
jao u grupi iz Ciglane i nisam se iz nje micao. No, Sa-
kić, kad su se postrojili Jevreji, naredi jednom ustaši
da ode u zapovedništvo i donese "askericu" a glavnom pi-
saru da donese spisak zatočenika Židova. Dok si trepnuo
okom, oni se vratiše, svaki sa svojim rekvizitom, ustaša
sa šmajserom, a pisar sa knjigom. Šakić zatim naredi da
pisar čita od svakog slova po nekoliko Židova, što ovaj
i počeo. Video sam da nema šale. Pomislih, ako me prozove
a nisam u troredu, na mestu će me streljati. Polako se
približih i stadoh u trored, a isto to učiniše i drugi
zatočenici koji nisu ranije poslušali. Kad se završi pro-
zivanje i sakupi jedna poveća grupa, odmah ih povezaše
žicom i uputiše u pravcu Zvonare. Jedan od prozvanih zato-
čenika usput pokuša bežati i oni ga pokosiše. Tako se za-
vrši krvav nastup. Od odvedenih zatočenika samo dvojica
ili trojica bili su na neku veliku intervenciju spašeni
iz Zvonare. Medju njima bio je i naš dragi Arpad Vajs.

Redjali su se i drugi nastupi. Vešanje navod-
nih četnika, te zbog pokušaja bekstva nekoliko električar-
a i opet jedan veliki nastup u kome je zaglavio 21 zato-
čenik. I to je bio jedan od nastupa koji se nikada ne mo-
gu zaboraviti. Ustaše su uspele da nešto saznaju o radu
partijske organizacije u logoru. Tom prilikom zatvorili
su veliku grupu zatočenika svih nacionalnosti: Remziju
Repca /proглаšen za narodnog heroja/, arhitektu Boškovi-
ća, dra Boškovića, veterinara Mateja i dr. Ispaljene let-
lampama i izlomljenih kostiju dovukli su ih do vešala i
do bandera. Tu su ih sve povešali, sem dra Boškovića, ko-
ji je tražio da bude streljan, što je Šakić i učinio. Sta-
jao sam u prvom redu postrojenih logoraša, tako da sam sve
to dobro mogao videti i čuti svaku reč. Bio je to strašan
dogadjaj.

No, jedan nastup prodje, a drugi dodje, ili
se pak dogodi neka druga stvar da te potrese. Sve grupe
su morale davati ljude za rad u Šumskoj grupi. Grupa ode
na rad, radi nekoliko dana, a onda je likvidiraju. To je
bila već normalna stvar za logor. Imao sam sreću, nikada
nisam išao u šumu. Nisam bio mali, a nisam bio ni veliki,
tako da su me, barem naši, koliko god su mogli poštedeli
i sačuvali do kraja.

U 1944. godini jedna stvar nas je malo ras-
kravila, a to je svakodneвно preletanje velikih grupa sa-
vezničkih aviona. Oni su leteli i ostavljali su nam nadu
da se kraj bliži. Poneki nemački avion je pokušao da na-
padne neku grupu, ali su oni bili već toliko nemoćni da
su, kada bi se saveznički lovci vratili radi odbrane svog
jata, razbežali a mi likovali.

Iako strogo izolovani od sveta, doznavali smo
vesti i događaje koji su se odigravali. Tako smo prvo čuli

za neuspeo atentat na Hitlera, bombardovanje Osijeka, a krajem oktobra i za oslobodjenje Beograda.

Krvnicima je polako, ali sigurno dolazio kraj. No, oni nisu hteli da ga dočekaju tek tako. Počeli su i nama da spremaju kraj. Nakon toliko godina muke, patnji i stradanja znali smo da nas neće lako pustiti, da će gledati da pobiju sve, a da zatim unište tragove svojih nedela. Nažalost, to se i obistinilo. Dani koji su dolazili bili su strašni. Nastao je pakao. Smrt je vrebala sa svakog mesta, a znali smo da spasa nema.

Logor Stara Gradiška bio je likvidiran, nešto preostalih logoraša, Jevreja i Hrvata, bilo je prebačeno u Jasenovac, dok su Srbi svi pobijeni još u St. Gradiški. Njihovo prebacivanje do Jasenovca bilo je strašno. Cestom ih nisu smeli voditi, bojeći se partizana. Vodili su ih pokraj Save. Terali su ih trčeći, a onaj koji nije mogao, ili je zastao, bio je ubijen i bačen u Savu. To je, svakako bila "trka života". Među logorašima koji su došli iz St. Gradiške bio je i moj ujak. Obradovao sam se. No radost je kroz izvesno vreme prošla, o čemu ću da govorim.

Negde 1944. godine, tačnog datuma se ne sećam, u logor je, pored svakodnevnih transporata novih zatočenika koji su stalno pristizali iz svih krajeva tadašnje NDH, doteran i transport pravih četnika. Ne mogu tačno reći koliko ih je bilo, ali ih je bilo podosta. Navodno da su oni namamljeni kao saveznici ustaša do blizu Jasenovca, i tu su ih jednostavno pokupili i strpali u logor. Zatvorili su ih u jednu posebnu baraku da tu čekaaju svoju sudbinu. Bili su u dobrim vojničkim uniformama bivše jugoslovenske vojske i imali su skoro svi nove cokule na nogama. Da li su im davali i nešto hrane nije mi poznato, jer njihovoj baraci se od logoraša nije mogao niko približiti. Jednog dana nastala je strašna oluja i da nesreća bude veća sruši baš njihovu baraku i to pravo na njih. Verovatno da ih je tu nešto i stradalo, ali nakon izvesnog vremena gomile njihovih stvari stajale su pred skladištem. Znači i njih su likvidirali na isti način kao i druge logoraše.

Kao što sam već rekao radost zbog ujakovog povratka brzo me je prošla. Od kada smo saznali za oslobodjenje Beograda, stradanja i patnje bile su iz dana u dan sve veće, likvidacije sve brojnije i češće. Front se približavao. Tada je počelo i pripremanje za likvidaciju logora. U Jasenovcu su bili zatočeni i kriminalci, a bilo je i kažnjenih ustaša. U kasnu jesen ti kriminalci i kažnjene ustaše, kako bi sebe iskupili, zapisivali su imena pojedinih zatočenika. Kasnije, u toku dana, predavali su imena zapisanih zatočenika logorskim vlastima. Posledica toga bila je ta da su uveće ustaše odvodile zapisane zatočenike na obalu Save i ubijale ih. Tako je za-

vršio i moj ujak. To je bilo svakodnevno. Logor se počeo proradjivati. Dah slobode je bio sve bliži, ali i mi sve bliže - smrti. Izlaza nije bilo baš nikakvog. Kroz dobro čuvani i opkoljeni logor nije se nikuda moglo probiti. S jedne strane Sava, a s druge pruga i cesta, ispred i pozadi bunker, a unutar užeg dela logora bodljikava žica sa izvidnicama, a zatim nekoliko metara visoko izgrađeni zid sa izvidnicama. To su bile prepreke preko kojih nije niko mogao živ uteći. Znači, čekati svoj čas - čas kada će nam jednom po jednom staviti nož pod vrat. Likvidacija se i dalje nastavljala svakodnevno i dostigla je vrhunac kada je jedan manji broj preživelih zatočenika - zanatlija /Jevreja i Hrvata/ prebačen iz Stare Gradiške u Jasenovac, o čemu sam napred govorio.

Negde zimi, jedne noći, namerno ili slučajno, jedan laki avion je iznad logora bacio jednu manju bombu, koja je pala na krov Čiglane i tom prilikom je poginulo nekoliko zatočenika. Steta je bila brzo otklonjena, a mi smo bili u nedoumici, jer nam razlog ovako iznenadnog malog napada nije bio jasan. Posle toga se opet sve smirilo i više nije bilo sličnih vazдушnih napada te zime.

Ne sećam se tačno datuma, ali mislim da je to bilo 13. aprila 1945. godine - u petak. Počelo je ono do čega je moralo doći. Počeo se približavati kraj. U vazduhu su se pojavili mali, ali veoma brzi, avioni "Spitfajeri" /kako smo mi barem mislili da se zovu/, kojima su pilotirali naši- partizanski piloti. Obleteli su nekoliko puta logor kao znak, po našem mišljenju, da se zatočenici sklone i bacili jednu bombu na zid i jednu na žicu, verovatno misleći da ćemo mi to moći iskoristiti za bekstvo. No, i to je bilo uzalud, jer porušeni zid bio je hitno ispunjen živim zidom - zidom najokorelijih ubica - zidom zlikovaca ustaša. Tada su naišli naleti aviona jedan za drugim. Srušena je električna centrala, bomba je pala kraj vrata peći /ringa/ Čiglane, odakle je suknila vatra i zapalila Ciglanu i Lančaru. Sve je gorelo. Mi smo bežali kuda smo znali - u bajere /rupe gde je vadjena zemlja za Ciglanu/ i u sve moguće zaklone gde smo mislili da bi mogli da se sakrijemo, no ne od aviona i bombi, već od ustaša koje su u svom besu pucale sa izvidnica po nama. Naterali su nas na tzv. tunel /šupa između Lančare i Čiglane, gde su se istovarivali transporti pridošlih logoraša i ugalj za Ciglanu/ da gasimo vatru, tj. prvo, da sa već zapaljenog tunela skidamo crep, a zatim grupa zatočenika odozdo vatrogasnim šmrkovima da gasi požar. Tom prilikom, najzloglasniji ustaša iz logora, zastavnik Zrinjušić, išao je sa izvadjenim pištoljem i ubijao gde je koga stigao. Bilo je strašno. Dole na zemlji čekao je mećak, a gore vatra. Tom prilikom, na očigled svih, Zrinjušić je ubio i čuvenog majstora za izradu sanitetskih instrumenata i pomagala, pre zatočenja zaposlenog kod Hlav-

ke u Zagrebu, druga Volfa, velikog borca i sindikalnog rukovodioca. I tom prilikom nekako sam uspeo da sa još nekolicinom pobeegnem sa tunela i sklonim se na teren gde je bilo staro železo.

Bombardovanje se ponavljalo i narednih dana. Srušeno je sve što se od industrijskih objekata moglo srušiti, kao i zgrada zapovedništva, ali barake /tzv. nastambe/ zatočenika su ostale netaknute. Začudjujuće je bilo kako su avioni mogli tako precizno da gadjaju da ni jedna bomba ne promaši određeni cilj i ne pogodi tamo gde bi žrtve bili većinom logoraši. Važno je reći da je vrlo mali broj zatočenika poginuo od bombi. Većina ih je stradala od ustaša, premda su ustaše vikale: "Sad vas ne moramo mi ubijati, sad vas ubijaju vaši". To je bila velika laž, jer zna se kako su stradali logoraši. Evo, takva je bila tih dana slika logora - slika strave i užasa, slika kraja, slika likvidacije koja je bila sve veća i veća i ušla u završnu fazu.

Ne bih tačno mogao reći datum, ali mislim da je to moglo biti 18. aprila, pronela se vest da se preostali, tj. preživeli zatočenici sele u tri grupe u logor Sisak. No, prethodno je bilo naredjeno sečenje izvesnog broja železničkih šina na kraće komade, te prebacivanje nafte i benzina preko u Gradinu zajedno sa isećenim šinama, a svakodnevno je bio odredjivan dobar broj logoraša koji su odlazili sa alatom /lopatama, motikama, krampovima i dr./ na rad u Gradinu, odakle se više nisu vraćali. Pojavili su se "do neba" veliki stubovi crnog dima. Bilo nam je jasno da se vrši spaljivanje, kako novo ubijenih, tako i iskopanih leševa i kostiju, kako bi se izbrisali svi još preostali tragovi najvećih zločina koji su se u našoj eri dogodili.

Dvadesetog aprila odredjena je prva grupa za "preseljenje u Sisak" i istog dana odvedena. Sutradan, visoki crni stubovi dima bili su užasni. Preseljenje prve grupe je izvršeno, ali ne u Sisak, već u smrt. Za 21. april bila je odredjena druga grupa, a za 22. april treća i poslednja. U njoj sam i ja bio. No, 21. aprila, nešto ranije nego što je trebalo, sirena je objavila znak za večeru. Tom prilikom palo je naredjenje da se svi zatočenici /druga i treća grupa - nešto oko 1200 do 1300/ sa svim stvarima sprema za odlazak u "nove nastambe" - zgrade koje su bile podignute van žice, ali unutar logora /između žice i zida/ na sporednom izlazu gde put iz logora ide niz Savu prema Košutarici. Od tih zgrada jedna je bila upotrebljena kao krojačka i obućarska radionica gde su bili smešteni zatočenici muškarci, krojači i obućari, a druga zgrada bila je upotrebljena kao ženski logor u kojoj se tada nalazilo preko 700 žena. Tako su se svi preživeli zatočenici našli zatvoreni pod stražom u obe zgrade, pogodne za brzo odvođenje i likvidaciju.

No, slika ne bi bila potpuna kad ne bih izneo i ovu činjenicu: prilikom naredjenja da svi zatočnici predju u nove "nastambe" svi smo znali šta nas čeka, te je zavlđala užasna depresija kod svih i takvo stanje da su mnogi ostali u tom delu logora i sami se obesili u šupama Ciglane ili na drugim mestima. Među onima koji su se obesili ostali su mi u sećanju dva brata Bek /Miro i Rauli/ iz Bjelovara, koji su bili u svakom pogledu primer i koji su bratski i u smrt pošli.

Mrak nas je zatekao u novim zgradama. Koliko se sećam i tu su mnogi sebi skratili patnje vešanjem o boksove, što niko nije ni branio ni osudjivao, a niti obraćao pažnju, jer je napetost i iščekivanje onoga što će doći bilo sve veće. Ne mogu tačno reći da li uveče, ili nešto kasnije, ustaše su došle i odvele sve grupnike, a među njima inženjera Salamona, braću Grinberger /iz Pakraca/, grupnika Ciglane i još neke poznatije i vidjenije. I tada je počelo. Logor su zatresle eksplozije mina, a sav se osvetlio od vatre koja je gutala i ono malo što je još preostalo posle bombardovanja.

Žene, odnosno ženski logor, koji se nalazio preko puta naše zgrade, njih oko 700, a možda i nešto više, bile su odvojene od strane ustaša. Baćale su stvari i pevale, gordo koračajući u smrt. Neki očevici, koji su posmatrali sa tavana zgrade, govore da su ih žive spalili. To je bilo strašno, a nama je to bio vrhunac. Noć smo nekako izdržali. Svanulo je jutro - nedelja 22. april - kišni i prohladni dan. Tu i tamo u grupicama se razgovaralo. Oni koji su još imali volje pričali su jedan s drugim.

Partijsko rukovodstvo, iako oslabljeno posle vešanja Remzije Repca i drugova u leto 1944. godine, donelo je odluku o ustanku. Nešto između 10 i 11 časova, prolomio se tresak. Mi smo svi kao po komandi jurnuli prema izlaznim vratima. Tu je jedan ustaša bio ubijen. Trebalo je samo pretrčati između zgrade do kapije i napolje. No, sa izvidnice iznad kapije, a i sa drugih izvidnica vatra je kosila zatočenike. Padali su kao snoplje. Bombe su baćane sa izvidnice i njihove eksplozije rušile su i ubijale ljude. Tada je pao i drug Ante Bakotić, koji je bio duhovni vođa ove akcije. Mnogi nisu ni izašli iz zgrade, jer su bili toliko slabi da se nisu mogli kretati, a od onih koji su uspeli da se probiju kroz i pored kapije - mnogi su skakali u mutnu vodu, u to vreme još hladne i nabujale Save, bez namere da preplivaju već da sebi skrate muke, kao i oni koji su bili ranjeni pa su uspeli da se dovuku do reke i bace se u njene talase. Posle probijanja kapije za onaj mali broj ljudi, među kojima sam i ja bio, stanje se nije popravilo, jer su ustaše iz bunkera pošle na nas i ubijale koga su uhvatile na nišan. U medjuvremenu drug Edo Sajer, znajući važ-

nost telefonske linije za uspeh našeg bega, odmah je skrenuo prema cesti u nameri da preseče sve telefonske linije. Tako smo mislili, da će nam s te strane biti osigurano da ustaše ne mogu brzo alarmirati ostale svoje postaje. Prilikom proboja iz zgrade herojski se poneo Milan Ristić, koji je od ustaše oteo puškomitraljez i iz njega pucao po izvidnici, a po probodu izvan logora bacio ga u Savu, jer su ga ustaše gonile, a više nije imao municije. No, želja za slobodom bila je jača od svega. Nisu nas zadržali ni bunker i. Uspeli smo da se u grupama probijemo prema šumi Košutarici. Svaka grupa je pošla svojim pravcem. Nas desetinu povelu su drugovi Marić i Delibašić. Išli smo prema šumi između Save, pruge i ceste. Savu nismo mogli preplivati, a cestu i prugu nismo mogli preći jer su prolazili oklopni vozovi i kolone nemačkih trupa u povlačenju i njihovih saradnika: ustaša, domobrana, Italijana /mislim već razoružanih/ i drugih kvialinskih formacija. Ostalo nam je samo da tim pravcem produžimo napred. Pred nama se još nalazio prelazak rečice Struga, koga smo se svi bojali, jer nismo znali gde je plićak, a gde dubina, obzirom da je bilo proleće kad je na svim rekama i potocima visok vodostaj. Tom prilikom drug Živković, izvukavši veliki nož koji je nekako uspeo još u logoru da pribavi, počeo je napred. Videli smo jednog meštanina, ali nažalost, po izgledu, otpuštenog ustašu. Frisilili smo ga da nas prevede preko rečice a onda, pošto je on i onako onesposobljen bio brži od nas, pobegao nam je. Bojali smo se da će nas prijaviti ustašama, koje su bile u blizini kod pruge i ceste, te smo još više požurili. Išli smo kako smo mogli, čak i četvoronoške. Sve sam bacio sa sebe i kaputić i cipele, a od pantalona ostali su mi samo dronjci. Noge pune trnja hvatale su korak za korakom, premorenost više nisam osećao, jer je u mozgu bila samo misao na spas, a to nas je teralo napred. Dokopali smo se šume, ali strah nas je obuzeo bojeći se da se u njoj nalazi jedan ustaški "zdrug", koji se ranije stvarno tu i nalazio. Ispostavilo se da ni oni više nisu bili tu. Među nama, jedini koji je poznavao teren, bio je Savo Delibašić /sada oficir JNA/, koji je bio iz tog kraja i poznavao skoro svaki deo. On je predložio da pođe u neko selo, mislim Vrbovljane, odnosno njegov zaselak zvani Klenik, da vidi da li se tu nalaze ustaše i otišao je. Mi smo se kretali već lakše, usput sakupljajući korenje kupusa i ostatke neobranog kukuruza, što nam je bilo kao neko okrepljenje. Predveče je došao Savo Delibašić rekavši da nema nikog u selu od okupatora, da je to srpsko selo i da će nas ono malo preživelog stanovništva rado primiti. Otišli smo i tu su nas dočekali sa kačamakom i mlekom. Još nismo mogli verovati da smo slobodni i pričajući domaćinima naš beg počeli smo da se služimo. No, ispred kuće - na ulici - neko je opalio iz puške, a devojka koja je držala stražu dotrčala je i kazala da bežimo jer idu ustaše. Ponovo smo bili na njivi, u jarcima i gde je

ko stigao. Prošlo je i to. Nisu u stvari bile ustaše, već jedan stariji čovek obradovan našim spasenjem, opalio je metak iz puške. Ponovo smo se vratili, okrepili i otišli u obližnji šumarak, jer su se stvarno tada već čuli kamioni sa neprijateljem. Meštani su nam tri dana donosili jelo i tu smo bili do 25. aprila, sakupljajući se sa svih strana, tako da nas se sakupilo oko 30. Nemci, ustaše i svi drugi izrodi povlačili su se tik pored nas. Nismo smeli da damo glasa od sebe. A tada, 25. aprila, javili su nam iz sela da su došli partizani. Veselju nije bilo kraja. Sastanak sa njima, borcima 21. srpske divizije, bio je dirljiv. Mnogo je suza radosnica proliveno. Slikali su nas i nahranili i pitali da li ćemo kući. Nismo pošli, pošli smo zajedno sa njima do kraja - prema Trstu. Neki su stvarno i stigli dotle, ali je većina već nakon nekoliko dana morala biti poslata u Lipik u bolnicu, jer su pali od iscrpljenosti.

Bio je to i kraj našim patnjama.

o o

o

Ono što smo mi preživeli za vreme našeg zatočenja u koncentracionim logorima Stara Gradiška i Jasenovac nikada se neće moći tačno opisati. Ovo je samo bleđa slika svega. Takvih zlodela niti je bilo, a ne verujemo da će ikada više biti. Mi preživeli logoraši ne želimo ni našem najvećem neprijatelju da to doživi. Svet treba da živi u ljubavi i slozi, ali i da se podseti na ono što više ne sme da dozvoli da se vrati. U tu svrhu treba da posluže i ova sećanja.

Od Jevreja zatočenika kojima sam zapamtio imena spasli su se samnom: David Pinto, Julius-Đusi Bing, Edo Šajer, Adolf Fridrih, Marko Flajšhaker, Ješua Abinun, Leo Klajn, Oto Langfelder, Karlo Vajs, Jakov Finci, Jerko Gaon, Rafo Levi, Jakica Atijas, Šimun Abinun, Joco Morgnštern, Simon Montiljo, Ervin Miler i Leon Maestro.

17. februara 1972. godine

Josip Erlih

Beograd

D E O III

DOPUNA DRUGOM IZDANJU

AVGUST 1985. GODINE

SJEĆANJA JOSEFA GROSSEPAISA-GILA

ZIVOT U LOGORU JASENOVAC I BJEKSTVO IZ LOGORA 1941 - 1945.

Ovo moje bjekstvo od 22. aprila 1945. godine iz logora Jasenovca napisao sam za uspomenu po sjećanju mjeseca maja 1945. godine u kući moga šogora Mirka Ungara u Osijeku, za vrijeme mog oporavka. Stigao sam kući 6. maja 1945. godine. Napisao sam sjećanja na običnom papiru sa običnom olovkom. Kada sam došao u Izrael 20. decembra 1948. godine doneo sam i to sa sobom. To je ležalo među mojim pismima ne misleći uopće da to publiciram. Kada sam prije dva mjeseca dobio poziv od "Irgun Jugoslovenskog odbora" da će se proslaviti 35-ta godišnjica ustanka zatočenika iz logora Jasenovca s molbom ko ima neke članke i uspomene za tu proslavu da to pošalje sjetio sam se svog bjekstva i života za vrijeme zatočeništva. Pošto je to ležalo 35 godina, od dugog ležanja je potpuno potamnilo, teško se moglo pročitati, tako da sam kupio uveličavajuće staklo i kako sam u ono vrijeme bio napisao, tako sam dao da se prekuca na pisaći stroj. Što se tiče života u logoru, to sam sada po sjećanju napisao.

Herzlija, februara 1980.

Grossepais - Gil Josef

PREDGOVOR

Zovem se Josef Grossepais-Gil. Rodjen sam u selu Feketiću u Bačkoj 1910. godine 20. juna. Živio sam u Novom Sadu sa roditeljima. Bilo nas je sedmoro djece, četiri djevojke i tri muškarca. Bio sam dugo godina namještenik u galanterijskoj radnji Eugena Klajna. Krajem decembra 1939. godine sam prešao u Osijek, gdje sam se oženio. U Osijeku sam vodio mušku konfekcijsku radnju skupa sa ocem moje pok. žene Jozefine, sa pok. Ungar J. Davidom i sa suradnjom brata moje žene Mirkom Ungarom.

8. ili 9. avgusta 1941. godine su ustaše došle po mene i odveli su me, čini mi se da je to bila jed-

na školska zgrada. Zajedno sa još mnogo drugih Židova dovezli su nas preko Gospića u Jasenovac. To je bilo 2. septembra 1941. godine. Od tog vremena sam bio zatočenik logora Jasenovca sve do bjekstva 22. aprila 1945. godine.

U LOGORU

U Jasenovcu sam radio razne vanjske poslove, sve dok se nije osnovala grupa Kožara IV koja se nalazila na drugoj strani Jasenovca, gdje sam srećom i ja odveden sa prvom grupom. Kožara IV se sastojala od raznih obrtničkih odeljenja. Kad je trebalo iz Ciglane preći u Kožaru IV sreća je moja bila da sam spavao pokraj Simona Vamošera "SI-VA" fabrikanta kefa iz Osijeka, pa je mene, isto osjećana, uzeo sa sobom. Tako se u logoru Kožara IV osnovalo odeljenje kefara. Tamo sam izučio češljati svinjske dlake i konjske repove za izradu kefa. Bio sam poslan i na vanjski rad. Ne uvijek sa srećom. Više puta smo dobili batine. Ustaše su htjele od nas saznati šta imaju naši drugovi - zlato i druge vrijednosti. Pošto nismo znali ništa da im kažemo, oni su nas više puta dobro istukli. Danas se ne sjećam imena jednog mladića, isto iz Osijeka, koga su dotle tukli dok nije izdahnuo. Mi smo ga morali zakopati. Jedan ustaša je rekao meni "Ti ćeš doći sutra na red". Sreća moja je bila da su nas slijedećeg dana čuvala druge ustaše.

Zahvaljujući Silviju Alkalaju, krzнару iz Zagreba, zvanog "Si-Si", našem organizatoru, život u Kožari je bio izdržljiv. "Si-Si" je znao na koji način treba govoriti sa ustaškim zapovjednicima. Tako je on izradio da se u radionici za izradu sirove kože jedanput nedeljno moglo okupati sa toplom vodom, i preko njega smo imali i druge razne povlastice. Da bi se spasao život jednog starijeg zatočenika dobili smo jednog ljekara, dr Neumanna, starog blizu 70 godina.

Jednoga dana su ustanovili da imam pegavi tifus. Upućen sam bio u bolnicu u Ciglanu. Ići u Ciglanu značilo je sigurnu smrt, jer su tamo na stotine ubijani zatočenici. U bolnici sam ležao više od dvije nedjelje. Sjedio sam na krevetu i jeo biskvite iz paketa što sam dobio iz Osijeka od brata moje žene. Kad su ustaše došle da izvrše selekciju i vidjeli da ja jedem biskvite, čuo sam kako jedan ustaša kaže drugome "ovaj jede, taj će da preživi". Prošli su kraj mene. Slijedećeg bolesnika i još dvojicu, a možda i više, što ja nisam vidio, izvukli su iz bolnice i likvidirali. Kad sam izašao iz bolnice, sve mi je bilo mutno, prolazeći kraj kuhinje, jedan kuvar, prijatelj, donese mi dva limuna što sam skupa sa ljuskom pojeo. Daljnja moja sreća je bila da me je naš kočijaš još isti dan odveo natrag u Kožaru.

Kada je bilo dozvoljeno pisati karte i dobijati pakete, ja sam pakete dobijao iz Osijeka od brata moje

žene, Mirka Ungara, i njegove žene Slave, rođj. Galović. Naime, moj šogor se oženio hrišćankom koja je prešla na židovsku vjeru. Kad su ustaše došle na vlast, njegova je žena - da bi spasla muža - prešla natrag u hrišćansku vjeru. Oni su mi slali pakete i karte. Kada sam ležao u bolnici bio je to paket iz kojeg sam na moju sreću jeo, baš onda kada su ustaše vršile selekciju i to me je spasilo.

Bio sam više puta odredjen u šumskoj grupi za rezanje drva. Trebalo je otpiliti drvo i zatim složiti u komade. Bilo je dosta teško izvršiti normu. No sreća je moja bila da smo svakog dana po završetku rada došli "kući" u Kožaru na spavanje. Kad su došli zimski kišoviti dani prestali su ti radovi, a u proljeće su ponovo organizirani. Iz Ciglane su svakog puta u šumskoj grupi bili novi zatočenici, stariji od onih prije, i većinom su bili likvidirani.

U Zagrebu je bila židovska opština koja je slala pakete nekim zatočenicima, ali to je bilo pod nadzorom ustaške vlasti. To je bila tada jedina vjerska židovska opština u Hrvatskoj.

U logoru Kožara IV spavali smo u jednoj velikoj jednospratnoj kući sa više soba. Jedna donja soba služila nam je i kao bogomolja. U toj sobi spavali su uglavnom "pobožni". Među njima bio sam i ja. Ustajali smo ranije, oblačili samo čarape, oprezno, da se ne izdamo. Svakog dana smo imali "minjan". Imali smo pravog kantora, Arnolda Baša, iz Zagreba, i rabinera M. Kasorlu iz Bosne. Predsednik nam je bio Jakob Kabiljo. Kad god je koji zatočenik imao Jahrzeit i ako nije spavao u našoj sobi, došao je i mogao je kazati "Kadiš".

Sjećam se kada smo dočuli da će biti premetačine, mi smo od tada sve molitvene knjige i talite sakrivali na tavanu među sirove svinjske dlake koje smo dobili za izradu četaka.

BJEKSTVO IZ ODELJENJA KOZARA IV (KEFARA)
22. APRIL 1945. GOLINE

Početakom aprila 1945. godine stigao je Luburić u Jasenovac i odmah se uputio u Gradinu preko Save. Kada je prije bio u Jasenovcu nikada nije tamo išao. Doznali smo ono čega smo se i bojali - da će sada doći kraj, likvidacija logora. Izgleda da se nismo prevarili, jer je Luburić vjerovatno izdao naredjenje da se to počne, ali tako da se tragovi ne vide, vjerovatno da nas sve spale.

Počelo je tako da se tražilo deset dobrovoljaca za rad u Gradini. Oni su otišli, ali se nisu vratili. Slijedećih dana su zatočenici već izabrani po spisku. No mi smo doznali da ti zatočenici odlaze sa stvarima, ali da

im se jelo ne šalje. U međjuvremenu iz našeg logora Kožare smo mogli vidjeti, da se preko u Gradini preko cijelog dana dimi na veliko. Zatim smo doznali da se ne odvođe ni po spisku, nego kako koga uhvate. Bili smo sve više u strahu. Željeli smo da se što prije logor bombardira da bismo se mogli razbježati. Unatoč toga što smo čuli da su dobili nalog da se logor raspusti, imali smo neke male nade. Pitali smo se gdje je željena partizanska vojska, jer ima već više dana da je Brod zauzet. Za nekoliko dana moraju već biti tu. Samo da dođu, pa da naglo navale na Jasenovac. Mnogi bi se mogli spasiti. Nekoliko dana kasnije pripjelo je nekoliko vagona zatočenika iz Lepoglave. Bili su ugurani na industrijski kolosjek u logor Ciglanu, no nisu pušteni van. Ostali su tako dva dana u vagonima bez hrane. Sutradan smo doznali da su svi odvedeni preko Save i Ubijeni. Sada smo već bili sigurni da nam nema spasa. Ako partizani ne stignu naglo, svi smo izgubljeni. Naša nervoza je već dostigla vrhunac. Šetali smo se gore dole kao životinje u kavezu. Neki su samo buljili u sebe, jer nam je mozak prestao raditi.

Subota. 21. april 1945. godine.

Kočijaš je trebao doneti našu porciju hrane za četiri dana, ali je nije dobio. Loš znak. Izgleda da nas hoće izgladniti, da budemo iznemogli, da ne bismo mogli dati otpora kada budu došli po nas. Dočuli smo da su u Ciglanu već nekoliko zatočenika izvršili samoubistvo. Bolje se ubiti nego od ustaša se dati klati ili baciti u vatru. Navečer kod spavanja vidjeli smo da nam nema Juliusa Grünvalda iz Zagreba. Mislili smo, ako je pobjegao, neka mu bude na sreću, unatoč toga što je ujutro čitana zapovjest, da ako jedan pobjegne, deset će biti strijeljano, barem se jedan spasio. Ali ustaše su počele tražiti i siromaha su pronašli. Za jedan sat više nije bio među živima. Odveden je kolima na Ciglanu. Neki vele, da je još kod nas u Kožari ubijen. Svi smo mi legli, ali spavati nije mogao ni jedan. Mnogi od nas su mislili kako da se sami ubiju, ili kako bi bilo da se pokuša bježati.

U to su se čule velike detonacije, te pucanje iz puškomitraljeza. Svi smo znali da se to čuje iz Ciglane. Izgleda da se tu nešto moralo desiti. To je potrajalo cijelu noć. Bili smo svjesni da su ustaše osjetile da je partizanska vojska blizu i da su rešile da unište sve što im je pod rukom zajedno sa zatočenicima. Nismo se prevарили. Osvanuo je 22. april. Prije podne smo čuli da su saopćili Silviju Alkalaju, našem organizatoru i nadgledniku, da će se Kožara premjestiti u Sisak, pa će navečer u 8 sati doći kamionom da nas odvedu u dva puta.

Znali smo šta nas čeka. Kod nas je spavanje bilo uvijek u 9 sati, a sada oni u 8 sati dolaze da nas odvedu na Gradinu, da bi nas ubili. Nešto se mora poduzeti. "Si-Si" Alkalaj iz Zagreba, profesor Demajo iz Visokog, hemijski inženjer, Simon Bittel, Miro Auferber iz Osijeka,

zamjenik Alkalaja, te drugi naši prijatelji se dogovore da se organizira da se cijeli logor (mislim da nas je bilo 130-140) pobuni i pokušamo bjekstvo, pa makar se i svaki deseti spasao. Profesor Demajo je napravio ekrazit. Dogovoreno je bilo tako, da pošto ustaše dodju po nas u 8 sati, moramo barem pola sata prije izvršiti pobunu. U 8 sati je i smjena straže. Rešili smo i to, da se živi nećemo njima predati. Tako je profesor Demajo napravio otrov. Pokus sa psom je uspio, jer je nakon 15 minuta izdahnuo. Sada je svaki dobio malu flašicu da u krajnjoj opasnosti ispijemo. Dogovoreno je da će se na zapovjedništvo baciti ekrazit, da se straža onesposobi, da će se žica na ogradi prema šumi na sjevernoj strani odrezati i da će se bježati kud se bude moglo. Večera je bila u 6 sati. Naša zadnja večera u logoru. Niko nije imao teka za jesti. Zatim se svaki obukao kako je mislio bježati. Doktor Neumann, star preko 70 godina i Avram Atijas, zvani "Tiu ami", riješili su da će ispiti otrov čim čuju detonaciju. Vrijeme se približavalo, a na našu nesreću straža koja je trebalo da se smeni u 8 sati već je došla. Sada je bilo pola osam, mjesto 3 stražara bila su sada šestorica, ali se duže nije moglo čekati. Trebalo je prijeći na djelo. Stanje je bilo vrlo napeto. Odjednom se čula velika detonacija iz zapovjedništva. Bittel je bacio unutra eksploziv. Po drugoj verziji, on je sam uneo i bacio. Tamo su bili Božo Gjerek, poručnik - zapovjednik i Svagusa, zastavnik, njegov zamjenik, Mato N., drugi zamjenik i Andrija, državni majstor, svi su poginuli.

Za to vrijeme je Miro Auferber sa sjekirom ubio naj snažnijeg stražara i oduzeo mu pušku "askericu". Istovremeno se odsjekla žica na ogradi i počelo se bježati. Tibor Löbl, rodom iz Djakova, trebalo je da ubije motikom stražara u bašti, ali ga je stražar primjetio i ubio. Kod glavne kapije nije se moglo ništa učiniti jer su tamo bile tri ustaše na straži, te nam nije preostalo drugo nego da svi bježimo na sjevernoj strani prema željezničkoj pruzi, prema šumi tamo gdje smo žicu presjekli. Dok smo bježali ona tri stražara sa ulice su nas gadjali. Čim smo napravili deset koraka već nas je opazio stražar iz bašte i otvorio paljbu na nas. Ja sam trčao pored ograde susjedne bašte. U to su dotrčala i ona trojica koji su stajali kod glavnog ulaza, tako da smo sada bili bijeli sa obe strane. Oko 100 koraka od logora, već je nekoliko mojih drugova palo. Užasna je bila paljba koju su stražari stalno sipali na nas. Čudo je bilo spasiti se. Sasvim slučajno nas nekoliko nismo bili pogodjeni. Padali su i drugi naši drugovi, a nas nekoliko trčali smo sve dalje naprijed. Vidio sam Miru Auferbera sa puškom askericom koju je uzeo od ubijenog stražara, kako pokraj mene kleči i nišani na ona tri stražara. Dalje nisam ništa vidio. Prešli smo željezničku prugu, srećom u bunkeru nije bilo nikoga. Malo dalje je bila bodljikava žica koja se protezala oko Jasenovca, od mosta do mosta. Sretno smo je

prošli. U to smo opet čuli paljbu sa ceste koja vodi prema jasenovačkom mostu koji je blizu Novske. Između svih pedeset koraka je bio bunker. Opet se čula pucnjava prema nama. Iz pravca Krapljanskog puta gdje je isto bilo bunkera, također je otvorena vatra na nas. opet smo između dvije vatre. Trčao sam što sam bolje mogao. Sada se već pomalo smrkavalo. Vidio sam drugove Deutsch, oca i sina, i mog rodjaka Davida Günsa, svi iz Osijek, kako bježe. Stari Deutsch već je izgleda iznemogao jer ga je Güns držao za ruke i vukao. Do njega je bio njegov sin, jedva je disao. Ođjednom čujemo kako ustaše viču: "Prestani pucati", - izgleda da je jedan metak koji nas je promašio ranio kojeg ustašu s druge strane. Tako su samo s jedne strane pucali za nama. Prešli smo između nekih kuća i sa lijeve strane vidjeli dva bunkera. Srećom u bunkeru blizu nas nije bilo nikoga. Tako smo trčali dalje. Sada je već bio mrak. Naišli smo opet na bodljikavu žicu. Ovo je već bilo teže preći, ali uspjeli smo. Još malo pa će šuma. Već jedva dišemo. Stigli smo najzad do šume. Malo smo zastali, naišli su i drugi drugovi. Tu i tamo još uvijek se čula pucnjava prema nama, ali sve manje. Izbrojali smo se. Bilo nas je trinaest. Vjerovatno je bilo na drugoj strani još nekolicina koji su bježali. Dogovorili smo se kojim ćemo pravcem dalje bježati, jer tačan put niko od nas nije znao. Sada više ne trčimo, nego idemo brzim korakom naprijed, da budemo što dalje od Jasenovca. Gazimo u vodu i prelazimo jednu rječicu. Noge počinju boleti.

Prešli smo još jednu rječicu. Posle toga je bila jedna oranica. Mislili smo, neće biti dobro tu preći, jer će nas odati tragovi, ali ipak, tu je najbliži put do druge šume. Prešli smo oranicu, opet se čula pucnjava, te smo morali mijenjati pravac. Naišli smo na jednu veću rijeku. Mislim da je to bila rijeka Strug. Ovo već nije bila šala, tu smo gazili u vodi sve do pojasa. Kada smo tu vodu prešli bili smo već duboko u šumi. Unatoč toga što smo bili umorni, samo smo malo zastali, da se okupimo. Tako smo išli dalje cijelu noć. Iz daleka se čulo kako na cesti idu kola. Sad se vidjelo svjetlo iz daleka, krenuli smo naprijed desno, opet se vidjelo svjetlo. Šta to može da bude? Negdje se mora preći cesta, a po cijeloj cesti se čuju kola i kamioni koji idu prema Zagrebu. Kad smo se ipak donekle približili čuli smo njemački razgovor. Bili su to Nijemci koji su se povlačili prema Zagrebu. Tako smo išli uzduž ceste, po livadi, ali sve na desnoj strani prema Brodu. Već je počelo svanjavati. Cesta se morala preći da bi se došlo do druge šume. Došli smo do prve kuće jednog sela čije ime nismo znali. Tu je trebalo preći jedan mali most da bi se došlo do puta pa onda desno dalje u šumu. Ali na mostu stoji njemački vojnik. Kako ćemo? Ne ostaje drugo, nego da se vratimo uz rijeku i natrag u šumu, ali to je tako daleko, a već je jutro. Nismo znali šta da radimo. Ovdje ne možemo ostat. Negdje se moramo sakriti, ali nema gdje. U međjuvremenu četiri naša

druga su ipak uspjela da predju cestu. Ostali smo nas devetorica. Pošto je već bilo sasvim svijetlo nije preostalo ništa drugo, nego da se sakrijemo u šikaru kraj rijeke.

23. april 1945. - poneajeljak.

Legli smo tik uz rijeku. Bilo nam je jako zima, cijelu noć smo bježali, bili smo mokri, tresli smo se, zubi su nam cvokotali. Izuli smo cipele, izcjedili iz njih vodu. Oskar Müller je zapalio malu vatru unatoč toga što smo se dogovorili da ne pali. "Ugasi, zaboga", kažemo mu, "odaćeš nas". Smiruje nas, da ovuda nema straže. Malo smo se ugrijali. Za pola sata dim nas je izdao. Odjedanput, evo ti jednog ustaškog stražara sa puškom, približio se i izgledao kao da napasa dva konja. Medjutim bio sam uvjeren da je on dojašio, a da se drugi sakrio. Svi smo se uplašili. Počeli su naši da govore sa njim i rekli su mu da smo izbjeglice, no ipak smo mu bili sumnjivi. Tu se ne može ostati. Kuda ćemo sada? Doznali smo od njega, da je to Novska. Bože, cijelu noć smo bježali, pa smo tek pred Novskom. Sada su sedmorica naših otišli nazad prema šumi u pravcu Jasenovca. Engelsman iz Broda i ja smo išli naprijed prema selu. Oko pet stotina koraka od sela sakrio sam se u jednom žbunu, a Engelsman malo dalje u drugom. Riješili smo da ćemo tu ostati dok se ne smrači. Tako smo ležali ukočeno više od sata. Odjednom je naišla jedna žena sa sinom na kolima. Izgledalo je da su htjeli orati. No prvo su htjeli napojiti kornje i žena je sišla da zagrabi vodu, jedva tri koraka od mjesta gdje sam bio sakriven. S njome je na našu nesreću išao i njezin pas. Pas kao pas, njuška svuda i nanjuši mjesto gdje sam ležao i počne oko mene i oko drugog žbuna lajati. U početku nije bilo ništa sumnjivo. No, koliko god je puta žena dolazila dolje da zagrabi vodu, uvijek je pas oko nas lajao. Činilo nam se da smo izgubljeni. Sta da radimo? Mislilo sam da malo otrova nalijem na kruh i dobacim psu, bio bi gotov za deset minuta. Ali sam se okanio toga. Kako pas nije prestajao lajati, već je i ženi bilo sumnjivo. Uplašila se i odmah krenula kući. Kada su otišli izašli smo iz zaklona. Opet smo mislili da smo gotovi. Žena će vjerovatno prijaviti vlastima. Kuda ćemo sad? Engelsman je krenuo natrag prema šumi da nadje koji bolji zaklon, ali ja nisam smio ići natrag, nego tik uz rijeku krenem naprijed da potražim zaklon. Tako sam ostao sam.

Dok sam tako išao, prodje jedan čovjek, primijeti me, ali je pošao dalje. Već sam bio blizu jedno 200 koraka od prve seoske kuće. Tu na desnoj strani nadjem zaklon u uvali koja vodi od poljane do rijeke. Izgleda kao pritoka rijeke. Tu sam se sakrio, moglo je biti oko podne. Osjetio sam glad. Uzmem osušeni kruh što mi je bio u torbici. Polovicu sam bio razdijelio medju drugovima još jutros. Nekoliko komadića mi je još ostalo sa ko-

madićem slanine koja je bila vrlo slana. Nešto sam jeo, ali sam izračunao, da sa tako malo hrane mogu izdržati najduže tri dana. Podne je prošlo u miru. Samo mi je još uvijek bilo zima, a noge su mi bile mokre. Odlučio sam da tu ostanem dok se ne smrači. Ako se i danas na večer Nijemci budu povlačili, nekako ću morati pobjeći. Cijelo poslije podne čuo sam puškaranje iz jasenovačke šume i iz šume u koju su se jutros vratila moja četiri druga. Ležeći tako mislio sam kako do Osijeka pješke nikako neću stići, ali ni do Broda, već samo nekako da izdržim dok naša vojska ne stigne, a mora da već nije daleko, jer smo već u logoru doznali da je zauzela Brod. Mislio sam, kako bi bilo, da zakucam na jednoj kući i da zamolim domaćicu da me skloni na tavan i da me hrani samo toliko da ne umrem, pa ako dodje naša vojska, onda bih ja rekao da su mi oni spasili život, pa bi i oni bili spaseni. Takve i slične stvari su mi padale na pamet, samo da se spasem. Moglo je biti oko 8 sati navečer, kada se opet čulo puškaranje. postajalo je sve jače i jače i čulo se sve bliže. Valjda me nisu opazili. Ili me je onaj čovjek prijavio da se tu neko skriva. Možda gone mojih sedam drugova koji su se sakrivali nedaleko. Blizu mene je vodila neka pješačka cesta odakle čujem kako stražar više prolaznicima: "Stoj!" Pucaju i dalje, sve bliže do mene i odjednom čujem kako fijuću metci kraj moje glave jedan za drugim. E, gotov sam. Nemam spasa. Ili će me ubiti, ili će me opkoliti i uhvatiti živog. Ali, živ se neću predati. Zavjetovali smo se da se živi nećemo predati u njihove ustaške ruke. Puškaranje je prestalo. Vjerovatno su me opkolili. Bio sam van sebe, živci su mi sasvim popustili. Izvadim bočicu s otrovom. Zbogom prokleti živote! Dosta sam se napatilo četiri godine u logoru. I onako sam sve svoje izgubio, pa neka ginem i ja, rekoh sebi isпивši otrov. Osjetim djelovanje u stomaku, u glavi i u grlu. Mučno mi je, ali otrov ne djeluje. Čekam da zaspim za uvijek, ali san ne dodje. Sada, tako slab počnem povraćati. Malo sam došao k sebi, još živim, još me mogu uhvatiti živog! No samo se živ neću predati ustašama jer te oni režu i kolju, samo to ne. Izvadio sam žilet što sam još zimus stavio u džep, u slučajju da me odvedu, da se sam ubijem. Sad je to dobro došlo, počeo sam rezati žile na desnoj ruci, ali nemam snage u lijevoj ruci. Onda sam sa desnom rukom počeo rezati lijevu. Tu je već bilo više snage, ali je žilet, kojeg sam imao još od početka logorovanja, bio dosta tup. Onda sam uzeo nož i koliko sam imao snage počeo sam rezati dalje. Tu je već počela curiti krv i mislio sam da sada već mogu doći po mene, jer će mi za pola sata toliko krvi iscuriti da ću već umrijeti. Bio sam jako malaksao i bilo mi je tako mučno. Nakon kratkog vremena vidim da ustaše ne dolaze, pa sam riješio da izađem, pa neka me strijeljaju i onako već jedva dišem. U ovom stanju sam već jako želio smrt. Ali, nisam htio da znaju koga su ubili pa sam izvadio svoju papirnatu lisnicu gdje sam imao moje najdragocjenije

slike. Napisao sam na poledjini slike moje kćerke kako je Luburić izdao naredjenje, i na kakav zločinački način su nas ustaše likvidirale i poubijale cijeli logor, pa ako će nekada neko to da nadje, neka svijet zna ko su i šta su radile ustaše. Teško mi je bilo opisati, ali sam ipak kako tako napisao. Imao sam nekoliko dopisnica što sam dobio odgovore od mog šogora Mirka Ungara iz Osijeka. Izašao sam iz žbunja sa torbicom na leđjima i hodao čekajući da padne mrak. Došao sam do prve kuće, vidim da se i danas Nijemci povlače. Oni se povlače samo noću. Prešao sam ogradu i našao se u jednom dvorištu. Hvala bogu, tu nije bilo psa, jer bi inače lajao. Otvorio sam vrata koja vode na ulicu i uporedo sa Njemcima, koji su se povlačili, išao sam cestom. Lijeva ruka još je prilično krvavila. Niko me ne zaustavlja, a ja idem uz Nijemce. Izgleda da su me smatrali za izbjeglicu. Ali, očajnom primjetih da tu ima i mnogo ustaša u domobranskoj kapi. Cim sam vidio ustaše, uplašio sam se i pobjegao preko ceste i preko jednog dvorišta kroz baštu u njivu, a odatle u susjednu šumu. Sada sam već opet dobio volju za život. Požalio sam što sam ostavio slike. Oprao sam krvave ruke, malo se napio vode, ali jedva sam mogao gutati. Pojeo sam komadić kruha. Šjeo sam i odmarao se da bih dobio malo snage. Nakon sat odmora krenem dalje, prema šumi. Išao sam cijelu noć vrlo lagano i oprezno. Noge su me jako boljale. Ponekad se čulo puškaranje. Pred zoru sam potražio neku šikaru, ali je tu nije bilo. Šuma je bregovita, krenem kroz nju, naidjem na mali jarak i tu legnem i zaspim.

24. april - utorak

Slabo sam spavao, jer mi je bilo jako zima. Preko dana me uplašio neki krik. Bile su to dvije srne koje su trčale prema meni. Možda su htjele da dodju gdje ja ležim, ali sam digao glavu i one otrče dalje. U toku dana sam čuo još neke glasove, neki ljudi su razgovarali. Samo sam molio Boga da ne krenu gore do mene, jer se bolje nisam mogao sakriti. Navečer sam potražio jedan štap i pošao dalje kroz šumu. Došao sam do neke vode i tu se napijem da bih utolio glad. Oko ponoći legnem na zemlju i štap metnem tako da sutradan znam kojim pravcem treba da idem. Probudio sam se još prije svitanja. Izdaleka se čulo lajanje pasa. Pošto ne znam put, krenem u pravcu lajanja. Do zore stignem pred selo Brestac. Tu sam našao letke što su bacili Anglo-Amerikanci.

25. april - srijeda

Pred selom sam, jako izglađnio. Pojeo sam zadnji komadić kruha. Ono malo slanine držao sam kao zadnje. Sada su mi ostale samo mrvice. Od umora sam opet legao i zaspao. Probudio sam se negdje oko podneva. Izašao sam do njive i opazio seljaka kako napasa kravu. Na glavi je imao šešir. Ako mislim dalje živjeti trebaće mi nešto hrane. Kako da

sebi pomognem? Put ne znam. Moralo bi se za put raspitati. Možda taj seljak nije ustaša, pa da pokušam da mu se približim. Odlučim se pa šta bude. Dodjem do seljaka: "Dobar dan" - "Dobar dan". Stari se isto tako uplašio od mene, koliko ja od njega. Pitam ga gdje sam. On mi kaže da sam kod sela Brestače. Čekam da me starac zapita odakle sam, ali on ništa. "Zbogom", kažem mu i krenem dalje ka šumi. Ali ja nisam samo to htio, nego sam htio i nešto za jelo. Zbog nepovjerenja prema seljaku, bojao sam se. Nakon pola sata opet se riješim. Sada ću zatražiti nešto za jelo. Vratim se opet k njemu i kažem mu: "Hej, čiča, evo me opet do vas. Vi mene ni ne pitate odakle ja idem". On odgovori: "Sinko, sada je sve opasno i ja gledam da što manje govorim". Onda mu ja ispričam kako ja bježim iz logora. On veli da je i njegov sin bio u logoru i da je bio otpušten. Sretan čovjek. Zatim sam zatražio nešto za jesti. Čiča se pravio ili je bio gluv, izgleda nije me odmah razumio. "Kruha" - rekao sam mu ja kasnije u uvo - "ako je moguće". Veli, da daleko stanuje i da je jako opasno, ali da budem kod onog drveta - i prstom pokaza na jedno drvo - da će mi donijeti nešto jesti. Ja se unaprijed zahvalim i odem malo dalje, tako da me ne mogu vidjeti i tu od umora zaspim. Kad sam se probudio sjeo sam i čekao. Dugo sam čekao, ali starac nije došao. Izgleda da se plašio donijeti, da ga ne uhvate. Tako sam ja ostao sa mrvicama i sa ono malo slanine i sačekah da se smrači. Navečer uzmem pravac kroz šumu. Išao sam šumom umoran i gladan. Opet sam se napio vode da mi stomak ne bude prazan. Malo sam jeo od slanine. Hodao sam cijelu noć, još uvijek sam bio u šumi. Kao da sam u Africi. Izgleda da ovdje još ljudska noga nije kročila. Primjetio sam prvi put i zmijske. Od umora sam ipak legao, tek da se malo odmorim, jer sam se bojao da zaspim zbog zmijske. Ustao sam kad je već trebalo da nadjem nekakav izlaz iz šume. Na moju nesreću, izgubio sam orijentaciju, sad baš ne znam ni pravac. Gledam mjesečinu, znam da ona prati sunce prema zapadu. Onda sam uzeo suprotni pravac. Išao sam dugo, a još uvijek sam bio u istoj šumi. Pomislio sam ako tu umrem biću heroj kao što su bili mnogi istraživači u afričkim prašumama. Odjednom, pa bilo šta bilo, razderem se: "Upomoć!", ali nikakvog glasa. Tako sam koračao još dugo dok nisam opet čuo lajanje pasa i kako kola prolaze cestom. U mraku i tišini iz nevjerovatne daljine se dobro čuju glasovi. Tako sam išao u tom pravcu. Odjednom sam se našao na kraju šume. Počelo je svitati. Dosta daleko, primijetim opet jednu malu šumu. Sad sam se malo požurio i kroz poljane i oranice stigao sam tik pred zoru u tu šumicu i potražio zgodno mjesto da se sakrijem.

26. april - četvrtak

Na rubu male šume tekla je, bolje reći stajala voda. Tu sam se napio vode. U blizini je bilo i nešto šikare, pa sam se tu sakrio, ali ne baš najbolje. Ako tu prodju, mogu me opaziti, ali šta ću, boljeg nije bilo. Ta-

ko sam ležao tu već čitav sat, kad odjednom čujem pucanje prema meni. To je bio stražar - ustaša, koji se na moju sreću nije približio šumi, već je samo opalio desetak hitaca u njenom pravcu. Dva metka su prošla dosta blizu mene, jer sam dobro čuo kako fijuću iza moje glave. Dalje sam mirno ležao sve do oko 6 sati poslije podne. Najednput sam čuo slabe korake. Jedna djevojka je prošla kraj mene. Ostao sam ukočen. Mislim da me nije opazila, išla je do vode, činilo mi se da pere noge. Mislio sam da krenem dalje, ali se ona vratila natrag i ja sam se od straha opet ukočio. Bože, valja me nije primijetila, pa da me prijavi. Bio sam jako zaplašen. Malo kasnije primijetim kako jedan vojnik, Švaba, dolazi sa istom djevojkom. Izgubljen sam. Na jedno deset koraka do mene oni sjednu i počne udvaranje. Mora da sam blizu sela, a da nisam ni primjetio. Izgleda da je ovo mjesto za sastanak ljubavnika. Sve sam dobro čuo jer je Švaba dobro znao hrvatski. On hoće, a ona se protivi. Vojnik je ljubi, a ona: "ne dam, pa Bog, svi samo hoćete, a niko me neće za ženu, ne dam pa Bog". Ali izgleda da joj je ipak omekšalo srce, već je malo popustila. E, pomislim, da me sad primijete, taj bi vojnik od bijesa od mene napravio paprikaš. Odjednom, taman što su se ljubavnici primirili, evo ti jednog drugog vojnika i zove ovoga na njemačkom i reče mu da neka odmah dodje, jer za pola sata imaju pokret. Ovaj od bijesa nešto promrmlja. Otišli su. Hvala bogu. Ne prodje ni 20 minuta, kad evo ti iste djevojke sa jednim drugim vojnikom, isto Švaba, i čujem kako vojnik kaže: "Hoćemo li?" a ona veli: "Ne tu, malo dalje". Nije potrajalo 10-15 minuta, a djevojka je opet prošla kraj mene, došla do vode i tu se prala. Sad mi je bilo jasno da kad je prvi put išla do vode isto se prala, a ja sam se iz te vode jutros napio. Polagano se smrkavalo, čekao sam još oko osam sati, jeo nešto slanine i mrvice, ali vode više nisam pio.

26. april - na večer

Izlazeći iz zaklona osjetio sam glad, ali nisam imao više ništa za jelo. Od dva dekagrama slanine, što je bio moj imetak, više ništa nije ostalo. Pošto je tu nekakvo selo, odlučio sam da se opet predam sudbini, pa šta bog da. Kroz poljane sam se približio kućama i riješio da tu zakucam kod jedne familije, ako još ne spavaju. Ali, kako ću znati da li su još budni kada je svuda zamračeno. Odjednom primijetih slabo svjetlo. Stigao sam do njega, zavirio i primijetio da je to štala. U isti mah zaustavi me njemački vojnik. Zapitao me šta ja tu tražim i ko sam. Ja sam se uplašio ali mu samo rekoh da tražim gazdaricu, želim nešto za piti i za jelo jer sam gladan. Vojnik je bio nepovjerljiv; opet me je upisao otkud ja ovdje. Naredio mi da krenem s njim u komandanturu. Eh bože, izgubljen sam! Primijetih kako opipava svoj revolver; ja sam krenuo naprijed sa štapom, šepajući. Cipele sam bio skino, vezao ih i prebacio preko ramena jer su mi bile jako

teške i tako sam išao u čarapama. Stigli smo u komandantu ru. Tamo su me pitali na njemačkom ko sam, šta sam i odak le sam. Rekao sam da bježim iz logora. Oni su me opet pitali koliko sam bio u logoru. Ja im odgovorim: "Od 1941. godine". "Zašto bježiš?" "Jer je loš postupak i biju nas" "Zašto si bio u logoru?" "Jer mi je otac Židov, a mati Ma djarica" (draga majko, oprost mi!) i rekao sam da sam gladan i žedan i ako imaju nešto za jelo da mi daju. Do bio sam malo čaja, a za jesti nije bilo. Još su me pitali kuda bih išao. Rekao sam da bih ja išao za Osijek. Rekoše da ne može. Onda ja rekoh: "Za Brod". "Ne može". Ja sam znao zašto ne može, tamo je već naša vojska. Onda sam rekao: "Do Rajića". Vele mi da je to teško ali saznah da sam kod Novske. Oh, bože, ja sam još prije tri dana pošao iz Novske, pa sam još uvijek tu! Skoro sam se srušio. Bože, pomislih, ako bog hoće nekoga da kazni, oduzme mu pamet. Sad sam ih molio da mi promjene cipele i da mi daju jedne lakše. To nisu htjeli. Zatim sam ih zamolio da me puste da idem dalje, našto su me na moje najveće čudjenje pustili i rekli da ne idem (onuda, jer može stražar da me ubije. Kao strijela sam izašao iz te sobice ne gledajući ni lijevo ni desno i u uzbuđenju prešao ulicu, što nisam smio. Krenem prema najbližoj šumi. Tu sam umoran od uzbuđenja, od gleda, skrhan, legao u sredini šumice, u jednoj žbunu. Čuo sam pucanje, bojao sam se da ne naidje koja straža, ali sam od hladnoće zaspao.

27. april - petak

Kad sam se probudio bio je još mrak. Krenuo sam dalje, ali ne znam kuda. Jest i više nemam. Stigao sam do drugog kraja šume. Tu sam čuo kako prolazi voz preko mosta. Bože, pa ja idem sve više natrag! Preko puta je jasnovačka šuma gdje smo išli sjeći drva za logor Kožaru. Požalio sam što nisam umro kada sam prerezao ruke. Da je bio samo malo oštiji nož, mogao sam presjeći vene i sad više ne bih patio. Šta ću i kuda ću? Krenem natrag da bih izašao iz šume dok je još bilo malo mraka. Stigao sam do ceste i ušao u šikaru kraj nje. Neka kola su prošla kraj mene, ali na sreću nisu imali psa. Čekao sam preko cijelog dana dok se nije dobro smračilo. Kad sam izašao iz šikare primijetih nekoliko kuća. Rješim se da pokucam na jedna vrata. Samo da ne naidjem na ustaše! Šepajući došuljam se do jedne kuće. "Ko je?" upita neko. Rekao sam da idem iz logora, da sam gladan i molim ako imaju šta za pojesti. Seljak, visok, povede me unutra. Tu mu se izjadam, kažem mu sve kako bježim od 22. aprila i kako sam nesretan jer ne znam put pa sam na istom mjestu. Dao mi je mlijeko sa kruhom, lijepo me je primio. Žena i dijete su ostali u krevetu. Moglo je biti oko pola 11 navečer. Onda ga zamolim ako može da me sakrije na tavanu, jer naša vojska mora da je već blizu, pa bi preko mene i oni mogli biti spase ni. Ali se seljak bojao, jer su kod njega više puta ulazili vojnici, te me je odbio. Zamolih ga da mi napuni torbi-

cu s kruhom da bih mogao nekoliko dana živjeti, a da ću mu zato dati moje gojzerice, koje su vrijedile oko 700 hiljada kuna. Ono malo kruha što je imao dao mi je, a cipele nije htio da primi. No, ipak sam mu ih ostavio. Neka ga bog blagoslovi. Primio me je lijepo, izveo me je iz kuće i pokazao mi je put. Krenuo sam prema Rajiću. Po seljaku, kako mi je pokazao put, trebalo bi cestu ponovo da predjem kod Novske, tamo gdje sam ostavio fotografije. No morao bih dvostruki put da prijedjem, zato riješih da sa sjeveroistočne strane prijedjem Novsku i onda ponovno u šumu. Došao sam do prve kuće sela. Tu me opazi pas i zalaja. Otišao sam onda lijevo, tu je kapija bila zatvorena i nisam mogao prijeći cestu. Krenem opet natrag, opet na lijevo, morao sam tražiti ulicu koja vodi prijeko. Našao sam put i taman da predjem, čujem korake i razgovor. Išle su ustaše. Ja se sakrijem kod drveta, tik uz jednu kuću. Čujem kako seljak u kući kašlje. Kad su ustaše otišle, ja oprezno prijedjem ulicu, odvalim malu ogradu od daske i nađjem se u susjednom dvorištu. Prešao sam ogradu i brzim korakom krenuo ka šumi jer je uskoro trebalo da svane.

28. april - subota

Bilo je jutro, ali sam još tražio mjesto gdje ću malo zastati. Hodam dalje, a kiša je počela padati. Vidim u šumi jednu osamljenu kuću, no obišao sam je, jer nisam znao da li je prazna. Podjem dalje, ali nigdje zgodnog mjesta da legnem. Krenem natrag. Sad su me noge već toliko boljеле da sam jedva išao. Noge mokre, bez cipela sam. Uzeo sam u obje ruke štap i tako sam hodao. Došao sam do kuće, došunjabo se i vidio da nema nikoga. Odvojeno je bila mala štala. Ušao sam u nju i zaspao. Kad sam se probudio bilo mi je zima, tresao sam se, a zubi su mi cvokotali. Tražio sam po štali i našao neki lonac. U njemu sam nakupio malo kišnice i prvi put sam oprao rane na ruci i lice. Izvadio sam postavu iz rukava i uvio noge. Zatim sam ušao u kuću. Tu je bilo sve porušeno, ormar i jastuci ležali su na zemlji. Našao sam komadić pokrivača pa sam ga uzeo. Našao sam i ljuske od sjemena, sakupio ih i jeo sa kruhom. Kiša je prestala i krenuh dalje. Nakon hodanja oko dva sata, ne znam kako, nadjoh se opet pred istom kućom. Baš sam nesretan! Popeo sam se na jedan brežuljak odakle sam mogao vidjeti na daleko selo. Mislim da sam vidio selo Rajić. Čak sam vidio i željezničku prugu. Znao sam da će mi biti teško, jer moram ići preko brežuljaka, ali sam barem vidio susjedno selo.

29. april - nedjelja

Primijetio sam još nekoliko praznih kuća. U svakoj sam vidio razne prnje, ali nažalost ništa za jelo. U jednoj sam našao škaniclu sa malo graha. Šta će mi to? ostavih. Zatim sam našao jedan opanak i jednu neparnu papuču, ali sam ih ipak obuo. Pošao sam dalje pravcem koji sam odredio. U daljini primijetim njemačkog vojnika. Sklo-

nio sam se brzo dolje nadesno tako da me ne vidi. Na oranici sam našao bijeli luk zaostao od lani. Samo sam dva komada iščupao jer sam se žurio da me ne vide. Prešao sam jedan potok, zatim uz brežuljak pa opet dolje na oranicu. Selo više nisam vidio ali smjer sam znao. Bio je već dan kada sam stigao na vrh jednog brijega. Dalje više nisam išao, jer je već dan, može stražar da me primijeti. Legao sam malo u šikaru. Kad se smračilo, pojeo sam nešto i pošao dalje. Došao sam do jedne pruge. Izgledalo mi je da tu ima rudokopa. Išao sam jednim dijelom paralelno s prugom. Bilo je vrlo oblačno i sasvim mračno. Skoro se ništa nije vidjelo. U želji da idem u odredjenom pravcu, skrenuo sam u jednu uvalinu gdje sam bio opkoljen bregovima i tu sam izgubio orijentaciju. Ne vidim dalje od lo metara. Gazio sam kroz šikaru i približio se kraju uvale, a tamo je strmina pa ne mogu gore. Šta da radim? Umoran sam. Da li tu da legnem i sačekam jutro? Sad sam opet izgubio put. Krenuo sam natrag. Čitav sat mi je trebalo dok sam našao željezničku prugu. Ne znam kuda vodi. Ne znam gdje sam. Da li da idem natrag kako pruga vodi? Krenem, hodam već dugo, još uvijek natrag. Čujem glasove i zastanem. Izgubljen sam, ako su ustaše. Glasove čujem sve jače. Javiću se. Pređaću se sudbini, jer nemam izlaza iz ove uvaline. Bila su to dva njemačka vojnika. Kad su bili pokraj mene i opazili me, njemački im doviknem: "Soldaten!" "Ko je tamo", pitaju oni. Rekao sam da sam izgubio orijentaciju i da ne znam kako se ide u selo. Nisu me pitali ko sam, nego su mi pokazali put u selo. Kako oni krenu dalje, ja za njima, ali sam pomislio, ako idem za njima, to znači da idem natrag. Ako ću ići onim putem odakle su oni dolazili, onda idem naprijed. Zaostao sam, okrenuo se i pošao naprijed uz brdo. Mjesečina je malo osvjetljavala put. Na brdu nije bilo drveta, samo malo šikare. Došao sam do vrha i tu naišao na ostatak jedne protivavionske bitnice. Od umora sam legao na zemlju i malo spavao. Bilo mi je jako zima. Preko cijele noći čuo sam pucanje topova. Činilo mi se da front nije daleko. Poslije nemirnog sna ustao sam, mjesečina je sada bila čista i sve se dobro vidjelo. Produžiću put dalje. Moglo je biti oko 3 sata ujutro. Tako sam hodao dalje desnom ivicom šume. Ne smijem se udaljiti od šume, jer će skoro svanuti i moraću se opet sakriti u njoj. Ne daleko sam vidio i kuće. Pomislio sam da će to biti selo Rajić, koje se nalazi između Novske i Gradiške. Već je zora, pa riješih da se sakrijem u šumi. Ali, nažalost, u šumi je samo drveće bez šikare. Nema gdje da se sakrije, a već je jutro. Čuju se glasovi iz sela. Na samom kraju šume i livade, koja je udaljena od prvih kuća otprilike loo metara, vidim na samoj njivi jedan žbun. Drugo mi nije preostalo, nego da se tu sakrijem. Samo da ne dodje ovuda koji seljak sa psom, jer sam onda izgubljen. Legnem u žbun i tu opazim jedno ptičje gnijezdo. Možda to nije od običnog vrapca, pomislih, jer oni ne prave gnijezdo u šikari. U gnijezdu su bila tri jaja. Jedno sam slučajno zgnječio,

a druga dva sam pažljivo ispio. Legao sam da spavam ali nisam mogao da zatvorim oči.

30. april - ponedjeljak

Ujutro čujem kako se neko približava. To je bio ustaša - stražar, išao je iz šume u selo, na četiri koraka od mjesta gdje sam se ja bio sakrio. Tako sam se uplašio da mi je dah stao. Kako sam tako nesretno našao baš ovu šikaru. Ustaša prodje. Nije me primijetio, ali ja sam njega dobro vidio. Nije prošlo ni pola sata, kao da sam bio proklet, na šest koraka od mene naišli su iz sela njemački vojnici i išli u šumu da sijeku drva. Išli su po dvojica ili trojica. Poslije pola sata su se vraćali. U međuvremenu sa lijeve strane prolazili su ustaše koji su se mijenjali na straži. Molio sam Boga samo da ne dovedu sa sobom kakvog psa, jer bih onda bio izgubljen. To je potrajalo čitav dan. Cijeli dan sam bio u strahu, ležeći ukočen, bojeći se, jer najmanji pokret je mogao da me izda. Kad se smračilo izašao sam iz zaklona i laganim korakom se približio kućama. Sve u strahu da me ne vide, pravio sam po četiri pet koraka i zastajao. Čuo sam kako njemački vojnici razgovaraju i idu na spavanje. Kod jedne kuće opazim svjetlo, došuljam se i vidim da je prozor malo otvoren, čujem kako stariji ljudi i žene razgovaraju. Pomislilih u sebi da su ovdje starci i da nema ustaša ni njemačkih vojnika, pa sam riješio da udjem, pa šta bude. Zakucah. "Ko je?" - čujem glas. "Ja" rekoh, "idem iz logora, gladan sam pa vas lijepo molim nešto za pojesti". "Ajte unutra" reče gazdarica. Udjem u kuću sa dva štapa u ruci, na jednoj nozi papuča, a na drugoj zamotane krpe. Neobrijan već deset dana. Ne sjećam se da sam u životu vidio prosjaka koji je gore izgledao od mene. Dobio sam žgance, što je preostalo od večere. Najeo sam se i tada sam morao ispričati događaje iz logora i bjekstvo. Rekao sam im sve - da bježim i da sam židov i da glađujem već deset dana i da sam već toliko iscrpljen, da osjećam da neću moći dalje izdržati i molio sam da me smjeste negdje. To je već bilo malo teže, jer su se svi bojali vlasti, jer ako doznaju, sutra mogu svi visiti. Zato me žena pošalje u drugo dvorište u jednu zapuštenu štalu, koja je imala boksove udešene za spavanje. Iscrpljen, umoran, mokrih nogu, legnem da spavam. Bilo je to u selu Grabovcu.

1. maj 1945. godine - utorak

Sutradan, bilo je još malo mračno, počnem razmišljati šta ću danas poduzeti. Već sam se počeo dizati, kad sam začuo korake. Jedan njemački vojnik dodje do ulaznih vrata. Srećom, on sam pogleda unutra, i sa njegovom sjenkom zakloni svjetlo, tako da me nije primijetio, a ja se od strana tako okamenim da ni disati nisam smio. Kada je otišao, odšunjao sam se kod sinoćnje gazdarice.

Malo sam se kod nje ugrrijao, već se mlijeko bilo skunalo, pa sam dobio žrance sa mlijekom. Ali nadalje, reče žena. ne može mi ništa dati, jer su oni siroti, a u kući već hrani jednu porodicu iz susjednog sela koje su Nijemci ispraznili, pa su morali pobjeći. Kći gazdarice mi savjetuje da se prijavim njemačkim vlastima, jer se oni boje da će me neko vidjeti kod njih, a ako nisam prijavljen onda će oni biti kažnjeri. Sad šta da rađim? Torba mi je prazna; nešto mrvica što imam nije ni za ptice dosta. Ovdje u selu se kretati je vrlo opasno, jer je puno Nijemaca, a može biti i ustaških stražara. Predajem se sudbini. Idem se javiti njemačkoj komandanturi. Usput nailjem na ljude sa dva civilna ustaška stražara. Da oni mene ne bi zaustavili, odem ja k njima i zapitam za njemačku komandanturu. Malo sam se bojao da me oni odmah ne uhapsu. No, desilo se čudo. Kada su me pitali ko sam i kuda idem rekao sam da sam Židov i da bježim iz logora, a pošto su Nijemci zauzeli selo idem da dobijem njihovu dozvolu da mogu dalje da idem. Ovi su me samo pohvalili kako sam mogao pobjeći. I jedan od tih stražara čija je žena isto bila u logoru i nakon izlaska skoro umrla, savjetovao mi je kojim putem da idem dalje. Pošto sam vidio da mi sa njihove strane ne prijete opasnost, uđem u kuću pred kojom smo stajali i dobijem komad kruha. Onda odem do njemačke vlasti da se prijavim. Tamo je na sreću bila samo jedna žena koja mi reče da gospoda još spavaju, da dođem poslije 9 sati. Izašao sam i ušao u jednu kuću. "Dobro jutro" - "Dobro jutro". "Lijepo vas molim za komadić kruha. Gladan sam". - "Sinko moj", odgovori mi stari čiča, "kruha nemam ni ja, jer sam i ja tek jučer došao kao izbjeglica iz našeg sela, nego sjedni pa pričaj oti kuda si". Kad sam ja sve ispričao, stari ode u baštu i donese mi luka. Imao je preko 70 godina, a žena još starija od njega. Kad je vidio kako sam bijesno obućen, dao mi je par njegovih cipela. Kod njega sam se malo odmorio, previo sam rane na ruci. Iskoristio sam i ostao kod njega cijelo prije podne. Stari i ona su me upozorili da moram biti jako obazriv šta govorim i da ne smijem da kažem istinu, ne smijem oti kažem da sam Židov i da bježim iz logora. Ja sam htio ostati kod njega sve do večere, pa u noći ili da se sakrijem na tavanu ili da idem dalje, jer sam imao neki osjećaj da se naša vojska sve više približava. Osim topovske paljbe što se čije-li dan čula, drugo ništa nije bilo. Ali su se već i oni plašili, da može neko od vlasti da nailje, pa mi stari savjetuje da se sada prošetam pa tako da svratim u koju drugu kuću, pa da se i tamo malo zadržim i da ću tako dočekati veče. Na tavan me ne smije smjestiti nikako, ni za milione. Keni se sada već nije išlo u njemačko zapovjedništvo, nego se oprostih od staraca i zahvalih se za cipele. Izašao sam na ulicu, nisam znao da li ću na lijevo ili na desno. Već je podne i gladan sam, moram jako paziti u koju ću kuću ući, jer u mnogim kućama ima Nijemaca. U jednoj kući uobijem ručak i kruha i nije preostajalo drugo, nego da skupim kruha za dva dana pa opet u šumu. Ručak

sam pojeo, a kruh sam stavio u torbu. Kada sam ušao u drugu kuću tu sam isto to dobio, ali od straha jedva sam mogao jesti. Naime, bio je otac kod kuće, koji je bio ustaša, stražar. "Odakle si pita me. Ja mu kažem da sam iz Broda. (Drugi put lažem). "Baš iz Broda?", pita me. "Jest", odgovorih. Kruh metnem u torbu, a supu progutam. "Zašto se ne obriješ", kaže on "izgledaš kao partizan". Na to ja nisam ni znao šta da odgovorim, jer sam mu postao još sumnjiviji, ali srećom dalje me nije pitao. Izašao sam i sada išao sredinom ceste prema Novskoj. U to čujem kako jedan Nijemac drugom kaže, "Der muss ein Spion sein" (ovaj mora da je špijun). Samo da me ne zaustave, jer inače sam gotov. Požurim korake i u zgodnoj prilici počnem da bježim gore u šumu.

2. maj ujutro 1945. godine

Spustio sam se u jedan jarak. Dobro sam kamufliran. Spavao sam, ali hladnoća me probudi. Počnem razmišljati. Zao mi je da nisam jučer popodne potražio mjesto gdje sam prije dva dana spavao u onoj zapuštenoj kući u šumi, jer je tamo bila i posteljina, pa ako već trebam poginuti barem bi se jednoć ispavao na mekanom. Šta da radim, nisam dosta pametan. Ne preostaje mi drugo nego tu da izdržim još jedan dan i noć, dok mi zaliha kruha traje. Počne padati kiša i ubrzo sam bio potpuno mokar. U očajanju riješim da se opet predam sudbini. Mislim, ako me uhvati stražar, taj će me odvesti na saslušanje, sve dok bi me opet odveli natrag u Jasenovac. Za sve ovo vrijeme će naša vojska biti sve bliže i mogu u zadnjem času još biti spašen. Izašao sam iz zaklona. Nikada nisam toliko prokleo kišu kao sada. Idem u sigurnu smrt, ali ipak pazim da me koji stražar ne vidi. Nakon sat hoda, još uvijek po kiši, stignem na isto mjesto gdje sam prekjucer cjelog dana bio sakriven. Da se opet vratim? Idem malo dalje, potpuno sam mokar, opet nailazim na jedan žbunj i tu se sklonim, stojim i još uvijek se kolebam, da li da idem u Grabovac. U ovom žbunju sam dosta loše kamufliran. Izađjem opet s namjerom da se sakrijem u štali gdje sam jučer spavao. Idući tako ugledam u kolima ljude. U to čujem kako više stražar. Izgubljen sam. Ali, kad sam se približio, dah mi je prestao, to su bile vojničke kape sa semelom od partizana. Nisam smio očima vjetovati. Dok sam stigao na cestu, kolona ode. Ja udjem opet u jednu zapuštenu kuću, nadjem jedan poderani pulover, obučem ga i riješih da čekam slijedeću kolonu. Na putu vidim dve djevojke. "Kakva je to vojska?", one ne odgovaraju. Onda sam već znao da su to naši. Pričekao sam dok se nisu približile i druge čete. Od radosti zaplačem. U to mi se već jedan vojnik približavao. Ja mu kažem odakle idem. U to, na sreću, stigne budući komandant mjesta za Novsku. Prijatan čovjek, poručnik, odmah me okrijepi konjakom, te me preda jednoj bolničarki u kući jednog željezničara. Tamo mi ona previje ruke. Od ushićenja još nisam došao k sebi. Dobio

sam doručak, a sutra treba da se javim komandi. Sad sam se raskomotio i cijeli dan sam se grijao.

Ručak i večeru sam dobio od vojničke kuhinje skupa sa vojnicima. Poslije sam slatko zaspao na tvrdom ali suhom podu. Preko cijele noći je gorjela već.

3. maj 1945. godine

Ujutro sam ustao sa vojnicima. Oko 9 sati sam se javio komandi gdje sam dobio propusnicu za Osijek. Kad sam to imao u rukama, riješio sam da potražim moje dragocjene slike i karte koje sam 23. aprila navečer ostavio u šikari kraj Novske. Dugo je to selo, a ja sa bolesnim nogama. Nakon nekoliko sati stignem i nadjem sve na istom mjestu. Bio sam sretan. Poslije poane sam otišao na narodno veselje. Bio je lijep program sa plesom. Navečer sam bio kod jedne druge željezničarske obitelji. Kad sam zakucao na vrata, željezničareva ćerka me je odmah primila i pozvala me da udjem. Od kada sam otišao iz moje kuće, poslije četiri godine, to mi je bio prvi mekani bijeli krevet. Vrlo dobro sam spavao. Sanjao sam nešto ali sam zaboravio šta. Začnjih godina logorovanja, uopće primjećujem, da gubim pamćenje. Nakon doručka i slatke crne kafe, oprostim se od željezničarke i zahvalim joj. Izašao sam na ulicu i čekao da me neko poveze. Nadjem usamljenog kočijaša, on ide do Gradiške, pa sjednem u kola, ali nerado. Još nismo izašli iz sela, a vojska je rekvirirala kola za jedan sat. Ja sidjem sa kola da opet čekam. Naidju pet praznih kola. Idu ka Vinkovcima. Sjednem u jedna kola koja je vozio jedan stari čika i "zbogom Novska!" Na putu smo se sretali sa vojničkim kamionima i tenkovima. Ručali smo u selu Trnava. Drugari se svi interesuju kako je bilo u logoru. U tri sata stignemo u Gradišku, od Novske udaljenu otprilike 50 kilometara. U pola četiri smo pošli dalje. Radostan sam da idem sve bliže kući, ali me je i strah. Da moje neću naći, to znam, ali da me ne čeka i drugo razočarenje. Neću više da mislim na to, jer sam od tih misli već sasvim osijedio. U sedam sati stignemo u Novu Kapelu. Tu smo u jednom dvorištu kraj vatre večerali i čekali jutro za polazak.

5. maj 1945. godine

Nismo, zapravo, ni spavali jer smo u pola četiri trebali napojiti konje. Polazimo. Svjež zrak. U Garčin smo stigli u pola dva. Tu dobijemo još samo kruha sa masti za ručak. Pošto moj kočijaš ne ide u Vinkovce, već samo do susjednog sela, sidjem i odmarajući se čekam da me neko poveze. U tom naidje kamion, ja se popnem i u pola pet stignem u Vinkovce. Tu je sve živo. Mnogo vojske i mnogo civila. Tu sam već zapazio i lijepe žene, ali ja tako bijedno obučen, nisu me ni pogledale. Sa torbom i šepajući izgledam kao pravi prosjak. U parku pogled mi se

zaustavi na jednoj "posmrtnici" za Hitlera. Pročitao sam i slatko se nasmijao na duhovitom sadržaju. Šepam dalje prema stanici, na putu koji vodi za Osijek. Uхватim jedna kola koja me odvedoše do željezničkog doma. Tamo zamolim drugove, ako do navečer ne naidju kola za Osijek, da bih onda kod njih prenoćio. Oni pristaju, ali sam im opet morao pričati o grozotama u logoru Jasenovcu i kako sam uspio pobjeći. Svi su se čudili, a ja sam se isto čudio. Odmah su me počastili večerom. Zatim sam izašao na ulicu i nakon dužeg vremena naidju jedna prazna kola. "Kuda" pitam ja. "Za Osijek". "Vrlo dobro" rekoh i već sam u kolima. Onda mi kočijaš veli da ide za Ernestinovo. "Pa dobro" rekoh, "vozi, pa ću prespavati u Ernestinovu i biću opet bliže Osijeku". Kod sela Ostrva kočijaš primi u kola jednu obitelj koja se isto nakon četiri godine vraćala u Osijek. Imali su mnogo stvari. Dosta stisnuto putujemo dalje. Noć je, tišina je i malo me je strah. Još uvijek strepim, da nas ne bi iz koje šume iznenadile sakrivene ustaše. U pola dvanaest stignemo u Ernestinovo. Komesar nas pošalje u opštinu, gdje smo se smjestili. Ispraznimo kola, moje torbe nema. Malo mi je žao, ali sada sam već blizu Osijeka, pa ću do sutra izdržati glad.

U Ernestinovu smo spavali u opštinskoj kući, na podu. Unatoč što sam bio umoran, slabo sam spavao. Obitelj iz Požarevca je u istoj sobi sa mnom spavala. Muž i žena i kćerka kojoj je moglo biti oko 4 godine. Rano smo ustali. Pomagao sam njihove stvari iznijeti i stali smo na put da čekamo kola ili kamion za Osijek, svega 12 km. udaljen odavde. Odjednom vidim mnogo kola koja dolaze iz Osijeka prema Vinkovcima. Osim toga još i Ernestinovo treba da dâ kola za vojsku. Već je izgledalo da ću morati pješke ići sa bolesnim i šepavim nogama. Tako čekajući naidjem na natovarena kola. "Kuda?" pitam ja. "Za Osijek" veli kočijaš. Sjednem na vrh kola, na jastuke. Tu je još jedna obitelj koja se vraća u Osijek. Putujemo jako polagano za Osijek. Bože dragi, šta me čeka? Opet počnem misliti na razne mogućnosti. Dodjemo do sela Retfale. Zahvaljujem se kočijašu. Stigao sam do zadnjeg broja kuće. Srce mi počne jače udarati. Bože, skoro četiri godine su prošle. Na ulicama ne poznajem nikoga. Kao da su se i ljudi promijenili. Šepajući sve bliže ka broju 24 sve sam uzbudjeniji. Ovdje stanuje moj šogor, koji mi je pisao pisma i slao pakete. Nikoga drugoga nemam. Da li su kod kuće, pitam se. Šta ću im reći, kada ih budem vidio? Kako će me primiti. Znam da imaju velikog psa, pa nije ni čudo ako nasrne na mene. Izgledam mizerno. Zastanem pred vratima. Zazvonim. Ništa. Izgleda da je zvono pokvareno. Zakucam. "Ko je?" čujem iznutra. "Ja sam", rekoh ali ime nisam kazao. Otvore se vrata. Punica, dobra stara, otvori, pogleda me. "Ja sam", rekoh, "Jozin muž iz logora". Padnemo u zagrljaj i zaplakasmo oboje.

Bilo je to 6. maja 1945. godine u 9 sati ujutro.

Josef Grossepais-Gil

S P I S A K *)

ZATOČENIKA LOGORA JASENOVAC

Odeljenje Kožara IV

Sastavljen po sećanju Josefa Grossepaisa-Gila iz Herclije i dopunjen od Jakova Kabilja iz Naharije

Red. broj	Prezime i ime	Doveden iz mesta	U logoru radio kao	Primeabe
1.	Abinun Šanji	Sarajevo	metlar	
2.	Alkalaj Silvio	Zagreb	krznar i kožar	bio je organizator i slobodnjak zv. "Sisi".
3.	Atijas Avram	Sarajevo	kefar	najstariji kef. majstor oko 60 god.
4.	Atias Cv1	Bihać	kožar	
5.	Atijas David	Sarajevo	brijač	mladić od 26 godina
6.	Auferber Miro	Osiijek	kefar	bio grupnik kefare
7.	Atijas Levi	Visoko	kožar	
8.	Aleksić	Adaševci	kožar	
9.	Ačimović		kožar	
10.	Altarac M.	Sarajevo		
11.	Altarac Moše	Zagreb	kožar	bio je cijelo vrijeme podvornik zapovjedništva
12.	Altarac Braco	Sarajevo	šuster	
13.	Altarac Salamon	Sarajevo	stolar	
14.	Almabel Jakov	Visoko	šuster	

*) U ovom spisku ima nepotpunih imena i drugih manjkavosti što je razumljivo s obzirom na to da je sastavljen po sećanju po završetku rata.

Red. br.	Prezime i ime	Doveden iz mesta	U logoru radio kao	Primedbe
15.	Bararon N.		šegrt	kož. šegrt. Odveden u novem. 1944.
16.	Baš Arnold	Zagreb	kefar	bio je kantor
17.	Baš Salamon (Arnoldov brat)	Zagreb	kefar	bio je kefarski majstor
18.	Bakić N.			
19.	Bittel Simeon	Osijek	činovnik	zamenik "Sisi" Alkalaja
20.	Bukurević Zahid	Visoko	kožar	
21.	Bogdanović	Sarajevo	kožar	
22.	Berger Eugen	Zagreb	kožar	
23.	Bulat Stefan		mašinist	
24.	Baum Bruno	Brod	rukavičar	grupnik rukavičara, odveden okt. 1944. god.
25.	Bauer David	Osijek	mehaničar	
26.	Cindorf Jakob	Sarajevo	kefar	u civilu bio zubar i bolničar
27.	Danon Moric	Sarajevo	kožar	u civilu bio apotekar
28.	Danon Leo	Sarajevo	kožar	električar; odveden u okt. 1944.g.
29.	Danon Sado	Sarajevo	kefar	
30.	Demajo Avram	Visoko	kožar	profesor hemije, laborant
31.	Deutsch Adolf	Osijek	kožar	ovi su manipulirali svu sirovu kožu
32.	Deutsch Marko (otac Adolfov)	Osijek	kožar	
33.	Deutscher Nik.	Zagreb	tašnar	
34.	Deutscher Jenö	Zagreb	remenar	
35.	Desančić Rajko		šuster	izučio šusterski zanat
36.	Desančić Slavko		šuster	- " -
37.	Deutsch N.		šuster	
38.	Daniti Aco	Zemun		

Red. br.	Prezime i ime	Doveden iz mesta	U logoru radio kao	Primedbe
39.	Engelsman Geza	Brod	kefar	imao je ke- farsku radi- onicu u Bro- du
40.	Ernest Maks	Zagreb	kožar	Ing. - kuhao je cijelo vre- me sapun
41.	Finci Mosko	Tuzla	kožar	
42.	Friedman Branko	Zemun	kožar	stručnjak
43.	Fridrich Aladar	Zagreb	kefar	
44.	Fridrich Julius (brat Aladarov)	Zagreb	kefar	
45.	Furman Marko	Zagreb	kožar	
46.	Goldstein Ervin	Zemun	kožar	tašnar i re- menar
47.	Grünwald Julius	Zagreb	kožar	21-og IV 1945. na ve- čer se sak- rio, uhvaćen i strijeljan iste večeri
48.	Grosepajs Josip	Osijek	kefar	Cjelo vrije- me zatočeni- štva bratski suo podelili dobivene pa- kete
49.	Güns David	Osijek	kefar	
50.	Gaćeša Stanko		šuster	
51.	Goldgruber Marko	Zagreb	tašnar	tašnar i re- menar
52.	Held Jakob	Osijek	metlar	odveden u novembru 44.
53.	Hari Teodor	Varaždin	kožar	
54.	Israel N.		šuster	
55.	Israel N,	Sarajevo	mehaničar	mašinst
56.	Janković Savo		kožar	dečko, učio je kožarstvo
57.	Jovanović Savo		kožar	
58.	Kabiljo Aron	Sarajevo	šuster	
59.	Kabiljo Jakov	Zagreb	kožar	

Red. br.	Prezime i ime	Odveden iz mesta	U logoru radio kao	Primerbe
60.	Kabiljo Josip	Zagreb	kožar	gradj. inž. upravitelj vanj. ruda
61.	Kabiljo Moric	Zagreb	kožar	Jakov, Josip i Moric su bila braća
62.	Kasorla Feir	Visoko	rabin	
63.	Konforti Samuel	Sarajevo	stolar	
64.	Konforti Fika	Zagreb	rukavičar	
65.	Kohn Hugo	Zagreb	kefar	
66.	Kohn Vlado	Osljek	kožar	
67.	Klein Milan	Varaždin	kefar	
68.	Kraus Vlado	Vukovar		u zadnje vrijeme radio kao rukavičar
69.	Kabiljo Moric	Visoko		
70.	Kalfus Zigmund	Ruma	kožar	krznar, njemački emigr.
71.	Kiralj Šandor		šuster	odveden okt. 1944. god.
72.	Kapon Jehiel	Brod	magaziner	kao knjižar bio je u kancelariji kao pomoćnik i bibliotekar
73.	Kulberg Iso	Sarajevo		
74.	Koen Gavro	Zemun	kožar	
75.	Laufer Max	Tuzla	kožar	
76.	Laufer	Tuzla		odveden
77.	Laic Božo		šuster	
78.	Lapčević Stojan	Zagreb	šuster	
79.	Levi Albert	Sarajevo	tokar	odveden okt. 1944.
80.	Levi Izo	Sarajevo	apotekar	cijelo vrijeme bio je kuhar
81.	Levi Izidor	Sarajevo	kožar	opskrbnik - kuhar

Red. br.	Prezime i ime	Doveđen iz mesta	Ulogu radio kao	Primećbe
82.	Levi Juda	Sarajevo	kožar	odveden no- venbru 1944.
83.	Levi Sado	Sarajevo	kožar	bio je vešer i varjaski radnik
84.	Levi N.	Sarajevo	krojač	odveden u no- vembru 1944.
85.	Lovrić Mirko	Brođ	kožar	inače inž. radio kod "Šel" a Brođ
86.	Lion Franjo	Zagreb	kožar	zbog bekstva sinova ubi- jen u febr. 1944.
87.	Lion Drago	Zagreb	kožar	prilikom bek- stva ubijen febr. 1944.
88.	Lion Slavko	Zagreb	kožar	"-" Sinovi Lion Franje
89.	Lion Herman	Zagreb	rukavičar	odveden ok- tobra 1944.
90.	Lebl Tibor	Djakovo	kožar	radio kao ba- štovan u vrtu
91.	Laufer Leo		kožar	odveden okt. 1944.
92.	Mandelović Ivo		kožar	odveden okt. 1944.
93.	Maložera Anton	Zagreb	kožar	majstor
94.	Majstron Leon	Sarajevo	šuster	
95.	Majstron J.		šuster	
96.	Marton N.	Vinkovci	kožar	imao je fab- riku koža u Vinkovcima
97.	Montiljo Moric	Zagreb	kožar	
98.	Moster Oto	Zagreb	tutkalaš	
99.	Moster Ervin (brat Otov)	Zagreb	tutkalo	inž. hemije
100.	Musafia Jakov	Sarajevo		
101.	Müller Oskar	Zagreb	kožar	sobni stare- šina svih soba

Red. br.	Prezime i ime	Đveden iz mesta	U logoru radio kao	Primedbe
102.	Müller Ignac	Vinkovci	kožar	
103.	Müller Ervin	Vinkovci	kožar	sin Ignaca
104.	Mensch Bernat	Derventa	kefar	majstor
105.	Mensch Iziđor	Derventa	kefar	otac i si- novi
106.	Mensch Joži	Derventa	kefar	
107.	Malenković Jovo	Prnjavor		
108.	Neumann dr.	Pakrac	lečnik	najstariji logoraš oko 70 godina
109.	Papo Iezo	Tuzla		
110.	Papo Leon	Sarajevo	šuster	
111.	Papo Jakov	Sarajevo	krojač	
112.	Plavišić Stanko	Zemun		
113.	Polak Rudi	Varaždin	kožar	u privatnom životu inž. odveden okt. 1944.
114.	Polak Laci	Varaždin	kožar	
115.	Poljanec N.		kožar	
116.	Perera Iso	Vinkovci	kožar	
117.	Pesah Salamon	Brod	kožar	stalni ku- har
118.	Presburger Laci	Osijek	kožar	
119.	Pesah Adolf	Tuzla	kožar	odveden 1944. god.
120.	Pinto N.	Sarajevo	šuster	
121.	Polak Vali	Bjelovar	kožar	u privatnom životu sudi- ja, odveden oktobra 44.
122.	Polak Gusti (brat Valija)	Bjelovar	kožar	odveden ok- tobra 1944.
123.	Posavec Ćiril	Osijek	kožar	
124.	Rosenberg Žiga		kefar	
125.	Ruckenstein Roman	Tuzla	rukavičar	
126.	Rosner Ivica	Tuzla	rukavičar	
127.	Rosenzweig Ignaz	Vinkovci	kožar	
128.	Rosenzweig Jakob (brat Ignazov)	Vinkovci	kožar	radio je kao stalni kočijaš

Red. br.	Prezime i ime	Doveđen iz mesta	U locoru radio kao	Primeabe
129.	Stole N.		šuster	
130.	Samakovlija Leon	Sarajevo	kefar	
131.	Santrać Nikola		kožar	stalni kočijaš
132.	Salom Jakica		kožar	stalni vanjski radni- drvar
133.	Salamon	Adiševci		
134.	Silberberg	Djakovo	kožar	
135.	Sonenfeld	Zemun	rukavičar	
136.	Steiner	Zagreb	kožar	vešer
137.	Strenberg Jakob	Sarajevo	kožar	
138.	Strenberg Karlo	Sarajevo	kožar	nadzornik rada (brat Jakob)
139.	Schleifer Filip	Zagreb	kefar	
140.	Schleifer Izidor (brat Filipov)	Zagreb	kefar	stručnjak
141.	Schwartz	Sarajevo	metlar	
142.	Špoljar			
143.	Trautman	Zagreb		
144.	Uglešić N.		šuster	
145.	Vamošer Simon	Osiijek	kefar	osnivač odeljenja kefare, fabri- kant "SI-VA" Osiijek
146.	Vajner Geza	Zagreb	limar	odveden u novembru 1944.
147.	Vajsglas			
148.	Salamon	Zagreb	kefar	
149.	Vasić N.	Vinkovci	kožar	krznar
150.	Vujaković		kožar	
151.	Zekić Atijas	Sarajevo	šuster	dr. advokat
152.	Zarić Kojica	Zemun	šuster	majstor grupni vanjski rad- nik
153.	Zec N.			

Red. br.	Prezime i ime	Doveden iz mesta	U lo orn radio kao	Primedbe
154.	Zrinjek Anton		kožar	grupnik ko- žarskog o- delenja, odveden ok- tobra 1944.
155.	Ručnov Djuro	Dubica	zidar	
156.	Atijas Jakov	Sarajevo		
157.	Grin (Goren) Walter (Eliezer) Oskar	Banja Luka		

SEĆANJA ZLATKA VAJIERA

MOJ BORAČAK U PAKLU I BEKSTVO IZ NJEGA

Pisati danas o strahotama Jasenovca i ostalih masovnih gubilišta širom naše domovine ima stalnu aktuelnost jer se tako, neposredno preko nas živih svedoka tih martirija, čitavom svetu upućuje apel za jedan bolji svet, svet u kome neće vladati zakon sile i nehumanosti nego odnosi međusobnog poštovanja i tolerancije.

Jasenovac sa više od 700.000 ljudi pobijenih na najzverskiji način predstavlja dokaz vremena u kome je vladao zakon noža, malja, krematorijuma, dušegupke i raznih drugih načina ubijanja što ih normalan ljudski mozak ne može da prihvati kao stvarnost.

Mi preživeli logoraši smo dužni i sebi i ovom društvu u kome živimo da stalno ukazujemo na kataklizmu u koju nas je dovela predratna nesloga naših naroda, da govorim o vremenu u kome je vladala ustaška i četnička kama, kad se vikalo "Ubij Židova".

- - - -

Rodjen sam 1914. u Sušaku, a kao dete od 5 godina došao sam s roditeljima u Zagreb, gde sam živeo sve do dana moga hapšenja 21. juna 1941. godine.

Po završenom školovanju zaposlio sam se kao službenik u DTR-u, a za celo to vreme bavio sam se sportom i postizao vrhunske rezultate (bio sam prvak Jugoslavije u stonom tenisu, odličan gimnastičar i dr.).

Politički nedovoljno zainteresovanog nisu me mnogo brinule pogoršane prilike u svetu i našoj zemlji. Dolazak sve većih grupa jevrejskih izbeglica iz Austrije i Nemačke i njihovo kazivanje o progonima i stradanjima nisu mnogo uticali na promenu mog shvatanja sve dok se i kod nas, u poslednjim godinama pred rat, nisu sve učestalije počeli javljati antisemitski izgredi. Sve češće su se na sportskim borilištima i drugde mogli čuti uzvici "Udri Židova, ubij Židova", pa sam tek tada počeo realni-

je sagledavati stanje oko sebe.

Ali isto kao što bolesnici od raka odbijaju spoznaju o tragičnosti i neumitnosti svoje dalje sudbine, tako sam i ja - a verujem i veliki deo Jevreja koji su živeći i bili vaspitavani u sredinama sličnim mojoj - živeo u uverenju da će i to bezbolno proći preko naših ledja.

Živeći strogo po normama jednog građanskog društva, ja sam bio siguran da nisam nikoga povredio, da sam ceo svoj život bio pošten i dobar prema drugima, da me u najgorem slučaju može snaći nevolja da me pošalju na 3-4 nedelje u kakav radni logor, a da potom živim normalno kao i svi drugi, pa sam smireno čekao dalji razvoj događaja. Nisam bio svestan da "Novi poredak" odbacuje sve te vrednosti i da kao jedino što je važno traži "pripadnost naciji i čistoću rase", a sve ostalo uništava.

- - - -

Dan u koji sam krenuo na put bez povratka bio je 21. jun 1941, na put dug 800 dana u kome je svaki dan predstavljao hod po mukama. Nepregledne kolone otpisanih kretale su u neizvesnost, a neprebrojne stotine mrtvih ostajale su svakodnevno iza nas kao dokaz tog apokaliptičkog vremena, zavetujući nas da oni koji igrom sudbine ostanu živi budu svedoci tih stravičnih zbivanja, te da kaživanjem ostalima doprinesu svoj deo kako se slične strahote više nikad ne bi ponovile.

U poslepodnevnim časovima toga dana došla su po mene dvojica ustaških agenata, naredili mi da uzmem najneophodnije stvari i da podjem sa njima. Odveden sam u Centralni zatvor u Petrinjskoj ulici gde sam prenoćio, a sutradan sam prebačen u sabirni centar u Zagrebačkom zboru (Velesajam). Tu sam naišao na nekoliko stotina uhapšenih Jevreja, i to mahom ljudi između 20 i 35 godina starosti. Ako se izuzme grupa omladinaca koja je bila uhapšena u maju i odvedena u logor "Danica" u Koprivnici, ovo je bila prva grupa u kojoj se nalazio veliki broj članova sportskog društva "Makabi". Bila je tu gotovo cela fudbalska ekipa, veliki broj gimnastičara, lakoatletičara i drugih sportista, a prema životnom dobu bio je to najvitalniji i najsposobniji deo zagrebačkih Jevreja. Tu sam sreo i moje ranije drugove dra Pavla Levkovića (bivši član fudbalske reprezentacije Jugoslavije) i Gustija Hamburgerera, gimnastičara iz "Makabija", pa smo rešili da se po mogućnosti ne razdvajamo. Toga i sledećeg dana ostali smo u Zagrebačkom zboru u koji su stalno pristizali novi drugovi. U prepodnevnom časovima 24. juna ukrcani smo u stočne vagone i krenuli u nepoznato. Sutradan ujutro, kompozicija se zaustavila u Gospiću; tu smo dobili vode i susreli se sa nekoliko drugova koji su bili uhapšeni sa omladinskom grupom i koji su iz logora "Danica" odvedeni na Jadovno, dok je

svoga nekoliko omladinaca ostalo u Gospiću da čiste ulice. Iz Gospića smo krenuli posle podne i predveče stigli u Karlobag; tu smo zadržani u kompoziciji. Sutradan je u toku prepodneva ceo naš transport od oko 500 zatočenika bio na dva predića prebačen u uvalu Slano na Pagu, gde je već bio organizovan prihvatni logor za nas. Od improvizovanog pristaništa vodila je staza duga nekoliko stotina metara do logora. Logor se sastojao od dve barake za smeštaj zatočenika i Upravne zgrade u kojoj su bili smešteni ustaška posada i zapovednik logora ustaški vodnik Vrban. Na tom čitavom delu otoka nije bilo nijedne travke, nikakvog zelenila, svuda samo kamen i para koja se diže od usijanog kamenja i noćne vlage.

Pošto smo se postrojili na prostoru ispred baraka, pred nas je stao ustaški satnik Maks Luburić u pratnji nekoliko oficira i održao kraći govor u kome nas je pozvao na rad, rad i disciplinu. Upozorio nas je da će i najmanji prekršaj biti najstrože kažnjavao, a oni koji budu disciplinovani i poslušni vratiće se kućama nakon određenog vremena. Za jelo ni toga dana nismo dobili ništa, a preostali deo dana iskoristili smo za smeštaj u barake. Unutrašnjost baraka sastojala se od reda boksova na dva sprata, a u svaki boks smeštali smo se po trojica. Za upravnika logora postavljen je logoraš Bruno Dijamanštajn koji je uživao poseban tretman, stanovao je u zgradi zapovedništva, hranio se kao i ustaše, vršio raspored zatočenika na rad i bio "dobar sluga loših gospodara". Štiteći sebe i svoj privilegovan položaj bio je nemilosrdan prema ostalim zatočenicima. Svoj neljudski odnos nastavio je i u Jasenovcu, gde se je ponašao kao "slobodnjak" sve dok ga u julu 1942. nisu ubile ustaše na zverski način kao jednog od učesnika u tzv. "zlatnoj aferi".

Naš svakodnevni život odvijao se po ustaljenoj šemi: ustajanje u 5 časova, za doručak prazan čaj, u 6 časova odlazak na rad do 12 časova, ručak i odmor do 14 časova, zatim opet rad do 18 časova, posle toga odlazak na večeru i u 21 čas spavanje. Rad se sastojao od izgradnje pristaništa i puta širokog 3 metra od pristaništa do logora. Sve je to radjeno najprimitivnijim sredstvima - batom, ćuskijom, lopa tom i pijukom. Za hranu smo redovno dobijali sledeće: za doručak prazan lipov čaj, za ručak i večeru čorbu od krompira bez trunke masti i soli.

Ustaše su očito nameravale da nas iscrpljujućim radom i slahom ishranom likvidiraju za kratko vreme. U hrani smo dnevno primali 500-700 kalorija, a poznato je da je za održanje golog života u uslovima rada potrebno da čovek uzima 3.500 do 4.000 kalorija dnevno. Pri tome su neljudsko ponašanje naših čuvara, vika i batinjanje za vreme rada, krajnje nehigijenski uslovi života i pomanjkanje vode usloveli da smo veoma brzo iscrpili sve svoje re-

zerve i formalno počeli da "jedemo sami sebe". Ljudi su se topili naočigled; od mladih i zdravih ljudi, uskoro smo postajali živi kosturi. Do sredine jula pristigle su još dve grupe zatočenika, među kojima je bilo mnogo poznatih drugova, a između ostalih i Majer Minc; on je i kasnije bio sa nama u Jasenovcu kao grupnik radne tzv. Min-cove grupe. On je doneo i nešto hrane, pa se sećam da je Pavelu i meni svakodnevno davao po krišku salame i sira. Šta je to značilo u tim danima zna samo onaj ko je i sam bio na ivici smrti od gladi. Moram napomenuti da je Minc u toku celog svog logorovanja pokazivao izuzetne ljudske osobine, ne ustručavajući se da izloži i sebe i svoj autoritet grupnika kad je to bilo potrebno da bi spasao ili pomogao nekom zatočeniku.

U posebnim grupama je naknadno stiglo i nekoliko stotina jevrejskih devojaka; to su najvećim delom bile gimnastičarke iz "Makabija" i zagrebačke studentice. Njihov logor se nalazio na suprotnoj strani logora i gotovo su sve likvidirane za vreme likvidacije logora na Pagu od 18. do 20. avgusta 1941. godine.

Iz vremena našeg boravka na Slanom potrebno je opisati nekoliko događaja koji su se zbili i koji su doprineli da naša tragedija bude još veća.

Prvi događaj se desio početkom jula, kad se za vreme snažne bure u toku noći srušio krov naše barake. Tom prilikom su ispod ruševina baraka izvučena dva mrtva druga i osamnaest drugova s teškim povredama, prelomom kičme, nogu i ruku. U toj nesreći je teško povredjen i Gusti Hamburger, koji je zadobio prelom kičme. Sutradan je stigao brodic iz Karlobaga na koji su ukrcani svi povredjeni zatočenici da se, prema izjavi logorske uprave, prebace u tamošnju polnicu. Medjutim, mi smo veoma brzo doznali da tamo nisu nikad stigli i da se njihov put završio negde na sredini Paškog kanala gde su svi pobacani u more.

Nekoliko dana posle događaja stiglo je naredjenje iz Zapovedništva logora da se izabere šezdesetak snažnijih zatočenika za rad u solani na Pagu. Nađajući se boljim uslovima za rad i boljoj ishrani javio se veći broj, pa su na kraju izabrana 64 zatočenika, među kojima i gotovo cela fudbalska ekipa "Makabija". Svi su oni takođe ubijeni pri likvidaciji Paškog logora.

Sa nama na Slanom je bilo i nekoliko drugova koji su 1934-35. prebegli iz Austrije. Dvojica od njih, Klajn i Kajzer, bili su istaknuti lakoatletičari, s tim što je Kajzer bio i najbolji trkač na 400 m u Jugoslaviji.

Jednog dana početkom avgusta, obojica su pokušala da pobegnu iz logora tako što bi preplivali do Karlo-

baga i na taj način se spasili. Koristeći noć uspjeli su da se iskrađu iz logora. Međutim, rano ujutro doveden je Kajzer samo u hlačama, bez obuće i bez gornje odeće, s krvavim podllicima po telu od batinjanja. Iskricali su ga na obalu i privezali za stub unutar logora. Ceo dan i noć je bio tako izložen a da nije dobio ni vode i hrane.

Sutradan oko 10 časova pre podne postrojen je ceo logor da prisustvuje Kajzerovom streljanju. Opet je došao Luburić sa većim brojem oficira i održao govor u kome je istakao da sve nas koji se ne budemo pridržavali proisanog logorskog režima, koji pokušaju da pobjegnu ili da sabotiraju neradom čeka ista sudbina. Zatim su odvezali Kajzera i naredili mu da onako bosonog ode do zida za streljanje udaljenog oko 100 metara. Taj Kajzerov put "kalvarije", na način kako je on to učinio, ispunio nas je sve neizrecivim ponosom: bez trunke straha na licu stupao je krvavim tabanima po oštrom kamenju do određenog mesta za streljanje. Okrenut prema nama, nemo se oprštao od svih nas u uverenju da njegova smrt neće biti uzaludna.

Posle toga je život u logoru postao još teži: postupak ustaša prema nama bio je sve suroviji, ishrana sve slabija, a posao sve teži. Ljudi su počeli masovno obolevati od proliva, a niko od nas nije imao više od 50 kg. Tako smo dočekali i 21. avgust, dan likvidacije logora na Pagu.

Likvidaciji logora prethodilo je pripajanje tog dela Dalmacije i otočja Italiji. Odmah potom su ustaše započele likvidirati logor i u tom razdoblju su pobile sve zatočenike koji su radili u solani i ženski deo logora. Izgleda da nisu pravovremeno stigli da likvidiraju i nas jer su već 21. avgusta stigle italijanske posadne jedinice u Karlobag, tako da smo toga dana i mi bili prebačeni u Karlobag za dalji transport. Istovremeno je likvidiran i logor na Jadovnu u kome je uz naše omladince prema nekim podacima bilo pobijeno i oko 40.000 Srba.

Logori Krapje i Jasenovac

Nakon dva dana puta u neizvesnost, 23. avgusta je ceo naš transport stigao u selo Krapje na obali Save, desetak kilometara udaljeno od Jasenovca. Logor je bio smešten nedaleko od samog sela, a unutar žičane ograde bile su postavljene tri barake na stupovima kao sojenice pošto je ceo teren bio vodoplasan, a sem te tri barake bila je i zgrada za smeštaj straže i Zapovedništva.

Naš život je postao još teži nego ranije. Svakodnevan iscrpljujući rad na nasipu i u šumi, nikakva ishrana, stalno batinjanje i zlostavljanje, svakodneвно su u našim redovima ostavljali po nekoliko desetina upražnje-

nih mesta od drugova koji su tokom dana na polasku ili povratku sa rada bili ubijeni.

Jednog septembarskog dana upućen je ceo logor na utvrđivanje nasipa uz reku Strug jer je zbog visokog vodostaja pretilo izlivanje i poplava logora. Terali su nas kao zveri, pa tako radeći ceo dan bez odmora, uz stalno divljanje ustaša, ostalo je više od 100 bijenih drugova čija su tela bila ugradjena u obale nasipa.

Dan za danom je proticao, povremeno su pristizali novi transporti, mahom Srba iz okolnih sela, a život je postajao sve gori i težji. Odavno je nestala i poslednja nada da se iz ovog pakla možemo vratiti živi svojim kućama. U nama se učvrstila svest o neumitnosti smrti, a sva naša borba se svodila na to da se prežive sledeća 24 časa.

Sredinom oktobra 1941. izdvojeno je nekoliko stotina mlađih i snažnijih zatočenika, mahom zanatlija, koji su kao prvi upućeni u Jasenovac gde je trebalo da se osnuju glavni sabirni centar i "radni logor", u stvari masovno gubilište za sve koji dodju u logor. Nekoliko dana posle prve grupe prebačen sam i ja u Jasenovac. Tu sam se ponovo sreo sa mojim drugom Pavelom Levkovićem, sa kojim se više nisam razdvajao sve do našeg zajedničkog bekstva iz Jasenovca.

Osnivanjem logora Jasenovac, logor u Krapju je izgubio svoj značaj, pa su ustaše pripremile njegovu potpunu likvidaciju. Nekoliko dana pred likvidaciju logora izdvojena je grupa od 50 logoraša koja je imala zadatak da iskopa dubok jarak na severoistočnoj strani logora, navodno kao pomoćnu branu u slučaju da prodre reka Strug. Krajem oktobra oko 18 časova, pre večere dat je znak za opšti zbor svih zatočenika. Pošto su svi izišli na mesto postrojavanja, odjednom je sa svih strana otvorena vatra iz mitraljeza i pušaka i tako su likvidirani svi preostali zatočenici iz logora Krapje: po jednoj verziji oko 1.200, po drugoj više od 2.000 zatočenika. Ranije u tu svrhu izdvojenih pedesetak logoraša bacali su tokom cele noći leševe ubijenih i ranjenih u već iskopanu raku i do jutra je zatrpavali. Likvidaciju logora izvršio je ustaški natporučnik Pudić zvani "Paraliza". Sutradan po likvidaciji logora, u Jasenovac je dovedeno desetak preživelih logoraša iz Krapja. O svemu ovome pričao mi je Milan Leitner, rodom iz Vараždina, koji je prisustvovao likvidaciji, a potom je sa logorskom arhivom prebačen u Jasenovac gde je radio u logorskoj pisarni. Ubijen je 1944. godine.

Prve nedelje boravka u Jasenovcu bile su mi još teže nego raniji život u Krapju. Smeštaj u barakama u kojima su ljudi ležali poput živih leševa, masovna vašljivost, slaba hrana, težak rad na izgradnji nasipa i bestijalno nošanje ustaša, svakodneвно su odnosili sve veći broj ljud-

skih žrtava. Rano pristigla zima i posledice izglednija-
nja doveli su do masovne pojave oboljenja od tzv. "logor-
ske bolesti - edema gladi". Svuda po logoru mogli su se
videti ljudi koji su više ličili na aveti nego na živa
bića. Otečene noge uvijene u krpe iz kojih je stalno cu-
rila sukrvica ukazivale su na blizinu smrti, a takvih lo-
goraša je bilo svakog dana sve više.

Jedne novembarske noći, voda je probila nasip,
pa smo svi isterani iz baraka i trkom upućeni na mesto
gde je nasip probijen. Sva nastojanja da se proboj loka-
lizuje i zatvori ostali su bezuspešni, a mi smo onako mo-
kri i izmučeni vraćeni u logor. Te noći je na radilištu
ostalo nekoliko stotina leševa ljudi koji su tamo pobije-
ni.

Zima 1941/42. bila je izuzetno hladna, tako da
se temperatura spuštala i do minus 30°. U svakoj baraci
bilo nas je po 500-600 i sećam se da su jednog decembar-
skog dana iznesena iz naše barake 72 smrznuta leša.

Krajem decembra prebačen sam na rad u ciglanu,
i to najpre na "bajer" gde je vadjena glina za izradu ci-
gle, a kasnije sam kao "stručni radnik" odredjen na zida-
nje i otvaranje vratnica na kružnoj peći. Iz barake pre-
mestio sam se na tavan ciglane i tu barem nisam više pa-
tio od zime. Na ciglani sam radio do leta 1942, kad sam
prebačen na rad u logorsku pisarnu, u kojoj sam ostao sve
do bekstva 4. septembra 1943. godine.

Za celo to vreme bio sam očevidac svih straho-
ta koje su se događale u Jasenovačkom logoru, te mirne
savešću mogu tvrditi da sva sećanja pojedinih drugova i
sve knjige koje su napisane o Jasenovcu ne mogu ni prib-
ližno da opišu stvarne patnje, stradanje i umiranje sto-
tina hiljada ljudi zverski mučenih i pobijenih u Jasenov-
cu.

Fragmentarno opisivanje hronologije pojedinač-
nih i masovnih ubijanja mogu doprineti da se sagledaju na-
čini ubijanja približno oceni broj pobijenih, ali da se
stvarno oseti sav užas koji je u sebi nosio svaki od za-
točenika, to se ne može opisati ni najveštijim perom.

Hiljade ubijenih na izradi nasipa, "krvavi
"srpski Božić", "čistka" pred dolazak međunarodne komi-
sije Crvenog krsta, ubijanje hiljada starijih i bolesnih
kako bi se od "logora užasa" prikazalo komisiji "Potemki-
novo selo", spaljivanje žena i dece iz Djakovačkog i Lo-
borgradskog logora, beskrajne kolone srpskih seljaka,
transporti iz Srema, pokolj pedesetak hiljada Cigana, zve-
rsko ubijanje Hrvata komunista, istrebljenje gotovo svih
Jevreja - sve je to već opisano i svemu tome nema se šta
dodati. Svima nama preživelim logorašima kaleidoskopski
se vraćaju slike tih užasnih dana, svaki od nas gleda i

danas kolone Cigana kako odlaze na klanje i u horu pevaju "Ja se opraštam drugovi sa vama", a nema nijednog od nas koji povremeno još i danas ne proživljava u snu trenutke koje smo pre više od 40 godina doživeli u stvarnosti.

U logor je počeo pristizati i sve veći broj Hrvata komunista, među kojima sam pronašao ranije poznate i drage prijatelje. Često sam sa prof. Ivom Frolom razgovarao o situaciji i mogućnosti bekstva iz logora. Veoma česti susreti sa drugom iz detinjstva drom Ivicom Pavletićem i drom Ozrenom Novoselom, verovatno su uticali na to da sam nalazio sve veći broj novih prijatelja iz krugova Hrvata - komunista, sa kojima sam nastavio druženje. Frol i Pavletić su krajem 1942. bili razmenjeni s partizanima za zarobljene nemačke oficire i živi su još i danas. Ozren Novosel mi je bio drug još iz školskih dana i izvesno vreme je radio kao lekar na ekonomiji u selu Medjedja. Gotovo svakodnevno sam ga nagovarao da pobegne pošto je beg iz Medjedje bio lako ostvarljiv. Međutim, jednog dana su ga bolesnog doveli u Jasenovac, pa se počelo govoriti da će biti pušten iz logora. Ustaše su došle po njega, navodno da ga otprate u Zagreb, ali je on toga dana ubijen.

U razdoblju 1942-43, u logor je bila dovedena i moja celokupna bliža i dalja porodica. Brat mi je zaklan u "Zvonari" kod Cividinija, a ostali (više od 20 mojih rodjaka) pobijeni su na razne načine.

Svest o neizbežnosti smrti i nepostojanja bilo kakog drugog povoljnog rešenja naveli su Pavela i mene da već početkom 1942. počnemo razmišljati o bekstvu iz logora kao jedinoj mogućnosti da se ostane živ. Sva razmišljanja o tome svodila su se na to da je sigurnost u uspešno bekstvo gotovo nikakva, ali nas je s druge strane, izvesnost o sigurnoj smrti upućivala da bekstvo ipak treba pripremiti i izvesti, s tim da je pre toga potrebno da se stvore povoljni uslovi.

Tokom juna i jula 1943, Zapovedništvo logora je odlučilo da se svi Hrvati iz Jasenovca prebace u logor Stara Gradiška, a svi Jevreji iz Stare Gradiške u Jasenovac, što je ukazivalo na pretpostavku da će uskoro doći do masovnije likvidacije Jevreja iz logora.

Među ostalim Hrvatima koji su prebačeni u Staru Gradišku bili su i drugovi sa kojima sam se svakodnevno družio: Jure Blažević, Ljubo Šarić, Miljenko Bobanac, Zubek i neki drugi, koji su izgleda sačinjavali partijsko jezgro u logoru. Neposredno pred njihov transport predali su mi tri pištolja sa po jednim okvirom municije. Pištolje sam sakrio ispod patosa pod mojim krevetom, a njihovo posedovanje umnogom je doprinelo da se naše bekstvo ubrza. Kako sam već napomenuo, bekstvo iz samog logora bilo je ne-

izvodljivo: visoki zid, logor ograđen žicom, na svakih stotinu metara kule-osmatračnice, što je potpuno onemogućavalo uspješno bekstvo. Ranije se dešavalo da su pojedinci uspevali da pobegnu, ali to su bili slučajevi kad su se našli na radovima van logora, na seči šume, na ekonomijama, ali nijedan slučaj iz samog logora.

Da bi bekstvo koliko-toliko imalo izgleda na uspeh trebalo je čekati na veliko nevreme. Računali smo da će budnost stražara po takvom vremenu biti smanjena, vidljivost gotovo nikakva, a posedovanje oružja povećalo je naše izgleda i učvrstilo uverenje da se živi više nećemo vratiti u logor.

Ta prilika nam se pružila 4. septembra: prava olujna noć, nebo se spustilo na zemlju, a veter i kiša stvorili su jedinstvenu priliku da naš pokušaj bude uspešan. Bilo je oko 23 časa noću kad smo Pavel, Ante Djurašinić i ja prekoračili okvire prozora naše barake i preko skele koja je bila podignuta uz zgradu spustili smo se na zemlju. Jedina dva slobodna otvora u ograđenom logoru bili su otvori koji su vodili prema skeli i graniku, ali su oni bili zaštićeni brkljom i stražarskom kućicom u kojoj su se danonoćno smenjivale straže. Međutim, uzdanje u nebudnost straže u takvim vremenskim uslovima ostvarila se. Odmah po izlasku iz zgrade počeli smo se preko pilane približavati otvoru kod granika. Tača je naišla jedna ustaška patrola, pa smo skočili u poljsku latrinu i tu ostali dok patrola nije prošla. Onako prljavi i smrdljivi, uskoro smo se našli pred stražarnicom i brkljom, a odmah iza nje je trebalo preći put i nasip i stići na Savu koja je bila veoma nadošla. Još ranije smo se dogovorili da u odeći pokušamo preplivati Savu jer nismo znali kakvo je stanje na njenoj drugoj strani. Bilo je neophodno da se u toku noći što više udaljimo od logora i da se po mogućnosti dohvatimo šume u podnožju Prosare, a svaki od nas je imao pod kapom pištolj. Sva trojica smo se uspješno prokrali pored stražarnice, prešli put i nasip, te se našli na samoj obali Save, a zatim polako utonuli u njene hladne talase i započeli borbu za naš spas. Otežala odeća i obuća vukle su nas na dno i jedino smo krajnjim naporom volje uspeli da se iznemogli dočepamo suprotne obale ali ne sva trojica. Veliko je čudo da se u takvoj noći i pod takvim uslovima nismo izgubili i da smo isplivali u blizini jedan drugog. Naš treći drug Ante Djurašinić odmah je osetio da neće izdržati i uspješno savladati Savu, pa se neopraženo vratio u baraku. U baraci je o svemu izvestio dežurnog, nekog Kondića iz Sremske Mitrovice, koji mu je pomogao da nečujno legne i rekao da će oko 4 časa ujutro dati uzbunu i obavestiti ustaše o našem bekstvu. Tako nam je omogućio da iskoristimo još tri sata.

Na suprotnoj obali našli smo se negde na sredi-

Pretraga prilikom ulaska
u logor

Grupa ustaša posmatra
oduzete stvari

ni između zloglasne Gradine i sela Košutarice. Pošto smo malo povratili snagu, odmah smo krenuli prema Prosari u kojoj smo se nadali naći zaklon u šumi. Rano ujutro oko 5 časova ugledali smo u daljini, na ivici šume, jednu usamljenu kućicu. Onako mokri i iscrpljeni bili smo svesni toga da moramo privremeno naći neki zaklon da se ogrejemo i prosušimo. Uz veliki oprez smo se približili kućici i obazirući se ušli u nju. Zatekli smo jednu staru ženu koja nas je dočekala s nepoverenjem. Rekli smo joj da smo došli samo da se malo ogrejemo i osušimo i da ćemo zatim produžiti dalje. Onako prijavio, mokri i neobrijani, sigurno nismo pružali lep prizor niti ulivali poverenje. Posle izvesnog vremena, žena nas iznenadi pitanjem: "Da niste vi, djeco, pobjegli iz Jasenovca?" Zatečeni ovako neposrednim pitanjem, nakon kraćeg oklevanja priznali smo da smo begunci. Baba se odmah podiže, iznese pred nas toplo mleko, hleb i med i zapita šta mislimo dalje, na šta smo odgovorili da želimo u partizane i da ćemo potražiti vezu negde na Medjedji. Na to je ona rekla da njena snaha održava vezu, da je kurir i da će odmah otići da je dovede. I stvarno, posle otprilike pola sata vratila se u pratnji mlade devojke koja nam se predstavila kao kurir i rekla da nas može još istog dana odvesti do štaba odreda. Toga dana oko 11 časova izjutra već smo se nalazili u partizanima i pogjeli svoj prvi partizanski ručak. Odmah sutradan krenula je popuna boraca za I proletersku brigadu, koja se je u to vreme nalazila oko Duvna. Javili smo se i nas dvojica. Tako smo krenuli na put preko cele Bosne do Dalmacije, gde smo stupili u redove boraca I proleterske brigade i ostali u brigadi do završetka rata.

Zlatko Vajler
pukovnik JNA u penziji

P R I L O G

Zatočnici na radu u Korpari

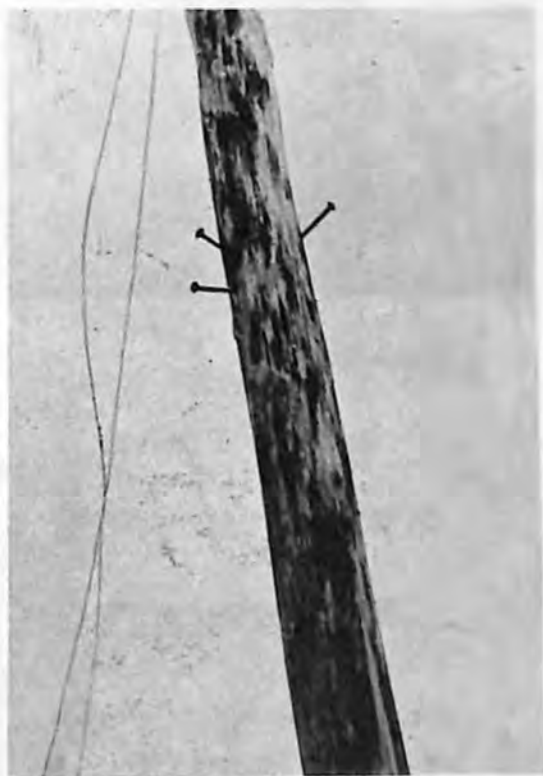

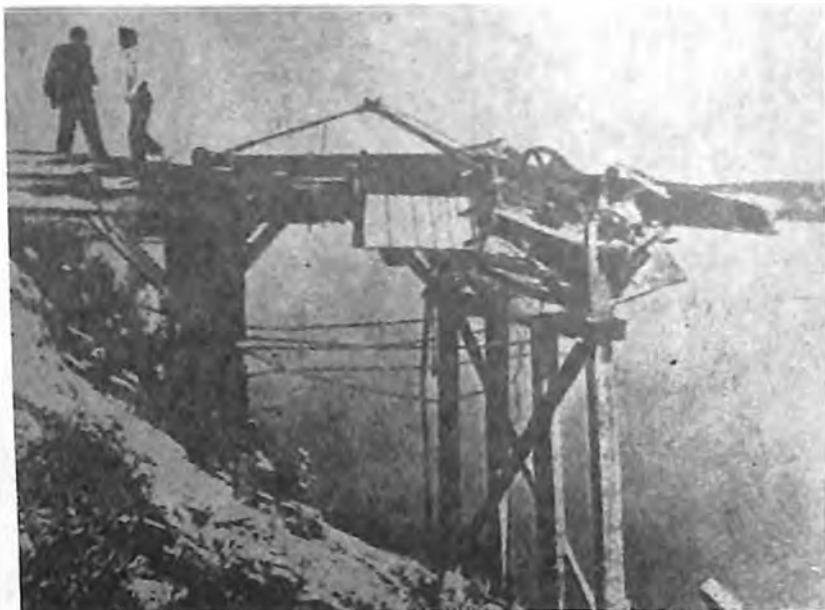
Ciglana. Kružna peć, upotrebljavana jedno vreme kao krematorijum

Unutrašnjost barake za žene i
decu

Vešala

Gubilište Granik

Ruševine električne centrale

Ruševine stolarske radione

Upraviteljstvo sabirnog logora
Jasenovac

Gosp.

Dr. Raimund Jovanović

u Gravnica
ulica Bosna

broj list:	broj list:
5753	4.25-8-3/17-VIII

Šalje zatočenik: Grupa II. Suma Jablanac

Ime i prezime: Brod Zdenko

Druga prijateljice,

Radet sam jucer u redu
zahvalno priinis. Zdrav sam, pisite
mi, veliki sam vas dugnik.

Radarus vas pozdravljam

Dac

29.11.

1944

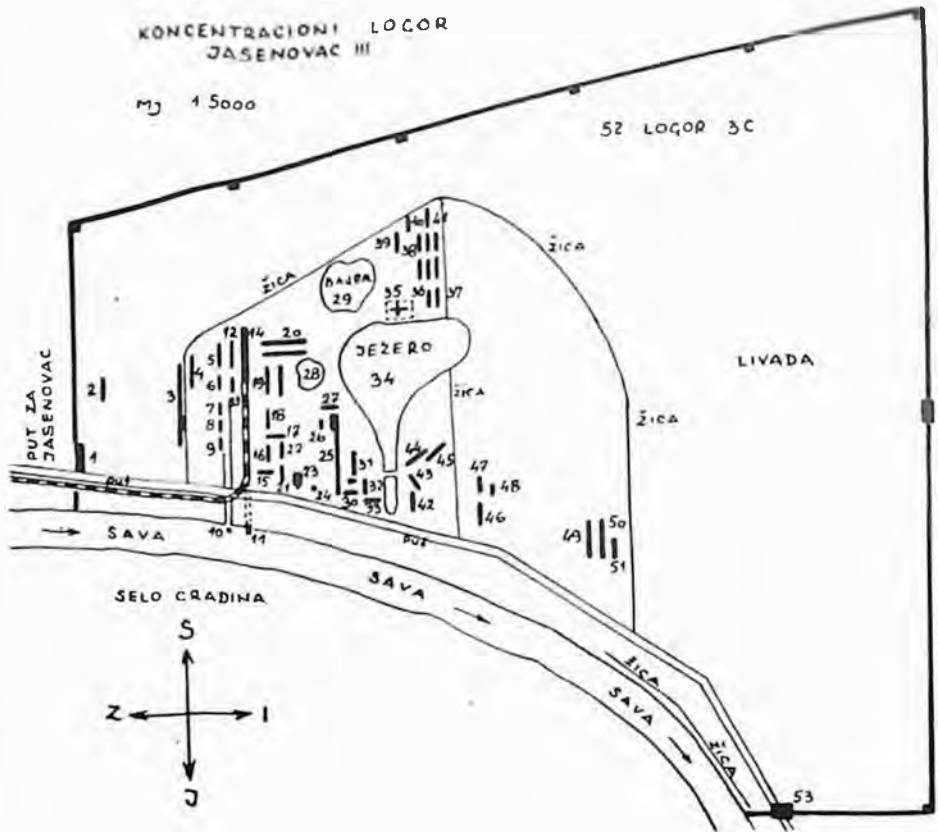
Pisanje je nagrada za dobar rad i vladanje, i daje pravo na primanje paketa.

Dopisnice na kojima su zatočenici smeli napisati do dvadeset reči poro-
dici ili prijateljima

KONCENTRACIONI LOGOR
JASENOVAC III

Mj 1:5000

52 LOGOR 3C

TUMAČ NACRTA LOGORA JASENOVAC

1. STRAŽARNIKA I UPRAVITELJSTVO LOGORA (ULAZ U LOGOR)	29. MALA ZEMLJA ZA CIGLU
2. RAFINERIJA	30. TZV. BAJER ODAKLE SE UZIMALA ZEMLJA ZA CIGLU
3. GLAVNO SKLADIŠTE	31. REMENARIJA
4. SKLADIŠTE I RADIONICE	32. STALA
5. ŠUPA ZA CIGLE	33. KANCELARIJA NADZORNIKA
6. LANČARA	34. KANCELARIJA GRUPNIKA I RADIONICE
7. UPRAVITELJSTVO LOGORA	35. VELIKO JEZERO S DRVENIM MOSTOM
8. FAKTORNICA	36. ZATOCENIČKO GROBLJE
9. ZVONARA	37. BOJNICA
10. EKOLA NA SAVI	38. AMBULANTA
11. GRANIK NA SAVI	39. 6 BARAKA ZA NASTAMBU ZATOČENIKA
12. ŠUPA ZA CIGLE	40. POMOĆNA KUHINJA
13. CIGLANA	41. KUHINJA
14. ŠUPE RADIONICE (TZV. TUNEL)	42. BARAKA OBRITNE GRUPE
15. STRAŽARA	43. STALA
16. NASTAMBA USTAŠKIH ČASNIKA	44. KUHINJA
17. STOLARIJA	45. MLJEKARNA I MESNICA
18. KUHINJA I NASTAMBA USTAŠA	46. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
19. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE	47. NOVA MESNICA
20. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE	48. LEDANA
21. FILANA	49. SVINJAC
22. ŠUPA	50. USTAŠKE RADIONICE I NASTAMBE
23. POGON SA DIMNJAKOM (ELEKTRIČNA CENTRALA)	51. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
24. KREČANA	52. KUHINJA
25. EKONOMIJA	53. LOGOR III e
26. PGLJENARA	54. IZLAZ IZ LOGORA I STRAŽARNIKA (ISTOČNA VRATA)
27. DRVARA I PEKARA	
28. ISKOPANA JAMA ODAKLE SE UZIMA	

Spomen-plaketa učesniku u probouju iz Jasenovačkog logora 22. aprila 1945.